

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

NAGY SÁNDOR

A HÁZASSÁG FELBONTÁSA BUDAPESTEN (PEST- BUDÁN) A 19. SZÁZADBAN

Történelemtudományok Doktori Iskola,
Dr. Székely Gábor DSc., egyetemi tanár, Doktori Iskola vezetője
Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program,
Dr. Kövér György Csc., habil. egyetemi docens, program vezetője

A bizottság tagjai és tud. fokozatuk:
Dr. Bácskai Vera DSc., professor emeritus
Dr. habil. Halmos Károly PhD.
Dr. Tomka Béla PhD., habil. egyetemi docens
Dr. Szívós Erika PhD.
Dr. Husz Ildikó PhD., egyetemi docens

Témavezetők és tud. fokozatuk:
Dr. Kövér György Csc., habil. egyetemi docens
Dr. Mátay Mónika PhD.

Budapest, 2012

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK	2
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	3
BEVEZETÉS	4
A VÁLÁS MINT „TÁRSADALMI TÉNY”	13
I. Válás mérlegen	13
A bontások száma	13
Válási gyakoriság és elvált népesség	18
A budapesti válások regionális összehasonlításban	21
II. Keresztmetszetek	26
Válás és vallás	26
Társadalmi rétegződés és származási hely	31
Pereskedő deviánsok?	37
A budapesti válások geográfiája	48
A JOG SZÖVEDEKE	54
III. Hatalmi aspektusok	54
„Felekezeti rendszer” és szekularizáció	54
Törvény és joggyakorlat – jogi ciklusok	62
Állami törvény és felekezeti jog – zsidó válások	69
A házasság felbontása és alternatívái	79
IV. A válóper	92
A procedúra és költségei	92
Peres stratégiák és taktikák	105
A VÁLÁS TAPASZTALATA	114
V. Rendkívüli emberek	114
A válás „katolikus” úttörői	114
Hálózatok	123
Az élet színpadán	136
KÖVETKEZTETÉSEK	142
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	144
FÜGGELÉK	163

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a disszertáció nem készülhetett volna el... Mindenekelőtt akkor, ha a disszerens nem a levéltárosi pályát választja, s nem Budapest Főváros Levéltárában dolgozik. Nem kell bizonygatni, hogy a kutató iratanyag mellett dolgozó, ráadásul – intézményen belül és azon kívül – kollégái segítségét élvező levéltáros mennyivel kedvezőbb helyzetben van, mint az „egyszerű” kutató. Ezen túlmenően Budapest Főváros Levéltára, s személy szerint Á. Varga László minden tekintetben nagyvonalúan támogatta tanulmányaimat és kutatásaimat.

A kutatások során nyújtott segítségéért külön köszönet illeti kollégáimat, Jancsó Évát, Szász Károlyt és Barsai Lászlót. A fővárosi protestáns gyülekezetek, a Budapest-Kálvin téri Református, a Budapesti Unitárius és a Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség Lelkészi Hivatala lehetővé tették az 1896 előtti válások szempontjából nagyon fontos forráscsoport, a be- és kitérés, valamint a(z) unitárius) házassági anyakönyvek vizsgálatát. A kolozsvári unitárius levéltárban, Molnár B. Lehel részéről soha nem tapasztalt nyíltsággal és segítőkészséggel találkoztam. A vidéki levéltáros kollégák szép számmal tettek eleget a nem Budapesten kötött házasságok (polgári) anyakönyveinek kutatását célzó megkeresésemnek, és bocsájtották önzetlenül rendelkezésemre azok másolatait. A Magyar Ösztöndíj Bizottság 2008. évi Collegium Hungaricum-ösztöndíja Bécsben a nemzetközi szakirodalom feltárásához, s az osztrák-magyar jogfejlődés és válási népmozgalom összehasonlításához nyújtott értékes segítséget.

Remélhetőleg hatással volt rám az a nyitottság, amellyel a levéltár falain kívül, a Gazdaság- és Társadalomtörténet Doktori Program oktatói és hallgatói körében találkoztam. Az általam választott út vállalhatóságában mégis a Sarusi Kiss Bélával folytatott baráti beszélgetések erősítettek meg leginkább. Az a közel másfél évtizedes közös munka, amelynek során társadalomtörténetileg hasznosítható, többnyire ismeretlen források tömegét tártuk fel, számomra nélkülözhetetlen ösztönzést, egyúttal közvetlen segítséget jelentett.

A disszertáció elkészítését témavezetőim, Kövér György és Mátay Mónika mozdították elő ötleteikkel, tanácsaikkal, esetenként ismeretlen forrásokkal – köszönet érte. Hálás vagyok Sipos Andrásnak, és az erre a „feladatra” önként jelentkező Koltai Gábornak is, hogy megküzdöttek a szöveg nem könnyen emészthető első verziójával, és megjegyzéseikkel hozzájárultak a talán jobb és jobban érthető végleges változat kialakításához.

A legnehezebbnek mindazonáltal a „válások” és egy működő házasság összeegyeztetése bizonyult: ezt feleségem és mit sem sejtő gyermekeim kitartása tette megvalósíthatóvá. Nélkülük, mindennapjaink – közös örömeink és hullámvölgyeink – nélkül biztosan kevésbé értettem volna a vizsgált jelenséget, illetőleg „hőseim” dilemmáit.

Budapest, 2012. április 10.

BEVEZETÉS

A „nyugati” családfejlődés történetében kevés olyan meglepő jelenséggel találkozhatunk, mint a válás¹ gyors 19-20. századi elterjedése, ennek ellenére az ez irányban mutakozó társadalomtörténeti érdeklődés viszonylag új keletű. Az úttörő historikusok egyike, Roderick Phillips annak idején joggal aposztrofálta a válások történetét a családtörténet „szegény rokonaként”.² Az azóta eltelt két évtizedben viszont úgy tűnhet, a szegény rokon a familia elismert tagja lett: az 1990-es évek elejétől napjainkig külföldön sorra jelentek meg a válásokat történeti kontextusban tárgyaló, válóperes iratokat hasznosító tanulmányok, monográfiák.

A fordulat kétségtelenül az „új társadalomtörténet” – a történeti antropológia, a mikrotörténet, az új kultúrtörténet – térhódításához köthető, amely korábban perifériális jelenségeket, illetve forrástípusokat helyezett a vizsgálatok fókuszába. A 19. század előtt számszerűen jelentéktelen válások korábban, a kvantifikáció bővületében élő, figyelmüket a nagy demográfiai folyamatokra irányító társadalomtörténészek körében szinte egyáltalán nem keltettek érdeklődést. A '70-'80-as évektől azonban, a „totális történelem” lehetetlenségének felismerésével, a kvantifikációt illető módszertani kételyek sokasodásával, mind többen fordultak új témákhoz, így a családon belüli érzelmi kötelékek, családtagok közötti interakciók, konfliktusok történetéhez, illetőleg kvalitatív forráscsoportokhoz, egyebek mellett bírósági iratokhoz, válóperekhez.³

Lényegében – kicsiben és némi késéssel – hasonló irányváltás figyelhető meg a magyar társadalomtörténetírás esetében is, aminek következtében a '90-es évek közepétől több, válásokkal, házasságokkal kapcsolatos regionális vizsgálat, tanulmány látott napvilágot.⁴ Minden bizonnyal az „új társadalomtörténet” hatásának tulajdonítható továbbá, hogy a történeti demográfia honi művelői ugyancsak kísérleteket tettek házassági konfliktusok újszerű megközelítésére;⁵ és talán az is, hogy már a legfrissebb jogtörténeti munka is kényszerűen érez „társadalmi háttér” felvázolására a válóperes joggyakorlat elemzése során.⁶

Mindez persze nem azt jelenti, hogy immár sokkal többet tudnánk magáról a válás jelenségéről. Viszonylag kevés olyan történeti mű született, amely ténylegesen a házasságok felbontására

¹ A válást és a házasság felbontását a disszertációban szinonim fogalmakként használom. A házasságok spontán bomlására, illetve az ágytól-asztaltól való elválásztásra a továbbiakban külön hivatkozom.

² PHILLIPS, 2004: 10. A magyarra fordított verzió előszava 1990-ben íródott.

³ Michael Anderson 1980-ban a családtörténet diszciplináján belül már kiemeli az emberi kapcsolatokra összpontosító megközelítés (*sentiments approach*) jelentőségét: ANDERSON M., 1980. – Az említett fordulatot mintegy „megtestesíti” Lawrence Stone munkássága, aki az elsők között vetette fel a narratív források felé fordulás szükségességét, s maga is hamarosan válóperes iratok kutatásába fogott: STONE, 1979., 1990., és 1993.

⁴ GYÁNI, 1995.; NÉMETH, 1996.; HUDI, 1997.; KISS R., 1999.; MÁTAY, 2000.; BARTA, 2004.; KASZA, 2004.; KOLUMBÁN, 2004.; BALÁZS KOVÁCS, 2005.; MÁTAY, 2006.; ZAKAR, 2006.; KOLUMBÁN, 2009.

⁵ FARAGÓ, 2000.; MELEGH, 2000.

⁶ HERGERNÉ, 2006: 196-216.

koncentrált volna. A címük szerint válásokat tárgyaló írások többnyire a családon belüli hatalmi viszonyokkal, a korabeli házasságok állapot(változás)ával foglalkoznak, kézenfekvő módon a bírósági iratok között fellelt narratív forrásokat hasznosítva. A magyar példánál maradva: a fentebb hivatkozott tanulmányok csaknem kivétel nélkül egyes 16-17. századi, avagy 19. századi (jellemzően reformkori), jól körülhatárolható – meghatározott településhez, egyházkerülethez köthető – protestáns közösségeken belül lejátszódó, válásba torkolló házassági konfliktusokról szólnak, s ezek is elsősorban a kollektív mentalitásra, az egyéni döntésekre, illetőleg a házasságon belüli nem-specifikus erőviszonyokra fektetik a hangsúlyt.

Jelen disszertáció a kiválasztott terepen és időszakban, vagyis – ezt később még pontosítjuk – a 19. századi Budapesten (Pest-Budán) mozogva igyekszik visszakanyarodni a „válástörténet” eredeti kérdéséhez: miért és hogyan terjedtek el a válások aránylag rövid idő, egyetlen évszázad leforgása alatt? A 19. század előtt Európa nagy részében a házassági kötelék felbontását néhány protestáns felekezet, általában nagyon ritkán, körülményes eljárás keretében gyakorolta, a 20. század végére azonban a jogintézmény a kontinens majdnem minden államában legálissá vált, minden házaspár könnyen hozzáférhető, egyúttal használata korábban elképzelhetetlen méreteket öltött.⁷ A diszkontinuitás érzékeltetésére az angolszász szakirodalomban egyenesen „váló” és „nem-váló társadalmak” (*divorcing, non-divorcing societies*) megkülönböztetése vált bevetté.⁸

Azt illetően, hogy a válóperekben érintett házastársak által elsődlegesen megjelölt indokok (házasságtörés, elhagyás, rendszertelen életvitel stb.) mögött valójában sokkal mélyebb, a társadalmi működésben keresendő okok húzódnak meg, gyakorlatilag a jelenség észlelésének kezdeteitől fogva egyetértés mutatkozik. A probléma ott kezdődik, hogy meghatározzuk, közelebbről melyek voltak ezek az okok, s miként fejtették ki hatásukat, vagyis hogyan hozhatók összefüggésbe az individuális esetekkel, nem beszélve a házastársak szerzett tapasztalatairól.⁹ A válások kezdetben, a 19-20. század fordulója körül, amikor a társadalmi mozgások percepcióját forradalmasító népmozgalmi statisztika immár kellő rálátást biztosított a jelenségre, még többnyire devianciaként – a „normális” házasság viselkedéstől való eltérés kárhozatos eredményeként – nyertek értelmet. A kortárs statisztikusok, szociológusok jellemző módon párhuzamot vontak a válások és az öngyilkosságok terjedése között.¹⁰ Ugyanakkor a növekvő számok sok kortársat arról győztek meg, hogy nem egyszerűen egyéni morális vagy pszichés fogyatékoságokról lehet szó. A válások növekedésére mindinkább a társadalom, avagy – marxista megközelítésben¹¹ – a kapitalista termelési mód általános válságának sajátos szimptomájaként tekintettek. Mindmáig az egyik legnagyobb hatású szerző, Émile Durkheim az öngyilkosságok okait keresve a társadalmi viszonyok krónikus szabályozatlanságára (*anomie*) mutatott rá, egyik példaként éppen a válásoknak a házasság intézményére gyakorolt befolyását kiemelve.¹²

A válások terjedését illetően észlelt általános tendencia már a 19. század végi megfigyelőkre is mély benyomást tett, de általánosan a 20. század második felében keltette fel a társadalomtudósok, szociológusok, pszichológusok, jogászok érdeklődését. A válások számának növekedése ugyanis hosszú távú, tendenciózus változásnak bizonyult, ráadásul térben is kiterjedt, illetőleg a korábbi (felfelé ívelő) hullámmozgás helyett az 1950-es évek végétől jellemzően meredek emelkedés vette kezdetét. Ennek nyomán a jelenséggel kapcsolatos nyíltan normatív értelmezések a háttérbe szorultak. A válásokat immár nem devianciaként, válságtünetként kezelték, hanem mint a 19. században meginduló

⁷ Európában (a Vatikánon kívül) utolsóként „ellenálló” Máltán is engedélyezték a válást: a 2011 májusában tartott népszavazást követően a parlament megszavazta az erről szóló törvényt.

⁸ A megkülönböztetést (*divorcing, non-divorcing, separating, non-separating society*) alkalmazza: STONE, 1990: 1-8.

⁹ A problémát a válások okainak kutatása kapcsán részletesen tárgyalja: PHILLIPS, 1988: 584-590.

¹⁰ PHILLIPS, 1988: 582. A kortársak közül először Jacques Bertillon francia demográfus hasonlította össze először a válásokat az öngyilkosságokkal: BERTILLON, 1882. Magyarországon, jellemző módon, a két világháború között születtek hasonló vizsgálatok: BERNÁT, 1927.; LAKY, 1927.

¹¹ Vö. BEBEL, 1976: 105-116.

¹² DURKHEIM, 2000: 282-302. A szerző az „anómia” fogalmával a történeti változásokhoz való alkalmazkodás egyfajta „üzemzavaraként” (ennek okai lehetnek a gazdasági, politikai válságok, de a gyors gazdasági fejlődés, a jólét és a szabadság növekedése is) a társadalmi normák megrendülését írta le, amelynek velejárója a kollektív identitás szétzöredezése, illetve az egyént a társadalomhoz fűző kötelek meggyengülése.

társadalmi átalakulás úgyszólván természetes velejáróját kezdték vizsgálni.¹³ A II. világháború után teret nyerő szociológiai megközelítés szerint a kapitalista fejlődés a mozdulatlan, zárt közösségek, összetett háztartások, szerteágazó rokonsági kötelek bomlásához, s a rugalmasabb, de egyúttal törekenyebb – számos funkciójával együtt kohézióját veszített – nukleáris család kiemelkedéséhez vezetett. A válások terjedése így, a családszerkezet, illetve a családon belüli érzelmi kapcsolatok szükségszerű átalakulásán keresztül, összekapcsolódott a „modernizáció” világméretű folyamatával.¹⁴

A társadalomtörténészek ugyan hamarosan megcáfolták a nukleáris család felemelkedésének tézisé, illetőleg ma már sokkal komplexebb viszonyt feltételeznek a makrofolyamatok és a családszerkezet átalakulása között, a válástörténet mégis számos ponton máig visszanyúl a modernizációt középpontba állító elmélethez.¹⁵ Az egyik leggyakrabban idézett szerző, Roderick Phillips a válások okainál megkülönböztetett figyelmet szentel a házastársakat szükségszerűen összeláncoló „hagyományos társadalom” (családi gazdaságok) bomlásának, valamint a feleségek anyagi függetlenségét biztosító női munkavállalás 20. századi terjedésének.¹⁶ Ugyancsak széles körben elfogadott az a házassággal szemben támasztott individuális elvárások növekedését hangsúlyozó nézet, amely végső soron az iparosodással párhuzamosan születő, új típusú, érzelmi kötelek által összefűzött nukleáris család elképzelésére vezethető vissza.¹⁷ Meglehetősen nagy visszhangot váltott ki továbbá, bár leginkább elutasításra talált, az a különös vélemény, miszerint a válások az életlehetőségek javulásával, konkrétan a házasságok időtartamának meghosszabbodásával – a korábban jellemző megözvegyülés kvázi helyettesítőjeként – nyertek teret.¹⁸

E nézetekkel kapcsolatban a fő probléma az, hogy gyenge az empirikus megalapozottságuk. A többnyire a hivatalos statisztikák alapján megrajzolt válási görbék ugyan meggyőzőnek tűnhetnek, de közelebről szemlélve a házasságbomlások és a házasságbontások között feltételezett egyenes arányosság nehezen bizonyítható: a válások számának növekedéséből nem lehet minden további nélkül a házasságok minőségének romlására következtetni. Már arra az alapvető kérdésre is, hogy a házasságviszályok milyen gyakorisággal fordultak elő a múltban, s mégis milyen arányban terelődtek legális útra, illetve végződtek a kötelek bírói felbontásával, bajos forrászerűen megalapozott választ adni.¹⁹ Ezen túlmenően, csak kevés történész vette a fáradságot, hogy a válási népmozgalmat jellemző számok mögé tekintsen, ami persze bizonyos szempontból érthető. A jelenség tömegessé válásának korába lépve – tegyük hozzá: különösen „nagyvárosi terepen” – mind nehezebb nevesíteni, s nyomon követni az érintett házaspárokat, megfigyelni viselkedésüket, megmagyarázni döntéseiket. Ráadásul, a bírósági akták szaporodásával párhuzamosan megfigyelhető a perek erőteljes formalizálódása: a 19. század folyamán a jogi képviselők iratváltásaiból és perbeszédeiből egyre kevésbé szűrődik át a házastársak „hangja”. Mindenesetre a válóperes iratok általában véve, az ötven-száz évvel korábban keletkezett aktákhoz képest, sokat veszítettek közvetlenségükből, mondhatni „elevenségükből”. A 19. századi válások kutatója tehát szükségképpen ingoványos talajra téved: a források mennyiségének növekedése mellett – ha csak nem éri különleges szerencse, mondjuk egyéb narratív forrás (családi levelezés, szájhagyomány) formájában – fogyatékos eszközökkel rendelkezik komplex kérdések megfejtéséhez.

Mi több, a válások gyakoriságának növekedése és a „modernizáció” (a kapitalizmus világméretű terjedése, iparosodás, városiasodás, demokratizálódás) társadalmi hatásai között

¹³ Az 1960-as években a válás kutatását illetően bekövetkezett „diszkurzív robbanásról”: PHILLIPS, 1988: 583.

¹⁴ GOODE, 1963. A szerző három évtizeddel később, kifejezetten a válási összehasonlításával foglalkozó munkájában, revízió alá vette a modernizáció és a válások növekedése közötti kapcsolatot illető tételt: GOODE, 1993. Ugyanakkor mindvégig kitarított amellett, hogy, bár a pontos ok-okozati viszony nem állapítható meg, a két jelenség szorosan összefügg: GOODE, 2003.

¹⁵ PHILLIPS, 1988: 589.

¹⁶ A családi gazdaságok bomlásáról: PHILLIPS, 1988: 364-382., PHILLIPS, 2004: 152-164., 298-299., 319-320.

¹⁷ MAY, 1983.

¹⁸ Az eredeti felvetés Lawrence Stone-tól származik: STONE, 1987: 338.

¹⁹ A házasságbomlások eltérő modeljeiről, és verifikálásuk nehézségeiről: PHILLIPS, 1988: 317-321.

feltételezett szoros kapcsolat bizonyos esetekben egyenesen cáfolható.²⁰ Az európai kontinens első igazán jelentős tapasztalatát, a házasságok átmenetileg tömeges felbontását eredményező francia forradalom példája inkább a politikai ideológia és a nyomában járó jogi reform, semmint a „modernizáció” szerepét mutatja.²¹ A válások 19. századi terjedésének térben és időben egyenetlen üteme mindenesetre nem támasztja alá az iparosodás közvetlen hatását hangsúlyozó koncepciókat.²² Hogy egy másik konkrét példán szemléltessük az azon nyomban felmerülő nehézségeket: a kontinensen a 19. század derekán az egyik legnagyobb válási rátát mutató Poroszország tekintetében óriási különbségek voltak a keleti tartományok, és az iparosodás fellegvárának számító Rajna-vidék között – előbbiek „javára”.²³ Ebben az összefüggésben az sem érdektelen, hogy a porosz válási gyakoriság ekkoriban magasabbra tehető, mint fél évszázaddal később.²⁴ A századforduló körüli évtizedekben hasonló különbségeket találunk Franciaország és az ipari forradalom hazája, Anglia között is.²⁵ A legmeglepőbb azonban egyes, az industrializáció korszakába lépő, már igen korán magas válási arányt (*stable high-rate systems*) produkáló országok, társadalmi csoportok viselkedése. A japán válási gyakoriság, például, a 19-20. század fordulóját megelőzően, miközben rohamléptékű „modernizáció” ment végbe, zuhant, illetőleg egészen a II. világháborúig folyamatosan csökkent.²⁶ A jelenség Európában sem teljesen példa nélkül álló: a cári Oroszország nyugati tartományaiban élő zsidó közösségek kezdetben csillagászati magasságokban mozgó válási rátája 1837-1914 között ugyancsak jelentősen csökkent.²⁷ Ez egyben azt jelenti – hiszen a keresztény orosz lakosság válási gyakorisága eközben ellenkezőképpen alakult – hogy az egymás mellett élő különböző etnikumokhoz-felekezeti csoportokhoz tartozó családok merőben eltérő mintákat követhettek.²⁸

A dolog kevésbé meglepő, ha arra gondolunk, hogy a válás kimondása sohasem pusztán automatizmus: a bírói fórumok, meghatározott procedúra keretében, mindenkor megvizsgálják, hogy fennállnak-e az ehhez szükséges törvényi feltételek, sőt a joggyakorlat során maguk állítanak elő és alkalmaznak bizonyos „szabályokat”. Az országonként, felekezetenként, társadalmi csoportokként eltérő hagyományok és gyakorlat szűkebb vagy tágabb korlátok közé szorította a jogintézmény használatát, s ez nyilvánvalóan a válási számokban is tükröződött. A jelenség szociális vetületeire orientált társadalomtörténetírás mindmáig hajlamos elhanyagolni ezt az evidenciát, talán azért, mert maguk a jogtörténészek is ezt teszik.²⁹ A válások és a jog viszonya kapcsán historiográfiailag áttételesen máig

²⁰ Ezt a new englandi válások kapcsán kifejezetten is megteszi: SCHULTZ, 1990.

²¹ A francia forradalom válaival kapcsolatban, különösen Rouenra: PHILLIPS, 1980., Lyonra: DESSERTINE, 1983. Caenra, illetve Calvados *départementra*: DESAN, 2004: 93-140.

²² Egy korabeli összehasonlítás szerint, az 1870-es években – nyilván a hozzáférhető statisztikával, ideértve az ágytól-asztaltól való elválasztásokat is, rendelkező európai országok közül – Svájc (1000 házasságra évi 47 válással), Dánia (38), és Szászország (26,9) mutatta a legnagyobb válási gyakoriságot; ezeket követte Poroszország, Württemberg (8,4), Franciaország (7,5), Baden (6,5), Svédország (6,4), Hollandia (6), Belgium (5,1), Bajorország (5), Finnország (3,9), Olaszország (3,05), Skócia (2,1), Oroszország (1,6), Anglia és Wales (1,3), Norvégia (0,54). DURKHEIM, 2000: 283. A sorrend nyilvánvalóan nem az egyes államok, tartományok fejlettségi szintjét tükrözi.

²³ BLASIUS, 1987: 35-38. Miközben a 12,2 milliós lakosságú keleti tartományokban 1836-1841 között évente átlagosan 3321 házasságot bontottak fel, addig a 2,3 milliós Rajna-vidéken 1839-1841 között mindössze 67 válást mondtak ki, s ez a nagyságrend az 1860-as évekre sem változott. Megjegyzendő, hogy a porosz keleti tartományokban a *Preußische Allgemeine Landrecht*, míg a Rajna-vidéken a konzervatívabb napóleoni *code civil* volt érvényben.

²⁴ Vö. BLASIUS, 1987: 152-153. Eszerint a Német Birodalom porosz területein az 1890-es években évente mintegy 5-6000, a századelőn viszont csak 4-5000 válást mondtak ki, ami a lakosság számához viszonyítva alacsonyabb rátát jelentett, mint a 19. század derekán.

²⁵ Franciaország és Anglia válási mozgalmának összevetésekor egy brit történész, Gail Savage a következőképpen teszi érzékletessé a problémát: „Hogyan fordulhat elő, hogy a századfordulón egy összehasonlítva rurális, katolikus nemzet többször annyi válást produkál, mint az a protestáns, amely a legurbanizáltabb és legiparosodottabb volt a világon?” SAVAGE, 1988: 500.

²⁶ A jelenséget rendszerbe foglalva értelmezi: GOODE, 1993: 214-250. Eszerint Japán mellett Malajziában is folyamatos csökkenés figyelhető meg a II. világháború után. A japán válásokra bővebben: KUMAGAI, 1983.

²⁷ FREEZE, 2002: 148-159.

²⁸ E tekintetben érdekes az amerikai fehér és fekete népesség eltérő viselkedését illető felvetés is: PHILLIPS, 1988: 587.

²⁹ A válástörténet standard munkája ezeket a jog társadalmi használatának kérdését a formális jogi változások egyébként terjedelmes tárgyalása során csak futólag érinti: PHILLIPS, 1988: 191-226. és 403-478., PHILLIPS, 2004: 74-93. és 165-

hat Max Rheinstein 1970-es évek elején napvilágot látott munkája, amelyben a szerző a II. világháború utáni folyamatok összehasonlító elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a jog nem, vagy alig befolyásolja a válási számok alakulását.³⁰ A szakterület művelői ennek megfelelően máig a jog társadalmi mozgásokhoz képest nagyfokú autonómiáját, egyúttal másodlagosságát hangsúlyozzák. A „nyugati” házassági jog fejlődésének – annak szembeötlő egyenetlenségei ellenére – közös vonásait emelik ki, hajtóerőként a „modernizációs” elmélettel összhangban a családi kötelekeket szorosra fűző gazdasági kényszerek eltűnését megjelölve, mint amely egyúttal a jellemzően restriktív jogi szabályozást is szükségtelemmé tette.³¹

Ezek a jórészt modern tapasztalatokra hagyatkozó ellenvetések sem tántoríthatnak el azonban a tekintetben, hogy a kritikus időszak tekintetében alaposabban fontolóra vegyük a házassági jog, illetve a jogi változások szerepét a bontások számának növekedésében. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a válás legális természete annak idején sokkal határozottabban manifesztálódott, mint manapság, vagy akár a II. világháborút követően, amikor a házassági konfliktus legtöbbször magától értetődően, és jellemzően kisebb „költségek” árán torkollott a kötelék felbontásába. A 19. századi házassági viszályok zöme még más módokon nyert megoldást, illetőleg a jogintézményhez való hozzáférés lehetőségei korlátozottabbak, esélyei felekezetenként, szociálisan eltérőek voltak. Bátran állítható, hogy ekkoriban a házasság felbontása – a konfliktuskezelő társadalmi gyakorlatokhoz és az egyéb jogi alternatívákhoz képest – kivételesnek, exkluzívnak számított.³² Így például a 19. századi Angliában nem azért váltak kevesen, mert az angol házasságok stabilabbak lettek volna, mint Franciaországban, hanem azért (is), mivel – a kétségtelenül fennálló procedurális akadályok mellett – számos más legális eszköz létezett a házassági konfliktusból fakadó problémák orvoslására.³³

Jelen disszertáció tárgya, Budapest (Pest-Buda) 19. századi válási népmozgalmának vizsgálata mindenestre akár a hagyományosnak mondható történeti szociológiai, akár a javasolt jogtörténeti megközelítésben releváns lehet. „A magyar kapitalista fejlődés kibontakozása, mely ezekre az évtizedekre [1873-1896 közé – N.S.] esett, legszembetűnőbben a főváros fejlődésében mutatkozott meg: Budapest a kontinens egyik leggyorsabban növekedő városa lett. Magyarországnak nemcsak legnépesebb, hanem a gazdasági élet minden területén a legjelentősebb városa, az ország legnagyobb áru-, pénz- és munkaerőpiaca, legnagyobb iparvárosa, valamint kulturális központja.” – állapítja meg Vörös Károly.³⁴ Valóban, a 19. század második felében a rohamléptékben terjeszkedő nagyváros népessége megnégyszereződött; bevándorlók tömegei, zömmel nőtlen férfiak és hajadon nők, igyekeztek önálló egzisztenciát teremteni, vagy távol maradt családtagjaikat keresetükkel segíteni. Minden bizonnyal a megélhetés bizonytalanságának tudható be, hogy arányaiban nagyon kevesen engedhették meg maguknak a családalapítás „luxusát”, s akik mégis, azok jellemzően évekkel később járultak oltár (anyakönyvvezető) elé, mint az ország más településein; a házasság termékenység alacsony szinten mozgott, miközben a törvénytelen születések száma megugrott.³⁵ A válások – amint hamarosan látni fogjuk – ugyanekkor indultak előbb lassú, majd a század végétől meredek növekedésnek. Ekként teljes joggal tehető fel az előbbieken általánosan megfogalmazott kérdés: vajon a házasságok felbontásának terjedő gyakorlata összefügg-e – s ha igen, mennyiben – a magyar főváros gyors fejlődésével, tágabban az iparosodással és az urbanizációval?

244. A jog- és a társadalomtörténet közelítése („társadalomtörténetre orientált jogtörténet”, „jogtörténetben jártas társadalomtörténet”) mellett kardoskodik: BLASIUS, 1987: 11-21. Ugyanakkor munkájában a német házassági törvényhozás beható tanulmányozása mellett alig foglalkozik a joggyakorlattal és -használattal.

³⁰ RHEINSTEIN, 1972. A megállapítást kifejezetten a múltra vonatkoztatja: MAY, 1983: 5.

³¹ A *Journal of Family History* 2003-ban külön számot szentelt a család és a jog kapcsolatának történeti vizsgálatára. Az e számban jogtörténészek által írott, átfogó jellegű tanulmányok: ANTOKOLSKAIA, 2003., WILLEKENS, 2003.

³² Ekként megkérdőjelezhető, hogy tekinthetünk-e minden további nélkül „jéghegyként” a válásokra, azaz megfelelőképpen reprezentálják-e azok a törékeny házasságok mélyben úszó, láthatatlan tömegében rejtőző feszültségeket. A metafora Elaine Tyler May-től származik: MAY, 1983: 163.

³³ E tekintetben példaértékű tanulmány: ANDERSON, O., 1999.

³⁴ VÖRÖS, 1998: 106-107.

³⁵ Budapest népességének fejlődését a korszakban áttekinti: KATUS, 2008. 247-262.

A házassági jog alkalmazása, a válóperes joggyakorlat és -használat vizsgálatánál fontos szempont továbbá, hogy Budapesten a 19. század második felében rendkívül heterogén nagyvárosi népesség koncentráldott, nem csupán – mint általában Nyugat-Európa más városaiban – szociális értelemben, hanem a népességgyarapodás bázisát adó magyarországi régiók sajátos viszonyainak megfelelően, etnikai-nyelvi és vallási összetételét tekintve is. A fővárosi vándormozgalom fő irányait nézve: dunántúli és Duna-Tisza közti, zömmel katolikus magyarok, felvidéki katolikus és evangélikus szlovákok („tótok”), illetve (német, magyar és szlovák anyanyelvű) zsidók, cseh- és morvaországi, valamint galíciai szlávok (csehek, morvák, lengyelek, „tótok”) és németek, előbbieket csaknem kivétel nélkül katolikus vallásúak, valamint (német anyanyelvű) zsidók telepedtek meg Budapesten; a század végétől továbbá egyre jelentősebbé vált a tiszántúli és -innyi magyar migránsok aránya, akik között szép számmal találunk reformátusokat. A fővárosi népesség „nemzetiségi” összetételét illetően ezzel együtt inkább a gyors asszimiláció emelhető ki, amely a század derekán még többségében német nyelvű Pest-Budán (és Óbudán) a század vége felé már a magyar elemet juttatta túlsúlyra.³⁶ A felekezeti megoszlás mindenestre sokszínűvé vált: a kezdetben csaknem egyeduralkodó, s mindvégig túlsúlyban maradó római katolikus egyház híveinek száma fokozatosan mintegy kétharmadra mérséklődött, miközben mind a protestánsok – evangélikusok, s különösen a reformátusok – mind a zsidóság aránya növekedett (utóbbiaké a század végére meghaladta az egyötödöt). Mindez alapvetően a házasság viselkedés eltérő felekezeti mintáinak, a regionálisan eltérő, a migráció által nagyvárosi környezetbe emelt kvázi jogi szokásrendszerek következményeinek összehasonlítására adhat módot. E megközelítésben különös jelentősége lehet a válás intézményét gyökeresen átforgató magyar házassági törvény (1894: XXXI. tc.) megszületésének, amelynek nyomán felmérhető a házassági jog felekezeti rendszere felszámolásának, a válás katolikus házasságok előtti megnyitásának szerepe.

Mindazonáltal lehetőségeinket a felvetett kérdések megválaszolására, saját kutatásaink kezdeti stádiuma mellett, két praktikus körülmény a kelleténél szűkebbre szabta: az egyik a használható előtanulmányok, a másik a megfelelő források hiánya avagy elérhetetlensége. Miközben a háztartásszerkezet és családformák 19. századi magyarországi változása kapcsán számos vidéki vonatkozású vizsgálat látott napvilágot, a nagyobb városokban bekövetkezett átalakulásról, különös tekintettel a házasságokra és a társas partnerkapcsolatok egyéb formáira, jóval kevesebbet tudunk.³⁷ A pesti házasságkötések vonatkozásában Bácskai Vera tanulmányát, amely 18. századi és 19. század eleji házassági anyagokhoz támaszkodva tett alapvető megállapításokat, valamint Faragó Tamás hasonló, 18. század végi rövidebb időszakot átfogó írását az időbeli távolság miatt nem lehetett hasznosítani.³⁸ Ismereteink azonban nem csak a budapesti válások szélesebb kontextusát adó családi életről rendkívül hézagosságok, de magáról a szorosabban vizsgálandó jelenségről sem találunk társadalomtörténeti igénytel íródott tanulmányokat. Az egyedüli kivétel Gyáni Gábor rövid lélegzetű dolgozata, amely az 1896-ban kezdeményezett fővárosi válóperek alapján von le bizonyos, szükségképpen impresszionisztikus következtetéseket a joggyakorlatra és -használatra vonatkozóan.³⁹ Emellett az egykori gyakorló válóperes bírónő, Rév Erika ugyancsak eredeti forrásokhoz visszanyúló, de inkább csak a formális jogi vonatkozásokat kiemelő, „népszerűsítő” jellegű könyvének megfelelő fejezetei említhetők.⁴⁰ A helyzet így az, hogy a fővárosi házasságokra és válásokra még mindig a legjobban használható Szél Tivadarnak a Fővárosi Statisztikai Hivatal monográfiái sorában, a két világháború között napvilágot látott munkája, amely ugyan nyilvánvalóan nem a történeti nézőpontot

³⁶ A budapesti etnikai viszonyokról összefoglalóan: KATUS, 2008: 262-285.

³⁷ Városi háztartások vizsgálatára csak a 18-19. század fordulójára van példa: DÁNYI, 1963-1964.; MELEGH, 1987.; BÁCSKAI, 1992. Utóbbi két tanulmány Budát, közelebbről az újlakit, illetve a vízvárosi háztartásokat vizsgálta. Külön, a zsidó népesség vízvárosi háztartásaira (viszont a 19. század első felére) kiterjedően: HOLLÓ, 1998.

³⁸ BÁCSKAI, 1979.; FARAGÓ, 2008. Ezen kívül a pesti házasságkötések speciális, etnikai-felekezeti vonatkozását, foglalkozásstatisztikai kutatásai „melléktermékeként”, vizsgálja: TÓTH, 1995.

³⁹ GYÁNI, 1995.

⁴⁰ RÉV, 1986.

preferálta, visszatekintései azonban a népmozgalmi statisztika által (1874-ig visszamenően) lefedett időszakra különösen hasznosak.⁴¹

A másik alapvető nehézségbe a 19. században keletkezett jogszolgáltatási iratok mostoha sorsa, töredékes fennmaradása miatt, illetőleg részleges hozzáférhetetlensége kapcsán ütközünk. Maguk a válóperes iratok is megsínylették az irattározás körülményeit, illetőleg gyaníthatóan a később végrehajtott szakszerűtlen részselejtezt. Noha a Budapesti Királyi Törvényszék esetében tömeges iratpusztulásról csak kivételesen beszélhetünk, s a processzusok döntő többségének nyoma maradt, a különböző bírósági fokokon született ítéleteken kívül minden periratot kiselejtezték.⁴² Ily módon pontosan azok a narratív források (keresetlevelek, iratváltások, tanúkihallgatások, tárgyalási jegyzőkönyvek) hiányoznak, amelyek a társadalomtörténészek figyelmét eredetileg a bírósági iratok felé terelték. Az ítéletek az érintett házasságok, és a peres felek adatain túl legfeljebb a házasság konfliktusnak a jog nyelvére lefordított – a „tényállás” megállapításához szükséges – kivonatát, legtöbbször azonban csupán formalizált jogi indoklást tartalmaznak. A legnagyobb problémát e téren mégis a házasság konfliktusok alternatív legális megoldásainak feltérképezése jelenti. Ennek horderejét már csak azért sem becsülhetjük le, mivel Budapest (Pest-Buda) népességének túlnyomó többsége, lévén katolikus vallású, a 19. század nagy részében egyáltalán nem, illetve csak az 1860-as évektől, herézis árán, válhatott el végérvényesen. Így 1895-ig a legtöbb vizálykodó fővárosi katolikus házaspár bizonyosan más módokat keresett, hogy különvagyont, egzisztenciáját, esetleg gyermekei jövőjét, avagy új párkapcsolatát biztosítsa. Ezt illetően azonban nem csak azt nem vagyunk képesek felmérni, hogy mekkora hányaduk folyamodott egyáltalán jogi eszközökhöz, de azt sem, hogy utóbbiak körében mégis kik, milyen arányban, s jellemzően miféle élethelyzetekben éltek a különböző lehetőségekkel. A katolikusoknál mindenekelőtt az ágytól-asztaltól való elválasztás használatát kellett volna megvizsgálni, az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött budapesti vonatkozású szentszéki perek tervezett kutatása azonban kényszerűen, a főegyházmegyében érvényesített kutatási tilalom folytán, elmaradt.⁴³ Hasonlóképpen nem kaptunk lehetőséget a fővárosi plébániák iratanyagának tanulmányozására, amin keresztül a házasságok feletti egyházi ellenőrzés, a házasságok kezelésének egyéb formáira és azok változásaira kereshetünk volna a választ. Ezek mellett, a (bontóperhez nem feltétlenül kapcsolódó) nő- és gyermektartás fizetése, hozomány, közszeremény, külön vagyon kiadása, gyermek törvényesítése vagy törvénytelenítése iránt egykoron folyamatba tett processzusok túlnyomó részét is nélkülöznünk kellett, mivel a Budapesti Királyi Törvényszék, s a budapesti járásbíróságok dualizmuskori polgári peres iratanyaga jórészt, illetve szinte teljes egészében kiselejtezésre került.

Mindkét körülmény természetesen rajta hagyta bélyegét a disszertáción, illetőleg meghatározta azt a módot, ahogyan a felvetett kérdésekre válaszolni próbáltunk, miközben számos fontos rész kérdés tisztázását további kutatások keretébe kellett utalni. Mindenekelőtt kényszerítő szükség mutatkozott a

⁴¹ SZÉL, 1935.

⁴² Az iratanyag selejtezésére – a fondosszié tanúsága szerint – a bírósági irattárban, az 1950-es évek elején kerülhetett sor. Az első ideiglenes raktári jegyzék 1957 januárjában készült, vagyis azt ekkoriban szállíthatták a Fővárosi Levéltárba. Érdekes viszont, hogy Rév Erika 1986-ban publikált könyvében még az „irattári pincékben tonnaszám porosodó régi válóperes aktákat” emleget: RÉV, 1986: 166. Ugyanő ráadásul olyan válóper ítéleteit közli, amely az ítéletáblai mutató alapján egyértelműen olyanként azonosítható, amely a Budapesti Királyi Törvényszék jelenlegi levéltári fondjában nincs meg: RÉV, 1986: 24-29. A mutatókönyvekben talált, a hivatkozott perre vonatkozó ítéletáblai iktatószámok: BFL VII. 1. d. 5942., 7570., 8793/1898., illetve 5378., 8752., 9474/1900. – Kvalitatív elemzésre alkalmas teljes pertestek a törvényszéki anyagban csak – ki tudja, miért – az 1909-1910-es irattári évfolyamokban maradtak fenn jelentősebb számban. A 19. századi processzusokat tekintve mindössze néhány korábbi, az 1872 előtti császári-királyi és városi „jogelőd” bíróságok által tárgyalt eset komplett iratanyaga őrződött meg. A veszteséget nem pótolhatja, de megemlítendő, hogy a század utolsó harmadából, a korszak sajátosságát jelentő párhuzamos válóperes procedúrának köszönhetően, Szentendrén, a budai ortodox püspöki szentszék, valamint Kolozsváron, az unitárius főpapi törvényszék levéltári fondjában számos budapesti vonatkozású peranyag viszont sértetlenül vészelte át az azóta eltelt időt.

⁴³ A levéltár vezetőjének, Hegedűs Andrásnak 2004. december 14-én e-mailben adott tájékoztatása szerint: „A Prímási Levéltár [...], szem előtt tartva a CIC 220. kánonját a magánszféra és a jó hír védelméről, továbbá az 1475. kánon 2.§-ának azt az előírását, hogy a peres iratok és az egyházi peres eljáráshoz beszerzett okmányok másolata csak bírói megbízással adható ki, a szentszéki iratok kutatását nem teszi lehetővé.”

budapesti válási népmozgalom alapvető jellemzőinek tisztába hozatalára, hiszen a prestatisztikus (1895 előtti) korszakra vonatkozóan azt sem lehetett tudni, hogy hány budapesti pár bontatta fel házassági kötelékét, és hogyan is értékelhető ez az akkori viszonyok között. Még kevésbé ismert tehát, hogy kik voltak azok, akik az elsők között folyamodtak a válás intézményéhez: meg kellett vizsgálni a bontóper indítók felekezeti összetételét, társadalmi rétegződését, demográfiai jellegzetességeit. Az a momentum, hogy a viszonylag jól megőrződött, egyebekben – mint említettük – erősen formális válóperes ítéletek, a jogi eljárás adatain kívül több-kevesebb rendszerességgel rögzítették a felek társadalmi státusát és lakhelyét, valamint hogy a házasságkötés ugyancsak feltüntetett helye és dátuma alapján vissza lehetett keresni az esküvők matrikuláit nem csupán lehetségessé tette a történeti statisztikai feldolgozást, hanem egyenesen csábított is ebbe az irányba. Így végül – 1850 és 1910 között – mintegy 7000 budapesti bontóper, s 14000 ügyfél különböző adatait (kereset beadásának dátuma, az ítéletek kelte, eredményesség, megjelölt válóok; házasságkötés helye, szertartása, ideje, a házasságból született gyerekek száma, a különválás időpontja; foglalkozás, lakhely, születési dátum és hely, vallás-vallásváltás) lehetett több-kevesebb sikerrel összegyűjteni, s elemezni.⁴⁴

Habár eredetileg nemcsak a budapesti, hanem a pest-budai, vagyis a teljes 19. században zajló (jogi eljárásba torkolló) házasságkonfliktusok vizsgálatára vállalkoztunk volna, az esztergomi érseki szentszéki elválasztások kutatásának tilalma nyomán immár értelmetlen lett volna ehhez ragaszkodni. A házasság felbontása Pest-Budán, a főváros lakosságának felekezeti összetételéből, illetve a korabeli jogi szabályozásból fakadóan, csak a 19. század derekán jelent meg, és igazából a század utolsó harmadában terjedt el. Ilyen körülmények között, miután az ágytól-asztaltól való elválasztások kutatásáról le kellett mondanunk, nem láttuk értelmét a korai korszak módszeres vizsgálatának. Másrészt viszont a házassági törvény hatásainak szándékolt felmérése az időhatár legalább 1910-ig történő kitolását tette szükségessé, hiszen az annak életbe léptetésétől (1895. október 1.) a 19. századból még hátralévő fél évtized ehhez nyilvánvalóan elégtelen lett volna. Ily módon a disszertáció a házasság felbontásának fővárosi elterjedését, bár lehetőség szerint időben vissza-visszanyúltunk, s természetesen a későbbi fejleményekre is kitértünk, hozzávetőlegesen az 1850-1910 közötti időszakban vizsgálja.

Nem csupán a 19. századi fővárosi családfejlődésről, a házasságokról és házasságkonfliktusokról tudunk keveset, de átfogó jelleggel a házasság felbontásának képlékeny jogi környezetéről sem. Itt persze nem annyira a jogpolitikai változásokra, a törvényhozás működésére gondolunk, hiszen például a házassági törvény születésének óriási korabeli szakirodalma van, és még manapság is felkelti a jogtörténészek figyelmét. Magunk azonban a válások elterjedése szempontjából a formális jogi változásokat – ennyiben tehát véleményünk egybeesik a társadalomtörténészek többségével – másodlagos jelentőségűnek tartjuk, s azokra a disszertációban csak érintőlegesen térünk ki, a jogalkalmazáshoz és -használatához képest. Ennek oka kettős. Egyrészt Magyarországon a házassági jog kodifikációja előtti korszakban eleve nem beszélhetünk „bontótörvényről”: döntően a mindenkori bírói gyakorlat alakította ki a válás szabályait. Másrészt, éppen a válások 1895 utáni növekedése mutatja, hogy adott esetben mennyire hatástalanok lehetnek a (konzervatív) jogalkotói szándékok, szemben a társadalmi nyomásnak engedő (liberális) joggyakorlattal. Amint az eredmények is megerősítették: a jogot nem a törvényszövegek írói, a házbizottságok és országgyűlési szónokok, hanem sokkal inkább a mindennapos ítélkezés, a bírák és ügyvédek, törvényszéki hivatalnokok, és természetesen maguk a pereskedők állítják elő.

⁴⁴ Az ítéletek fogalmazványaiból hiányzó, vagy a törvényszéki adminisztráció által eleve nem rögzített adatok jelentős részét más iratanyagok alapján pótoltuk, illetve kutattuk fel. Az egyházi és állami házassági anyakönyveken kívül, a válóper megindítását számos esetben megelőző vallásváltoztatások, vagy az azt ugyancsak sokszor követő újracházasságok anyakönyveit kell kiemelni. Emellett a Budapest Főváros Levéltárában immár több mint egy évtizede folyó elektronikus segédletkészítés a peres felek számos egyéb, a processushoz kapcsolódó, vagy attól függetlenül létrejött – jellemzően közjegyzői okiratba foglalt – jogügyletét (pl. házassági szerződéseket, válási-vagyonrendezési egyezségeket, nyilatkozatokat, adásvételi szerződéseket, végrendeleteket) hozott napvilágra. A levéltári adatbázis-építésről legújabbban: NAGY Á.-NAGY S., 2007.

Végezetül röviden szólni kell azokról a felfejtellen kontextusokról, lehetséges további megközelítésekről, amelyek a vizsgált jelenség szempontjából ugyancsak relevánsak, de a disszertáció szűkre szabott keretei között, avagy a források feltáratlansága miatt, mégsem kaptak teret. A jogi eljárás során, a formális válókok alátámasztására felhozott „bizonyítékok” között, csak esetlegesen bukkannak fel olyanok, amelyek alapján közelebről következtethetünk a széthulló családokra ható, adott esetben a konfliktust előidéző külső kényszerek természetére, avagy a (kudarcot valló) alkalmazkodási stratégiákra, de a Budapest vonatkozásában rendelkezésre álló válóperes ítéletekből efféle momentumok alig-alig hámozhatók ki. A jövőben tehát mindenképpen meg kell keresni annak lehetőségét, hogy egy-egy ilyen, különböző szociokulturális közeghez sorolható család sorsán keresztül – ha tetszik: „alulnézetből” is – megragadhatjuk az időtlennek tűnő indokok (elhagyás, hűtlenség, fizikai bántalmazás, rendszertelen életmód) mögött a konkrét társadalmi változások jellemző vagy lehetséges hatásait. A disszertáció kérdéséhez szintén szorosabban kapcsolódva ugyancsak fontos lenne, hogy esetenként jobban megvilágítsuk a jogi procedúrák hátterét, és a válóperes iratokon túl tekintsünk. Korántsem magától értetődő ugyanis, hogy az alternatív konfliktuskezelő technikákhoz képest idővel mind több fővárosi házaspár döntött a kötelék bírói felbontása mellett. A miérett a választ a tágabb jogi környezet sokkal finomabb, ezért nehezen észrevehető változásaiban kell keresni, amihez viszont nem elegendő csupán a válási ráták változásainak, a pereskedők csoportjának és kollektív viselkedésének megfigyelése, hanem az egyes „jog esetek”, esetleg bíróság elé soha nem kerülő házassági konfliktusok intenzív vizsgálata válik szükségessé. Ezen a ponton a jogi antropológiai megközelítést kell kiemelni, mint amely a „jogon kívüli jogok” működésére, vagyis a kis közösségek normaalkotó és szankcionáló képességére, az egyes egyének jogi manipulációs készségére fókuszál.⁴⁵

A jogi viselkedésnek a disszertációban középpontba állított kérdésétől távol esik, ugyanakkor a válások elterjedése szempontjából kétségtelenül fontos lenne a válást övező korabeli diskurzusok felfejtése. Itt megint nem csupán a törvények és beterjesztett törvényjavaslatok (1868, 1881, 1893-1894) körül kibontakozó politikai és társadalmi vitákra, a nézetek széles skáláján mozgó – a konzervatívól a szocialistáig, az ultramontántól a feministáig terjedő – sajtóvisszhangra gondolunk, hanem azokra a kulturális termékekre is (tárcák, regények, színdarabok, mozgófilmek), amelyekből az olvasó- és nézőtábor mintát meríthetett saját sorsa alakításához. Maga a jogi eljárás ugyan csak ritkán került a tömegfogyasztásra szánt tartalmakba, a házasságon belüli (és azon kívüli) férfi-nő kapcsolat mint téma azonban, talán éppen a házasság publikum frusztrációinak levezetéseként, óriási népszerűségnek örvendett.⁴⁶ A budapesti válások vonatkozásában ehhez még két további megjegyzés kívánkozik. Egyrészt, hogy a házasság és válás sajátos (közvetett-közvetített) „tapasztalatainak” hatásfokát a nagyvárosi kommunikáció eszközeinek fejlődése, a mind népesebb, s szociálisan egyre szélesebb fogyasztóközönség jelenléte különösképpen felerősíthette. Másrészt, hogy külön figyelmet érdemelnének azok a nagyjából a századfordulótól kezdve felbukkanó reflexiók, amelyek immár a „mondén”, „immorális”, „burzsoá” nagyváros és a válások terjedése között vontak párhuzamot. Mindez azonban – még egyszer hangsúlyozzuk – nyilvánvalóan szétfeszítette volna a disszertáció szűkre szabott kereteit.

⁴⁵ Az irányzatról: MOORE, 2001. A jogi antropológia magyarországi recepciójáról: H. SZILÁGYI, 2005. A lehetőséget, hogy az antropológiai szemlélet a magyar jogtörténetírásban is polgárjogot nyerhet, egy reprezentatív konferenciakötet teszi kézzelfoghatóvá (habár a kötet címe csak „jogi néprajzra”, illetve „jogi kultúrtörténetre” utal): MEZEY-NAGY, 2009. A válásokat illetően a jogi antropológiai megközelítés alkalmazására tesz kísérletet: MÁTAY, 2006. A modern válásokat illetően kifejezetten jogi antropológiai munka ugyan még nem született – illetőleg ilyen nem ismerünk – de példák hozhatók 19-20. századi válóperes bírói gyakorlat mikroszintű elemzésére, avagy a házasságon belüli hatalmi viszonyok válóperes források alapján történő, szorosabb jogi keretben történő értelmezésére. GAUCH, 2005.; STALDER, 2008.

⁴⁶ Az utóbbi megközelítés tekintetében úttörő jelentőségű tanulmánykötet: LEYDECKER-WHITE, 2007.

A VÁLÁS MINT „TÁRSADALMI TÉNY”

I. Válások mérlegen

A bontások száma

A „válástörténet” perspektívájából, amikor a kutatók egy-egy entitás vizsgálatába fognak, alapvető kérdés a bontások számának meghatározása, időbeli alakulásának nyomon követése. A válási népmozgalom *take-offja*, amely a nyugati világban rendszerint a 19. század második felére-végére tehető, az abszolút számok és a válási görbék eltérései ellenére, hosszabb távon meglepő párhuzamosságokat mutat, amely ebben a megközelítésben szeizmográfként jelezheti a közösségeken, illetőleg a családokon belül keletkező törésvonalakat, s az azokat megrázkódtató rengések erejét. Mindenekelőtt tehát meg kell néznünk a 19. századi budapesti (pest-budai) válások éves számait, s az azok alapján kirajzolódó közép- és hosszú távú trendeket.

A „budapesti (pest-budai) válások” kapcsán előljáróban – még mielőtt megpróbáljuk felmérni a válások számát – nem árt tisztázni, hogy közelebbről mit (mit nem) és miért vonunk e fogalom alá, illetve hogy milyen következményekkel jár ez az eredményekre nézve. Magunk az alábbiakban, tisztán praktikus megfontolásokból, az *1875-ben felállított Budapesti Királyi Törvényszék, illetve jogelőd bíróságai (az 1872-től működő Pesti, és Budai Királyi Törvényszék, korábban pedig a megfelelő városi törvényszékek, valamint Óbuda Mezőváros Törvényszéke), által beperesített kötelékeket számszerűsítettük*. A nagyváros rohamos, a közigazgatási határokon túllépő terjeszkedése ugyan kétségkívül indokolta volna, hogy a 19. század végétől ne csupán e bírói szerv(ek) működését vegyük figyelembe, hanem legalábbis „Nagy-Budapest”-ben gondolkodjunk, vagyis a vizsgálat terjedjen ki a főváros későbbi agglomerációs övezetét érintő válásokra is, a Pestvidéki Királyi Törvényszék iratainak kiselejtezése azonban nem tette lehetővé a megfontolás gyakorlati átültetését.

A Budapesti Királyi Törvényszék területi illetékessége annak idején a teljes fővárost lefedte, sőt 1900-ig Újpest is ahhoz tartozott (a város utána önálló járásbírói székhelyként a Pestvidéki Királyi Törvényszékhez került). Ez a körülmény tehát a 19. században némileg növeli a „fővárosi” válási számokat.⁴⁷ Korábban, 1872-1875 között a Budai Királyi Törvényszék területe is átnyúlt Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyére (a szentendrei és az óbudai járásbírói szék tekintetében), de e körülménynek –

⁴⁷ A város éppen akkor került ki a Budapesti Királyi Törvényszék alól, amikor kapcsolatai a fővárossal egyre szorosabbra fűződtek. Erről a 41969/1899. IM-rendelet intézkedett. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1899: 194. Az újpesti válások elkülönítése az 1870-es és 1880-as években, a jogcím (budapesti vagy újpesti utolsó együttlakás?) és a lakhelyek hiányos bírósági adminisztrációja miatt, amit csak részben sikerült pótolni, nem tűnt célravezetőnek.

szemben Újpest esetével – nincsen gyakorlati jelentősége, miután a bíróság iratanyaga gyakorlatilag teljesen megsemmisült.⁴⁸ A házassági bontóperek esetében a területi illetékesség az 1868-ban törvénybe foglalt polgári törvénykezési rendtartás által megszabott módon érvényesült, amely kimondta, hogy a házassági viszonyból származó valamennyi pert ama törvényszék előtt kell megindítani, „amelynek területén a házasfeleknek állandó és utolsó együttlakásuk volt” (kivéve azt az esetet, amikor a válást hűtlen elhagyás címén kérték kimondani: ilyenkor csak a felperes lakhelyét kellett igazolni).⁴⁹ Ebből következően a Budapesti Királyi Törvényszék gyakran aktuálisan nem-budapesti felek házasságát bontotta fel, amennyiben azok korábban a város területén laktak utoljára együtt; illetőleg ténylegesen budapesti lakosok végelválását vidéki törvényszék mondta ki, ha azok előzőleg, az életközösség felbomlásakor, nem a fővárosban tartották rendes lakhelyüket.⁵⁰ A Budapesti Királyi Törvényszéken kimondott válások száma a századfordulótól különben is rendszeresen meghaladta az utolsó budapesti együttlakással bíró, elválasztott párok számát.⁵¹

A Budapesti Királyi Törvényszék viszont 1896 előtt nem minden házaspár válóperében bírt hatáskörrel, amely utoljára a főváros (vagy Újpest) területén lakott együtt. Az eljáró bírói fórumot a házassági törvény bevezetése előtt a pereskedők vallása határozta meg. A világi törvényszékek a 18. század végétől csak a bevett protestáns felekezetek (evangélikusok és reformátusok) tagjai, valamint, a 19. század derekától, a zsidó városlakók házassági pereit tárgyalhatták.⁵² A képet 1868 után színezte a vegyes házasságok sokat vitatott kérdésében hozott törvény: míg a katolikus-protestáns vegyes házasságoknál korábban a házasság felbonthatatlanságát tételező kánonjog volt irányadó, addig 1868-tól a pereskedők vallása által kijelölt bíróságok külön-külön hoztak, csak az adott félre nézve kötelező határozatot.⁵³ A Törvényszék nem tárgyalhatta tehát a budapesti katolikus párok házassági pereit (igaz, ezek csak ágytól-asztaltól való elválasztásra irányulhattak). A törvényszéki válóperek között továbbá nem található meg az ortodox egyház hívei által indított processzusok sem, mert azokat 1895 végéig a Szentendrén működő budai püspöki szentszéken tették folyamatba (jóllehet ezek száma ténylegesen csekély lehetett).⁵⁴

A házassági jog felekezeti alapvetése, s a tovább élő jogszokások végül a válás intézményével való különböző – formális jogi nézőpontból – visszaélésekre is alkalmat adtak, amelyek a válási statisztikákban természetesen nem jelentek meg, illetőleg utólagos összesítésük nehézségekbe ütközik. Ekként nem számoltunk azokkal a bontásokkal, amelyeket budapesti lakosok a távoli Erdélyben, az uniót követően 1896-ig tovább működő protestáns egyházi bíróságokon eszközöltek ki, megkerülve a körülményesebben eljáró Törvényszék illetékességét.⁵⁵ Emellett a zsidó városlakók hagyományos szertartás keretében kivitelezett aktusai – a „válólevél” (*get*) férj általi átadása és feleség általi átvétele –

⁴⁸ Az 1872-es területi beosztásra: Az első folyamodású királyi törvényszékek és járásbíróságok területköreinek kimutatása. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA Pótfüzet, 1872: 2-4. – Az említett megyei területeket a fővárosi törvényszékek 1875-ös egyesítésekor a Pestvidéki Királyi Törvényszékhez csatolták. A Budai Királyi Törvényszék területének megosztására: 2722/1875. IM-rendelet. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1875: 216-220.

⁴⁹ Az 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában. 36. §. CORPUS JURIS HUNGARICI. Meg kell említeni, hogy az illetékesség kritériuma a bírói gyakorlatban eltérő volt, illetőleg folyamatosan ingadozott a vegyes házassági válóperek esetében: ezeknél, hol a perrendtartásban foglalt előbbi szabályt, hol felperes lakhelyét tekintették mérvadónak. Vö. SZTEHLO, 1887a.

⁵⁰ A probléma statisztikai relevanciájára: SZÉL, 1935: 305-306. Szél Tivadar szerint viszont a két világháború között a fővárosi bíróság már kevesebb házasságot bontott fel, mint ahány ténylegesen budapesti lakos elvált.

⁵¹ A jelenség mögött minden bizonnyal az áll, hogy az Igazságügyi Minisztérium külföldi (jellemzően ausztriai, horvátországi) utolsó együttlakás esetén gyakran a fővárosi bíróságot küldte ki a válóper tárgyalására.

⁵² SZTEHLO, 1890: 150-152., 155.

⁵³ 1868: XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. CORPUS JURIS HUNGARICI. A dolog a válások számának felmérésére is hatást gyakorol: ezért számoltunk korábban, katolikus vegyes házasságoknál 0.5-tel, ha a köteleket csak a protestáns félre nézve bontották fel.

⁵⁴ Egy a folyamatban volt ügyekről készült, s fennmaradt 1894-es összesítés szerint a budai püspöki szentszéken az adott évben mindössze 10 válóper fordult meg, amelyek közül 4 volt budapesti vonatkozású. Az áttekintésből az is kiderül, hogy a 4 perben egyetlen jogerős bontó ítélet sem született! A kimutatás: BSZOEL BP 1894. (szám nélkül.)

⁵⁵ Egyedül az unitárius egyházi bíróság 1869-1895 között 203 budapesti házasságot bontott fel, ami az akkor még nem különösebben élénk fővárosi válási népmozgalom jelentős hányadát tette ki: NAGY, 2010: 167-169., 174-176.

említhetők meg, amelyeket bár a 19. század derekától csak a törvényszéki válóper letárgyalása után lehetett volna fogatosítani, a mindennapokban azonban az ide vágó állami rendelkezéseket sokáig figyelmen kívül hagyták. Dokumentáció hiányában viszont nem tudható, mégis meddig éltek, s milyen gyakoriak voltak a budapesti zsidóság körében a (világi eljárást nélkülöző) rituális válások.

Ha ezek után immár meg szeretnénk nézni a budapesti válási népmozgalom alakulását, további nehézségbe ütközünk. A házassági törvény bevezetése előtt csupán egyetlen, a válások éves számát 1876-tal kezdődően közlő adatsor áll rendelkezésre, amelyet 1896-ban publikált a Fővárosi Statisztikai Hivatal,⁵⁶ s amely szerint a fővárosban a törvény hatályba lépése előtti korszakban a házasság felbontása rendkívül ritka eseménynek számított (mindössze évi 20-40 eset fordult elő). Ehhez képest, ha a válási statisztikát tovább, a 20. század első dekádjában is követjük, a házassági törvény után a válások száma robbanásszerű növekedésnek indult. Az ennek alapján kirajzolódó tendencia ily módon félreérthetetlennek tűnik: a jelenség a 19. század végéig elhanyagolható volt, és csak a házassági törvény bevezetését követően kezdte „megmételyezni” a budapesti házasságokat. Minden okunk megvan rá azonban, hogy az 1896 előtti időszakra vonatkozó statisztikai adatsor hitelességét, amely ezt az értelmezést kínálja, megkérdőjelezzük. *Elegendő csupán, a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszéken kimondott, s jogerőre emelt válások számát összesíteni ahhoz, hogy megállapítsuk a közölt retrospektív statisztika megbízhatatlanságát (I.1. diagram).* A számítást megejtve kiderül, hogy bár a kontrollként használt válóperes iratokban jelentős hiányokkal kell számolni, a közölt 1896 előtti számok minden esetben kisebbek a bíróság által az adott évben jogerősen felbontott házasságok számánál. Az eltérés tendenciózus, és mértéke akkora, hogy nem lehet alkalmi hibával, vagy a „nyomda ördögével” magyarázni a dolgot.

A szóban forgó adatsor számításával kapcsolatban annyit lehet biztosan tudni, hogy azt az Igazságügyi Minisztériumban kiviteleztek, s csupán az eredményeket továbbították az illető statisztikai hivatalokhoz.⁵⁷ Egy korabeli statisztikai közleményből ugyanakkor arra következtethetünk, hogy az adatszolgáltatók a minisztérium felé nem a házassági bíróságok, hanem a bontás tényét a házassági anyakönyvbe bejegyző egyházi hatóságok voltak.⁵⁸ Ha ez igaz, felmerül az az alapvető probléma, hogy a katolikus szertartás szerint kötött, a vegyes házasságok (egyoldalú) felbontását lehetővé tevő 1868-as törvény avagy a vallásváltoztatás nyomán megszüntetett kötelékek biztosan kimaradtak a számításból: a katolikus matrikulákba a hitelvekkel ellentétes aktus tényét gyakorlatilag nem rögzítették – magunk 1896 előtt felbontott házasságok esetében csak elvétele találkoztunk efféle bejegyzésekkel – következésképpen adatszolgáltatást sem teljesíthettek. Az adatsor így tulajdonképpen csak a protestáns és zsidó rítus szerint kötött s felbontott fővárosi frigyeket foglalhatta magában, mivel a bontás tényét csak a protestáns és zsidó házassági anyakönyvekben adminisztrálták. Az adatgyűjtés módszere egyébként azt jelenti, hogy utólagos korrekcióval is nehéz lenne az 1896 előtti számokat összhangba hozni az 1895 utániakkal: a budapesti anyakönyvekbe bejegyzett (kisebb részt nem fővárosi bíróság által kimondott) válások és a Budapesti Királyi Törvényszék által felbontott (jelentős részben nem a fővárosban kötött) házasságok nyilvánvalóan nem feleltethetők meg egymásnak. Hangsúlyozni kell, hogy kifogás csak az 1896 előtti számokat érheti. A házassági törvény életbe léptét követően új alapokra helyeződött az adatszolgáltatás, amit a jogintézmény állami monopolizálása tett lehetővé. 1897-től a királyi törvényszékek minden egyes jogerős ítélettel befejezett válóperről statisztikai űrlapot állítottak ki, amelyet az Országos Statisztikai Hivatalhoz juttattak el.⁵⁹ A válási népmozgalmi adatok közzétevése az intézkedés nyomán, a századfordulótól szakszerűvé és rendszeressé vált.

Ami tehát az 1896 előtti „hivatalos statisztika” korrekcióját illeti, nem marad más hátra: magát a válóperes iratanyagot kell közelebről szemügyre venni. Az I.1. diagramon a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék megőrződött válóperai alapján számított adatsor csak torzítva adja vissza az évenként

⁵⁶ BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1894: 70.

⁵⁷ SZÉL, 1935: 281.

⁵⁸ BUDAY, 1897: 627.

⁵⁹ 458/1897. IM-rendelet a házassági perekre vonatkozó statisztikai adatok gyűjtésének és beszolgáltatásának szabályozása tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1897. I. 33.

kimondott válások számát, mivel a házassági bontóperek fennmaradása egyenetlen, s így számos jogerős válás nem jelenhet meg abban. Miután törvényszéki irattári segédkönyvek, amelyek alapján az iratok sorsa nyomon követhető lenne, a korszakból nem őrződtek meg, először is fel kell mérni, hogy mekkora lehet a hiány az egyes irattári évfolyamokban, és hogy mi ennek az oka. Másodszor meg kell becsülni, hogy a megindított, de valamiért eltűnt válóperekben milyen arányban, és hozzávetőlegesen mikor születhetett bontó ítélet, vagyis hogy a hiányzó válásokat mikor jeleníthetnénk meg az I.1. diagramon.

A tömeges iratpusztulás nyomai szembeötlők. Az 1872-1875 között önállóan működő Budai Királyi Törvényszék teljes iratanyaga megsemmisült, mindössze néhány, a pesti törvényszékkal való egyesítés idején még folyamatban lévő bontóper maradt fenn. Ami a Pesti, illetve a Budapesti Királyi Törvényszék anyagának masszív hiányait illeti, három évfolyam semmisült meg gyakorlatilag teljes egészében: az 1874-es, az 1877-es, és az 1891-es. A többi évfolyamot illetően kedvező körülmény, hogy a Pesti, illetve Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1910 között indított válóperek befejező határozatai következetesen megőrzésre kerültek. A kisebb hiányok, amelyeket a külön V. irattári osztályban, rendszerint a kereset beadásának időpontja szerint lerakott pertestek évenként újrakezdődő irattári számsorának „ugrásai” tesznek nyilvánvalóvá, valószínűleg abból adódnak, hogy az adott házassági bontóper még a határozathozatal előtt befejezést nyert (a felek megegyeztek, kibékültek), esetleg ugyanaz huzamosabb ideig szünetelt és később új irattári számot kapott. A percsomók belső selejtezése során ugyanis csak az ítéleteket tartották meg, és ha ilyen nem született, az egész ügy nyomtalanul tűnt el. Emellett számolni kell egyes perek csatolásával (szerelésével) is. A válóperhez számos olyan párhuzamos peres, perenkívüli, és közigazgatási eljárás kapcsolódhatott, amely ezt eredményezhette. A csatolások gyakoriságát ugyanakkor, irattári segédkönyvek híján, lehetetlen megállapítani.

Az egyes évfolyamok legmagasabb irattári számából – persze ha nem keletkezett jelentősebb hiány, s az év legvégén vagy ahhoz közelítő időpontban indított válóper fennmaradt – következtetni lehet az ügyforgalom volumenére, pontosabban az évenként irattári számmal ellátott perek mennyiségére. A budai oldalon 1872 előtt kimondott válásokat azonban ezzel a módszerrel nem lehet számba venni, mert a bontópereket a városi törvényszék irattárában nem kezelték külön sorozatként. A polgári peres iratanyag egészének átnézésével 1860-1871 között egyébként mindössze 14 budai bontópert találtunk. Hasonló a helyzet az óbudai mezővárosi törvényszék válópereivel is. Itt 1862-1871 között 12 processzus hagyott nyomot. Az I.2. diagramon így csak a Pesti Városi Törvényszék 1866-1871, a Pesti Királyi Törvényszék 1872-1874, valamint a Budapesti Királyi Törvényszék 1875-1910 között irattárba helyezett, megmaradt válóperei láthatók, kiegészítve az ebből jogerős bontással befejeződött perek ábrázolásával, és a legmagasabb irattári szám szerinti mennyiség feltüntetésével.

A felmérés tanúsága szerint az egyes évfolyamok, a már említett 1874-es és 1877-es kivételével, az 1890-es évekig aránylag sértetlenül őrződtek meg. 1891-ből csak egyetlen válóper maradt meg, de mivel azt éppen az év végén indították, legalább következtetni lehet az egykor irattározott perek számára. 1894-ben megint komoly iratpusztulással kell számolni. A legmagasabb irattári számon lerakott válóper ebben az évben június 20-án indították meg, vagyis az évfolyam mintegy fele tűnt el. A századvégi processzusok esetében ugyan megint nagyobb hiányokra következtethetünk, ezúttal azonban a jogi változás nyomán a peres eljárást illető, közvetve az iratkezelésben is lecsapódó bizonytalanságra is gyanakodhatunk. Az mindenesetre biztos, hogy az 1903-as, és az 1904-es évfolyam erősen hiányos: a legmagasabb irattári számot kapó utolsó kereset előbb május 4-én, utóbb szeptember 16-án nyújtották be, vagyis az adott évek hátralévő részében kezdeményezett válópereknek nyoma veszett. 1908-ból ugyancsak feltűnően kevés per őrződött meg, habár ekkor a válókeresetek időrendje töretlen.

A válóperes iratanyag szemrevételezése után hozzávetőlegesen korrigálhatók az I.1. diagramon látható, 1896 előtti számok (az eljárás 1895 után, a válási népmozgalmi statisztika új alapokra helyezésével feleslegessé válik). A korrekciónál természetesen figyelembe kell venni, hogy míg az I.1. diagram oszlopai az adott évben kimondott válások, addig az I.2. diagram oszlopai az adott

évben kezdeményezett válóperek, illetve az érintett perekben később hozott bontó ítéletek számát tükrözik. Vagyis egyrészt számolni kell a válókereset benyújtása és a jogerős ítélet megszületése között eltelt átlagos időtartammal, amely nyilvánvalóan meghatározta, mikor jelenhettek volna meg az I.2. diagramon szembetűnő hiányok az I.1. diagramon válásként, másrészt valamennyire figyelembe kell venni az eredményességet is, hogy meg lehessen becsülni, vajon a hiányzó perek milyen arányban végződtek a házasság felbontásával.

A válóperes eljárás átlagos időtartamát 1896 előtt nehezebb megadni, mivel az a különböző felekezetekhez tartozó házastársak esetében erősen eltért, de nem követünk el nagy hibát, ha azt egy-két évre tesszük (ez csak az 1880-as évek első felében indított pereknél nyúlt több mint két évre). Közvetlenül a házassági törvény életbe lépte után a procedúra, főként az 1895. szeptember 30-ig be nem fejezett pereknél, átmenetileg jelentősen meghosszabbodhatott, így nagyjából kétéves átlaggal számolhatunk. A századforduló körül viszont, amikor az ügyfelek döntő többsége immár rátalált a jogi szempontból legkedvezőbb megoldásra, a bontó ítélet a perindítástól számított egy éven belül megszülethetett. Ami az eredményességet illeti, úgy tűnik, hogy az a házassági bontóper, amelynek során a felek egészen az ítélethozatalig kitartottak szándékuk mellett, nagy biztonsággal a válás kimondásával végződött. Számításaink szerint a bíróság által véglegesen visszautasított keresetek aránya 1896-ig elhanyagolható, mindössze 2% volt; a házassági törvény utáni korszakban némileg magasabb, átlagosan 5-6%-os elutasítási hányadot kellene figyelembe venni. A megindított válóperek leginkább akkor maradtak eredménytelenek, ha a felperes elállt keresetétől, a házastársak kibékültek, esetleg valamelyik fél a per folyamán elhalálozott. A Budapesti Királyi Törvényszéken ilyen okokból az 1888-1892 közötti öt évben rendszeresen minden tizedik válóper szakadt félbe.⁶⁰ Hasonló adat sajnos sem korábbi, sem későbbi nem áll rendelkezésre.

Az I.1. diagramon a peres iratok alapján számított jogerős bontásokat jelző oszlopok közül tehát, az 1874-es évfolyam teljes hiánya miatt, biztosan sokkal több válással számolhatunk 1876-ban. Az 1877-es évfolyam pusztulása főként az 1879-ben kimondott válásokat emelné meg jelentős mértékben: nem lehetetlen, hogy akár meg is duplázná a megfelelő oszlopot. A hiányzó 1891-es évfolyam, amikor addig soha nem látott számban adtak be válókeresetet, az 1893-ban hozott ismert bontó ítéletek számát valószínűleg a 100-as nagyságrend közelébe emelné. Végezetül az 1894-es évfolyam mintegy felének megsemmisüléséből 1895-ben megint rekordszámú válásra következtethetünk.

Még mielőtt azonban levonnánk a tanulságokat, vegyünk szemügyre egy másik forrást is, amely sokat segíthet egy rövidebb, de kulcsfontosságú periódus, az 1890-es évek nehezen kivehető válási népmozgalmának pontosabb feltérképezésénél. Az elsőfokon befejezett házassági bontópereket egészen 1907-ig kötelezően fel kellett terjeszteni az illetékes ítélőtáblára, onnan pedig a Kúriára. Ennek köszönhetően a Budapesti Királyi Ítélőtábla 1891-től fennmaradt irattári segédkönyvei révén nagyjából meghatározható, hogy az adott évben hány válóper érkezett másodfokra.⁶¹ Az I.3. diagramon látható „ügyforgalmi kimutatásból” persze megint csak közvetetten következtethetünk a válások számára, hiszen nem tudjuk, hogy milyen határozat született, s mikor emelkedett jogerőre az esetleges bontó ítélet. A bizonytalanságot mégsem annyira ez – mint utaltunk rá, az elutasított keresetek aránya minimális lehetett – sokkal inkább az a körülmény okozza, hogy nem lehet kiszűrni a szempontunkból érdektelen, válóper közben tett felfolyamodásokat. A Budapesti Királyi Törvényszék Ítélőtábla ügyforgalma 1891-1895 között mindenestre meglehetősen stabil válási népmozgalmat tükröz. Ami a

⁶⁰ "Nem érdektelen tudni még azt, hogy a válóperek 10 százaléka minden évben abban hagyatik, részint kibékülés, részint elhalás folytán." ÜGYVÉDEK LAPJA. 1893.aug.12-i 32. sz. 3. Vegyes c. rovat. Adatgyűjtés a polgári házassági törvényjavaslathoz. A rögtönzött statisztikát eszerint 1893 augusztusában, a törvényszéki válóperes könyvek alapján állították össze, és küldték fel az Igazságügyi Minisztériumnak.

⁶¹ Az 1890: XXV. tc. a kir. ítélőtáblák és kir. főügyészségek szervezéséről az addig az ország Erdélyen és Horvátországon kívüli részein tekintetében eljáró Budapesti Királyi Ítélőtábla illetékességi területét – további ítélőtáblák létesítésével – jelentősen korlátozta. CORPUS JURIS HUNGARICI. A szerv iratanyagát 1891-ig a Magyar Országos Levéltár őrizte, amely viszont háborús cselekmények nyomán, a Kúria dualizmuskori anyagával együtt, csaknem teljesen elpusztult. Az 1891 utáni iratanyag Budapest Főváros Levéltára őrzetébe került: ez teszi lehetővé a vizsgálatot.

konkrét számokat illeti: az évente bejegyzett 240-290 személy legfeljebb 120-145 felterjesztett válópert jelent, ami ekkor évi 100-120 bontásra enged következtetni. Ez lényegében, kisebb ingadozással bár, de megfelel a töredékes válóperes iratanyag alapján megbecsülhető számoknak. Jól látható egyébként, hogy az ítéltáblai ügyforgalom, a házassági törvény életbe lépését közvetlenül követő átmeneti visszaesés után, 1896-1904 között szakadatlanul és meredeken növekedett, így a hivatalos statisztikából hiányzó 1899-es év sem lóghat ki a sorból.

Ha a belátható időszak vonatkozásában, a különböző forrástípusok és vizsgálatok (hivatalos statisztika, válóperes aggregátum, ítéltáblai ügyforgalom) fényében, megpróbáljuk jellemezni a budapesti válási népmozgalmat, azt mondhatjuk, hogy a teljes kép alapvetően nem változott meg: *a házassági törvény tagadhatatlanul határkövet képez a budapesti válások történetében.* A válások száma 1896-tól, amikor mindössze 36 bontás történt, soha nem látott ütemben nőtt 1904-ig, 500 kimondott válással, majd tetőzött 1907-ben, amikor több mint 700 budapesti házasságot bontottak fel. Ezzel együtt azonban az is világossá vált, hogy az 1894: XXXI. tc. valójában nem jelentett olyan éles cezúrát, mint amit a retrospektív válási statisztika sugallt, s hogy már az 1860-as évektől beszélhetünk válási népmozgalmról. *Közelebbről megkülönböztethető egy kezdeti lassú növekedési (1870-es évek második fele, illetve az 1880-as évek eleje), egy bizonytalan, a bontások számának ingadozásával jellemezhető (az 1880-as évek dereka), valamint egy, a válások felfutását hozó (az 1880-as évek végétől) periódus.* Ennek eredményeként a Budapesti Királyi Törvényszék az 1870-es évek végén már mintegy 50, az 1890-es évek elején több mint 100 házasságot bonthatott fel éves szinten, szemben a publikált 20-40 válással. A házassági törvény tulajdonképpen jelentős visszaesést hozott 1896-ban, ami korántsem a pereskedési kedv megcsappanásának, hanem elsősorban jogtechnikai változásoknak tudható be, hiszen ugyanakkor a fővárosi férjek és feleségek rekordszámú válókeresetet adtak be.

Válási gyakoriság és elvált népesség

Az abszolút számok persze megtévesztők lehetnek, különösen ha Budapest korabeli fejlődését vesszük figyelembe. Valóban a jelenség terjedéséről beszélhetünk vagy a válások növekvő száma egyszerűen csak a népességyarapodással tartott lépést? Ehhez első lépésben a főváros lakosságához, házas népességéhez, és az új házasságkötések számához viszonyítunk, s azt próbáljuk ily módon felmérni, milyen gyakran nyúltak a főváros lakosai a házassági konfliktusok rendezésének eme végső eszközéhez. Az *1.4. táblázatban* összefoglalt eredmények meggyőzőnek mondhatók: *a jogi aktus Budapesten (Pest-Budán) a vizsgálható fél évszázad alatt mind gyakrabban fordult elő, vagyis jóllehet a főváros lakossága, házas népessége egyaránt jelentősen gyarapodott, a válások növekedési üteme jóval meghaladta azt.* Legalább ilyen fontos – noha az értékeléssel a becsült jelleg, a kezdeti évek válásainak kis száma, és a népszámlálási években történt bontások számának esetlegessége miatt óvatosan kell bánni – a növekedési ütem folyamatossága, amely ugyancsak cáfolja a hivatalos statisztika alapján alkotott, az 1895 előtti évtizedek válási népmozgalmának mozdulatlanságát tételező nézetet.

Bizonyára pontosabb képet adna a jogi aktus terjedéséről, ha a Budapesten felbontott, eltérő ideig fennálló házasságokat a megfelelő 19. századi házasságkötési kohorszokhoz viszonyítva vizsgálhatnánk, jobban megragadva a generációs különbségeket. A válóperes iratanyag hiányai azonban egyrészt erre nem igazán adnak lehetőséget, másrészt a vizsgálat hozadéka eleve, a migráció súlya miatt, korlátozott volna (a budapesti bontások közül csak a fővárosban létesült kötelékeket tudnánk figyelembe venni, s az egykorú fővárosi esküvőkkel összemérni). E célra fel lehetne használni még a budapesti (felekezeti) házassági anyakönyveket, összesítve a bontás tényét rögzítő utólagos bejegyzéseket, itt azonban az a probléma vetődik fel, hogy a katolikus matrikulákban 1896 előtt felbontott kötelékek esetében – mint említettük – csak kivételképpen találkozhatunk ilyenekkel. Az is kérdéses, hogy a katolikus plébánosok az 1895 utáni válásokat immár rendszeresen regisztrálták-e.

Megvizsgálható egy másik viszonyítási lehetőség is, amely szintén nem az adott évben történt válásokat, hanem az elvált családi állapotú egyének korabeli sokaságát veszi alapul. Az eljárás előnye – a korai válási népmozgalmi statisztika megbízhatatlansága miatt – a 19. század második felében

megejtett népszámlálások talán nagyobb precizitása lenne. Az sem elhanyagolható szempont, hogy ennek révén a jelenségnek egy másfajta dimenziója, az elvált családi állapotú férfiak és nők társadalmi jelenléte válna számszerűsíthetővé. A válások száma csak a jogi aktus gyakoriságát tükrözi, maguk az érintettek gyorsan eltűnhettek, elsősorban újráházasodással, az elváltak közül, így csak egy hányaduk lett tartósan számba vehető. Nem volna haszontalan megtudni, mekkora volt e hányad, legalábbis a népszámlálások által kijelölt tízéves időmetszetekben.

Az 1.5. diagram azonban rögtön kételyeket vet fel a vonatkozó népszámlálási eredmények használhatóságát illetően. Feltűnő egyrészt az elvált családi állapotúak 1870-ben regisztrált rendkívül magas száma, különösen az 1857-es kiindulóponthoz képest. Habár 1857-ben Budáról nincs adat, illetőleg az 1860-as évek válási népmozgalmának volumenére csak a fennmaradt pesti peres iratanyag alapján következtethetünk, kizárható, hogy az akkora volt, ami tizenhárom évvel később harmincnégyszeresére, mintegy 1700 főre szaporította volna az elváltak számát. Másrészt ugyancsak gyanús, hogy a népszámlálások szerint az 1870-1881 közötti periódusban, miközben a válások száma jelentősen növekedett, az elváltak száma épp ellenkezőleg, visszaesett volna. Mielőtt tehát messzemenő következtetéseket vonnánk le a közölt eredményekből, indokolt közelebbről megvizsgálni az előállított „statisztikai tény” természetét.

Egyfelől feltűnhetnek az elvált családi állapot hivatalos definíciójának bizonytalanságai, illetve – mai szemmel nézve – következtelenségei. A 19. századi fővárosi elvált népesség azért tűnhet a válások számához mérten meglepően nagyoknak, mert aközött mindvégig ott találjuk a szentszékek által ágytól-asztaltól elválasztott, magukat szintén elválnak valló katolikus férjeket és feleségeket.⁶² További nehézséget jelent, hogy a házassági törvény életbe lépte után végrehajtott népszámlálások idején (1900-ban, 1910-ben) a katolikusok körében immár nem különböztethető meg két nagyon is különböző kategória: a formálisan házassági kötelékben maradt, csak szentszékileg elválasztott, illetve az abból véglegesen megszabadult elváltak köre. Emiatt nem látható a két csoport bizonyára változó súlya. A katolikus elváltak aránya a teljes elvált népesség körében egyébiránt amiatt lehetett tartósan magas, mert a csak ágytól-asztaltól elváltak nem köthettek új házasságot, így ezen a módon – eltérően a protestáns és zsidó elváltaktól – nem tűnhettek el ebből a kategóriából.

Az elvált családi állapot statisztikai osztályozása egyúttal az eredményeket szintén befolyásoló fogalmi változásokról árulkodik. 1857-ben a népszámlálók az elváltakat hivatalosan az özvegyek közé sorolták, bizonyos nézőpontból logikusan, hiszen a válás a házastárs elvesztéseként is felfogható volt. A jogi aktus ritkasága mellett ez magyarázza akkor mért rendkívül csekély számukat. A fogalomhasználat pontatlanságának, s a kérdezőbiztosok következtelenségének tulajdonítható, hogy Pesten 21 férfi és 27 nő mégis elválnak vallotta magát, illetve ekként vették fel őket.⁶³ Az elváltak először 1870-ben kaptak külön rubrikát, de az 1870-es és az 1881-es népszámlálás időmetszetei között tetten érhető, máskülönben érthetetlen csökkenés arra vall, hogy a kivitelezés során megint nem sikerült egységes definíciót érvényesíteni. Az 1870-ben Pesten és Budán összeszámolt 1703 elválttal szemben 1881-ben, valószínűtlen módon, csak 1567-et regisztráltak.⁶⁴ Magyarázattal bizonyára a publikált népszámlálási utasítások szolgálnak. A családi állapotra vonatkozó kérdés 1870-ben még úgy hangzott: „t.i. nőtlen, hajadon, házas, özvegy, elvált-e az illető egyén?”⁶⁵ 1881-ben azonban már ekként: „Mi a családi állapota? (nőtlen, nős, özvegy, törvényesen [kiemelés – N.S.] elvált-e?)”⁶⁶ Ennek alapján gyanítható, hogy 1870-ben nem csupán a bírói úton elválasztottak, hanem a magánúton különvált, egymástól illegálisan külön élő házastársak is tömegesen „elválnak” vallották magukat, míg 1881-ben a

⁶² Megjegyzendő, hogy ebben a kortárs statisztikusok láthatóan semmi kivétlivalót nem találtak. Kőrösi József Budapest elvált népességét minden további nélkül vetette össze más felekezeti összetételű városok adataival. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 67.

⁶³ BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 63-64.

⁶⁴ Az országos eredmények még meglepőbbek: 1870-ben Magyarországon mindösszesen 42742 elváltat számoltak össze, 1881-ben azonban csupán 11756 főt! NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 37., NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(I.): 113.

⁶⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 9.

⁶⁶ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(I.): XXI.

törvényesen elvált minőség hangsúlyozása folytán vélhetően – legalábbis mai fogalmaink szerint – pontosabb eredmények születtek.

Végül az sem elhanyagolható körülmény, hogy a népszámlálások elváltakat illető eredményei az érintettek bevallásán alapulnak. Vagyis nem csupán a fogalom tisztázatlanságával, pontatlan ismeretével, hanem az elvált családi állapot elhallgatásával is számot kell vetni.⁶⁷ Már az 1857-es, az elváltakat az özvegyek közé soroló népszámlálási utasítás is utalt a kikérdezéssel kapcsolatos nehézségekre: „ezért kellett elhagyni – továbbá a magánügyek iránti tapintatból – olyan rovatokat, mint elváltak, vagy különélők-e a házasfelek, hiszen ezekről más, simább utakon is lehet adatokat gyűjteni.”⁶⁸ A későbbi adatokból, elsősorban a nőtöbbltet, illetve különösen a katolikus elváltak közötti nőtöbbltet mértékéből, pedig valószínűsíthető, hogy számos elvált személy, jellemzően a férfiak, a népszámlálások alkalmával a ténylegestől eltérő családi állapotúnak adta ki magát.⁶⁹

Korszakunkban tehát legfeljebb 1881-1910 között lehet és érdemes az elvált népesség nagyságának és arányának változását vizsgálni. Ha ezt tesszük, az I.5. diagramon jól látható, hogy az elváltak száma 1881-1891 között mérsékelten,⁷⁰ 1891-1900 között jelentősen, 1900-1910 között pedig ugrásszerűen növekedett. Ezt az ütemet nyilván a válások egyre növekvő száma diktálta (amíg 1871-1880 között kb. 300, 1881-1890 között kb. 750, 1891-1900 között 1200, addig 1901-1910 között már 4800 válás történt). Összességében véve, az elvált népesség Budapesten, 1881-et véve bázisévnek, majdnem megnégyszereződött. Ráadásul még nagyobb növekedéssel számolhatnánk a házassági kötelékből kioldottak tekintetében, hiszen míg az 1881-ben összeszámolt katolikus „elváltak” biztosan egytől-egyig ágytól-asztaltól elválasztottak voltak, addig 1910-re feltehetően többségük már a véglegesen elváltak közé tartozott.

Az abszolút számok ugyanakkor megtévesztőek. Ha a teljes népességhez viszonyítunk, az elváltak aránya 1881-1900 között bizony csökkent, 10 ezer lakosra 1881-ben 43, 1891-ben 35, 1900-ban 33 elvált jutott, és csak 1900-1910 között nőtt jelentősen, 1910-ben 10 ezer lakosra már 66 elvált esett. Hasonló eredményt kapunk a házas népességhez való viszonyítás esetén: 1000 házas nőre 1881-ben 13, 1891-ben és 1900-ban egyaránt csak 10, 1910-ben viszont már 19 elvált jutott. A többé-kevésbé tartósan elváltak jelenléte, számának gyarapodása tehát csak a századelőn kelthetett igazán feltűnést. A magyarázat kézenfekvő: a Budapestre nagy tömegben bevándorló fiatal népesség 1900-ig még leszorította az elvált férfiak és feleségek arányszámát, amin csak e folyamat századfordulót követő lefékeződése, valamint a jogi aktus 1895 után felgyorsuló terjedése változtatott.⁷¹ Emellett számításba kell venni, hogy a (törvényesen) elvált-lét korábban jellemzően átmeneti lehetett, s csak később változhatott huzamosabb ideig tartó állapottá, esetleg életformává. Az újraházasodások mindenesetre a

⁶⁷ Már az 1891-es népszámlálás eredményeit közreadó statisztikus is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy az elváltak „statisztikai kimutatása nem feltétlenül megbízható, amennyiben nem törvényesen elváltak is keveredhettek e rovatba.” NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(I.): 99. Az 1910. évi népszámlálás kapcsán, a válási népmozgalmi statisztika, és az állami anyakönyvezés nyújtotta adatokat felhasználva (az elváltak újraházasodását, és halálozását is figyelembe véve), megállapítást nyert, hogy miközben 1910-ben 13970 férfi, és 25372 nő vallotta be elvált családi állapotát, 13760 férfi és 11064 nő „hiányzott” az 1900-as népszámlálás elváltjaihoz viszonyítva. Vagyis, ezek szerint, az elvált férfiak hozzávetőleg fele, az elvált nők több mint egynegyede hallgatta el tényleges családi állapotát. A vonatkozó kommentár is erre a következtetésre jut: NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910(VI.): 54.

⁶⁸ EMLÉKIRAT, 1857: 136. Az állítólagos „más, simább utakat” az utasítás persze nem részletezi.

⁶⁹ A kortárs statisztikusok az elvált férfiak jobb újraházasodási esélyének tulajdonították az elváltak körében mutatkozó nőtöbbltet nagyságát, de budapesti elváltak újraházasodásainak vizsgálata nem támasztja alá a gyakran hangoztatott nézetet. Az a körülmény, hogy a nőtöbbltet mértéke az újraházasodásra képtelen katolikus elváltak esetében is megegyező, különös kétségeket támaszt azt illetően. A problémáról bővebben: NAGY, 2007: 142-145. Az 1910. évi népszámlálás vonatkozó végeredményeinek értékelésénél a következő megjegyzés olvasható: „[...] nagyon valószínű, hogy a népszámlálás alkalmával igen sokan letagadják elvált voltukat. Különösen a férfiakra áll ez, míg a nőknél valamivel ritkábban fordul elő, mert az elvált nők egy része férje nevét is viselven, a nőknél nincsen olyan nagy tere a családi állapotra vonatkozó adat meghamisításának.” NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910(VI.): 54.

⁷⁰ 1891-ben az értelmezésnél az országos adatot vettük figyelembe, amely eltér az I.4. diagramon is látható fővárositól.

⁷¹ Ezen értelmezési lehetőséget Sipos András vetette fel. Ezzel kapcsolatban megválaszolhatatlan – a felvetett hipotézist mindenesetre érintő – kérdés marad, hogy vajon a vidéken elvált férfiak és nők milyen arányban kapcsolódtak be a fővárosba irányuló vándormozgalomba?

19. században még a házassági kötelékből kiszabadulók nagyobb hányadát „tüntethették el”. Erre utal, hogy míg 1900 előtt a budapesti újraházasodások válásokhoz viszonyított aránya 60-70% között mozoghatott, a századelőn 52%-ra csökkent, ami mögött leginkább a válási népmozgalomban egyre nagyobb szerepet játszó katolikus házastársak kisebb újraházasodási hajlandósága gyanítható.⁷²

A budapesti válások regionális összehasonlításban

A korabeli budapesti válási gyakoriság megítéléséhez a másik támpontot a nemzetközi összehasonlítás jelenthetné. Itt ugyan kijelenthető, hogy a magyar fővárosra is igaz az a megfigyelés, miszerint a válások száma a 19. század vége felé állt tartós növekedési pályára, mindazonáltal a külfölddel való közelebbi összevetésre – ha nem csupán illusztrációként használjuk, de tanulságokat is szeretnénk levonni a komparáció nyomán – a szűkre szabott keretek között egyelőre nem látunk lehetőséget. Általános, véleményünk szerint legtöbbször áthidalhatatlan nehézséget jelent egyfelől a válásokat „előállító” 19. századi, jellemzően restriktív házassági jogrendszerek különbsége, különösképpen pedig az 1896-ig fennálló magyarországi felekezeti rendszer unikális jellege. Példának okáért: ugyan már a korabeli fővárosi statisztikusok is igyekeztek Budapest elvált népességét más európai nagyvárosokéihoz mérni (amelynek során egyébként a magyar metropolisz „előkelő” helyezését konstatálták),⁷³ de e próbálkozások relevanciája erősen kérdéses, egyebek mellett a házassági kötelékből véglegesen kiszabadultak és a (katolikus) ágytól-asztaltól elválasztottak magyar „elvált” kategóriában való összemosása miatt. A másik nehézség technikai jellegű: a kérdéses korszakból egyelőre csak egyetlen európai nagyvárosról tudunk, amelynek válási népmozgalmát sokoldalúan vizsgálták volna, illetőleg amelynek esetében az alkalmazott nemzeti statisztikai eljárás is dokumentált.⁷⁴ Ezért döntöttünk végül úgy, hogy a fővárosi válásokat csak más magyarországi régiók (közigazgatási, jogszolgáltatási egységek) válási népmozgalmához, esetenként válóperes ügyforgalmához fogjuk viszonyítani. Még ennek kapcsán sem árt egyébként az óvatosság, amennyiben a házassági törvény életbe lépése előtti korszakban – mint többször utaltunk rá – nem beszélhetünk egységes hazai jogrendszerről.

Jellemző, s a hivatalos statisztika ismeretében nem meglepő, hogy a kortársak a 19. századi budapesti válási gyakoriságot országos összehasonlításban nem ítélték jelentősnek. Az 1890-1891. évi népmozgalmi adatok közreadója meg is jegyzi: „A főváros népessége nem mutat túl nagy hajlandóságot a válásra.”⁷⁵ Amint megállapították, Budapest válási gyakorisága inkább a vidékével, semmint a vidéki közepes nagyságú városok jóval magasabb arányszámaival rokonítható.⁷⁶ A házassági törvény előtti korszak Budapestjének válási gyakorisága néhány évtizeddel később már-már nosztalgiát keltett.⁷⁷ A különböző kommentárok azonban, mivel téves válási népmozgalmi adatokat vettek figyelembe, fenntartásokkal kezelendők. Ekként most ismételten magunknak kell választ keresni a kérdésre: hogyan alakultak az ország különböző városainak, vidékeinek válási számai, s azon belül hol határozható meg a főváros helye.

Miután a 19. századra vonatkozóan tulajdonképpen nem létezik olyan válási statisztika, amely részletesebb területi bontásban közölné a népmozgalmat jellemző számokat, egyéb források után kellett nézni.⁷⁸ A század első felének válásait általában véve sűrű homály fedi, átfogóan csupán csak a Magyar Királyi Kúriára felterjesztett válóperek forgalma alapján alkothatunk képet a szűkebb értelemben

⁷² Budapesten 1881-1890 között 923, 1891-1900 között 1678, 1901-1910 között 5049 elvált kötött új házasságot. SZÉL, 1935: 180.

⁷³ A vonatkozó kijelentéseket ld.: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 67.; BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(I.): 204-205. Hogyan lehet például a magyar főváros zömmel katolikus elvált népességét Berlin evangélikus elváltjaival összevetni?

⁷⁴ Az általunk ismert kivétel Hága: POPPEL, 1997. A vizsgálat azonban itt sem közvetlenül a válóperekre, hanem az anyakönyvek alapján, az 1850-1882 közötti házassági kohorszokból kiszűrt válással végződő házasságokra irányul.

⁷⁵ NÉPMOZGALOM, 1890-1891: 26.

⁷⁶ NÉPMOZGALOM, 1892-1893: 14.

⁷⁷ SZÉL, 1935: 303-304.

⁷⁸ 1876-tól rendelkezésre áll ugyan egy országos összesítés (területi bontás nélkül), de – Budapest példája nyomán – megkérdőjelezhető az 1896 előtti számok megbízhatósága. SZÉL, 1935: 302.

vett (Erdélyen és Horvátországon kívüli) Magyarország válásairól. A vármegyei és városi törvényszékeken tárgyalt (protestáns) bontópereket 1786-1821, illetve rendszeresebben 1822-1849 között a legfelsőbb bírói fórumhoz terjesztették fel.⁷⁹ A kúriai lajstromba vétel során minden esetben rögzítették a per típusát és a felterjesztő bíróság nevét, így elkészíthető a korszak sajátos, országos válóperes „ügyforgalmi statisztikája” (I.6. táblázat). Eszerint a több mint fél évszázad leforgása alatt felküldött 1526 *processus divortialis* közül csak egy töredék, számszerűen 5 válóper származott Pestről, Budáról pedig egy sem. Így bátran kijelenthető, hogy a (törvényes) válás Pest-Budán, a 19. század első felében lényegében ismeretlennek számított. A magyarázat kézenfekvően a pest-budai protestáns városiak 19. század derekáig elenyésző arányában rejlik. Jellemző, hogy országosan a legtöbb válóper az olyan jelentős evangélikus vagy református népességgel rendelkező, a Dunától keletre eső törvényhatóságok terjesztették fel, mint Gömör, Pest, Bihar, Borsod vármegye, vagy Debrecen, Szatmárnémeti szabad királyi város.

A 19. század második felére vonatkozóan, regionális vizsgálatok híján, leginkább a népszámlálások publikált adatait lehet felhasználni a területi különbségek kimutatására. Az elvált népesség összehasonlítása – a korábban elmondottakat szem előtt tartva – kevésbé problematikus az egyes időmetszeteken belül maradván, mint azok között. A korszakban végrehajtott népszámlálások már a fővárosi elváltak stabil, viszonylag magasnak mondható 13-15%-os arányát mutatják az országos elvált népességen belül.⁸⁰ Egyedül az 1870. évi népszámlálás eredménye lóg ki a sorból, amennyiben ekkor a budapesti elváltak hányada mindössze 4%-ra tehető.⁸¹ Nem tudunk válaszolni a kérdésre, hogy vajon az 1870-1881 közötti ugrásszerű arányváltozás reálfolyamatot tükröz, vagy hogy – azért ez a valószínűbb – a korábbi felvétel más helyen már érintett eltérő módja vezetett-e regionálisan is eltérő eredményekre.

A szóba jöhetőek közül különösen fontos területi összehasonlításra ad lehetőséget az 1881-es népszámlálás, amelynek nyomán először tették közzé az elvált népesség törvényhatóságonkénti felekezeti megoszlását. Ez egyebek mellett azért érdekes, mert lehetőség nyílik az „elvált” kategóriában összesződő ténylegesen elváltak (protestánsok, zsidók, ortodoxok) és ágytól-asztaltól elválasztottak (római, és görög katolikusok) elhatárolására. A forrás jelentőségét növeli, hogy a családi állapot és felekezet szerinti aggregálás 1891-ben ismeretlen okból elmaradt; másrészt hogy a házassági törvény nyomán a katolikus elváltak kiszűrésével immár közelítőleg sem ragadhatjuk meg az elváltakat illető területi megoszlás jellemzőit. Az elváltak törvényhatósági arányait az I.7. térkép szemlélteti. Amint megállapítható, a Felvidék, a Dunántúl, a Duna-Tisza-köze és a Bánság – néhány városi törvényhatóság kivételével – elhanyagolható vagy alacsony viszonyszámai mellett a Tiszántúl (átnyúlva Borsod és Gömör megyékre), s különösen Erdély rendszerint magas, vagy egyenesen kiemelkedő mutatói állnak. A főváros súlyát jól jellemzi, hogy Magyarország 1881-ben ténylegesen elvált családi állapotú népessége körében a budapestiek aránya közel 10%-ot tett ki, miközben a házas népességnek csak 2%-a élt a fővárosban. Az is igaz viszont, hogy a budapesti arányszám (11 elvált 1000 házas nőre) korántsem a legmagasabb: ugyanaz Szatmárnémeti (18), Marosvásárhely (17), Nagyvárad (17), Debrecen (15), Kolozsvár (14) városok, sőt Brassó megye (13) esetében is meghaladja a fővárosit.⁸²

⁷⁹ A szóban forgó lajstrom vélhetően utólag készült, a kúriai irattárban nyomot hagyó válóperekről. Ezzel, és a csak 1822-től érvényesülő felülvizsgálati kényszerrel magyarázható, hogy míg Debrecenben 1793-1848 között legalább 201 válóper indítottak, amelyből 82 esetben mondták ki a válást, a lajstromban 1786-1849 között csak 67 felterjesztett debreceni pert regisztráltak. Vö. MÁTAY, 2006: 162., 173. Ebből következik viszont, hogy az 1822-1849 közötti adatok közelebb állhatnak a valósághoz.

⁸⁰ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(I.): 109-113., NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(I.): 134-139., NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900(III.): 266-269., NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910(V.): 182-185.

⁸¹ NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 26-37.

⁸² Megjegyzendő viszont, hogy az összehasonlításnál a katolikus többségű törvényhatóságok eleve „hátrányban” vannak, amennyiben az akatolikus elváltakat a teljes házas népességhez viszonyítottuk, beleértve tehát a katolikus párokat is. Eltekintve azonban attól, hogy a házas népesség felekezeti megoszlását 1881-ből nem ismerjük, az ellenkező eljárás – az akatolikus elváltak akatolikus házas népességhez való viszonyítása – sem adna korrektebb eredményeket, hiszen a „protestáns” elváltak jelentős része (Budapesten legalábbis) kényszerűen áttért katolikus volt.

Az 1881-es népszámlálás kapcsán megragadható másik kategória, a katolikus elváltak, pontosabban ágytól-asztaltól elválasztottak csoportjának hasonló vizsgálata ugyancsak tanulságos lehet: a válás lehetőségének 1895 utáni megnyílása ismeretében lényeges a szentszéki elválasztott katolikusok területi megoszlásának, hozzávetőleges nagyságának felmérése (vö. *1.8. térképpel*). Az egzaktnak tűnő viszonyszámokat persze ezúttal sem szabad kritika nélkül elfogadni, hiszen a felvétel módja nagyban befolyásolhatta a publikált adatokat: a katolikus „elváltak” nyugodt szívvel vallhatták magukat nősnek vagy férjezettnek is, mivel az ágytól-asztaltól való elválasztás joghatálya nem érintette a kötelék fennállását.⁸³ Ezek előrebocsátása után, a legfontosabb különbség az *1.7. térkép*hez képest, hogy a katolikus elválasztottak esetében nem lehet földrajzilag összefüggő, magas arányszámokat mutató térségeket megkülönböztetni. Igazából csak a (törvényhatósági jogú) városok emelkednek ki szigetekként a lényegében „nem-váló” vidék tengeréből (kivéve Zólyom, Nagy-Küküllő, és Szeben megyét). Azt lehet tehát mondani, hogy a *separatio a thoro et mensae* sokkal inkább városi jelenségnek tekinthető, mint a házasság felbontása. Aligha véletlen, hogy a *legtöbb ágytól-asztaltól elválasztott katolikust a legnagyobb városban, Budapesten találjuk. A fővárosi elváltak 10%-os országos arányával szemben, az ágytól-asztaltól elválasztottak mintegy 22%-a volt budapesti lakos*, miközben a fővárosban a magyarországi katolikusok 3%-a élt. Az eredmény bizonyára még meggyőzőbb lenne, ha nem az össz-, hanem Budapest relatíve kisebb házasságos népességéhez viszonyíthatnánk.

Az elvált népesség regionális megoszlásából – még egyszer hangsúlyozzuk – a felvetődő módszertani problémák miatt nem ajánlatos messzemenő következtetéseket levonni. Így célunkhoz a prestatistikus korszakot illetően vagy az egyes bíróságok által kimondott válások volumenének utólagos összevetésével, vagy a népmozgalmat szintén közvetlenül tükröző felsőbb bíróságok ügyforgalmának aggregálásával juthatunk közelebb. Az utóbbira példaként szolgáló kúriai ügyforgalmi számítás után azonban csak fél évszázaddal később, felsőbb bírósági szervezeti változás következtében van mód megint az országos válási népmozgalmat sajátos területi vetületének pontosabb vizsgálatára. 1891-ben került sor arra a reformra, amelynek keretében a Budapesti Királyi Ítéltábla – a marosvásárhelyi táblához tartozó Erdély kivételével – egész országra kiterjedő illetékességét további ítéltáblák felállításával szűkebb területre korlátozták. A törvény végrehajtási utasítása a reformot az 1891. évi első negyedév utánra tette, aminek következtében az év elején nyitott mutatókönyvek 1891. április 1-ig még valamennyi, a korábbi országos illetékességi területen található törvényszék három hónap alatt felterjesztett válóperreit regisztrálták.⁸⁴ Ha tehát, a később nem a budapesti táblához csatolt törvényszékek esetében, az első negyedév számait felszorozzuk négyvel és a táblánál maradt törvényszékek ügyforgalmát pontosan felmérjük, többé-kevésbé megbízható képet kapunk az azévi országos válóperes ügyforgalomról, amely a válási népmozgalmat is viszonylag hűen tükrözheti.⁸⁵ Az ítéltáblai mutatókönyvi bejegyzések alapján végzett ügyforgalmi számítás eredménye az *1.9. térképen* látható. Habár ezúttal a közigazgatásitól eltérő törvényszéki területi bontás miatt nem tudunk megfelelő

⁸³ Ezt bizonyára számosan meg is tették. Egy példa erre Budapesten a hatóság elleni kihágás miatt 1888-ban elítélt Mattis Engelbert terézvárosi, római katolikus vallású kereskedő, aki a börtönbe vonulásakor felvett fogolytörzskönyvbe, a családi állapotát firtató kérdésre kétértelmű választ adott, amit az illető tisztviselő ekként rögzített: „nős (nejétől törvényesen elválva)” BFL VII. 106. Elítélt foglyok törzskönyve 644/1888. A katolikus férfit nyilvánvalóan bíróság választották el feleségétől, de a kérdésre „nős” státusát hangsúlyozta.

⁸⁴ Az 1890: XXV. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 1891. évi 1395/l. M.E. IM-rendelet szerint az 1891. május 5-től nem a Budapesti Királyi Ítéltábla területéhez tartozó törvényszékek azokat az ügyeket küldték fel, amelyek felterjesztését március 31-ig elrendelték; azon túl pedig csak a sürgős aktákat továbbították az Ítéltáblához. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1891: 58-67. A felmérés egyébként azért jelentős, mert a 19. század második felére vonatkozóan a Kúria teljes, és a Budapesti Ítéltábla 1891 előtti, a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyaga háborús cselekmények következtében lényegében megsemmisült.

⁸⁵ Szerencsés körülmény, hogy a harmadik negyedévre eső törvénykezési szünet legkevésbé az első negyedév ügyforgalmát érinti (a második negyedévben megugrik az elintézni kívánt, a negyedik negyedévben pedig a felgyülemlött perek száma). A Budapesti Királyi Ítéltáblán az 1891-ben elbírált (ismert) budapesti válóperek szezonális megoszlása a következőképpen nézett ki: első negyedévben 14 (18%), a másodikban 22 (29%), a harmadikban 8 (11%), a negyedikben 32 (42%). Ez mindenesetre felhívja a figyelmet az eljárás korlátaira, ami az Ítéltábláról leváló és az ottmaradó törvényszékek ügyforgalmának összehasonlíthatóságát illeti.

viszonyszámokat képezni, az abszolút számokból is világos, hogy a válások többségét az ország keleti felében fekvő törvényszékek mondták ki. A legnagyobb ügyforgalmat 1891-ben a debreceni törvényszék bonyolította, megbecsülhetően – maximum – 180 felterjesztett bontóperrel; legfeljebb 160 válóper tárgyalását zárhatta le a nagyváradi, 140-140-et a szegedi és a budapesti, 100-at a békésgyulai törvényszék. Az összkép egyébiránt nagyjából megegyezik az elváltak 1881. évi törvényhatósági megoszlásával kapcsolatban tapasztaltakkal: míg a Tiszántúlon, valamint a Tisza jobb partja mentén fekvő vidékek lakossága relatíve gyakran folyamodott váláshoz, a Felvidék, a Dunántúl, illetve a Délvidék (legalábbis nem-ortodox vallású) népessége erre sokkal kevésbé, vagy egyáltalán nem volt hajlamos. Ha az ítéltáblai ügyforgalmi számítás alapján próbáljuk megítélni a főváros országos válási népmozgalmon belüli súlyát, az kisebbnek mutatkozik, mint amit egy évtizeddel korábban, az elvált népesség alapján, gyaníhattunk. *A budapesti törvényszéken letárgyalt processzusok az 1891-es ítéltáblai becsült ügyforgalom mindössze 8%-át adták.* A tényleges országos arány ráadásul bizonyosan sokkal kisebb volt, hiszen a Marosvásárhelyi Királyi Ítéltáblát, és az egyházi fellebbviteli fórumokat megjáró erdélyi bontóperek ebben a felmérésben nem jelenhetnek meg.

Az 1891. évi ítéltáblai ügyforgalom esetlegessége (csak egyetlen évet látunk), és a számítás módjának bizonytalansága (az első negyedéves ügyforgalom éves aránya törvényszékenként pontosabban nem ismert) arra sarkall, hogy a felmérést egy szűkebb – a Budapesti Királyi Ítéltáblánál maradó törvényszéki körzetekből összeálló – területen, amíg lehet, tovább vigyük.⁸⁶ A vizsgálat jelentőségét továbbá az adja, hogy tétje immár nem egyszerűen a fővárosi népmozgalom súlyának megítélése, hanem egyúttal a házassági törvény bevezetését megelőző, valamint a jogi változást közvetlenül követő évek fejleményeinek pontosabb regionális nyomon követése. Az 1891-1906 közötti ügyforgalmat bíróságokénti bontásban ábrázoló *1.10. diagram* mindenesetre nagyon fontos változásokról árulkodik. Egyrészt az ország központi részén a másodfokig jutó válóperek száma másfél évtized leforgása alatt gyakorlatilag megtriplázódott. Másrészt alaposan átrendeződött az ítéltáblai ügyforgalom törvényszékek közötti megoszlása is. A változásokat jól láthatóan, a fővárosi válási népmozgalom megélékülése idézte elő, amelynek volumene 1891-1906 között átlagon felül, a kezdeti négy-ötszörösére bővült. Még fontosabb látni, hogy ebben az összevetésben a Budapesti Királyi Törvényszék válóperes ügyforgalma, bár mindvégig a legnagyobb, az 1890-es évek derekáig nem volt kiemelkedő, s hogy ez a helyzet szinte egycsapásra, a házassági törvény életbe léptetése nyomán változott meg. *A fővárosban indított házassági bontóperek 1898-ig az Ítéltábla válóperes ügyforgalmának hozzávetőlegesen egyharmadát képezték; 1898-tól azonban a Budapesti Királyi Törvényszék részaránya 45%-ra ugrott, s a következő években – az ügyforgalom folyamatos bővülésével lépést tartva – lényegében ezen a szinten maradt.* A korábbi nagy „riválisok”, az 1891-ben az ítéltáblai válóperes ügyforgalom 21%-át adó szolnoki, és 15%-át produkáló kecskeméti törvényszék, „lemaradtak” (előbbi részesedése 1906-ig 11%-ra, utóbbi 8%-ra esett vissza). Figyelemre méltó végül – mivel a fővároshoz a vizsgált időszakban egyre szervezettebben kapcsolódó településeket foglalta magában – a Pestvidéki Királyi Törvényszék válási népmozgalmának szédítő növekedése: a Budapestet körülölelő törvényszéki területen a válások száma 1891-1906 között megnyolcszorosozódott; az ítéltáblai ügyforgalomból való részesedés pedig a kezdeti 5%-ról majdnem 13%-ra emelkedett.

Ennek alapján nem túlzás kijelenteni, hogy az 1881-es és 1891-es népszámlálási adatokból merített azon benyomást, miszerint a fővárosi válások már a 19. század végét jóval megelőzően is jelentékeny országos súllyal bírhattak, a népmozgalmat közvetlenebbül tükröző ítéltáblai ügyforgalmi felmérés inkább cáfolja. Az 1891-es 8%-os ügyforgalmi részesedés, amelyet az ekkor számításba nem vehető erdélyi válások minden bizonnyal további percentekkel csökkenthetnének, és az 1890-es évek közepén a maradék ítéltáblai területen mért, kiugróan szintén nem mondható 30-35%-os hányad arra

⁸⁶ A felmérést 1907-ig, a felülvizsgálati kényszer megszűntetéséig, volt értelme folytatni. Vö. Az 1907: XVII. tc. a polgári törvénykezési rendtartásnak és a sommás eljárásról szóló 1893:XVIII. tc.-nek módosítása tárgyában. A törvény 6. §-a rendelkezett a házassági perek hivatalból történő felülvizsgálatának eltörléséről. A végrehajtást szabályozó 15500/1907. IM-rendelet nyomán, a törvény 1907. május 1-én lépett életbe. Ha az adott perben eddig az időpontig első- vagy másodfokú ítélet született, a felülvizsgálatra már nem került sor. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1907: 271.

utal, hogy a népszámlálások „elváltjai” csoportjában kimutatott 13-15%-os országos arányból nem következtethetünk hasonló volumenű válási népmozgalomra. A magyarázat nem könnyű: a katolikus „elváltak” magas aránya biztosan, az elvált családi állapot vidékhez képest pontosabb bevallása és rögzítése talán hozzájárulhatott ahhoz, hogy Budapest a népszámlálásokban felülreprezentált legyen. Ezzel szemben a válóperes ügyforgalmi adatok arra utalnak, hogy *1895 után nemcsak a fővárosi válások száma ugrott meg hirtelen, de azok országos – az ország központi vidékén mérhető – aránya is nőtt.*

Az utóbbi eredményt megerősítheti a századforduló után, a magyar kormány éves jelentéseinek részeként közreadott válási statisztikákból kibontakozó kép is. A jelentésekben az érintett házaspárok utolsó állandó együttlakásának helyét adó törvényhatóságok szerint közölt adatokat 1910-ig az *I.11. táblázatban* foglaltunk össze.⁸⁷ Az *I.12. térképen* szemügyre vehetjük a válási gyakoriság arányszámait is, a válások számának 1901-1910 közötti törvényhatóságokénti átlagait az új házasságkötésekre vetítve. Amint megállapítható, az új évszázad küszöbén (1900) a – külön jogterületet alkotó Horvátország nélkül számított – magyarországi válások 12%-át utoljára Budapesten együttlakó házaspárok esetében mondták ki. Ezzel együtt azonban azt is rögzíteni kell, hogy az aránynövekedés átmeneti volt, sőt a Budapesti Királyi Ítéltábla ügyforgalmából való részesedés stabilizálódása sem vetíthető ki országos viszonylatra, amennyiben a fővárosi bontások magyarországi aránya a vizsgált korszak végére (1910) 9%-ra mérséklődött. Ez nyilvánvalóan annak tudható be, hogy a vidéki válások a századelőn általában véve dinamikusabban növekedtek, mint a budapestiek.

Hasonló jelenség szemtanúi lehetünk egyébként a – statisztikában megjelenő törvényhatósági jogú városokkal azonosítható – magyarországi nagyvárosok (ide nem értve Budapestet) válásainak súlya tekintetében is. Amíg 1900-ban még a válások 11%-a, addig 1910-ben 10%-a fordult elő törvényhatósági jogú városokban. Úgy tűnhet tehát, hogy a vidék e téren megőrizte-visszavette korábbi pozícióit. Azt illetően persze, hogy a „vidék” címszó alatt összesített különböző méretű, jellegű, és felekezeti összetételű települések mennyiben vették ki részüket a gyors ütemben bővülő válási népmozgalomból, a statisztika hallgat. Így például csak gyanítható, hogy a törvényhatósági joggal nem bíró közepes és kisvárosok nagyon is jelentős szerepet játszottak. Jól szemlélteti ezt Borsod megye és az időközben törvényhatósági jogot nyerő Miskolc példája: 1909-1910-ben láthatóvá válik, hogy a két törvényhatóság összesített válásainak negyedét, illetve harmadát a város adta, s ez feltehetően korábban is így volt.⁸⁸

Magyarországon a városi hierarchiában elfoglalt pozíció és a válási gyakoriság között nem feltételezhető olyan erős összefüggés, illetőleg a hazai törvényhatósági jogú városok nem játszottak olyan jelentős szerepet e téren, mint rendszerint a nagyvárosok Európa egyes (északnyugati) részein.⁸⁹ *Hiába volt Budapest az ország legnagyobb népességet tömörítő városa, egyedüli metropolisza, ez a válási rátákban nem tükröződött oly mértékben, mint egy ilyen méretű és jelentőségű településtől talán várható lenne.* Mi több, számos tiszántúli és erdélyi város, nem is feltétlenül a legurbanizáltabbak (Kolozsvár, Marosvásárhely, Hódmezővásárhely, Debrecen, Szatmárnémeti, Temesvár, Nagyvárad), sőt több erdélyi vármegye (Nagy-Küküllő, Brassó, Szeben, Udvarhely, Kis-Küküllő, Maros-Torda,

⁸⁷ Megjegyzendő, hogy 1890-1893 között, illetve az 1897-es évre nézve is lehetőség nyílna a válások törvényhatósági bontás szerinti összehasonlítására, de az 1890-es évek eleje a statisztika megbízhatatlansága folytán nem jöhet számításba: NÉPMOZGALOM, 1890-1891: 2-5., NÉPMOZGALOM, 1892-1893: 2-5., NÉPMOZGALOM, 1897: 2-3.

⁸⁸ STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1909: 36. és 466; STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1910: 26. és 455. Az elváltak felekezeti megoszlása alapján az is valószínűsíthető, hogy az erdélyi megyék rendkívül magas arányszámait részben a törvényhatósági joggal nem rendelkező száz városok evangélikus lakossága produkálta.

⁸⁹ Példaként, a feldolgozottság szintje és színvonala miatt, Hollandia hozható, ahol a három nagyváros (Amszterdam, Rotterdam, Hága) 1848-1921 között a válások 50-60%-át adta. POPPEL, 1998: 474. Eszerint legalább minden negyedik válás Amszterdamban történt, vagyis a város nagyobb arányban részesült a holland válásokból, mint a magyar törvényhatósági jogú városok (beleértve Budapestet is) 1901-1910 között a magyarországiakéból együttvéve. – Bécs súlya a Monarchia osztrák felén hasonlóképpen nagy volt. Míg a *Wiener Oberlandesgericht* illetékességi területén a *Wiener Landesgericht* az 1882-1885 közötti (ágytól-asztaltól) való elválasztások (1081 eset) 23%-át mondta ki, addig 1896-1905 között (971 eset) ez az arány 48%-ra szűkött. Miután a Főtörvényszék területére az osztrák birodalomfélben történt elválasztások mintegy 60%-a esett, a császárváros súlya megközelíthette a 30%-ot. ENGLISH, 1909: 469.

Beszterce-Naszód) viszonyszáma is meghaladta a magyarországi települési hierarchia csúcsán álló fővárosét!⁹⁰

Ez utóbbi mozzanat kapcsán *ismételten megragadható a regionális különbségek állandósága, amely mögött alapvetően a házasság felbontásához fűződő tradíciók szívósságát sejthetjük.* A különböző forrásokon és módszerekkel eszközölt 19. századi összevetések nyomán – akár a korai kúriai, akár az 1891-es ítéltáblai ügyforgalom, akár az 1881-es népszámlálás elváltjainak számba vételénél – rendszeresen a tiszántúli megyék és törvényszékek kiemelkedő válási népmozgalmára következtethetünk; s amikor megfogható (1881-es népszámlálás), a jelek az erdélyi törvényhatóságok még jelentékenyebb súlyára utalnak. Amint az I.12. térképről leolvasható, a fenti regionális mintákat a belátható időn belül a századvégi jogi változások sem forgatták fel. Itt azonban nem is annyira a regionális különbségek állandósága, hanem sokkal inkább *az egyes régiók „fejlettségi szintje” (az iparosodás, urbanizáció előrehaladottsága) és a válási ráta nyilvánvaló inkonzisztenciája az érdekes.* Durva leegyszerűsítés, de ha a magyarországi szintkülönbségeket hagyományosan jelenítjük meg, látható, hogy a nyugati „fejlett” ország rész kisebb, és a keleti „fejletlen” vidékek töretlenül nagyobb válási gyakorisága között a „modernizációs paradigma” szemléleti keretei között ellentmondás feszül. A magyarázat persze kézenfekvő, hiszen miközben a nyugati ország rész zömmel katolikus népessége 1896 előtt nem használhatta a jogintézményt, addig a keleti vidékek jelentős részben protestáns lakói előtt a lehetőség már évszázadok óta nyitva állt. Ugyanakkor az a körülmény, hogy az általunk ismert legmagasabb válási ráta nem egyes dunántúli, nem is tiszántúli, hanem erdélyi (alapvetően nem-városi) protestáns közösségekben mutatható ki, a vizsgált periódusra vonatkozóan megkérdőjelezi a válások terjedése és az iparosodás szoros kapcsolatát tételező elmélet magyarázó erejét.⁹¹ Budapest viszonylagos „súlytalansága” igazán ebben az összefüggésben érthető meg.

II. Keresztmetszetek

Válás és vallás

Ha a 19. századi magyarországi válási népmozgalom meghatározó jellemvonásának a válások területi megoszlásának stabilitását, illetőleg amögött a konfesszionalitás, s a jogi hagyományok erejét

⁹⁰ Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ebben az összevetésben az új házasságkötésekhez való viszonyítás Budapest válási gyakoriságát mesterségesen növeli, mivel a házasságkötések gyakorisága relatíve alacsony volt.

⁹¹ Erdélyt, pontosabban az udvarhelyi reformátusokat illetően már a 19. század derekán 1% körüli nyers válási arányszámra van példa: KOLUMBÁN, 2009: 449-450. Az erdélyi unitáriusok a 19. század második felében hasonló válási gyakoriságot produkáltak: NAGY, 2008: 132-133. – Ehelyütt, a felekezeti szerepe kapcsán, megemlíthető még Óri Péternek a Cseh-Szombathy László tiszteletére rendezett konferencián, 2008. november 25-én tartott előadása, amely a Pest megyei 20. századi válások kapcsán a felekezeti tényező hosszú távú, jóllehet gyengülő, hatását hangsúlyozva, ugyancsak megkérdőjelezte a modernizációs elmélet korai magyarázó erejét. Idézet az összegzést tartalmazó *sheetről*: „Válás megjelenése a 20. század elején nem egyszerűen modernizációs jelenség, sajátos területi mintája van, reformáció szerepe???” ÓRI, 2008.

tekintjük, ehhez képest a budapesti válási mozgalom századvégi megélénkülése a váratlan fejlemények közé sorolható. Mindenesetre az a körülmény, hogy a fővárosi válások számának felfelé ívelése időben egybeesett a házassági törvény bevezetésével, amely a korábbi állapotokhoz képest éles fordulattal, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül, minden házasság állampolgár számára lehetővé tette a jogintézményhez való egyenlő hozzáférést, rögtön felveti azt a kérdést, hogy vajon a válások számának növekedése mennyiben írható a – budapesti házasság népeség túlnyomó többségét alkotó – katolikus párok aktivitásának számlájára. A katolikus „elváltak” 1881-es fővárosi koncentrációja már érzékeltette azt a „válási potenciált”, amelyet a domináns egyház híveinek nagyvárosi közegben zajló házasság konfliktusai állítottak elő. A válóperes iratanyag most lehetőséget ad az ezzel kapcsolatos felvetés egzakt vizsgálatára.

A felekezetiesség, a vallott és gyakorolt hitelvek által befolyásolt jogi viselkedés szerepe a válások előfordulásában természetesen nem csupán a katolikus házasság népeség vonatkozásában, hanem általában véve is felmerülhet, különös tekintettel az országra, és azon belül Budapest, multikulturális jellegére, vallási sokszínűségére. Emellett érdemes külön kiemelni, hogy a felekezeti hovatartozás jelentőségét Magyarországon a jogi környezet is nagyban felerősítette. A házassági jogrendszer 1896 előtt felekezeti alapokon nyugodott, vagyis a bontás lehetőségét és módját, az alkalmazandó jogszabályokat, a foganatosítandó eljárást alapjában véve a házastársak vallása határozta meg. Ez azt jelenti, hogy az állam különböző hitet valló polgárai, ha egyáltalán használhatták a jogintézményt, a 19. század nagy részében nem ugyanazokkal a feltételekkel eszközölhették ki házassági kötelekük felbontását. Ebből a szempontból is alapvető fontosságú tisztázni, hogyan alakult, megváltozott-e, a Budapesti Királyi Törvényszék (és a „jogelőd” bíróságok) által tárgyalt perek részeseinek vallási összetétele.

A felekezetiességtől elválaszthatatlan jogi szabályozás a korai időszakban még értelmetlené teszi a válófélben lévő férjek és feleségek vallási hovatartozásának firtatását, hiszen a világi bíróságok a 19. század közepéig csak a magyarországi evangélikusok és reformátusok házassági ügyeiben járhattak el; más egyházak tagjai esetében kizárólag a saját egyházi fórumok ítélkeztek. A zsidó népeség állami ellenőrzésének erősítésére tett kísérletek vezettek oda, hogy a század derekától előbb az újonnan felállított császári-királyi, majd a visszaállított megyei és városi törvényszékek hatáskörét is kiterjesztették az izraelita válásokra. Pest-Buda vonatkozásában a források foghíjas fennmaradása nem teszi lehetővé, hogy ez utóbbi intézkedés hatását pontosan felmérjük. Az 1860-as évek közepétől Pesten, amikor már éves rendszerességgel több tucat válásról vannak adataink, protestáns és zsidó házaspárok egyaránt megfordultak a városi törvényszék előtt. Kétségtelenül a zsidó válóperek aránya volt a magasabb: ez a Duna balpartján 1871-ig évente 50-90% között ingadozott. Budán viszont zsidó lakosok csak kivételesen vitték házassági konfliktusaikat a város bírósága elé (1868 előtt mindenesetre csak néhány válóper sikerült megtalálni).⁹² Óbuda mezővárosi törvényszékén is bejelentettek zsidó válásokat: 1862-1871 között kerek tucatnyi ilyen, pernek nehezen nevezhető formális eljárásnak maradt nyoma.⁹³

A budapesti válások „felekezeti mintáit” igazából csak az 1870-es évek közepétől – e mintázatok tulajdonképpeni keletkezésével párhuzamosan – lehet vizsgálni, amikor már mind (az összes jelentős, a fővárosban jelenlévő felekezeti érintő) jogi szabályozás, mind a források fennmaradása támogatja az ilyen irányú erőfeszítést. A egyes házassági válóperek tárgyában hozott – korábban már említett – 1868-as törvény tette lehetővé azt, hogy egyrészt azon protestánsok is a királyi törvényszéken, végelválás iránt perelhessenek, akiknek házastársa katolikus volt; másrészt hogy katolikus, a válókereset beadása előtt protestáns vallásra térő férjek és feleségek is végleg megszabadulhassanak egymástól, avagy katolikus hiten maradó párjuktól. A pereskedők ismert vallási

⁹² A fentlalt 14 válóperből 10 esetben ismert a felek (vagy legalább az egyik házastárs) vallása, e csoportban 2 zsidó házaspár található. BFL IV. 1122. a. 2454/1862., 1864. III. 717., 1867. III. 410., 1868. III. 161., 231., 546., 645., 947., 1013, 1100., 1213., 1869. III. 165., 1090., 1871. II. 810.

⁹³ BFL V. 48. b. 273/1862., 1155/1864., 1026/1865.; 1328, 1380/1866., 2556/1867., 1818/1868.; 2407, 2833/1869.; 2866, 2889/1870., 2979/1871.

hovatarozásának arányait ábrázoló *II.13. diagram* azt mutatja, hogy a magyar főváros válási népmozgalmát az 1870-es évektől kezdve két felekezet, a katolikus, és a zsidó uralta. A házassági törvény életbe léptéig a válóperes felek, ha most a jogtechnikai megfontolásból eszközölt katolikus kitéréseket nem tekintjük, nagyjából egyenlő arányban oszlottak meg. 1895 után azonban már egyértelműen az uralkodó egyházhoz tartozó pereskedők kerültek túlsúlyra.

Ami a katolikusokat illeti, közelebről látható, hogy Budapesten a házasságukat felbontani szándékozók mindvégig jelentős számban és arányban éltek az 1868-as törvény adta lehetőséggel. Az eredetileg katolikus vallású felek hányada 1866-1895 között a válóperes felek körében, együtt a herézisre nem kapható házastársakkal, elérte a 41%-ot (illetőleg 33%-ot, ha csak a kitérteket vesszük figyelembe). A jelzett időszakon belül erőteljes ingadozás tapasztalható. Az 1870-es évek elejéig emelkedett az arányuk, majd átmeneti visszaesés után a következő évtized kezdetére megint megnőtt. Az 1880-as évek derekán a katolikus pereskedési kedv hanyatlását kisebb hullámvölgy jelzi, ezután csak az 1890-es évek elején érik el ismét a korábbi magasabb részarányt. A házassági törvény jelentős változást hozott, ami talán a diagramról első ránézésre, az arányeltolódás folyamatossága miatt, nehezen kivehető. Egyedül a katolikus kitérők gyors eltűnése látványos. Az 1896-1910 között vonható átlag mégis jelentős átalakulást jelez: a törvény bevezetése utáni másfél évtizedben az ismert vallású pereskedők⁹⁴ 52%-a immár katolikus volt.

A válóper folytató zsidó párok aránya 1895-ig a katolikusokéval megegyezően, 41% körül alakult. Alaposabban szemügyre véve a dolgot, ha a *II.13. diagramon* ábrázolt arányokat összevetjük a válások számának korábban megbecsült alakulásával, az látszik, hogy jogi „dekonjunktúra” idején arányuk – a katolikusokéhoz képest inverz módon – nőtt, „konjunkturális” periódusban viszont csökkent. A házassági törvény által fémjelvezhető új korszak nyitányán is ez történt, amennyiben súlyuk a pereskedők csoportjában 1896-1910 között 32%-ra esett vissza.⁹⁵ Félreértés ne essék: korántsem a pereskedési hajlandóság alábbhagyásáról volt szó, hiszen a zsidó házaspárok addig soha nem látott számban és (saját felekezetükhöz mérten) arányban vittek válóperet. A budapesti válási népmozgalom lüktetését azonban már nem ők, hanem az 1895 után sokkal nagyobb számban jelentkező katolikus felek szabták meg.

A protestáns pereskedők Budapesten nem játszottak meghatározó szerepet. Hányaduk 1866-1895 között 16% alatt maradt, s ezt illetően a házassági törvény sem hozott érdemi változást. A protestáns hitre betérő katolikusok eltűnése nem meglepő, illetőleg a korábbi vallásváltoztatások merőben formális, jogi kényszer diktálta jellegét teszi nyilvánvalóvá. A két legjelentősebb protestáns felekezethez, az evangélikushoz és a reformátushoz tartozó felek egymáshoz viszonyított aránya egyébként az 1880-as évekig hektikusan változott, aminek oka inkább a kis esetszám lehet, majd a századfordulóra 47-53%-ra állt be. A 20. század elején azonban a reformátusok hányada, nyilván követte a vándormozgalom alakulását, növekedésnek indult (az 53%-ról 1901-1905 között 61%-ra, majd 1906-1910 között 67%-ra emelkedett).⁹⁶

⁹⁴ Az 1894: XXXI. tc. bevezetése után a peres felek vallása, amely 1896 előtt alapvető információt képezett, érdektelenné vált, az adatot az ítéletek fogalmazói nem tartották említésre érdemesnek. Az adatpótláshoz ezért házassági anyakönyveket használtunk, amelyek azonban főként budapestiek, vagyis a vidéken kötött, a fővárosi bíróság által felbontott házasságok szereplőinek vallását kisebb részben lehetett megállapítani. E körülmény azonban számításunk helyállóságát valószínűleg nem befolyásolja. A századelő néhány évéből (1903-1906, 1908) felekezeti megoszlást közlő budapesti népmozgalmi statisztika szerint, az adott években elvált budapesti házastársaknak 53%-a volt katolikus. BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38.

⁹⁵ A hivatkozott öt évből ismert népmozgalmi statisztika még kisebb, 30%-os arányt mutat. BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. Az aránycsökkenés egyébként cáfolja Gyáni Gábornak az 1896. évi válóperes felek felekezeti hovatarozásából levont feltevését, miszerint a zsidóság magas aránya háttérben „az asszimiláció iránti türelmetlen vágy” húzódná meg, amelynek kielégítését a keresztény féllel való újraházasodás lehetőségének megnyílása tette volna lehetővé. GYÁNI, 1995: 24-25.

⁹⁶ Az öt éves ismert esetszámok, és aránypár (evangélikus-református): 1866-1870: 35 (60-40%); 1871-1875: 51 (35-65%); 1876-1880: 65 (52-48%); 1881-1885: 148 (48-52%); 1886-1890: 171 (46-54%); 1891-1895: 130 (45-55%); 1896-1900: 214 (48-52%); 1901-1905: 288 (39-61%); 1906-1910: 409 (33-67%).

A válópert folytatók csoportjának felekezeti összetételéből, illetve ezen összetétel 1895 utáni átalakulásából levonható néhány fontos következtetés. Először is az, hogy *a házassági jog felekezeti rendszere – az előfeltevésnek megfelelően – felerősítette a jogi viselkedés terén kétségtelenül meglévő konfesszionális különbségeket.* A procedurális akadályok megléte katolikusok esetében megnehezítette, hiánya zsidók esetében megkönnyítette a válást, ezen keresztül pedig jócskán eltolta a felekezeti arányokat. Ilyen körülmények között figyelemre méltó, hogy a válás tekintetében hátrányos pozícióból induló katolikus házaspárok még viszonylag jelentős számban és arányban folytattak bontópert. A vallási hovatartozás így ténylegesen kisebb szerepet játszott, mint amilyenre az 1896 előtti összetétel láttán gondolhatnánk. *A házassági törvénnyel, amely immár minden magyar állampolgár számára egyenlő feltételeket szabott a házasság felbontásához, a pereskedők vallási megoszlása kiegyensúlyozottabbá vált, vagyis közelített a fővárosi népességen belüli felekezeti arányokhoz.* Ezzel együtt is nyilvánvaló azonban a vallási hovatartozás relevanciája. Az egyenlő esélyek ellenére, ha a budapesti lakosságon belüli súlyhoz viszonyítunk, a katolikusok válási gyakorisága továbbra is elmaradt az átlagostól, míg a zsidó közösségé jóval felülmúlta azt. Önmagában a civil jog tehát nem volt képes teljesen eltörölni a tradicionális különbségeket.

A jog szerepe mellett nem világos, tulajdoníthatunk-e jelentőséget az általánosan „szekularizációnak” nevezett folyamatnak, amely a diskurzusok, s a házassági törvényhozás szintjén a reformkortól észlelhető. Ha a szekularizáció alatt társadalmi reálfolyamatot értünk, a jogintézmény használói körében a válással kapcsolatos hitelek befolyásának gyengülését kell feltételeznünk, amit leginkább a római katolikusok növekvő válási arányával támaszthatnánk alá. A 19. század utolsó harmadában ténylegesen ez történt, de önmagában a felekezeti összetétel vizsgálata félrevezető lehet. A katolikus pereskedők hányadának lassú századvégi növekedését a válások számának megugrásával együtt kell értelmezni. Ekként a házassági törvény előtti és utáni helyzetet összevetve kizárható, hogy az elvilágiasodás látványos szerepet játszott volna a válások elterjedésében: miközben korábban évente legfeljebb 80-100 katolikus férfi és nő járulhatott a Törvényszék színe elé, addig számuk pár évvel később már 300-400-ra rúgott. Könnyen elképzelhető, hogy más léptékben és más módszerekkel a rapid számszerű növekedés hátterében lassabb sodrású mentális változások hatása lenne kimutatható, de az biztos, hogy nem ez volt a *boom* közvetlen kiváltó oka.

A konfesszionalitás jelentőségét, ha a nagyvárosi sajátosságokra vagyunk kíváncsiak, mindenképpen tágabb összefüggésben is érdemes mérlegelni. Ezt megnehezíti, hogy a vizsgált korszakból regionális esettanulmány, amelynek segítségével összehasonlításokat tehetnénk, nem áll rendelkezésre. Az elemzés lehetőségét így magunk próbáltuk megteremteni, a 20. század elején publikált budapesti és országos népmozgalmi statisztikák, népszámlálási adatsorok felhasználásával. Ennek nyomán a *II.14. diagramon* a budapesti és „vidéki” válási gyakoriság felekezeti jellemzőit tanulmányozhatjuk. A biztonság kedvéért, a viszonyítási alap bizonytalansága miatt, az 1903-1905. és 1908. évekre vonatkozó felekezeti válási gyakoriságot az új házasságkötésekhez és a fennálló házasságokhoz képest is meghatároztuk. Megnyugtató lehet, hogy az eredmények mindkét esetben konzisztensek. A diagramokon a legszembetűnőbb, hogy a 20. század elején *bármely felekezet budapesti tagjai gyakrabban folyamodtak a házasság felbontásához, mint vidéki sorstársaik.* Emellett persze hangsúlyozni kell, hogy az egyes felekezetek esetében az eltérés mértéke másként alakult: óriási volt a katolikusok, nagyobb a zsidók, de már kisebb az evangélikusok, és még inkább a reformátusok esetében. Közelebbről nézve, a századelőn a budapesti római katolikusok négyszer, a zsidók két és félszer, az evangélikusok másfélszer olyan gyakran váltak, mint egyházuk vidéki hívei, míg a legkisebb különbség a református felekezetűek körében mutatható ki. Ha nem az új házasságkötésekhez, hanem a fennálló házasságokhoz viszonyítunk, a fővárosi és a „vidéki” katolikusok közötti különbség majdnem ötszörösre, az evangélikusok esetében kétszeresre, a reformátusoknál másfélszeresre nő, az izraelita felekezetűeknél viszont gyakorlatilag nem változik. A görög katolikusokra, ortodoxokra, és az unitáriusokra vonatkozó budapesti eredményekből, főként a kis számok miatt, nem tanácsos messzemenő következtetéseket levonni.

Ennek alapján kétségtelennek tűnik, hogy a nagyvárosi környezet a jogintézménnyel szemben legellenállóbbnak tartott egyház tagjaira hatott leginkább felszabadítóan (az összefüggés egyébként a görög katolikusokra nézve is felállítható lenne, ha elfogadnánk a bontások kis száma miatt bizonytalan eredményeket). Azt azonban – miután hasonló megoszlást közlő vidéki statisztika, történeti feldolgozás nem ismert – sajnos nem tudjuk megítélni, hogy merőben fővárosi sajátosságról volt-e szó, avagy esetleg a vidéki városok katolikus lakossága szintén bátrabban folyamodott volna a házassági konfliktusok megoldásának eme újszerű eszközehez. Az egyetlen korai támpont, az 1881-es népszámlálás katolikus elváltjainak törvényhatósági megoszlása mindkét felvetést megalapozná. Feltehető továbbá, hogy az 1896 előtt fennálló jogi akadályok még inkább megnövelték a korabeli főváros-vidéki (kvázi) katolikus válási gyakoriság közötti különbség mértékét, s hogy talán 1895 után ez a körülmény – ti. a „katolikus” válás immár két-három évtizedes „tradíciója” – ugyancsak hozzájárult a válások gyors elterjedéséhez e közegekben.

Más előjellel, de tulajdonképpen szintén a házasság felbontását illető, évszázadokra visszanyúló felekezeti hagyománnyal lehetne magyarázni a protestánsok viselkedését. A nagyváros közege, úgy látszik, nem volt különösebb hatással az evangélikus, s különösen a református házastársak válási hajlandóságára. Ennek kapcsán azonban ajánlatos a fokozott óvatosság. A kisebbségi helyzetben lévő budapesti protestánsok egyrészt nagyon gyakran kötöttek katolikus partnerrel házasságot, ami jócskán visszavethette a fővárosi felekezeti válási gyakoriságot; másrészt, ami a vidéket illeti, nem szabad megfeledkezni a protestáns válási ráta országrészenkénti eltéréseiről, elsősorban Erdély súlyáról. Az összehasonlítás szükségképpen elmossa ezeket a nagyon is fontos regionális különbségeket, amelyek Budapesten belül, a vándormozgalom szűkebb bázisát figyelembe véve, másként jelentkezhetnek.

Hasonló következtetésre – az urbanizált környezet, a városi életmód befolyásának jelentőségére – juthatunk a fővárosi zsidóság vidéki hitsorsaihoz képest kiemelkedő válási gyakorisága láttán. Az eredmény más szempontból nézve meglepő, hiszen az izraelita felekezet tagjai nem évszázadokra, hanem évezredekre visszanyúlóan ismerték és használták a válás intézményét – jóllehet ez utóbbiról a magyarországi hitközségek vonatkozásában, a 19. század dereka előtt jóformán semmit sem tudunk – aminek alapján sokkal kiegyenlítettebb, inkább a protestánsokéhoz hasonló rátákat várhatnánk. Az ellentmondás mindazonáltal feloldható, ha figyelembe vesszük a korabeli jogi kontextust. Az állami közegek válásként természetesen csak a (polgári jogi szempontból) legális bontásokat regisztrálhatták, a törvényszéki eljárás nélkül eszközölt – korábban már említett – rituális aktusokat nem. Márpedig a zsidóságra oktrojált jogszabály kijátszása sokáig nem számított kivételesnek.⁹⁷ Ha feltevésünk helytálló, úgy biztosak lehetünk benne, hogy a válólevél párhuzamos törvényszéki eljárást nélkülöző átadása legtöbbször vidéken fordult elő: amint az közismert, az állami törvényeket akceptáló neológ irányzat alapvetően Budapesten koncentrált, míg vidéken a hagyományokhoz ragaszkodó ortodox hitközségek voltak túlsúlyban. Végző soron tehát nem biztos, hogy ami a formális jog szempontjából különbségnek tűnik, s a 20. század eleji állami statisztikákból ekként vehető ki, annak idején valóban fennállt-e, avagy egyszerűen az a probléma, hogy nem látjuk a tényleges felekezeti gyakorlatot tükröző rituális válásokat. Ennek megoldásáig – erre persze alig van remény – a budapesti zsidóság látszólagos aktivitását sem tudjuk igazán megítélni.

⁹⁷ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én, 17619. szám alatt, „izraelita házastársak között némely rabbi által könnyelmű módon keresztülvitt elválások megakadályozása tárgyában” kelt rendelete arról tanúskodik, hogy a csak rituális úton eszközölt válás az 1870-es években még meglehetősen gyakori lehetett. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1880: 774-783. – Emellett az „állami” válást illető felekezeti attitűdhöz analógiaként használható az anyakönyvezés (mind a zsidóságra oktrojált egyházi, mind a polgári forma) elutasításának klasszikus példája, a „vadházasságok”, és „törvénytelen születések” számának kiugró volta a felvidéki, különösképpen máramarosi zsidóságon belül. KOHN, 1895: 35-40. Kohn Dávid az 1889-1891 közötti népmozgalmi statisztikából merített. Korábban már jelent meg olyan tudósítás, miszerint a Sáros megyei zsidók a rituálisan megkötött házasságok csak mintegy harmadát anyakönyveztetik: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1889. 28-29. Szemle c. rovat. A galíciai és bukovinai zsidók között ugyancsak magas lehetett a csak rituális házasságot kötők aránya. A törvénytelen születésekkel kapcsolatban Karl Seuteman tanulmányát idézi: LAKY, 1930: 80.

A felekezeti sajátosságok vizsgálata bizonyára még számos tanulsággal járhat, de a budapesti válások jellemzése szempontjából sokkal fontosabb az I.14. diagram alapján nyerhető összkép kiemelése. Eszerint ugyanis nem csupán a budapesti felekezeti ráták vidékiekét minden esetben túlszárnyaló nagysága emelhető ki, de egyúttal az is, hogy *a századelő Budapestjén a válási gyakoriság egyházkénti különbségei sokkal kisebbek voltak, mint vidéken.* Amennyiben a kicsiny, és más szempontból is különleges unitárius gyülekezet kiugró rátáját nem vesszük figyelembe,⁹⁸ jelentősebb eltérést a fővárosban csak a keresztény felekezetekhez tartozók és a zsidóság válási gyakorisága között tapasztalhatunk. A fennálló házasságkötésekhez viszonyítva mellesleg ez a különbség is kisebbnek látszik. Az eredményt tágabb összefüggésbe helyezve megkockáztatható, hogy ha a vizsgált jelenség kapcsán valahol tetten érhető a nagyvárosi környezet szekularizáló hatása, az éppen ez: Budapesten a különböző vallású városiak számára a hitelvek a 20. század elején láthatóan már nem játszottak olyan fontos szerepet a házasság felbontását illető döntés meghozatalánál, mint vidéken, s mint a korábbi időszakban.⁹⁹

Társadalmi rétegződés és származási hely

Budapesten a házasságok felbontásának 19. század végétől számítható rohamos terjedését kétségtelenül nem lehet egyszerűen a jogintézmény katolikus házások előtti megnyitásával magyarázni, hiszen – elég egy pillantást vetni a válási görbe alakulására – a fővárosi bíróságot 1895-től nem csak római katolikusok, de más egyházak hívei is, bár utóbbiak csökkenő arányban, egyre nagyobb számban kezdték ostromolni. A magyarázathoz így mindenképpen más szóba jöhető tényezőket is meg kell vizsgálni, amelyek közül talán a legfontosabb a pereskedők társadalmi rétegződése. A válások a 19. század végén, a 20. század elején nem csupán a felekezeti korlátokat hágták át, de sokat veszítettek korábbi, társadalmi értelemben vett, exkluzív jellegükből is. Roderick Phillips egyenesen a válás „demokratizálódásáról” beszél a szegényebb rétegek válóperes aktivitásának, elváltakon belüli részarányának növekedése kapcsán (igaz, ezt a változást a szerző némileg későbbre, az I. világháború utáni korszakra időzíti).¹⁰⁰ Mindennek lehetett egy másfajta aspektusa is: a vonatkozó feltevések szerint a nők növekvő mértékű háztartáson kívüli munkavállalása a 19. század végétől mind tágabb teret engedett a férjes nők számára is, adott esetben biztosítva a különélés, avagy a bontóper megindításának anyagi feltételeit. Így meglehet, hogy a válási népmozgalom szociális bázisának kiszélesedése alapvetően – és ezt a válóperbeli felperes-alperes pozíció nemi megoszlásának sajátosságai általában meg is erősítik – az egyre nagyobb önállóságot élvező nők aktivizálódásával függ össze.¹⁰¹

A társadalmi rétegződéssel összefüggésben a kelleténél kevesebb figyelmet kap, de esetünkben megkerülhetetlen a migráció szerepének mérlegelése is. Budapest népessége a 19. század második felében rendkívüli ütemben gyarapodott, a lakosság abszolút többsége nem helybéli születésű volt. A válási gyakoriság említett regionális különbségei miatt jelentőséggel bír, hogy mennyiben térhetett el a válóper folytatók származási hely szerinti földrajzi eloszlása a fővárosi házasság felbontásáétól, s hogy a vizsgálható közel fél évszázad során tapasztalható-e ezen a téren elmozdulás. A helyváltoztatás általában véve alapvető fordulatot hozhatott a megszokott környezetből kiszakadó egyének, házaspárok, családok életében, ütköztethette a magukkal hozott és elsajátítandó-elsajátítható új értékeket. Így néhány, a korszakot érintő hasonló vizsgálat a házasságban élő városiak, illetve az

⁹⁸ A budapesti unitárius egyházköztség születésének összefonódására az 1896 előtti erdélyi migrációs válásokkal: NAGY, 2010.

⁹⁹ Érdemes itt jelezni a tendencia folytatódását: a két világháború (1924-1928) között elvált budapesti férfiak és feleségek felekezeti megoszlása szerint, 1000 házasságkötésre számított válási ráta még kiegyenlítettébbé vált, mint az az I.14. diagramon látható. Vö. SZÉL, 1935: 340., ill. 298-299. oldalak közötti XXI. táblán található diagrammal.

¹⁰⁰ PHILLIPS, 1988: 612-614., PHILLIPS, 2004: 313-314. Jellemző egyébként, hogy a 20. század folyamán a közép- és az alsóbb osztályok részaránya közötti viszony megfordul: CHESTER, 1977: 311.

¹⁰¹ PHILLIPS, 1988: 591-596., PHILLIPS, 2004: 298-303., 314-315. A reformkori Debrecen kapcsán az önálló kereső (tulajdonos) nők szerepét hangsúlyozza: MÁTAY, 2006: 164.

urbánus háttérű migránsok nagyobb, míg a falusi környezetből származó házas férfiak jelentősen kisebb válási hajlandóságát fedték fel. Másfelől, amikor a különleges forrásadottságok lehetővé tették, egyértelmű, nagyon erős összefüggés mutatkozott mobilitás (a házasság alatti költözések gyakorisága) és a válási ráta között.¹⁰²

A hivatkozott tézisek budapesti válóperes forrásokon való ellenőrzése, megerősítése vagy cáfolata, nem könnyű feladat. A társadalmi kategóriák felállítása, és az azokba történő besorolás általában véve nem olyan egyszerű művelet, mint a vallási hovatartozás meghatározása. Ezek a kategóriák nem eleve adóttak, azaz nem függetlenek az egyéni tapasztalatoktól, a konvencióktól, és a normatív szándékoktól, ráadásul észlelésük, konstrukciójuk a 19. században, párhuzamosan a társadalmi átalakulással, jelentős változáson ment keresztül.¹⁰³ Emellett további praktikus nehézségekkel szembesülhetünk. A felvetett kérdésekre a magyar fővárost illetően elsősorban a foglalkozási megnevezések révén kereshetjük a válaszokat, a peres felek vagyoni helyzetéről, életmódjáról az esetek nagy többségében semmiféle információ nem áll rendelkezésre. A foglalkozás meghatározása a társadalmi pozíció kijelöléséhez az adott különleges szituációban – könnyű belátni – még kevesebb támpontot nyújt, mint más esetekben. A házassági konfliktusok háttérében gyakran éppenséggel a társadalmi státus megrendülése – tönkrement vállalkozás, bizonytalan foglalkozási viszony, elapadt kereseti forrás, rendszertelen életvitel – húzódott meg, erről a körülményről pedig egy foglalkozásnév vajmi keveset árul el. Ráadásul a házassági bontóperekben született ítéletek a foglalkozást csak az 1890-es évektől kezdték el rendszeresen rögzíteni.¹⁰⁴ A hiányzó adatokat alapvetően házassági anyakönyvek visszakeresésével pótoltuk, ami viszont megint számos problémát vehet fel. Az egyházi matrikulák csak a házasságkötés pillanatában észlelt szocioprofessionális státust rögzíthetik, s azt is különbözőképpen, egyházközségi vagy egyéni gyakorlattól függően teszik. A polgári anyakönyvezés bevezetése a foglalkozások regisztrációját illetően ugyan minőségi változást eredményezett, a terminológia bizonyos fokú egységesüléséhez vezetett, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy adatbázisunk mind az esetek előfordulási gyakorisága, mind az alkalmazott nomenklátúra szempontjából rendkívül egyenetlen lett. És bár a századfordulótól jól használhatók azok a népmozgalmi statisztikák, amelyek a korabeli foglalkozási ágazatok rendszerében helyezik el a házasságuk felbontását kieszközölő feleket, ezeket az adatsorokat, az osztályozás eltérő metódusa miatt, nem lehet egy az egyben összevetni saját eredményeinkkel. A vizsgálat célját mindezek után korlátozottan vagyunk kénytelenek meghatározni: a továbbiakban pusztán a válópert folytató férjek (és feleségek) szociális összetételében bekövetkező változások irányára fogunk összpontosítani.

A Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytató férjeknek a foglalkozási ágazatok korabeli, 19. század végi statisztikai rendszerét követő osztályozása (*II.15. diagram*) alapján az előlírásban felvetett – a válás „alsóbb néprétegek” közötti terjedésére vonatkozó – kérdés nehezen vizsgálható, ezért a *II.16. diagramon* külön is ábrázoltuk, három hosszabb időszakra csoportosítva, a pereskedők nagy biztonsággal „középosztály alattinak” tartható kategóriáit (iparosok-munkások, napszámosok, altisztek, szolgák). Habár bizonytalan, mennyiben ítélnélhető „középosztálybelinek” a fennmaradó, ezúttal láthatatlan tömeg,¹⁰⁵ a kiemelt kategóriák arányának növekedése mégis meggyőzőnek tűnik. Míg a legkorábbi időszakban (1866-1880) az „alsóbb néprétegekhez” kapcsolható foglalkozások házassági perben szereplő férjek körében mért aránya – különösen, ha a bizonytalan „iparos, szakképzett munkás” csoportban még az önállók (mesterek) jelentősebb részvételével számolunk – csak

¹⁰² A flandriai Leuven, Ghent, Aalst, Bierbeek kapcsán: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 13-14. Hágát illetően: POPPEL, 1992: 505-508.; POPPEL, 1997: 66-67.

¹⁰³ Vö. az osztrák-magyar statisztika társadalmi kategorizálásának változásaival: TÓTH Z., 1987.

¹⁰⁴ Tapasztalataink szerint a 19. század második felében jórészt az ítéletek fogalmazóinak személyes megítélésétől, kialakított gyakorlatától függött, hogy adminisztrálták-e a pereskedők foglalkozását. A foglalkozás meghatározása egyébként valószínűleg, a később fennmaradt teljes peranyagokból kitűnően, a beadott válókereset és iratváltások külzetein szereplő elnevezés(ek) egyszerű átvételével történt.

¹⁰⁵ Ezt illetően megszívlelendők lehetnek a bécsi tapasztalatok, melyek szerint a „középosztálybelinek” látszó statisztikai kategóriák, illetőleg foglalkozás-megnevezések mögül a 20. század eleji peres aktákból gyakran igen csak kétes egzisztenciák, nyomorúságos lakáskörülmények bukkannak elő: HEINDL, 1980: 227-228.

megközelítette, majd (1881-1895) csupán elérte az egyharmadot, addig az utolsó másfél évtizedben (1896-1910) már annak kerekén felét tette ki. *A szociális szerkezet átalakulását a válások számának utolsó korszakban kimutatott ugrásszerű növekedésével párhuzamba állítva nem túlzás kijelenteni, hogy Budapesten a vizsgált korszak végén a jelenség „demokratizálódásának” lehetünk tanúi.*

Az okokat illetően megint a házassági törvény hatására gyanakodhatunk. Annál is inkább, mert a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó házások válóperes aktivitásának megélénkülése nem tekinthető budapesti sajátosságnak, a századelőn országosan is kimutatható. A publikált válási népmozgalmi statisztikák összesítésével készült *II.17. diagram* – Budapesthez képest talán némi fáziskéséssel – hasonló változásokat ír le. Ennek kapcsán részben az ipari segédszemélyzet, de még inkább a mezőgazdasági napszamosok arányának bővülését emelhetjük ki, mint amely a vizsgálható rövid időn belül alaposan átforgatta a jogintézmény használóinak szociális összetételét. A diagramról az is rögtön világossá válhat, hogy az említett bővülés elsősorban a „középosztályhoz” sorolható egzisztenciák, valamint az átmeneti növekedést mutató kisbirtokos paraszti réteg rovására történt. A mezőgazdasági napszamosok növekvő arányából egyúttal arra következtethetünk, hogy a jelzett folyamat nemcsak a nagyobb városok, de az agrárjellegű települések szegény népességét is megérintette. A miérte országos szinten nem tudunk válaszolni, de Budapesten az „alsóbb néprétegek” növekvő arányú részvétele a válási népmozgalmában, legalábbis részben, a jogintézmény kapuinak katolikus városlakók előtti szélesre tárásával hozható összefüggésbe. Jellemző, hogy a fővárosban a legnagyobb aránynövekedést mutató iparossegédek, és munkások körében átlagon felüli volt a katolikusok súlya (56%, illetve 59%).¹⁰⁶

Könnyen meglehet azonban, hogy más, eddig nem vizsgált körülmények is szerepet játszottak a kimutatott szociális változások kapcsán. A szomszédos Ausztriában, illetőleg Bécsben, ahol a magyarországihoz fogható jogi változások nem befolyásolták a pereskedők társadalmi bázisát, a budapestihez hasonló jelenséggel találkozhatunk.¹⁰⁷ A császárváros népmozgalmi statisztikusai durvább osztályozási rendszert használtak, de a tendencia egyértelmű: a *Mittelstand* (járdékosok, gyárosok, iparosok, kereskedők, tisztviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok, egyéb értelmiségiek, katonák) részaránya az ágytól-asztaltól elválasztottak körében, az 1880-as években mérhető 60%-ról 1910 előtt 40%-ra csökkent, az *Unterschichten*hez sorolható csoportok (munkások, szolgák) hányada viszont ennek fordítottjaként alakult.¹⁰⁸ Ezen belül a munkások aránya alig három évtized leforgása alatt gyakorlatilag megkétszereződött: 20-25%-ról 45-50%-ra nőtt. Talán az sem véletlen, hogy a váltás Bécsben is ugyanakkor, a századforduló környékén történt, mint Budapesten. Plasztikus magyarázattal egyelőre nem szolgálhatunk. Lehet, hogy kevésbé látványos, párhuzamos jogi reformok (pl. a válóperes költségek csökkenése) állnak a háttérben; de az is előfordulhat, hogy a népességrobbanást követően mindkét metropoliszban zavarossá váló viszonyok normalizálódása, a házasság intézményének megszilárdulása vezetett a legális konfliktuskezelő eszközök használatának elterjedéséhez.

Az elmondottakból persze – nem árt hangsúlyozni – korántsem következik, hogy a budapesti válásokat a 20. század elején már hovatovább az „alsóbb néposztályok” dominanciájával jellemezhetnénk. Ezzel kapcsolatban pontosabb képet alkothatunk, amennyiben a századelőn, egyes években elvált férfiak foglalkozási csoportjait az ugyanakkor házasuló vőlegényekével hasonlítjuk össze (*II.18. diagram*). Az eredményeket összesítve, a házasságukat felbontottak körében az őstermelők, az

¹⁰⁶ A többi kategóriánál: az 1866-1910 között válóperes folytató altisztek-szolgák 60%-a, az egyéb iparosok 51%-a katolikus volt. Egyedül a legkisebb súllyal bíró, aránynövekedést nem is mutató csoportnál, a kereskedősegédek körében mérhető nagyon alacsony, 20%-os hányad.

¹⁰⁷ Az osztrák birodalomfellel kapcsolatban: ENGLISCH, 1909: 472-482. A szerző főként az ipari szektorban dolgozók, vállalkozók és munkások, válási gyakoriságának századfordulós növekedését hangsúlyozza, amit elsősorban a gazdasági konjunkturális változások erősödő hatásával magyaráz.

¹⁰⁸ Forrás: STATISTISCHES JAHRBUCH DER STADT WIEN, 1882-1886: 29.; 1887: 30.; 1888: 30.; 1889: 30.; 1890: 46.; 1891: 53.; 1892: 92.; 1893: 38.; 1894: 40.; 1895: 41.; 1896: 41.; 1897: 47.; 1898: 47.; 1899: 45.; 1900: 43.; 1901: 127.; 1902: 141.; 1903: 63.; 1904: 51.; 1905: 51.; 1906: 52-53.; 1907: 56-57.; 1908: 56-57.; 1909: 56-57.; 1910: 56-57. A durva statisztikai kategóriákhoz képest finomabb foglalkozási csoportokkal dolgozó, illetve a felek életkörülményeit is vizsgáló Waltraud Heindl a századelő vonatkozásában ugyancsak megerősíti az eredményt: HEINDL, 1980: 225-226.

„ipari önálló” csoport, az állami, illetve a megyei és községi (fővárosi) tisztviselők, az „egyéb közszolgálati ágak” jelentős, a „kereskedelmi önálló” kategória, a közlekedési tisztviselők, ügyvéd(jelölt)ek, orvosok és gyógyszerészek, tanárok és tanítók, közszolgák, katonák, házi cselédek kisebb mértékű felülreprezentáltsága állapítható meg. Ezzel szemben erősen alulreprezentáltak találjuk a bányászatban foglalkoztatottak, az ipari tisztviselők, és az iparossegédek csoportját. Ha közelebbről is szemügyre vesszük a házassági mintához képest erős eltérést mutató kategóriákat, első pillantásra meglepőnek tetszhet az elváltak között az „őstermelőket” felülreprezentálnak látni. Leszámítva azonban a csoport elhanyagolható budapesti súlyát (1,94% a házasulók, 3,46% az elváltakon belül), itt nem lehet másról szó, mint a fővárosban is lakást tartó földbirtokosok magas válási gyakoriságáról, akik vélhetően – ez számukra csak jogtechnikai megoldás kérdése volt – előszeretettel választották illetékes bírói fórumul a Budapesti Királyi Törvényszéket. A legnagyobb súlyt (6,55% a házasulók, 15,58% az elváltakon belül) az „ipari önállók” mutatják fel, akik között iparosmestereket, gyárosokat, vállalkozókat találhatunk. Kevésbé jelentős, de jellemző az állami, illetve a fővárosi tisztviselők felülreprezentáltsága (2,01, illetve 0,79% a házasulók, 3,38, illetve 1,47% az elváltakon belül). Végül a legnagyobb különbséget az „egyéb közszolgálati ágakban” tevékenykedők körében mérhetjük (2,09% a házasulók, 8,7% az elváltakon belül), akik között leginkább – a válóperes adatbázis tanúsága szerint – leginkább előadó- és képzőművészeket, írókat, újságírókat találunk. Az ellentétes pólust az ipari tisztviselők (3,47% a házasulók, 1,43% az elváltakon belül), és legfőképpen az ipari segédszemélyzethez sorolt iparossegédek, gyári munkások (45,91% a házasulók, 24,19% az elváltakon belül) képviselik. Nem férhet tehát kétség ahhoz, hogy *Budapesten a bekövetkező jelentős szociális változások ellenére, a házasság felbontása még a 20. század elején is jellemzően középosztályi jelenség maradt.*

A férjek foglalkozás-megnevezéseinek vizsgálatához képest sokkal súlyosabb módszertani problémákkal kell szembenézni, ha – az előlábban felvetett szempont szerint – arra keressük a választ, hogy mennyire lehetett általános a válóper folytató házasság körében a feleségek fizetett alkalmazotti viszonya. Általában véve jellemző, hogy az igazságszolgáltatási statisztika még a két világháború között sem mutatott érdeklődést a feleségek foglalkozása iránt,¹⁰⁹ így nem csoda, ha a válóperes ítéletek a nők státusát még annyira sem próbálták rögzíteni, mint a férfiakét. Ezt illetően csak az 1890-es évektől tapasztalható elmozdulás, amennyiben a válókereseteket szerkesztő ügyvédek és a verdiktek fogalmazói egyre nagyobb arányban tartották említésre méltónak a feleségek kereső tevékenységét. Végeredményében, míg a pereskedő férfiaknál tíz közül csaknem kilenc esetben meg lehetett állapítani valamilyen foglalkozást, a nőknél ezt tíz közül – ha leszámítjuk a semmitmondó „magánzókat”, „háztartásbelieket”, s a jellemző „X. Y. neje” típusú megnevezéseket – két esetben tudtuk megtenni. Ekként az adatbázisunkban felbukkanó foglalkozásnevek aránya, az összes válóper folytató nőhöz mérten: 1866-1885 között 5-7%, 1886-1890 között 8%, 1891-1895 között 23%, 1896-1900 között 17%, majd 1901-1910 között 25-27% körül alakult. Az igazi probléma, hogy a fennmaradó hányadok esetében még hozzávetőlegesen sem lehet tudni, hogy mekkora az érdektelenség következtében fel nem tüntetett foglalkozások aránya.¹¹⁰

A házasság nők kereső tevékenysége kapcsán más természetű nehézségek is felmerülnek. Női foglalkozás-adataink kisebb hányada (polgári) házassági anyakönyvekből származik, amelyek jobbra az esküvő előtti állapotot tükrözik. A dolgozó hajadon nők számottevő része azonban a férjhez menetel után feladta állását, és a háztartás vezetésével, a család ellátásával, később a gyermekek nevelésével foglalkozott. A válóperes csoportban tehát nagyon nehéz viszonyítani a női munkavállalás elterjedtségét. Az 1896-ban házasságot kötő menyasszonyok között például a keresők aránya a népmozgalmi statisztika szerint több mint kétszeresre tehető a válóperekben szereplő feleségeikéhez

¹⁰⁹ A férj foglalkozásával szemben, a két világháború között használatos válóperes statisztikai lap sem kérdezett rá a feleség foglalkozására. SZÉL, 1935: 282.

¹¹⁰ A jelek szerint ez nem lehetett elhanyagolható. Ennek közvetett bizonyítékául azok az esetek hozhatók fel, amikor a válóperben legfeljebb csak „magánzóként” aposztrofált nőknél a korabeli fővárosi lakjegyzékekből kitűnően kereső tevékenység állapítható meg.

képeket.¹¹¹ Hasonló, a statisztikailag megragadható élethelyzetek különbségéből adódó problémával találjuk magunkat szemben, ha csupán a válókereset beadása idején rögzített információkra hagyatkozunk. A válóper megindításakor a házasságok jelentős része már tönkrement, s a közös háztartás huzamosabb ideje megszűnt. Ezt figyelembe véve, pusztán abból a tényből, hogy a feleség a pereskedés idején alkalmazásban állt, arra következtetni, hogy e körülmény a válásnál fontos szerepet játszott, legalábbis kockázatos. Nem teljesen mindegy ugyanis, hogy a válófélben lévő feleség már a házasság együttlés idején is dolgozott-e, és emiatt lépett ki könnyebben a terhessé váló kötelekből, avagy csak a különválás nyomán, egyszerűen a megélhetés kényszere miatt állt munkába.

Ennek megfelelően, óvatosan kell bánni a jellegzetesen női professzionális „szakterületeken” dolgozók egymáshoz viszonyított arányát feltüntető *II.19. diagrammal* (az aggregálásnál a megfelelő esetszám miatt csak az 1891-1910 között indult válóperekben található női foglalkozásokat vettük figyelembe). Ami első pillantásra feltűnő – habár itt az adatbázisból merített közvetlen tapasztalatainkra is hivatkozni kell – az a „középosztálybeli” feleségek meglepően csekély, illetőleg az „alsóbb néposztályokhoz” sorolható feleségek óriási, ráadásul időben erősödő túlsúlya. Mindez világos, ha a házi cselédek, munkás- és napszámosnők részesedését nézzük, de tovább is mehetünk. Az „iparúzó, kávéházi, vendéglői alkalmazottak” között igazából zömmel varró-, hímző-, szabónőket találunk; az „orvos, bába, ápolónő” kategóriában hatvanhat feleségből mindössze három orvos található, a többi szülés- és ápolónő; a „kereskedőnők” többsége egyszerű piaci árus vagy bolti alkalmazott; az „egyéb” foglalkozások nagyobb felét házmesternők teszik ki. Részben e körbe tartoznak az olyan periférikus, esetleg kitalált helyzetet tükröző, bizonytalan egzisztenciák, mint a prostituáltaké, s a színész- és énekesnők jelentős hányadéa. Így a „középosztályt” a pedagógusokon, és a tisztviselőnőkön kívül nagyjából néhány önálló, saját tulajdonnal (műhellyel, üzlettel, házzal, földdel) rendelkező, vagyis nem feltétlenül tényleges munkát végző feleség képviseli.

Végeredményében, a vizsgálat alapján nem dönthető el, játszott-e bármilyen szerepet Budapesten a munkaerőpiac nők előtti megnyílása, illetve a feleségek fizetett munkaviszonya abban, hogy a 19. század végétől mind több házasság került felbontásra. Leginkább a „középosztálybeli” nők időben növekvő mértékű munkába állása lehetne meggyőző e tekintetben, de a rendelkezésre álló adatok alapján erről biztosan nem beszélhetünk. Az a körülmény, hogy a századfordulótól megugrik az alacsony státusú női foglalkozás-megjelölések száma, nem feltétlenül a kiinduló hipotézist támasztja alá, hiszen az egyaránt lehet bírósági adminisztrációs, vagy a válóper folytatók csoportjában bekövetkezett általános, felekezeti-szociális változás következménye. Ez utóbbi kapcsán ugyanis nem árt emlékeztetni arra, hogy a házasságok kereső tevékenysége e miliőben korábban sem számított ritkaságnak.

A budapesti válások társadalmi bázisának kiszélesedése különös nyomatékot ad az előzetesen prezentált másik, a bevándorlók aktivitását (vagy passzivitását) illető kérdésnek. Egyfelől emiatt, másfelől viszont a válási gyakoriság felekezetenként eltérő mértékű, de egy irányba húzó fővárosi-vidéki különbségei okán érdemes megvizsgálni a migránsok válással kapcsolatos viselkedését, illetve annak esetleges – feltételezhető – változását. Még egyszer hangsúlyozzuk: Budapesten a vizsgált időszakban a bevándorlók álló népességen belüli aránya folyamatosan nőtt (az 1881-es 57%-ról 1910-ig 65%-ra);¹¹² évente több ezer, talán – ha a hazatérőket is figyelembe vesszük – több tízezer, jellemzően fiatal férfi, illetve idővel egyre több nő próbált szerencsét a fővárosban. A bevezetőben már utaltunk rá, hogy kulturálisan (nyelvileg-etnikailag, felekezetiileg) mennyire sokszínű tömegről volt szó. A migránsok egymással, vagy helybeli partnerekkel kötött házasságai tehát, az értékek-tapasztalatok-szándékok különbözősége miatt, számos feszültséghez vezethettek; valamint – ami szempontunkból még fontosabb – az elmérgesedő konfliktusok megoldási módja is eltérő lehetett esetenként, s időben előrehaladva.

A Budapesti Királyi Törvényszék illetékességi köréből következően bizonyos, hogy az ezen a bírói fórumon válóper folytatók (csaknem) valamennyi házaspár egykoron a fővárosban lakott utójára

¹¹¹ BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1895-1896: 93.

¹¹² KATUS, 2008: 252-253.

együtt. E körön belül forrásaink tömegszerűen két fogódzót kínálnak fel, az életút két fontos állomásán keresztül, a migráció szerepének megragadására: az egyik a válóperes szereplők születési helye, a másik az esküvő helyszíne. Némi nehézséget jelent, hogy előbbi ritkábban, és egyenetlenül fordul elő, mint az utóbbi, amelyet a bírósági adminisztráció bontás esetén mindig rögzített. De mivel a születés helye budapesti házasságkötés esetén, a házassági anyakönyvek elérhetősége miatt, rendszeresen megadható, nem fővárosi kötés esetén pedig a vidéki háttér – legalábbis az esetek túlnyomó többségében – bizonyos, az adatok összességében megfelelő alapot biztosítanak az alapvető kérdések megválaszolásához. Megjegyzendő viszont, hogy bármilyen érdekes lenne is, le kell tennünk a házastársak mobilitásának (költözködéseinek) vizsgálatáról. A válóperek csak kivételes esetekben szolgáltatnak információt a helyváltoztatások gyakoriságáról a házasságkötés utáni, a házasság felbontásáig terjedő időszak vonatkozásában, ami nyilvánvalóan nem elegendő a mozgékonyság szerepének megítéléséhez.

A *II.20. diagramon* először a házasságkötés helye szerinti regionális megoszlást láthatjuk a perindítás két nagy korszakára csoportosítva, budapesti frigyeknél kombinálva a születés helye szerinti összetétellel. Eszerint a budapesti válások nagyjából 60%-ánál a házasságkötés helyben történt; további 25% esetében a fővárosba irányuló vándormozgalom elsődleges bázisain, a Felvidék nyugati megyéiben, a Dunántúlon, illetve a Duna-Tisza-közében.¹¹³ E tekintetben nem tapasztalható különbség a házassági törvény előtti és utáni időszak között. A fővárosi kötéseknel azonban a házasságkötés helye szerinti megoszlása már észrevehetően változott, amennyiben a budapesti (pesti, budai, óbudai) származásúak aránya jelentősen csökkent. Ha ennek alapján megpróbáljuk megbecsülni a fővárosiak és a migránsok megoszlását a válóperes felek körében, akkor azt 1866-1895 között 25-75, 1896-1910 között 20-80%-ra tehetjük.¹¹⁴ A migránsok származási helye tekintetében jelentősebb elmozdulást csak a Dunántúlról érkezők 1895 előtt 15%-os arányának 1896-1910 között 19%-ra emelkedése képezett.¹¹⁵ *A bevándorlók 75-80%-os részaránya a pereskedők között ugyan első ránézésre magasnak tűnik, de a budapesti századvégi házasságkötési adatok alapján, ténylegesen jelentős alulreprezentáltságukat valószínűsíthetjük.*¹¹⁶ Vagyis a helyben születettek gyakrabban fordultak házasságviszályaikkal bírósághoz, mint a migránsok.

Ha alaposabban is megvizsgáljuk a válóperes folytató bevándorlók csoportját, feltétlenül kiemelendő, hogy azok – akár a házasságkötések színhelyét, akár a budapesti esküvők résztvevőinek születési helyeit vizsgáljuk – idővel egyre nagyobb arányban származtak kisvárosi, vagy egyenesen rurális környezetből (*II.21. diagram*). Amíg a legkorábbi időszakban (1866-1880) válóperes indító, előzőleg vidéken összeházasodó párok mintegy 64%-a legalább „középvárosban” tartotta esküvőjét, illetőleg a Budapesten házasságra lépő migránsok 43%-a származott legalább ilyen hierarchikus szintre sorolt városból, addig az 1896-1910 között pereskedőknek már csak 47, illetve 34%-a. Ezen belül az igazán nagyvárosban („régiónközpontban”) házasságot kötők 21%-os hányada 12%-ra csökkent; budapesti kötéseknel pedig a nagyvárosban születettek 12%-os aránya 9%-ra mérséklődött. A másik póluson, a kisebb községekben, falvakban házasságot kötők súlya a migránsok csoportján belül 21%-ról 37%-ra nőtt; egyúttal a Budapesten megházasodó, kisebb településekről származó egyének aránya 40%-ról 50%-ra emelkedett. A változás – amint az 1881-1895-ös oszlopok mutatják – folyamatosnak

¹¹³ A Budapestre irányuló bevándorlásról, annak elsődleges bázisairól összefoglalóan: KATUS, 2008: 252-255.

¹¹⁴ Ha az 1866-1895 között pereskedők körében a házasságkötések 38%-a történt Budapesten, amelyen belül 61%-ra tehető a helybeli születésű házasságok hányada, akkor az összes válóperes indító fél 23,18%-a; ha 1896-1910 között 32%-uk kötött a fővárosban házasságot, amelyen belül 59%-ra tehető a bennszülöttek aránya, akkor a pereskedők 18,88%-a számítható helybelinek. A becslés azzal is számol persze, hogy a vidéken házasodók körében esetenként budapesti születésű férfiak vagy nők is előfordultak.

¹¹⁵ A további (a születési hely megoszlását is figyelembe véve számított) százalékos értékek a két korszakban régióként: Duna balpart: 10-11%; Duna-Tisza-köze: 21-19%; Tisza jobbpart: 8-6%; Tisza balpart: 6-7%; Tisza-Maros-szöge: 3-4%; Erdély: 2-3%; Fiume-Horvátország-Bosznia: 0-1%; Ausztria: 9-8%; külföld: 1-2%.

¹¹⁶ Ha az 1896-1898 között Budapesten házasságot kötők születési hely szerinti megoszlását tekintjük, illetve e három év átlagait az 1896-1910 között válóperes folytatók hasonló megoszlásával vetjük össze, akkor kiderül, hogy míg a Budapesten esküvő pereskedők 64%-a született a fővároson kívül, addig a századvégi házasságkötők között ez a hányad már 77% volt. BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1895-1896: 91-92.; 1897-1898: 89-90. Korábból és később nincs adat.

minősíthető, habár leghatározottabban az utolsó időszakban jelentkezett. *A jogintézmény használói között tehát nem egyszerűen az „alsóbb néprétegek” növekvő aktivitása figyelhető meg, hanem egyúttal a kisebb településekről származó, „nem-urbánus” háttérű férjek és feleségek súlya is jócskán gyarapodott.*

Mindez ugyanakkor érthetővé teszi a migránsok kisebb válóperes aktivitását. Ebből a szempontból különös jelentősége lehet a vándormozgalom felekezeti összetételének is, minthogy a fővárosba irányuló migráció – mint utaltunk rá – „importálhatta” a válási gyakoriság vidéken különösen nagy felekezeti különbségeit (vö. II.15. diagrammal). Közvetve erre utal a II.22. diagram, amely a konfesszionális szerepét a válóper folytatók csoportjában a házasságkötési avagy születési hely települési hierarchiában elfoglalt pozíciójával kombinálva domborítja ki. Miközben az 1866-1895 között Budapesten pereskedők – a külföldön egybekelőket ezúttal nem számítva – közel 65%-a helyben kötötte házasságát, addig ez az arány a római katolikus vallású feleket számítva átlagon felüli, 69% volt. Talán még többet mond, hogy a falun megesküdő katolikusok csoportbeli aránya 10% alatt maradt, hajszára megegyezően a közismerten erős városi koncentrációval jellemezhető zsidóság körében mért hányaddal. Az is jellegzetesnek ítélni végül, hogy az összes Budapesten házasságot kötő, ismert magyarországi származású pereskedőt figyelembe véve, a helybeli, illetve a falusi születésűek aránya a római katolikusok körében volt a legnagyobb, illetve a(z egyik) legkisebb. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a vándormozgalommal a fővárosba felkerült vidéki, különösen falusi háttérű katolikusok válással szembeni „immunitása” sokkal erősebb lehetett, mint a helybeli híveké. A többi felekezet esetében egyelőre – amíg nem tudunk többet a vándor- és a házasság népmozgalom sajátosságairól – nem érdemes találgatásokba bocsátkozni, hiszen a pereskedők és a házasságkötők felekezeti csoportjai között hasonló mértékű különbségek nem feltételezhetők (az evangélikus migráns pereskedők kiemelkedő, a reformátusok alacsony városi aránya ugyanis egyáltalán nem meglepő). Leginkább még a fővárosba vándorlás közismert jelentőségéhez mérten, a zsidóságon belüli bennszülött-, illetve helyben házasságkötő arány tűnik magasnak, bár ha tényleg így van, az okok már korántsem olyan kézenfekvőek, mint a domináns egyházhoz tartozók esetében.

Pereskedő deviánsok?

A budapesti bontások számának századvégi hirtelen megemelkedése, együtt a katolikusok, illetve a szegényebb házaspárok élénkülő válóperes aktivitásával, arra utal, hogy a válások elterjedése extenzív jellegű volt, s elsődlegesen a jogi változás hatásaként értékelhető. Kétségtelen viszont, hogy a vizsgálatnak ezen a szintjén, a rendelkezésre álló eszközökkel rendkívül nehéz, Budapest vonatkozásában pedig talán nem is lehet megítélni, hogy a kérdéses korszakban – a családok életfeltételeinek megváltozásával párhuzamosan – romlott-e a házasságok minősége, illetve, hogy csökkent-e a házastársak konfliktustűrő-képessége, ami a válások növekvő számában nyilvánult volna meg. Egyrészt a korabeli magyar jogrendszer és bírói praxis lényegében lehetővé tette a megegyezéssel való válást (1895 után – mint látni fogjuk – bűjtatott formában), amikor tehát a felekre nem nehezedett komoly külső kényszer a tekintetben, hogy számot adjanak lépésük (közvetlen) okairól. Másrészt, a törvényszéki peres iratanyagban – mint a bevezetőben említettük – nem őrződtek meg a házassági konfliktust többé-kevésbé érintő narratív források (keresetlevelek, békéltetési-tárgyalási, tanúkihallgatási jegyzőkönyvek).

Mégsem kell teljesen lemondanunk arról, hogy a bíróság elé kerülő budapesti házasságkonfliktusok lehetséges motívumait tömegszerűen firtassuk. Az utóbbi időben számos olyan tanulmány született, amely nem közvetlenül a válóper során elhangzó kölcsönös vádak alapján, hanem a házasságkötés és a viszálykodó házastársak karakterisztikáján keresztül próbálja meghatározni a házasságon belüli feszültségek okait, illetve azok eredetét-természetét.¹¹⁷ Ezek kiindulópontja az a feltevés, miszerint azok a 19. századi házasságok, amelyek a jogi lehetőség megnyílása, illetve a

¹¹⁷ PHILLIPS, 1980: 61-89.; POPPEL, 1992: 473-558.; POPPEL, 1997.; MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008. – A „váláskutatás” eredményeit kritikusan foglalja össze: CHESTER, 1977: 306-312.; PHILLIPS, 1988: 584-590.

családokat összefűző demográfiai-ökonómiai kényszerek enyhülése nyomán, együtt a kötelék „romanticizálódásával”, a házassággal szemben támasztott elvárások fokozódásával, egyre nagyobb arányban bíróságon értek véget, valamiféleképpen különböztek azoktól, amelyek csak utóbb, egyik-másik házastárs halálával bomlottak fel. A hipotézis feltűnő rokonságot mutat ugyan azokkal a korabeli véleményekkel, melyek szerint a válással végződő házasságok eleve „szerencsétlenek”, avagy „cél-tévesztettek” voltak, de a megközelítés kétségtelenül érdekes. Az említett vizsgálatok mindenestre számos korabeli „rizikófaktort” hoztak a felszínre, amelyek budapesti adatbázison való „tesztelése” az alábbiakban remélhetőleg nem lesz haszontalan.

A szóban forgó tanulmányok különösen olyan, demográfiai természetű tényezőknek tulajdonítanak jelentőséget, mint a házasságkötési életkor, a házastársak közötti korkülönbség, házasság előtti a családi állapot. Ezek szerint ugyanis a relatíve korai házasságkötés, a felek közötti aszimmetria (nagy korkülönbség, avagy idősebb menyasszony), valamint általában véve az újraházasodás – a házastársak érzelmi-egzisztenciális éretlensége, az eltérő igények-várakozások, valamint élettapasztalatok okán – egyaránt megnövelték a házasságviszályok, s ezen keresztül a házasság felbontásának kockázatát. Vélhetően azért is kerül ez előtérbe, mert a válások elterjedése a vizsgált északnyugat-európai régiót jellemző házassági minta (ritka és késői házasságkötés, egyedülálló magas aránya) feltehetően nagyobb megrázkódtatással járó erodálódásával párhuzamosan ment végbe.¹¹⁸ Bár ez Magyarországra nem érvényes, ugyanakkor Budapesten a 19. század második felében szintén a nupcialitás viszonylag alacsony szintje, s az aránylag magas életkorban kötött házasságok voltak jellemzőek.¹¹⁹ Először tehát érdemes megnézni, hogy az említett demográfiai tényezők, illetve „devianciák” a magyar fővárosban is fenyegethették-e a házasságok stabilitását.

A (túlságosan) fiatalon oltár elé járuló vőlegények és menyasszonyok Budapesten is sokkal gyakrabban adhattak be válókeresetet, mint azok, akik kitölték az esküvő időpontját. Legalábbis ez derül ki, ha összehasonlítjuk egymással a megfelelő időszakban megesküdött budapesti párok és a válóperbe torkolló fővárosi kötések résztvevőinek életkorát (*II.23. diagram*): *a házassági bontóper folytatók csoportjában alacsonyabb a házassági életkor – a menyasszonyok esetében lényegesen – mint általában véve a házasságkötőknél.* Miközben az összes budapesti esküvőt tekintve a nők fele sem ment férjhez 25 éves életkor betöltése előtt, addig a válóperes mintában e korcsoport aránya 60-70% között mozgott! A férfiaknál nem volt ilyen mértékű különbség, de míg a 25 éves koruk előtt nősülők hányada a házasságkötők között mindvégig 20% alatt maradt, a pereskedők körében általában 25% körül alakult. Emellett viszont az is látszik, hogy a 20. század eleji budapesti házasságkötési kohorszoknál már közel sem akkora az eltérés, mint a korábbiaknál, vagyis a pereskedőkre idővel egyre kevésbé mondható jellemzőnek az alacsony házasságkötési életkor – meglepő módon tehát éppen akkor, amikor a válások száma meredeken nőtt.¹²⁰

Megkérdőjelezhető azonban, hogy mindezt valóban akként értelmezhetjük-e, amint azt a „válástörténések” szokták, hogy tudniillik az elsietett esküvő vezethetett később a felek közötti meghasonláláshoz, majd a válóper megindításához. A házasságkötővel összevetett pereskedők csoportja több olyan sajátosságot is felmutatott, amelyet a magyaráztatnál, vagy akár csak a fenti értelmezés finomításánál, érdemes figyelembe venni. Először is megfontolandó, hogy a válóper folytatók között jóval nagyobb arányban voltak olyan „középosztálybeli” párok, amelyek sajátos – nagyobb korkülönbséggel, illetőleg a menyasszonyok átlag alatti életkorával jellemezhető – házassági mintát követtek.¹²¹ Hogy ez milyen súllyal eshetett latba, azt jól mutatja a gyors és diszkrét válás reményében

¹¹⁸ Erre utal: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 2-3.

¹¹⁹ KATUS, 2008: 258-259.

¹²⁰ A tendencia folyamatos volt, amennyiben a századelőtől az 1930-as évekig elvált nők átlagos házasságkötési tovább emelkedett (22-23 évről 25 év közelébe). A férfiaknál csak enyhe és átmeneti növekedés tapasztalható. SZÉL, 1935: 334. Ezzel együtt a(z átlagtól eltérően) fiatal korban kötött házasságok a két világháború között is (1928. évi mintavétel alapján) bomlékonyabbak voltak: uo. 330.

¹²¹ A két világháború közötti időszakban (1929. évi statisztika alapján) végzett vizsgálat szerint, amíg a „polgár” házaspárok átlagos korkülönbsége 5,2 év volt, addig „munkás” házastársak között csak 2,5 év mutatkozott. Illyefalvi Lajos eredményét

a kolozsvári unitárius egyházi bírósághoz forduló budapestiek esete: ezeknél a jól szituált pároknál, jóllehet a férfiak házasságkötési életkora még valamivel magasabb is volt, mint a Budapesti Királyi Törvényszék előtt pereskedők csoportjában, a feleségek még fiatalabban mentek férjhez, mint a fővárosban válópert folytató nők (előbbieket 44%-a még 20 éves kora előtt ment férjhez, szemben az utóbbiak 37%-ával).¹²² Véleményünk szerint tehát a pereskedők alacsonyabb házasságkötési életkora mögött részben az állhatott, hogy az e körben felülreprezentált „középosztálybeli” férfiak jellemzően sokkal fiatalabb menyasszonyokat szemeltek ki maguknak, mint a házasodók tömegét adó vőlegények, akik inkább hasonló korú, nem ritkán idősebb nőket választottak társul. Mindez egyúttal megmagyarázná, miért emelkedett a válóper részesévé váló nők körében a házasságkötési életkor különösen a századfordulót követően: a pereskedők társadalmi bázisának átalakulásával, a „középosztálybeli” párok súlyának csökkenésével, az említett házasodási minták immár ebben az irányban hathattak.¹²³

Emellett hangsúlyozni kell a válóperes csoport másik sajátosságát is. A normaszegő magatartást hangsúlyozó nézetek képviselői hajlamosak figyelmen kívül hagyni a jogi aktus és az életciklus összefüggését, mint amely markánsan megkülönböztette a csoportot a „normális” házasoktól. A házasság felbontása ugyanis korántsem minden esetben jelentette csupán a megkötött házasság lezárását: gyakran – és erre később még bővebben ki fogunk térni – új kezdet ígéretét hordozta, hiszen az aktus egyik legfontosabb joghatálya az újránházasodás lehetősége volt.¹²⁴ Érdemes tehát mérlegelni, hogy – párhuzamosan a válás használatának terjedésével – az újrakezdés gondolata könnyebben gyökeret verhetett a fiatalabb korosztályokhoz tartozó házasok fejében (különösen a nőkében). Márpedig a viszonylag fiatalon válópert indítók között eleve nagyobb lehetett azok aránya, akik annak idején az átlagtól eltérően, alacsonyabb életkorban kötöttek házasságot. Budapesten 1872-1910 között 40 éves koráig a férfiak 64%-a, illetve 35 éves koráig a nők 66%-a vált házassági bontóper részesévé. A 35 év alatti feleségek esetében a korábbi időszakban, 1872-1895 között még nagyobb, 70%-os arány mutatható ki.¹²⁵ Talán még többet árul el, hogy összességében véve a férfiak 16%-a, a nők 19%-a igyekezett még 30, illetve 25 éves kora előtt elválni. Világos, hogy esetükben a házasságkötési életkor is alacsony, illetve az átlagnál sokkal alacsonyabb volt.¹²⁶

Az alternatív hipotézisek alátámasztásához vagy elvetéséhez persze többet kellene tudnunk a társadalmi rétegenként különböző házasodási minták változásáról. Nem világos ugyanis, hogy a később válóperbe keveredő „középosztálybeli” menyasszonyok mégis mennyire fiatalon mentek férjhez a saját csoportjukhoz mérten. Jelen pillanatban az sem tisztázható, hogy a budapesti házasodók összességéhez képest miért volt némileg alacsonyabb a válópert folytató férfiak házasságkötési életkora, hiszen a „középosztálybeliek” magas arányának itt – ellenkezőleg, mint a nőknél – emelnie

citálja: SZÉL, 1935: 168. Megjegyzendő, hogy ekkor viszont (már?) a „polgár” menyasszonyok átlagos házasságkötési életkora (28,7 év) magas volt.

¹²² NAGY, 2010: 183-186. Az összehasonlítás a Törvényszék vonatkozásában kizárólag az 1872-1895 között válópert folytató keresztény párokat érintette, mivel az unitárius bíróságon zsidó felek nem fordultak meg.

¹²³ Természetesen e minták változásával is számot kell vetni, amennyiben a fővárosi nőknél a századforduló körül, általában véve, emelkedett, a férfiaknál pedig csökkent a házasságkötési életkor: KATUS, 2008: 259.

¹²⁴ Az értelmezési lehetőséget említi, de később más irányba megy: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 12. Az udvarhelyi református válások kapcsán: KOLUMBÁN, 2009: 456. Hasonló logika mentén, érdekes felvetés fordul elő Roderick Phillips Rouen-nal kapcsolatos vizsgálatában: lehet, hogy a fiatalon kötött házasságok hosszabb időn át voltak kitéve a konfliktus veszélyének? PHILLIPS, 1980: 67. Ugyanő később általánosabb szinten is megpendíti a dolgot: PHILLIPS, 1988: 586.

¹²⁵ A perindítási életkor az adatbázisban találhatóak közül 4215 férfi és 4125 nő esetében ismert. Ebből 25 év alatti 56 férfi és 772 nő; 25-29 év közötti 633 férfi és 1025 nő; 30-34 év közötti 1116 férfi és 939 nő. Az 1872-1895 között pereskedő 1276 férfiból és 1201 nőből, akiknek életkorát ismerjük, 809 férfi és 837 nő volt 40, illetve 35 év alatti. Megjegyzendő, hogy a perindítási életkort, a házasság fennállásának időtartamán keresztül, a kulturális (felekezeti) sajátosságok is nagyban befolyásolták: NAGY, 2010: 184-185.

¹²⁶ Külön nem térünk ki rá, de érdekes, hogy a századelőn az országos átlag még magasabb volt: a 40 éven aluli férfiak, illetve 35 éven aluli nők aránya a befejezett perekben – ez a körülmény tehát tovább növelné a perindításkor mérhető arányokat – egyaránt 70% körül alakult. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 395.; 1902: 424.; 1903: 436.; 1904: 464.; 1905: 452.; 1906: 453.; 1907: 432.; 1908: 453.; 1909: 470.; 1910: 459.

kellett volna azt. (Lehet, hogy az „éretlen”, vagy kevésbé szilárd egzisztenciával bíró férfiak tehetők „felelőssé” az érintett házasságok tönkremeneteléért?)¹²⁷

Ha a budapesti vőlegények és menyasszonyok, illetve a később válóper részeseivé váló férfiak és feleségek házasságkötési életkorát egymásra vonatkoztatva, a korkülönbség szerepét vizsgáljuk, hasonlóképpen nehezen értelmezhető eredményt kapunk. A pereskedőknél a nemenként eltérő házasságkötési életkorok egymáshoz való közeledése bizonyossá teszi, hogy a válóper folytató felek közötti átlagos korkülönbség idővel csökkent. Ezúttal, a differencia alakulását a perindítás három korszakában szemléltető *II.24. diagram* alapján az is igazolható, hogy a csökkenés mögött nem a szélsőségesen nagy korkülönbséggel kötött kétféle házasságok arányának növekedése állt. A „normális” házasodók – ekként itt a vőlegény javára szóló, legfeljebb 9 év korkülönbséget tekintetjük – hányada az 1881-1895 közötti periódusban számottevően nőtt, noha a korszak végére valamelyest megint visszaesett (a pontos százalékos értékek: 1866-1880 között 65%; 1881-1895 között 72%; 1896-1910 között 68%). A lényeg azonban a „deviáns” házasságkötések „eltolódása”: a *II.24. diagram* szerint *miközben az idősebb férfiak aránya csökkent, addig a (némileg) idősebb feleségeké, valamint a partnerházasságoké, amikor a felek közötti korkülönbség elhanyagolható volt, egyre nőtt.* Ezzel azonban – amint a házasságkötési életkorok növekedésével is – tulajdonképpen a „normális” házasodási mintához való közeledés valósult meg, amennyiben a fővárosi házasságok között a 19. század végén még nagyobb arányban voltak jelen a kis, vagy éppen a menyasszony javára szóló korkülönbséggel kötött frigyek.¹²⁸

Úgy tűnik, hogy Budapesten a házasok közötti kirívó korkülönbség a korai időszakban mintha a (sokkal) idősebb férfiak által kötött házasságokra nézve lehetett volna veszélyes. Ez a nemi specifikum viszont meglepőnek tetszhet ahhoz képest, hogy a két világháború között már kifejezetten az idősebb menyasszonyok által kötött házasságok kerültek gyakrabban felbontásra.¹²⁹ (Lehet, hogy a századfordulón a tendencia megfordulásának lehetünk tanúi?) Nyilvánvalóan fontos lenne tisztázni, hogy pontosan mikor, melyik eset forgott fenn, és miért-e változás, hiszen a két különböző „felállás” eltérő hatalmi viszonyokra, ezáltal különböző eredetű és jellegű feszültségekre enged következtetni a válással végződő házasságokon belül. Az biztos, hogy ezúttal is a fővárosi házasodási szokások, kiváltképp a válás társadalmi bázisa tekintetében döntő felekezeti-szociális különbségek érzékenyebb elemzésére lenne szükség. Példának okáért, a „középosztálybeli” pereskedők – amint említettük – rendszerint sokkal nagyobb átlagos korkülönbséggel léptek házasságra, mint az alacsonyabb sorból

¹²⁷ Az alacsony házasságkötési életkor vonatkozásában külön problémát jelent a nemi sajátosságok megítélése. Az egyes vizsgálatok eredményei e tekintetben (is) ellentmondóak. A francia forradalom idején, Rouenban inkább a feleségek életkora tartható alacsonynak: PHILLIPS, 1980: 61-67. A 19. században, egyes flamand városokban kizárólag a nőké: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 13. Ugyanakkor, a 19. század második felében, Hágában kifejezetten a férfiaké: POPPEL, 1997: 66.

¹²⁸ Sajnos megfelelő statisztika csak az 1894. évre vonatkozóan áll rendelkezésre. Eszerint a „normális házasok” (0-9 év korkülönbség a férj javára) aránya az 1891-1900 között Budapesten házasodó pereskedők csoportjában 64%, az 1894-ben házasodók között 67% volt. 10 évnél idősebb férfiak által kötött házasságok az előbbi csoport 21%-ában, az utóbbi 14%-ában voltak jelen. Idősebb nők részvételével létrejött frigyek hányada 15%, illetve 19% volt. A peres minta 1247, a fővárosi 4769 házasságot foglalt magában. Forrás: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1894: 78-79.

¹²⁹ SZÉL, 1935: 138., 328-329. Szél Tivadar két világháború közötti eredményei mindenesetre alátámasztják azt, hogy a kirívó korkülönbséggel kötött házasságok gyakrabban kerültek felbontásra: uő. 330. Sovány vigasz, hogy a hasonló vizsgálatok eredményei, jóllehet a nagy korkülönbség szerepét szintén megerősítik, ugyancsak nehezen általánosíthatók. A francia forradalom idején Rouenban jellemzően a korosabb férfiak által kötött házasságok mutattak nagyobb válási gyakoriságot, bár ebben az esetben a korkülönbség az elváltak és a házasodók csoportjában nem tért el jelentősen: PHILLIPS, 1980: 70. Nem volt ez másként a holland fővárosban, Hágában a 19. század második felében kötött házasságok esetében: POPPEL, 1997: 65-66. Eszerint a „partnerházasságokhoz” viszonyítva az idősebb menyasszonyok által kötött házasságok alig valamivel nagyobb kockázatot jelentettek, szemben az idősebb férfiak által kötött házasságok több mint kétszeres válási gyakoriságával. Megjegyzendő azonban, hogy a holland történész néhány évvel korábbi hasonló vizsgálatának eredménye nem mutatott konzisztenciát: POPPEL, 1992: 509-510. Ugyanebben az időszakban, a flamandok városokban az idősebb nők által kötött házasságok jelentettek nagyobb kockázatot: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 13-14. Itt miközben az idősebb férfiak által kötött házasságok, a hasonló korú házaspárokhoz képest, legfeljebb némileg voltak sérülékenyebbek, az idősebb nők által kötött házasságok másfélszer gyakrabban bomlottak fel.

származó párok, amelyekre jellemzőbb volt a „partnerházasság”.¹³⁰ Így a korkülönbségek csökkenése kapcsán, hasonlóan a házasságkötési életkorok emelkedéséhez, megint a válás „demokratizálódásának” hatását kellene hangsúlyozni. De ez a magyarázatnak biztosan csak egyik eleme. Végső soron, jelen ismereteink alapján, nem tudjuk eldönteni, hogy a túlzott korkülönbség jellemzően mikor, és miként járulhatott hozzá a házasságviszályok kialakulásához a felbontásra kerülő budapesti frigyek esetében.

A válások történetének kutatói által ugyancsak „rizikófaktoroként” számon tartott másodszeri házasságkötések, az özvegyek és elváltak újraházasodásai – szakkifejezéssel élve: palingám házasságok – csak részben jelentettek veszélyt a magyar főváros házaspárjaira nézve. A *II.25 diagram* alapján leszögezhető, hogy a *Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytató, 1874-1895 között házasodó felek körében sokkal kisebb volt az özvegyen, ugyanakkor jóval nagyobb az elváltként újraházasodók aránya*. Az „özvegy-házasságok” egyik típusa sem – leszámítva a speciális, özvegyen elvált férfival vagy nővel kötött házasságok töredékét – haladta meg a „normális” házasságok közötti megfelelő kategória arányát. Eszerint egyébként még az özvegy férfiak és hajadon nők esküvői hordozhattak leginkább kockázatot. Az elvált családi állapotú, másodszer bíróság elé kerülő férjek és feleségek aránya ellenben legalább másfélszer, de az 1881-1885-ös házasságkötési kohorsznál majdnem három és félszer akkora volt, mint a budapesti házasodók között általában. Az elváltak aránya mellelleg mindkét csoportban folyamatosan nőtt, leszámítva a pereskedők 1891-1895-ös házasságkötési kohorszát.

Az eredmény értelmezése körül számos probléma merülhet fel. A palingám házasságok általános bomlékonyságának feltevése mögött gyaníthatóan az az elképzelés húzódik meg, miszerint a házasság-lét és az újraházasodások korábbi ökonómiai szükségszerűsége a 19. század második felében az iparosodás nyomán, az életlehetőségek szélesedésével megszűnt. A budapesti özvegyek és elváltak merőben eltérő viselkedése ezzel szemben kétségbe vonja azt, hogy önmagában a kényszer enyhülése az ilyen házasságok meggyengüléséhez vezetett volna.¹³¹ A különbség magyarázatát sokkal inkább a válással és a megözvegyüléssel végződő házasságok más-más minőségében, a következő frigyre gyakorolt eltérő befolyásában, konkrétan a válás traumatizáló hatásában kereshetjük. Jóllehet az a meglepő tény, hogy a másodszer is bíróság elé jutó házasságok között még nagyobb hányadot tettek ki az elváltan megesküdő férfiak, mint az újraházasodók között¹³² – a kortárs diskurzusban az elvált nők státusa problematizálódott, így őket várhatnánk nagyobb arányban a visszatérő pereskedők között¹³³ – arra utal, hogy a kimutatott aktivitásnál a jövőre orientált stratégiáknak, jelen esetben a nemenként eltérő kilátásoknak (két válással a háta mögött a férfiaknak még mindig több reménye maradhatott az újraházasodásra), továbbra is némi szerepet tulajdoníthatunk. A jogintézmény használatával való közvetlen ismeretség ugyancsak megkönnyíthette az efféle döntések meghozatalát. Az elvált-házasságok

¹³⁰ Itt megint élhetünk a korábban már hivatkozott kolozsvári példával. Amíg a budapesti keresztény pereskedők a férjek 40%-a legalább 7 évvel, 24%-a 10 évvel, 8%-a 15 évvel volt idősebb partnerénél, addig a kolozsvári unitárius bíróság elé járuló, szinte kizárólag „középosztálybeli” pároknál még magasabb arányokkal (sorra véve: 48%, 31%, 13%) találkozhatunk. NAGY, 2010: 184.

¹³¹ Az özvegy és elvált újraházasodások hordozta kockázat megítélése egyébként is ellentmondásos. Saját kutatási eredményei alapján az özvegyek alacsonyabb tűrőképességét hangsúlyozza: POPPEL, 1992: 509-510.; POPPEL, 1997: 65-66.; MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 15-16. Ezzel szemben Roderick Phillips szerint a 18. század végi Rouenban az özvegy-házasságok szintén nem jelentettek „veszélyforrást”: PHILLIPS, 1980: 70. Tegyük hozzá: inkább ez utóbbi mellett szólhat az özvegy házasságok halál általi felbomlásának nagyobb esélye, az eleve rosszabb kilátás az újraházasodásra; másrészt az a körülmény, hogy – legalábbis Budapesten – a pereskedők között felülreprezentált „középosztálybeliek”, jobb életkörülményeiknek köszönhetően, ritkábban köthettek özvegyen házasságot.

¹³² Míg az 1874-1895 között Budapesten házasságot kötők között az elvált férfiak és nők egymáshoz viszonyított aránya még 53-47% volt, addig az ugyanakkor, ugyanott megesküdő, majd (legalább) másodszer válópert folytatók körében 60-40%. A II.25. diagram különböző, az elváltak kis hányada miatt szemmel nehezen kivehető kategóriái a vizsgált korszakban összesen 52 elvált férfit és 35 elvált nőt fednek, mint akiknek újabb házassági konfliktusa megint válóperrel végződött. Ugyanekkor az összes budapesti házasodó között 1106 elvált vőlegényt és 998 elvált menyasszonyt találunk.

¹³³ Vö. HUMPHERYS, 2007. Ennek megfelelő, vagyis a budapestivel ellenkező eredmény: MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008: 15-16. Eszerint, míg az elvált férfiak válási gyakorisága, a nőtlen-hajadon házasságokhoz képest, a kétszerest sem érte el, addig az elvált asszonyoké tizenháromszoros volt!

bomlékonyságának jelentőségét mindamelllett két körülmény relativizálni látszik. Az egyik, hogy a válások terjedésének korai időszakában a házasodók és a pereskedők csoportjának eltérő felekezeti szerkezete eleve megnehezítheti a korrekt összevetést (így nem véletlen, hogy a fővárosi válóperes felek 1891-1895-ös házassági kohorszában, a jogintézmény katolikusok előtti megnyitása nyomán, az elváltak aránya jelentősen csökkent).¹³⁴ A másik szempont kézenfekvő: a „kettős válások” ekkoriban már csak csekély számuknál fogva sem képeztek olyan súlyú problémát, mint amelyet – mondjuk – az özvegy házasságok jelenthettek volna.

A válás egykori „rizikófaktorait” mérlegelő kutatások során, az aránylag jól tanulmányozható demográfiai tényezők mellett, némileg a háttérbe szorult a házastársak közötti szociokulturális különbségek vizsgálata. A budapesti válások kapcsán azonban emellett nem mehetünk el, hiszen a nagyvárosi közeg kiváltképp kedvezett a valamilyen (felekezeti, társadalmi, vagyoni) szempontból egyenlőtlennek tekinthető, s ezért törékenyebbnek vélhető frigyek létrejöttének. Azzal együtt sem, hogy az ezt illető nehézségek fokozottan jelentkeznek: tömegesen, a rendelkezésre álló források (válóperes ítéletek, anyakönyvek) által szolgáltatott információk alapján, csupán egyes tényezők szerepét vizsgálhatjuk, s jobbra azokat is csak a pereskedők csoportjában. Így például nem nyilváníthatunk véleményt a (változó) vagyoni egyenlőtlenlétekről, a „középosztálybeli” szülők által annak idején rettegett *mésalliance*-ok okozta, mondhatni menetrendszerű feszültségek családokat destabilizáló hatásáról sem. E téren tehát a jövőben nyilvánvalóan más jellegű, a tömegszerűség nehezen érvényesíthető igényét feladó megközelítésekre lesz szükség.

A házassági jog korabeli rendszere miatt legjobban a felekezeti vegyes házasságok elterjedtsége vizsgálható, amit egyébként mind a régebbi morálstatisztikai, mind az újabb társadalomtörténeti elemzések jelentős válási kockázatként vesznek számításba.¹³⁵ Amennyiben a vallásilag vegyes házasságok kötése a 19. században mindenképpen a „szabálytól” való eltérésként fogható fel (időben minél korábban visszamenve, annál inkább), akkor a vegyes házasság felbontása a normaszegő kísérlet kudarcát jelentheti, azaz a maga sajátos módján helyreállítja a megbolygatott „rendet”.¹³⁶ Mindennek Budapesten különös jelentősége lehetett, hiszen a felekezeti vegyes házasságok meglehetősen elterjedtek voltak, illetőleg számuk és arányuk fokozatosan emelkedett, az 1870-es években mért 15-20%-ról a századelőn 25-30%-ra.¹³⁷ És valóban, a válóperes folyamatok csoportjában a *II.26. diagram* ugyancsak a vegyes házasságok arányának lényegében töretlen növekedését mutatja, bár az utolsó házasságkötési kohorszánál csak a zsidó-keresztény frigyek emelkedő hányadának betudhatóan.

Megint csak nehéz azonban megítélni ennek (potenciális) szerepét. Egyfelől megállapítható, hogy a vegyes házasságok általában nagyobb arányban voltak képviselve a pereskedők, mint a „normális” házasodók között.¹³⁸ A korai arányok ráadásul (1851-1860 között 18%, 1861-1870 között több mint 16%) különösen magasnak tűnnek. Az összevetésnél még ki kell emelni, hogy a pereskedők felekezeti megoszlása, illetőleg a vallásilag 1895-ig legálisan kizárólag homogén házasságkötésre képes zsidó párok nagyon magas aránya, továbbá a pereskedők körében feltehetően felülreprezentált kikeresztelkedettek „rejtőzködése”, a házasodókéhoz képest jócskán „visszanyomja” a vegyes házasságok hányadát. Másfelől viszont ajánlott az elővigyázatosság a felekezeti vegyes házasságok bomlékonyságának (túl)értelmezését illetően, nem mindegy ugyanis, hogy a zömmel protestáns-katolikus frigyek a kulturális különbségek miatt mentek-e gyakrabban tönkre, vagy egyszerűen a

¹³⁴ Jellemző, hogy Kolozsváron, ahol túlnyomórészt kitért katolikusok keresték a gyors válás lehetőségét, minimális volt a felbontani kívánt házasság létrejöttkor elvált családi állapotúak aránya: NAGY, 2010: 187-188.

¹³⁵ POPPEL, 1992: 65-66.; SZÉL, 1935: 227.

¹³⁶ Ezt a modellt alkalmazza a zsidó-keresztény vegyes házasságok vizsgálatánál: KARÁDY, 1997: 197-198.

¹³⁷ SZÉL, 1935: 227. A reformátusokra, pontosabban a pesti Kálvin téri gyülekezetre vonatkozóan: WELKER, 2006.

¹³⁸ A vegyes házasságkötésekre vonatkozóan csak 1877-től van adatközlés: SZÉL, 1935: 227. Így a korábbi kohorszokat nem tudjuk összehasonlítani. Az 1881-1890 között kötött vegyes házasságok hányada 19%, ugyanez a később beperesített kötelekénél 22% volt. Az 1891-1900 közötti 23%-kal szemben már több mint 27% áll. 1901-1910 között azonban kiegyenlítődik a viszony: az ekkor kötött vegyes házasságok aránya kicsit magasabb is, mint a válóperekben (közel 28%, több mint 27%-kal szemben).

protestáns feleket favorizáló jogrendszer miatt jelentkezett több ilyen pár a Budapesti Királyi Törvényszéken. Aligha véletlen, hogy a századelőn a katolikusokat „emancipáló” jogi változás nyomán láthatóan visszaesett a keresztény vegyes házások aránya. Meggondolandó továbbá, hogy tulajdoníthatunk-e általában véve kiemelt jelentőséget a vallásosság erejének e közegben akkor, amikor 1896 előtt felekezetiileg homogén (katolikus) házasságok tömege végződött (procedurális szempontból elkerülhetetlenül) hitehagyással.

A keresztény vegyes házasságokat illető bizonytalansággal szemben sokkal határozottabban fogalmazhatunk az 1895-től legálisan köthető zsidó-keresztény vegyes házasságok esetében (itt a korábban kikeresztelkedés, avagy illegális zsidó betérés nyomán, esetleg külföldi polgári szertartás által létrejött frigyeket persze nem vettük, nem vehettük számításba). Ezek aránya a válóperes mintában, ha csak az 1896-1900 között kötött, 1910-ig beperesített házasságokat tekintjük, 5,6%-ot tett ki, miközben azok részesedése a Budapesten kötött házasságok között mindössze 2,9% volt. 1901-1910 között még nagyobb az eltérés: közel 6,9% a 3,6%-kal szemben. *A másfélszerest meghaladó, kétszereshez közelítő aránykülönbség vitathatatlanul a zsidó-keresztény házasságkötések rendkívüli instabilitását mutatja.* Az eredmény korántsem váratlan – nem is jelent növényt¹³⁹ – amennyiben ebben az esetben nem annyira felekezeti „távolságról”, hanem egyenesen „szakadékról” beszélhetünk. Talán csak az meglepő némileg, hogy az effajta házasságok törékenysége kezdetektől fogva kimutatható, hiszen 1896-1900 között még számos kipróbált, régi kapcsolat ölthetett formális jellegű polgári házasság kötésével. A zsidó-keresztény vegyes házasságok ugyanakkor – amint az a fenti arányokból kiviláglik – a pereskedők körében nyilvánvalóan csekély súllyal bírtak.

Hasonló faktorokat, amelyek alapján a válóper folytatató férjek és feleségek házasságkötéseinek instabilitását feltételezhetnénk, nehéz vizsgálni. A legfontosabb valószínűleg a felek (változó) vagyoni helyzetének összemérése lenne, erre azonban csak kivételesen nyílik mód, a házasságok zöménél legfeljebb utalások történnek az ilyen jellegű feszültségek gyakoriságára. A felek társadalmi pozícióját a pereskedő férjek esetében foglalkozás-megnevezések alapján próbáltuk meghatározni, a női alkalmazotti viszony ritkasága viszont lehetetlenné, az apósok házassági anyakönyvekben változó rendszerességgel – inkább kevésbé, mint többé – rögzített foglalkozásai pedig rendkívül kockázatosá teszik az efféle vizsgálatokból levonható következtetéseket. A házasságon belüli etnikai-nyelvi ellentétek Budapesten szintén jelen lehettek, erről azonban a válóperes iratokból lényegében semmi sem derül ki, a névelemzés pedig az asszimiláció gyorsasága miatt aligha vezetne eredményre. A továbbiakban így csupán a beperesített kötelékek által összefűzött férfiak és nők származási helyét hasonlítjuk össze, hogy legalább megnézzük: milyen esetleges jellegzetességek mutathatók ki, milyen szerepet játszott a törékenynek bizonyult házasságok tekintetében az eltérő, urbánus-rurális dimenzióban értelmezhető kulturális háttér.

A Budapesten kötött, a megfelelő időszakokban válóperbe torkolló házasságokat a férjek és feleségek származási helye (Budapest, „város”, „vidék”) szerint tipizáló *II.27. diagram* alapján fontos elmozdulások válnak rögzíthetővé, jóllehet ezeket a korszak nagyobb részében nem tudjuk megfelelően értékelni. Első helyen kell kiemelni az ebből a szempontból „homogén” házasságok folyamatosan növekvő arányát: a budapesti, „városi”, és „vidéki” születésű párok összesített hányada a kezdeti 37%-ról, az 1881-1895-ös házasságkötési kohorszban 43%-ra, végül 46%-ra emelkedett. Ebből azonban nem lehet az ilyen értelemben vett házasságok aszimmetria csökkenő jelentőségére következtetni, hiszen emögött alapvetően a Törvényszéken mind nagyobb számban és arányban megjelenő szegényebb migránsok („vidékiek”) egymással kötött, tönkrement házasságai állnak. Látható, hogy a „homogén” házasságok másik két típusa egyre kevésbé volt jellemző. A másik oldalon, különösen a helybeliek nem-budapesti partnerrel létrejött frigyei lehetnek érdekesek, amelyek részaránya a pereskedők között jócskán visszaszorult. Elsősorban az általában véve gyakoribb típusról, bennszülött nők migráns férjakkal kötött házasságairól van szó, aminek súlya a korai 38%-ról 24%-ra esett vissza. E fejlemény jelentőségét viszont nehéz megítélni, mert figyelembe kell venni azt is, hogy időközben egyre több fiatal nő érkezett a fővárosba, akiknek egy része később itt ment férjhez, illetőleg esetlegesen itt vált el. Ha a

¹³⁹ Vö. SZÉL, 1935: 248., 345.

II.27. diagramon ábrázolt legkésőbbi házasságkötési kohorszunkat az 1896-1898 között Budapesten házasságot kötők hasonló megoszlásával vetjük össze, akkor – korábbi általános megállapításainkkal összhangban – nyilvánvalóvá válik a bevándorló nők nagyobb passzivitása, ami különösen a helybeli születésű feleségek aktivitásához mérten kelthet feltűnést. A budapesti nő és nem helybeli férfi alkotta párok eszerint 1896-1910 között gyakrabban kerülhettek a Budapesti Királyi Törvényszék elé, mint fordított esetben, nem helybeli nő és budapesti férfi által kötött házasságoknál.¹⁴⁰ Ennek alapján feltehető, hogy a fővárosi nők bevándorolt férfiakkal kötött házasságai korábban még problematikusabbak voltak, legalábbis még gyakrabban kerültek bíróság elé.

A mindeddig számba vett tényezőkről – demográfiai és szociokulturális jellemzőkről – gyanítható, hogy többé-kevésbé megnövelték a házasság konfliktus, illetve azon keresztül a házasság felbontásának kockázatát, azt azonban nem tudjuk megragadni, hogy mégis hogyan, a házasság együttélés mely szakaszában fejtették ki hatásukat. Annak alapján, hogy az említett adottságok már az esküvő alkalmával fennálltak, arra következtethetnénk, hogy az érintett frigyek nem értek meg néhány évnél többet, illetőleg a felek között viszonylag hamar szakításra került sor. Ezt a feltevést azonban a felbontott házasságokat a válókereset beadásáig számított fennállás szerint tipizáló II.28. diagram lényegében nem erősíti meg. *Budapesten a válópert az esküvő után 1-2 évvel az összes eset mindössze 10%-ában, legfeljebb 5 éven belül 32%-ában indították meg; ezzel szemben a házasságok 38%-a ért meg formálisan legalább egy évtizedet.* Időben egyébként nem tapasztalható jelentős elmozdulás, csupán enyhe hullámmozgás, ami a házasságok perindításig számított fennállási idejének átmeneti csökkenésére utal 1886-1895 között.¹⁴¹ Ezek a frigyek korabeli mércével mérve is viszonylag hosszú időt értek meg. Azokban az években, amikor a válási statisztikákból ismerjük a bíróilag felbontott kötelek fennállási idejét (1903-1906, 1908), jelentős különbségek állapíthatók meg a vidéken kimondott válások által érintett házasságokhoz képest.¹⁴² Miközben a fővárosban a századelőn felbontott házasságok 17%-a tartott legfeljebb 3 évig, vidéken ez az arány kiugróan magas, 27% volt. Így Budapest válási népmozgalma a házasságok hossza vonatkozásban inkább Bécsével rokonítható. A császárvárosban 1901-1910 között a legálisan (ágytól-asztaltól való elválás nyomán) szüneteltetett vagy felbontott kötelek 6%-a tartott legfeljebb 1 évig (Budapesten 4%); 29%-a 1-5 évig (29%); 30%-a 5-10 évig (31%); 32%-a 10-25 évig (31%); és 3%-a több mint 25 évig (5%). Érdekes egyébként, bár a joggyakorlat kiegyensúlyozottabb jellege miatt kevésbé meglepő, hogy ezek az 1882-től ismert arányok Bécsben sem változtak számottevően.¹⁴³

További kétségeket támaszt az említett átfogó magyarázatokkal szemben az a körülmény, hogy a házasságok időtartamát meghatározó, a válókereset beadását illető *individuális döntéseket milyen nagy mértékben szorították keretek közé a konfesszionális jellemezhető kulturális különbségek, valamint maga a jogi környezet.* A beperesített házasságok átlagos fennállási idejének időbeli

¹⁴⁰ Az aránypárok az 1896-1898 között házasságot kötők, illetve az 1896-1910 között válópert folytatók csoportjában, az egyes házasságtípusok szerint: budapesti nő-budapesti férfi 12, illetve 19%; budapesti nő-migráns férfi: 19, illetve 24%; migráns nő-budapesti férfi: 9, illetve 12%; migráns nő-migráns férfi: 60, illetve 45%. A házasságkötésekre: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1895-1896: 91.; 1897-1898: 90. Megjegyzendő, hogy a korrekt összehasonlíthatóság végett, a házasságot kötő migránsoknál, amint előbb a pereskedőknél is, csak a magyarországiakat vettük figyelembe.

¹⁴¹ Nagyobb átrendeződés Budapesten mellelleg hosszabb távon sem mutatható ki: a századelős időtartam-megoszlás hasonló volt a három évtizeddel későbbihez; eközben persze az I. világháború idején nőtt, az 1920-as években csökkent a beperesített kötelek fennállásának átlagos időtartama. Vö. SZÉL, 1935: 335.

¹⁴² STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 433.; 1904: 461.; 1905: 449.; 1906: 450.; 1908: 450.; BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. A számítás során az országos adatokból kivontuk a budapestieket, így kaptuk meg a „vidékét”. Megjegyzendő, hogy mind az országos, mind, megállapíthatóan, a fővárosi statisztika a perindításkor mért időtartammal számolt. – A Pécsi Királyi Törvényszéken 1895-1910 között pereskedők között átlagosan 15% volt a 2 éven belül válókeresetet beadó házasságok aránya. A számítás alapadatai: HERGERNÉ, 2006: 272. A fővárosban azonos időszakban ugyanez a hányad 11%-ra tehető. – A 19. század második felében az udvarhelyi reformátusok rendszerint a házasság 2-3. évében fordultak bírósághoz. A 10 év feletti, beperesített házasságok aránya mindössze 7-15% között mozgott. KOLUMBÁN, 2009: 456.

¹⁴³ STATISTISCHES JAHRBUCH DER STADT WIEN, 1882-1886: 29.; 1887: 30.; 1888: 30.; 1889: 30.; 1890: 46.; 1891: 53.; 1892: 92.; 1893: 38.; 1894: 40.; 1895: 41.; 1896: 41.; 1897: 47.; 1898: 47.; 1899: 45.; 1900: 43.; 1901: 127.; 1902: 141.; 1903: 63.; 1904: 51.; 1905: 51.; 1906: 52-53.; 1907: 56-57.; 1908: 56-57.; 1909: 56-57.; 1910: 56-57.

változatlansága mögött felekezeti dimenzióban alapvető differenciák, egyúttal nagyon fontos időbeli elmozdulások fedezhetők fel. Ezeket szemlélteti a *II.29. diagram*. Eszerint, amíg az 1866-1895 között pereskedő katolikusok mintegy 20%-ának a házassága tartott legfeljebb 5 évig, addig ez az arány a protestánsoknál – a katolikusokkal kötött vegyes házasságok magas hányada ellenére – több mint 30% volt, s a zsidó kötéseknel pedig már a 40%-ot is meghaladta. Hasonló kép tárul a szemünk elé, ha a másik végéről ragadjuk meg a dolgot: miközben a katolikusok közel 30%-a vált bontóper részesévé legalább 15 évi házasság után, addig a protestánsoknak csak 20%-a, a zsidóknak pedig durván 10%-a. Ugyanakkor a bizonyára a házassági törvény által generált átrendeződés arra enged következtetni, hogy ennek kapcsán nem tisztán a felekezeti viselkedés különbségeit látjuk. A következő másfél évtizedben a legfeljebb 5 év házasság után válóper folytató katolikusok aránya 30%-ra ugrott, s miközben a protestánsok viselkedésében nem tapasztalható számottevő változás, a zsidó vallású pereskedők hányada e kategóriában 40% alá csökkent. Ugyanez a tendencia érhető tetten a kötelék legalább 15 éves fennállását megérő házastársaknál is: arányuk a katolikusok körében immár nem érte el a 25%-ot, a zsidóknál azonban 15% fölé nőtt. A megváltozott jogi környezetben tehát megmaradtak ugyan a jellegzetes felekezeti különbségek, de egyúttal számottevően tompultak is.

Habár a fenti képet nem rajzolja át, ugyanakkor kétségtelenül színezi, ha a házasságok formális fennállása helyett az együtt-, és kiváltképp a különélés időtartamait próbáljuk egymással összefüggésben vizsgálni. A törvényszéki adminisztráció szerencsére számos esetben rögzítette a végleges szakítás többé-kevésbé pontos időpontját, vagy legalább a szeparáció időtartamát, amelynek alapján meghatározható a házasságkötéstől számított együtt-, illetve a kereset beadásáig terjedő különélés időtartama. A *II.30. diagram* az 1866-1895, illetve az 1896-1910 között beperesített kötelékeket eszerint, s felekezeti bontásban tipizálja. A felekezeti hovatartozás jelzését, annak már kidomborított jelentőségén túlmenően, az is szükségessé teszi, hogy a házassági törvény előtti joggyakorlat kizárólag keresztény párok esetében érvényesíthető bontóoknál vizsgálta – rendszeresen az 1880-as évektől – a különélés hosszát. Előjáróban végül fel kell hívni a figyelmet arra a mozzanatra, hogy 1895 után a kereseti jog elvülésének szabályozása a szeparációs időtartamok „mesterséges” lerövidüléséhez vezethetett.¹⁴⁴ Összességében véve a legjobban a katolikus házások viselkedése vizsgálható (a protestánsok száma kisebb, illetve az esetleges sajátosságok a vegyes házasságok magas aránya miatt „elvesznek” a keresztény átlagban). Esetükben mindenekelőtt az a körülmény emelhető ki, hogy 1896 előtt a házasságok majdnem fele már legalább 3 éve tönkrement (az együttélés tartósan megszakadt), amikor a válókereset benyújtásra került. A kivárási periódus 1895 után kétségkívül lerövidült, s a legalább 3 éve *de facto* véget ért házasságok aránya 38%-ra esett vissza, bár ebben a teátrális, a felek által a könnyebb perelhetőség végett közösen megrendezett elhagyásoknak is szerepe lehetett. Az a körülmény, hogy egyidejűleg a zsidó párok alig 27%-a várt hasonlóan hosszú ideig a perindítással (korábban pedig ez a fajta viselkedés, a házasságok formális fennállási idejéből ítélve, még ritkább lehetett), az alkalmazott stratégiák markáns különbségére, illetve általában véve a jogintézmény kulturálisan eltérő használatára utal.

A 19. századi házasságok „rizikófaktoraira” koncentrált vizsgálatok előfeltevésének, miszerint a házasságon belüli viszályok közvetlenül vezettek a kötelék felbontásához, Budapesten leginkább a zsidó párok viselkedése felel meg: úgy tűnik, *a rosszul sikerült házasságot legkevésbé a zsidó felek viselték el, és ha különválásra került sor, az legtöbbször átmeneti jellegű volt*. Ennek kapcsán azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a „modernnek” tetsző magatartásminta inkább tradicionálisnak minősíthető.¹⁴⁵ Ezzel szemben, a katolikus párok esetében kérdéses, mennyiben ajánlatos a jogi aktus

¹⁴⁴ Az 1894: XXXI. tc. 77. §. a. pontja szerint, az elhagyástól számított fél éven belül, az elhagyó felet bírói határozattal kellett kötelezni a visszatérésre. Ha az a felhívásnak záros (rendszerint néhány havi) határidőn belül nem tett eleget, az elhagyott fél beadhatta a válókeresetet. A kereseti jog egyébként más esetekben is meg lett szorítva, mégpedig azt a „vétkes cselekmény” elkövetésétől számított fél évre (büntett esetében 10 évre) korlátozva. A gyakorlatban azonban a kereseti jog akkor is élt, ha a válókként érvényesíteni kívánt cselekmény elkövetésére már a házasság életközösség megszűnése után, a különélés idején került sor. 1894: XXXI. tc. 83. §. CORPUS JURIS HUNGARICI.

¹⁴⁵ A cári Oroszországban élő zsidó közösségekben a 19. század folyamán a válási életkor többnyire nagyon alacsony volt, illetve jellemzően néhány évi házasság után került sor a rituális válásra: FREEZE, 2002: 159-160. A párizsi rabbikus

kiváltó okait közvetlenül az esküvő körülményeiben, avagy a párkapcsolati problémákban keresni. Habár az időtartamok önmagukban semmit sem árulnak el a motivációkról, az egymástól tartósan különélő érintettek már bizonyára nem annyira intim viszályukat óhajtották bírói úton rendezni, mint inkább az egykori szakítás legális megpecsételése törekedtek. Ugyanakkor a jogi változás szemmel láthatóan, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül rákényszerítette a korábban kiváló házastársakat, hogy ne sokáig hagyják függőben elintézetlen családi vitájukat.¹⁴⁶

A konkrét jogi környezet szabályozó szerepét, illetve visszahatását a válópert folytatók csoportja tagjainak viselkedésére mindenkor tanácsos számításba venni, ha annak – a „normális” házasságokhoz mért – sajátosságaira keressük a magyarázatot. Ez érvényes arra a megfigyelésre is, amely szerint a gyermekáldást nélkülöző felek gyakrabban bontatták fel házassági köteléküket, mint a gyermekek, főként pedig a kiskorú gyermeket nevelő párok.¹⁴⁷ A házasságból született gyermek(ek) léte Budapesten szintén komoly visszatartó erőt jelentett a válást fontolgató férfiek és feleségek számára, amennyiben – a tehát viszonylag hosszú házasság ellenére – a beperesített frigyek 56-59%-a gyermektelen volt, további 24%-ából pedig csak egyetlen gyerek született, miközben nagyon ritkán merült fel komolyan a szülők válási szándéka sokgyermekes családokban (vö. II.31. diagrammal). Jelentéktelen változás csupán az 1881-1895-ös perindítási kohorsznál tapasztalható, amikor, a másik kettőhöz képest, néhány százalékponttal alacsonyabbra tehető a gyermektelenek, és magasabbra a sokgyermekesek részesedése. A 20. század elejének néhány évéből (1903-1906, 1908) ismert hasonló, de csak a jogerős bontások által érintett feleket számba vevő (ugyanakkor a nagykorú leszármazottakat is magában foglaló) hivatalos statisztika alapján a fenti százalékos arányok 52%-ra, illetve 25%-ra korrigálhatók.¹⁴⁸ A diagramon ábrázolt megoszlásokat az 1898-1910 közötti országos adatokkal összevetve mindemellett az tűnik ki, hogy a fővárosban kisebb lehetett a gyermektelenség szerepe, illetőleg a gyermekek léte kevésbé gátolhatta a szülőket a válást illető elhatározás véghezvitelében, mint vidéken. Miközben a századeleji fővárosi válások részesei körében 44%-ra tehető a gyermekek aránya, addig ugyanaz országosan csupán 36% volt.¹⁴⁹ Az állítást még hangsúlyosabbá teheti, ha hozzátesszük, hogy a budapesti házasságok termékenysége jóval alacsonyabb volt, mint országosan.¹⁵⁰ Budapesten a gyermekes házaspárok azonban még mindig ritkábban fordultak meg a bíróságon, mint a Monarchia másik nagyvárosában, Bécsben, ahol a pereskedő szülők aránya jelentősen magasabb volt, ráadásul – a magyar fővárossal ellentétben – növekvő tendenciát mutatott (míg 1882-1895 között 49%, addig 1896-1910 között már 54% körül alakult).¹⁵¹

bíróság előtt, a 20. század végén eszközölt válások jogszociológiai vizsgálata szerint, miközben az 1994-ben a rituálisan (is) elvált zsidó párok 32%-ának házassága tartott legfeljebb 3 évig, addig ez az arány a francia nemzeti statisztikában szereplő, ugyanakkor felbontott házasságok tekintetében mindössze 10% volt. ATLAN, 2002: 171-176.

¹⁴⁶ Szintén a jog szabályozó szerepét hangsúlyozza az angol és francia válások által érintett kötelékek fennállási idejének masszív különbségei kapcsán: SAVAGE, 1988: 507-509.

¹⁴⁷ PHILLIPS, 1980: 78-79.

¹⁴⁸ A válóperes ítéletekben rendszeresen rögzítésre került a törvényesként vélelmezett, életben lévő kiskorú gyerekek száma. Ennél azonban szem előtt tartandó, hogy számuk a regisztrálthoz képest biztosan még kisebb volt, mivel számos illegitim utód, akinek törvénytelenítését a férj előzőleg nem szorgalmazta, e kategóriában szerepel. – A százalékos statisztika: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. Itt persze a csak nagykorú utóddal rendelkező párok külön számításba vett 4%-os hányada némileg visszanyomja a többi csoportét.

¹⁴⁹ Az 1898-1910 között ismert országos adatok szerint a felbontott házasságok 56%-a volt gyermektelen, illetve további 8%-ában csak nagykorú utód volt jelen. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 434.; 1904: 462.; 1905: 450.; 1906: 451.; 1908: 451. A megfelelő fővárosi adatok: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. Az eredmény összefügghet a válással végződő budapesti házasságok hosszabb átlagos időtartamával is. A fővárosihoz hasonló gyermektelen-aránnyal találkozhatunk viszont a Pécsi Királyi Törvényszék előtt válópert folytató házastársak között: HERGERNÉ, 2006: 208.

¹⁵⁰ KATUS, 2008: 260.

¹⁵¹ A számítás forrása: STATISTISCHES JAHRBUCH DER STADT WIEN, 1882-1886: 29.; 1887: 30.; 1888: 30.; 1889: 30.; 1890: 46.; 1891: 53.; 1892: 92.; 1893: 38.; 1894: 40.; 1895: 41.; 1896: 41.; 1897: 47.; 1898: 47.; 1899: 45.; 1900: 43.; 1901: 127.; 1902: 141.; 1903: 63.; 1904: 51.; 1905: 51.; 1906: 52-53.; 1907: 56-57.; 1908: 56-57.; 1909: 56-57.; 1910: 56-57. Megjegyzendő, miszerint az évkönyvekben csak az került közlésre, hogy hány felbontott/elválasztott házasságból született

A kiemelkedő gyermektelen-arány egyfelől megokolható lenne akként, hogy a meddőség, esetleg az annak hátterében meghúzódó impotencia közvetlenül, a házastársakat emocionálisan összefűző kapocs hiánya közvetetten idézhette elő a válóper megindítását. Ezt persze tömegesen lehetetlen alátámasztani vagy megcáfolni, hiszen a gyermektelenség önmagában soha nem képezett bontóokot, a nemzőképtelenség bizonyítása pedig annak idején szerfelett körülményes volt, nem beszélve az effajta eljárás dehonesztáló jellegéről. Más oldalról közelítve meg a dolgot, könnyen elképzelhető az is, hogy a hatalom válóperes procedúra során eljáró ágensei (lelkészek, árvaszéki hivatalnokok, bírák) eleve megértőbben kezelték az ügyet akkor, ha az nem tehetett kockára gyermekek jövőjét. A felvetést azonban, legalábbis a 20. század eleji joggyakorlat vonatkozásában, gyengíti az a tény, hogy a statisztikában szereplő, elutasított válókeresetek által érintett házaspárok sem bírtak több gyermekkel, sőt a gyermektelenek aránya még magasabb is volt (56%), mint a felbontott frigyek esetében.¹⁵² A gyermekek léte tehát szorosán vett eredményességi megfontolásokból – attól tartván, hogy a házassági köteleket nem fogják felbontani – nemigen képezett visszatartó erőt.

Mégis, önmagában véve az a mozzanat, hogy a peres feleknek a válás kimondása előtt meg kellett egyezniük gyermekeik elhelyezése tárgyában, különben a körülmények mérlegelésével a bíróság határozott, számos civakodó házaspárt eleve elrettenthetett a jogi megoldástól. Úgy tűnik, főként olyanokat, akiknek kevesebb információjuk és eszközük (pénz, ügyvédi mediáció), esetleg kisebb késztetésük volt arra, hogy a megegyezést tető alá hozzák. Ha megnézzük a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedő szülők társadalmi rétegződését, kiderül, hogy a csoportban még nagyobb arányban voltak jelen a „középosztályhoz” sorolható párok, mint általában. Közelebről szemügyre véve az egyes foglalkozási kategóriákban található gyermekes-germektelen arányokat, teljesen egyértelmű a dolog: amíg a Budapesti Királyi Törvényszéken megforduló tanítók, tanárok születes családjainak 60%-ában született utód, addig a válóper folytató munkások-napszámos házaspárok mindössze 30%-a volt gyermekes! A két szélsőség között mozogva, magasnak ítélnél a gyermeket nevelő ügyvédek 52%-os, vagy az orvosok, gyógyszerészek, illetve vasúti hivatalnokok egyaránt 51%-os, továbbá a kereskedelmi tisztviselők 50%-os, az állami és fővárosi tisztviselők 47%-os; s alacsonyabbnak az altisztek és szolgák 34%-os, az önálló iparosok 36%-os, az iparossegédek 39%-os hányada.¹⁵³ Mindez történt annak ellenére, hogy a „normális” házások között éppen fordított volt a helyzet, vagyis a házasságok termékenysége a budapesti „középosztálybeliek” körében jellemzően alacsonyabb volt.¹⁵⁴ Ennek kapcsán talán nem szükséges hangsúlyozni: az értelmezésnél abból indulunk ki, hogy a nemzőképtelenség mint a házasság konfliktus forrása és tényleges válóok nem a kevésbé tehetősek által kötött házasságok sajátossága volt.

A fenti hipotézist ugyancsak támogatja a fővárosi „unitáriusok” erdélyi migrációs válásainak – már többször citált – példája. Ha az 1872-1895 közötti időszakban összevetjük a Budapesti Királyi Törvényszéken, és az unitárius Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken pereskedő gyermekes (keresztény) házaspárok arányát, alapvető eltérést tapasztalhatunk: míg a helyben pereskedők házasságainak 41%-ából származott kiskorú utód, addig a kolozsvári válóperben szereplő házaspároknak már 65%-a volt gyermekes! A két bíróságon megjelenő sokgyermekesek hányada még

gyermek, az nem, hogy pontosan mennyi. A különbséget talán a házasság felbontása és – Bécsben az esetek túlnyomó többségében erről volt szó – az ágytól-asztaltól való elválasztás eltérő kvalitása eredményezte: az újravezetés lehetősége komoly visszatartó erőt jelenthetett a gyermekes párok viszonylatában.

¹⁵² BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. Az 56%-os arány természetesen az ugyanazon statisztikából megállapított 52%-hoz képest nagyobb. – Az elutasított házaspárokkal kapcsolatban, a 18. század végi roueni válásokat vizsgálva, szintén nem talál jelentős eltérést: PHILLIPS, 1980: 78. Eszerint míg a felbontott házasságok 63,9%-a, addig az elvetett válókeresetek által érintett házasságok 61,6%-a volt gyermektelen.

¹⁵³ Az egyes százalékok a válóperes minta alapján lettek kiszámítva, azonban a felmérés az adatbázis szerkezete miatt csupán mintavételre szorítkozhatott (eszerint az a válóper került a mintába, amelynél a felperes a férj volt). A minták nagysága: állami/fővárosi tisztviselők: 164 eset; tanítók, tanárok: 45; munkások, napszámosok: 181; ügyvédek: 52; orvosok, gyógyszerészek: 43; vasúti tisztviselők: 128; kereskedelmi tisztviselők: 126; önálló iparosok: 267; iparossegédek: 395; altisztek, szolgák: 225.

¹⁵⁴ KATUS, 2008: 261. Eszerint különösen alacsony termékenység mutatható ki a fővárosi orvosok és gyógyszerészek, középiskolai tanárok, ügyvédek, és állami tisztviselők körében.

nagyobb mértékben különbözött: emitt a beperesített házasságoknak csak 7%-ából született 3 vagy több gyerek, amott már 18%-ából.¹⁵⁵ Jelen esetben a két válóperes csoport eltérő szociális összetétele csak részben magyarázhatja a felfedett differenciát, hiszen – amint az előbb láthattuk – 65%-os gyermekes-arányt a Törvényszéken egyetlen „középosztálybelinek” tartható foglalkozási kategória sem produkált. A különbséget az okozhatja, hogy az unitárius bíróság, más egyházi fórumokhoz hasonlóan, 1868 után nem foglalkozhatott a házasságból született gyermekek sorsával, így a köteléki kérdés elbírálásánál az előzetes megegyezés kényszere sem állt fenn.¹⁵⁶ Az ilyen értelemben vett könnyű válás lehetősége vezetett tehát a gyermekes párok nagyobb aktivitásához – még akkor is, ha az unitárius bírósághoz folyamodóknak egyébként sokkal inkább tehetségében állott volna a gyermekelhelyezési kérdés rendezése.

Ha végezetül megpróbáljuk levonni a fentebb elvégzett különböző irányú és jellegű vizsgálatok tanulságát, nincs könnyű dolgunk. Az eredmények mindenesetre, egyelőre, nem támasztják alá azt, hogy a válás elterjedése Budapesten, a házasodás és a házasság együttes terén növekvő szabadság árnyoldalaként (vagy inkább a durkheimi értelemben vett szabályozatlanság következtében), a kellően át nem gondolt, mindenesetre a „normalitástól” valamiféleképpen eltérő házasságkötések számarányának növekedésével, s a házasság ennek nyomán szaporodó rendellenességeivel hozható összefüggésbe. A tisztánlátást itt kétségtelenül megnehezíti, hogy nagyon keveset tudunk a 19. századi fővárosi házasságok szociokulturális jellegzetességeiről (ismételten, külön ki kell emelni a konfesszionális fontosságát), így csak esetlegesen határozható meg a pereskedők csoportjában kétségtelenül tetten érhető „devianciák” jelentősége. Ehhez biztosan további kutatások szükségeltetnek. A másik alapvető nehézséget, legalábbis ebből a nézőpontból, a magyar házassági törvény okozza, amely a jogi környezet, azon keresztül a válóper folytatók társadalmi-felekezeti megoszlásának átalakításával menthetetlenül összekuszálja a szálakat, azaz gyakorlatilag lehetetlenné teszi a gondosan elkülönített „rizikófaktorok” működésének feltárását. A jogi változás mindazonáltal – és ez az elvégzett vizsgálatok egyik legfontosabb hozadéka – hozzásegíthet a megközelítés irányának megváltoztatásához is. *Meglátásunk szerint ugyanis a pereskedő házasságok csoportja a vizsgált korszakban nem azonosítható pusztán, minden további nélkül, a zátonyra futott házasságok szereplőinek részhalmazával, amelyen keresztül zavartalanul tanulmányozhatók a korabeli házasságok általános problémái.* A rosszul sikerült frigyek az idők folyamán maguktól felbomlottak, avagy házon belül maradtak, mihelyst azonban a válás a 19. század derekától egyre szélesebb kör számára mutatkozott elérhető alternatívaként, s egyre többen folyamodtak a jogintézményhez, az érintettek, akik ki kívántak lépni a terhessé vált kötelékből, mindinkább ehhez, illetve a konkrét jogi feltételekhez igazíthatták választásaikat. Ily módon viselkedésük nem tisztán házasságviselkedésként fogható fel, s a csoport feltárható jellemzői valószínűleg a spontán házasságbomlások részeseiéhez képest is sajátosak. A mérleg nyelve csak jóval később, a 20. század derekán billent át: a jog ekkorra már behálózta a házasságokat, s a válás mint konfliktusmegoldó technika immár nem számított különlegesnek – de ettől még a századelőn nagyon messze vagyunk...

A budapesti válások geográfiája

A budapesti válások kapcsán alapvető kérdés, hogy tulajdoníthatunk-e jelentőséget az urbanizációnak, illetőleg valóban kedvezett-e a rohamosan fejlődő magyar főváros közege – amint a moralizálásra hajlamos kortársak általában a nagyvárosokról vélekedtek – a jelenség terjedésének. Már láttuk az elváltak és a válások törvényhatósági megoszlásait, amelyek magyarországi viszonylatban, ha nem is abszolutizálták, kétségtelenül alátámasztották a városiasodás-városiaság szerepét. Ez

¹⁵⁵ NAGY, 2010: 189-191. Tanulságos, mert szintén hipotézisünket támogatja, hogy a vizsgálat szerint, Kolozsváron a gyermektelen házaspárok sokkal nagyobb arányban indítottak „konszenzusos” válóperet, mint a gyermekesek. Eszerint továbbá a gyermekelhelyezés tisztázatlansága, a vagyoni kérdések megnyugtató rendezésének hiányával együtt, rendszerint a feleségek unitárius procedúrával szembeni nagyobb ellenállásához vezetett. Uő. 199-200.

¹⁵⁶ A gyermektartásról kizárólag polgári bíróságok dönthettek: 1868: LIV. tc. a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában. 22. §. CORPUS JURIS HUNGARICI.

azonban mindenképpen csak az első lépés a megértéshez. A nagyváros rendkívüli sokszínűségével nyilvánvalóan nem csupán a „vidékhez” képest, hanem sajátos terén belül is különböző feltételeket kínált az itt honos vagy beköltöző házaspárok számára. A vándormozgalom által felduzzasztott heterogén népesség, a különböző származású-etnikumú-vallású-státusú lakosok keveredése, a mindennapos érintkezések eltérő intenzitása és módja, az épített környezet átalakulása, a lakásviszonyok (átmeneti) romlása – hogy csak néhány szempontot emeljünk ki a sok közül – alaposan megváltoztatta a házaselet, illetőleg ezzel együtt a házasságok kihordásának keretfeltételeit. Kézenfekvő feltételezni, hogy a nagyvárosi tér hatása valahogyan a válások, pontosabban a válóper részeséivé váló férjek és feleségek területi eloszlásában is tükröződött. A továbbiakban tehát azt vizsgáljuk meg, miként nézett ki, s hogyan változott a 19. század utolsó harmadában, s a 20. század elején a válások fővárosi mintázata, városrészenkénti gyakorisága.

A vizsgálathoz, bár néhány évtizeddel később készült, jó kiindulópontot biztosít az a „válási térkép”, amelyet a budapesti házasságok monográfusa, Szél Tivadar rajzolt meg, és adott közre a két világháború között.¹⁵⁷ Ez az 1926-1928-ban felbontott házasságok statisztikai adatai alapján, az annak idején a fővárosban létesült frigyek megkötésének kerülete szerint, a megfelelő években tartott új esküvők számához mérten ábrázolja a korabeli válási gyakoriságot. Annak idején Szél arra a következtetésre jutott, hogy Budapesten „a szegény, műveletlen kerületekben az elválás ritka, a gazdagokban pedig gyakori”. A budai kerületek gyenge válási hajlandóságát, amely a fővárosi térhez kapcsolódó sztereotípiák szintjén ellentmondott e megállapításnak, alapvetően az ottani lakosok „családias érzésének erősebb voltával” magyarázta. A pesti Belváros (az egykori IV. kerület) szintén feltűnő, alacsonyabb viszonyszámát, egyúttal azzal mentette, hogy a ténylegesen a „családi életre való gyenge hajlandóságot mutató” Belvárosban számos idegen, vagyis nem kerületi lakos kötött házasságot, amely így mesterségesen visszavetette a válási gyakoriság helyi, valójában sokkal magasabbra becsülhető mutatóját.¹⁵⁸

Szél Tivadar eljárása mindazonáltal – amellet, hogy következtetéseivel sem érthetünk egyet – módszertanilag is kifogásolható. A statisztikus az elváltakat nem aktuális lakhelyük, hanem az eskető anyakönyvi hivatal helye szerint vizsgálta, egyébként kényszerűen, mert a korabeli válási adatlapon a lakhelyet nem tüntették fel. Az talán a kisebb baj, hogy a korabeli gyakori költözködések miatt a válóper alatti lakcím a legtöbbször már nem lehetett azonos a házassági anyakönyvbe bejegyzettel. A nagyobb probléma, hogy Szél ezzel az eljárással kizárta látóköréből a vidéken megházasodó, a fővárosban elváló migráns feleket, akiknek térbeli eloszlása jelentősen eltérhetett a Budapesten megesküdőkétől. Kifogás tárgyává tehető továbbá a kerületi lépték, és hogy a statisztikus a lakhelyen kívül semmilyen más változót nem vitt az elemzésbe, holott például a társadalmi rétegződés területi változatainak vizsgálata tézise megítélésére kulcsfontosságú lett volna.

Magunk alapvetően a jogszolgáltatási iratok segítségével igyekszünk közelíteni a kérdéshez. A budapesti vonatkozású válóperes ítéletek ugyan csak a 19. század végétől rögzítették következetesen a felek lakcímeit, más levéltári források (betérési anyakönyvek, válási egyezségek és egyéb közjegyzői okiratok, az újránházasodások matrikulái), végső esetben pedig a megfelelő lakjegyzékek segítségével a hiányokat jórészt sikerült pótolni. Ily módon a korabeli országos, vagy fővárosi népszámlálásokhoz közel eső négy, egyenként három válóperes irattári évfolyamot felölelő időmetszetben (1869-1871, 1879-1881, 1888-1890, 1904-1906) vizsgáltuk a felek budapesti térbeli eloszlását.¹⁵⁹ Az utóbbi három

¹⁵⁷ SZÉL, 1935: 315-317., illetve XXII. térkép. Ugyanő az 1920. évi népszámlálás által kimutatott elváltak fővárosi területi megoszlását is elemezte: 317-320., illetve XXIII. térkép.

¹⁵⁸ SZÉL, 1935: 317.

¹⁵⁹ Csak azokat a lakcímeket fogadtuk el, amelyek a válókereset beadását közvetlenül megelőzően (legfeljebb egy évvel korábban), vagy a válóper folyamata alatt (a kereset beadását követő legfeljebb második évben) keletkeztek. Ennél az adatbázisunkban található valamennyi budapesti vonatkozású válóper – így a kolozsváriakat is – számításba vettünk. Az azonosítatlan lakcímek aránya az egyes időmetszetekben: 1869-1871 között 42%, 1879-1881 között 15%, 1888-1890 között 25%, 1904-1906 között 12%. Az utóbbi két százalékos értéket lerontják az ítéletablai mutatók alapján rekonstruált hiányzó válóperesek, amelyek esetében a felek neveihez sokkal nehezebben lehetett lakcímet rendelni. Említésre méltó még, hogy az

időmetszet eredményeit – a budapesti pereskedők lakcímeit, jelezve a vallási hovatartozást is, ha ismert – térképre vittük (*Il.32/a-d. térképek*). Ezúttal azonban a válóperes évfolyamok eredendő hiányai, és a pótoltt lakcímek bizonyos értelemben vett aránytalanságai okoznak nehézséget. Az előbbi adottság miatt az időmetszetek egymással való összevetésével, pontos válási ráták számításával eleve vigyázni kell. Utóbbi megszorítás a 19. századi időmetszetekre vonatkozik, amikor is a betérési anyakönyvek lakcímpótlásra való felhasználása a nem-katolikus pereskedők alulreprezentáltságát eredményezi (az áttérés eszközéhez, 1896 előtt szinte kizárólag katolikus házastársak nyúltak).

Az első kérdés, amely Szél Tivadar nyomán felvethető, az lehet, hogy vajon 1926-1928 előtt is megállapítható-e a Budán lakó házások alacsonyabb válási gyakorisága, és ha igen, mi a magyarázata. Ha megnézzük a Duna jobb- és balpartjára lokalizálható pereskedők egymáshoz viszonyított arányát, általánosságban igaznak ítélnéljük azt az annak idején jellegzetesen moralizáló eszmefuttatásokkal összekapcsolódó megfigyelést, miszerint *a főváros budai oldalán élő párok a pestiekhez képest ritkábban folyamodtak a házassági kötelék bírói felbontásához*. Mégis, jóllehet a budai-óbudai pereskedők alulreprezentáltsága tagadhatatlan, a kijelentés finomításra szorul, amennyiben, a házasság népszerűség megoszlásához viszonyítva, a jobbparti kerületek súlya korszakunkban valamelyest növekedni látszik.¹⁶⁰ Az azonosíthatóan Budán és Óbudán élő válóperes felek aránya az összes pereskedőhöz képest ugyan valamelyest csökkent (1869-1871: 14%, 1879-1881: 13%, 1888-1890: 12%, 1904-1906: 12%), ennek mértéke azonban a jobbparti házasság népszerűség arányához (1881: 23%, 1891: 20%, 1906: 18%) viszonyítva kisebb volt.¹⁶¹

A jelenség értelmezésénél első helyen a népesség eltérő felekezeti szerkezetének szerepét, ezzel összefüggésben pedig a jogi változások jelentőségét kell mérlegelni. A jobbparton általában véve azért kerülhetett sor ritkábban a házasság felbontására, mert a népességben belül, illetve a házasság között, fővárosi viszonylatban is magas volt a katolikusok aránya. Az 1869-1871-ben a budai oldalon kimutatható 12 válóperes fél közül még mindössze 3 (áttért vagy ténylegesen) római katolikusot találunk; emellett, 2 protestáns kivétel, nem kevesebb mint 7 zsidó vallású férfi és nő bukkan fel. A törvény (1868: XLVIII. tc.) adta lehetőséggel a katolikus házasságok csak később kezdtek élni. A pontos budai lakcímmel rendelkezők körében az (eredetileg) római katolikusok hányada ugrásszerűen nőtt (1879-1881: 62%, 1888-1890: 88%), noha a vizsgált korszak végére megint csökkent (1904-1906: 63%).¹⁶² A felekezeti szerepét, talán kevésbé látványos módon, de alátámasztja Óbuda imént kiemelt korai súlya is. Az 1869-1871-ben azonosítható 6 óbudai pereskedő kivétel nélkül zsidó vallású volt. A mezővárosiak válóperes aktivitásának városeyesítés utáni visszaesése is hasonló okokkal, mindenekeelőtt a korábban jelentős óbudai zsidó közösség szétszéledésével magyarázható.

Kétségtelen azonban, hogy a budaiaknak a pereskedő katolikusok csoportján belüli, egyébiránt növekvő súlya a vizsgált korszakban (1869-1871: 13%, 1879-1881: 14%, 1888-1890: 16%, 1904-1906: 16%) korántsem találkozott a jobbparti katolikusok fővárosi népességben belüli arányával, még ha az folyamatosan csökkent is (1881: 26%, 1891: 23%, 1906: 22%),¹⁶³ így a passzivitás okaként nem elegendő csupán a felekezeti tényezőt felhozni. Akár megerősítve láthatnánk Szél Tivadarnak a budaiak erősebb családi érzésére vonatkozó vélekedését is, mindazonáltal nem árt nyomatékosítani a válási ráta e körben szintén egyértelműen kimutatható – a százalékos értékek közeledéséből nyilvánvaló – „felzárkózását” a pesti oldaléhoz. Ekként talán szerencsésebb a történetiségre hangsúlyt fektető

első három időmetszetben az összes pontos budapesti cím mindössze 25-30%-a származott válóperes iratból (1904-1906 között azonban már 92%-a).

¹⁶⁰ Amikor a házasság népszerűségére (nőkre) történik hivatkozás, a továbbiakban külön megjelölés nélkül mindig a következő forrásokra támaszkodunk: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(II.): 188.; 1891: 75.; 1906: 278-279.

¹⁶¹ Ehhez hozzátehetjük, hogy még egyértelműbb lenne a korai tendencia, ha nem vennénk figyelembe Óbudát. Az 1869-1871-ben talált 12 jobbparti pereskedő pontosan fele származott még a mezővárosból (az óbudaiak 7%-os fővárosi aránya a következő időmetszetben már 2%-ra esett vissza).

¹⁶² Az 1888-1890-es kiemelkedő arány részben, a betérési anyakönyvek használatának említett torzító hatása mellett, a Kolozsváron elváló, unitárius vallásra betért budai katolikusoknak tulajdonítható. Az ekkor rögzíthető 15 budai katolikus lakcím közül 5 kolozsvári pereskedő volt. A migrációs válások alapvetően katolikusokat érintettek: NAGY, 2010: 175.

¹⁶³ BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881 (II.): 88.; 1891: 26; 1906: 250.

hipotézissel előállni. Mindenesetre felvethető, hogy Budán a népességyarapodás 19. századi kisebb üteme, a felekezeti homogenitás lassabb oldódása, a „rusztikus zárványok” (Tabán, Óbuda) később meginduló bomlása hozzájárult az alacsonyabb válási gyakorisághoz.

Buda mintájára általában véve is felmerülhet a kérdés, hogy a két világháború közötti helyzethez képest milyen elmozdulások tapinthatók ki az egyes budapesti városrészek, kerületek válási gyakorisága tekintetében. A különböző időmetszetekben rendelkezésre álló lakcímeket kerületenként csoportosítva, s azokat a (házas) népességhez viszonyítva, valamint Szél Tivadar 1926-1928. évi eredményeit felhasználva,¹⁶⁴ ha egzakt módon összevethető válási rátákat nem is számíthatunk, felállítható a városrészek rangsora, illetve vizsgálható e rangsorok időbeli változása. Így eljárva, összességében véve, a vizsgálható fél évszázad alatt, a *kerületi rangsor meglehetősen stabilitása állapítható meg. Jelentősebb átrendeződést csak a századforduló táján, pontosabban 1888-1890 és 1904-1906 között lehet kimutatni.*¹⁶⁵ A legnagyobb válási gyakoriságot a vizsgált korszakban mindvégig a pesti Belváros (IV. kerület) produkálta; a két világháború között azonban már csak a harmadik helyen találjuk. Emellett szintén kiemelkedő volt a Teréz- és Erzsébetváros (VI., VII. kerület), továbbá, legalábbis a 19. század végéig, a Lipótváros (V. kerület) rátája. 1926-1928-ban a két előbb említett kerület már a rangsor élén foglalt helyet. A lista végéről nézve a dolgot, ugyancsak folyamatosan konstatálhatjuk Óbuda és Újjak (III. kerület), valamint különösképpen Kőbánya (X. kerület) lakóinak nagyon gyenge válási hajlandóságát. Ami az említett átrendeződést illeti, az elsősorban a „középmezőnyt” forgatta fel. A legtöbb helyet a rangsorban a Józsefváros (VIII. kerület) lépett előre, amelynek a korszak kezdetén gyanítható válási rátája még a budai kerületekéhez állt közel, a századelőn viszont, s a két világháború között is, már a Terézvároséval vetekedett. Hasonlóképpen, noha kevésbé látványos módon – és, úgy tűnik, csak átmenetileg – „felzárkózásról” beszélhetünk a Ferencváros (IX. kerület) esetében is. Ezzel szemben a bíróságon korábban nagyon aktív lipótvárosi házaspárok a 20. század elején már egyértelműen a képzeletbeli „középmezőnyt” végén találhatók. A budai oldalt közelebről szemügyre véve, szintén fontos változás, hogy a korábban egymáshoz közelítő rátát produkáló, a Vár, a Tabán, és a Krisztinaváros alkotta I. kerület, illetve a Vizivárosból, és az Országútból álló II. kerület útjai e tekintetben szétváltak. Míg előbbi válási gyakorisága Óbudához és Újjakéhoz hasonult (csökkent), utóbbi már a „szolidabb” pesti kerületekéhez közelített (nőtt).

A rangsor, illetve a századfordulóra tehető változások értelmezése nem könnyű, mivel egyidejűleg több, egymással is kapcsolatba hozható tényezőt lehet számításba venni. Elsőként – Szél Tivadar nyomán – felvethető, hogy a tehetősebb, „középosztálybeli” pereskedők 1896 előtti túlsúlya a kerületi megoszlás kapcsán is megmutatkozott, akkor is, ha a fővárosi válások társadalmi bázisának kiszélesedése ugyancsak hozzájárulhatott a kerületek közötti „erőviszonyok” századforduló környékére tett átrendeződéséhez. A statisztikus tézise azonban végeredményében, a pereskedő férjek foglalkozás-megnevezéseinek vizsgálata alapján, nem igazolható: a legtöbb kerületben, különösen a magas válási gyakoriságot mutatókban, a „gazdagnak” és „szegénynek” tartható felek aránya nem mutat jelentős eltéréseket.¹⁶⁶

¹⁶⁴ 1870-ből csak a pesti népesség kerületi megoszlása ismert: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 17. és 174. Ugyanekkor a budai oldal népességének nagysága: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(II.): 5. A házasság népesség kerületi megoszlására a továbbiakban: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881 (II.): 188.; 1891: 75.; 1906: 278-279. Az 1926-1928. évi adatsor: SZÉL, 1935: 316. Szél a teljes népességhez viszonyította az elváltakat.

¹⁶⁵ Az egyes kerületek helyezései sorra, az öt időmetszetben (az 1926-1928-as eredményeket is számításba véve): I. kerület: 6., 7., 7., 9., 8.; II. kerület: 8., 5., 6., 6., 6.; III. kerület: 3., 9., 9., 8., 9.; IV. kerület: 1., 1., 1., 1., 3.; V. kerület: 2., 3., 3., 7., 5.; VI. kerület (1869-1871-ben a későbbi Erzsébetvárossal együtt!): 4., 2., 2., 3., 1.; VII. kerület: - , 4., 4., 2., 2.; VIII. kerület: 5., 6., 5., 4., 4.; IX. kerület: 7., 8., 8., 5., 7.; X. kerület: 9., 10., 10., 10.

¹⁶⁶ Kifejezetten „szegényként” csak a kőbányai és az óbudai pereskedők jellemezhetők, akiknek körében az iparos- és kereskedősegedek, az „egyéb iparosok”, az altisztek, szolgák, és a munkások hányada kiemelkedően magas volt (62%, illetőleg 60%). Fontosabb érv, hogy viszont egyik kerületről sem jelenthető ki, hogy azt „gazdag” valóperes felek dominálták volna. A legvalószínűbben ide utalható kategóriák – földbirtokosok, önálló iparosok, és kereskedők, állami és fővárosi tisztviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok, egyéb értelmiségiek – aránya csak az alig közepes válási gyakoriságot produkáló II. kerületben nevezhető kiugrónak (37%), és a IV. kerületben magasnak (31%), ahhoz képest, hogy ugyanaz minden más kerületben 30% alatt maradt.

Feltétlenül mérlegre kell tenni a pereskedők felekezeti megoszlását, valamint a katolikusok 1895 utáni aránynövekedését. A fővárosi zsidóság által sűrűbben lakott kerületek (V., VI., VII.) válási rátái nem véletlenül gyaníthatók a legmagasabbak között, jóllehet ez a tényező éppen az élváros Belváros kapcsán nem játszott fontos szerepet. A katolikus házastársak válóperes aktivitásának növekedése a házassági törvény utáni időszakban, amely egyébként összefüggésbe hozható a szociális összetétel megváltozásával is, megint csak magyarázhatja a válási gyakoriság terén korábban kirívó területi különbségek csökkenését.¹⁶⁷ A felekezeti hatását hangsúlyozó hipotézist viszont némileg gyengíti az, ami Budán látható. A III. kerület passzivitásának oldódása ugyan még beleillik a képbe, azonban az I. kerület visszaesése a rangsorban e tekintetben, különösen a II. kerület viszonylag magas rátájával összevetve, váratlan fejleményt képez.

Végül megfigyelhető, hogy a válások azokban a kerületekben kaptak lábra, amelyek népességyarapodása, terjeszkedése, kiépülése – városiasodása – a leggyorsabb volt. Ez elsősorban a pesti városmagot övező kerületekre, különösen a Teréz-, az Erzsébet-, és részben a Józsefvárosra vonatkozik, amelyek népessége az 1881-1900 közötti húsz évben több mint kétszeresére duzzadt. Kivételt leginkább maga a Belváros képez, amelynek válási rátája annak ellenére magas volt, hogy népessége nem növekedett, sőt csökkent. Ugyanakkor a Belváros népsűrűsége, és városiasodásának foka eleve magas volt; másrészt a kerület súlya a fővárosi válási népmozgalmon belül idővel – ahogy azt látni fogjuk – ugyancsak csökkent. Hogy a lakosság növekedési üteménél komplexebb mutatók, avagy megközelítési mód alkalmazására lenne szükség, azt Kőbánya példája is szemlélteti. A „kerület” – korszakunk elején valójában inkább szétszórott külterületi településhalmaz – válási gyakorisága a legalacsonyabb, jóllehet lakosságának növekedési üteme egész Budapesten a legnagyobb volt.

A magyarázat persze azért is nehéz, mert maga a választott lépték alkalmatlan a változások lényegének feltárására. Ha pesti kerületek helyett az azokat többnyire (az V-IX. kerületeknél) keresztbe metsző koncentrikus nagyvárosi övezeteket vesszük szemügyre, sokkal jobban nyomon követhető a válások elterjedésének időbeli folyamata, amely egyszersmind – amint a II.32/a-d. térképeken látható – térbeli dimenzióban kiterjedésként jelentkezett. Ekként például rögtön más megvilágításba kerül a városmag szerepe, amelyről a rangsorban elfoglalt első hely önmagában vajmi keveset árul el. A vizsgált korszak kezdetén (1869-1871-ben és 1879-1881-ben) még minden negyedik-ötödik pesti pereskedő a Belvárosban (IV. kerület) lakott; az 1888-1890-es időmetszetben azonban már csak minden hetedik, 1904-1906-ban pedig minden tizenhetedik válóperes ügyfélről mondható el ugyanez. A 19. században a pesti válóperes felek több mint fele az V-IX. kerület Nagykörúton belüli részében élt, a századelőn viszont már csak minden harmadik-negyedik. Világos, hogy sem a Belváros, sem a Nagykörútig terjedő övezet esetében nem a válási kedv hagyott alább, hiszen a bontások száma ugyanakkor folyamatosan, illetve 1895 után ugrásszerűen nőtt. A belső városrészek súlyának csökkenése alapvetően a Nagykörúton túli külső övezet súlyának növekedésével hozható összefüggésbe. Míg korábban csak minden ötödik-hatodik, 1888-1890-ben már minden harmadik pesti pereskedő lakott itt; a századelőn pedig a Nagykörúton túli városrészekben a válóper folytatók egyenesen kétharmada élt.

Ezzel a folyamattal akkor is a válási gyakoriság terén korábban kirívó területi egyenlőtlenségek jelentős mérséklődése valósult meg, ha a népességyarapodás sajátosságait is figyelembe vesszük. A Belváros válási népmozgalmon belüli 24%-os súlyának jelentősége 1879-1881-ben nyomban kitűnik, ha az ugyanott élő pesti népesség 10%-ához viszonyítunk. Előbbi csökkenése nyilván a kerületi lakosság számának stagnálásával, fővárosi arányának csökkenésével (1891: 7%, 1906: 4%) is összefüggésbe

¹⁶⁷ Számításaink szerint a legkorábbi időmetszetben, 1869-1871-ben válóper folytató pest-budai (jobbára persze: kitért) katolikus felek ismert lakcímeinek 29%-a koncentrált a Belvárosban, holott 1870-ben a pesti oldal katolikus lakosságának is csak 13%-a élt itt. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 204. Az arány tartósnak bizonyult (30%), miközben 1881-ben a katolikus népesség mindössze 7%-a lakott a városmagban. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(II.): 88-89. 1888-1890-ben azonban már csak 15%-uk, 1904-1906-ban mindössze 6%-uk élt a IV. kerületben (szemben a népesség előbb 6, s a házasság utóbb 4%-ával). BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(II.): 26-27. (táblázatok); 1906: 250-251. Mindez arra utal, hogy a katolikus felek viselkedése – korábbi belvárosi „tömörülése”, majd 1895 után általános (relatív) aktivizálódása – általában véve meghatározó szerepet játszott a válási gyakoriság fővárosi területi különbségeit illetően.

hozható, de annál – mint láttuk – sokkal nagyobb mérvű volt.¹⁶⁸ A Nagykörúton túli negyedekre eső pesti válóperes lakcímek 1888-1890-ben 33%-os arányát ekkor a balparti népesség feléhez kell mérni. Igaz, hogy a pesti lakosság ebben az övezetben gyarapodott a leggyorsabban, de a pereskedők súlyának másfél évtized alatti megduplázódásával (1904-1906: 66%) még a népesség rohamos növekedése sem tudott lépést tartani.¹⁶⁹

Még izgalmasabb, hogy a 20. század elején már a főváros olyan területein találunk nagy, vagy viszonylag jelentős számban válóperes feleket, amelyek két-három évtizeddel korábban még ritkán lakottak, esetleg néptelenek voltak. Közelebbről szembeötlő a válási népmozgalom századforduló környékére tehető élénkítése az V. kerület Lipót körúton kívüli negyedeiben; még inkább a VI. kerület Teréz körúton túl, a Nyugati-pályaudvarhoz közel, valamint a vasútvonal másik oldalára eső, a Váci út által határolt népszámlálási körzeteiben; a VII. kerület közvetlenül az Erzsébet körút külső ívén fekvő, továbbá a Keleti-pályaudvar közelében, az Aréna úttól a Rottenbiller utcáig terjedő részében (de az egykori külterületeken is); a VIII. kerület egyes József körúton kívüli körzeteiben; ugyanígy a IX. kerület Ferenc körúton túli, korábban fehér foltként feltűnő negyedeiben. Igaz, a budai oldalon hasonló intenzitású elmozdulások nem ragadhatók meg, mindazonáltal érdekes, hogy az I. kerület, illetve a II. kerület alsó-vizivárosi részének „passzivitásával” szemben a Felső-Viziváros és az Országút, továbbá a korai időmetszetekben alig-alig feltűnő III. kerület a helyi pereskedők vonatkozásában komolyabb növekedést látszik produkálni.

Az előbb felvázolt folyamatoknak a vizsgált korszak tekintetében megállapítható végeredménye látható a II.33. térképen. Ez jóval finomabb összevetésre ad lehetőséget, amennyiben az 1905-1907-ben kimondott válások kalkulált területi megoszlása alapján számolt, tisztított – házasságához viszonyított – rátáit ábrázolja.¹⁷⁰ Habár, ami a külterületeket illeti, számos népszámlálási körzetben nem kaptunk értékelhető eredményt, ahol mégis, ott rendszerint szembetűnő a különbség a város magas válási gyakoriságú belterületeihez képest. Míg a belterületeken 1000 házasságra évente 3-4-5 válás juthatott, a külterületeken csupán 1-2. Az egyetlen, bizonytalan kivétel sajátos: a X. kerület magja, a tulajdonképpeni Kőbánya, amelynek rátája környékéhez képest nagyon magasra (évi 4-5 válás 1000 házasságra) becsülhető.¹⁷¹ A térkép egyébiránt megerősíthet abban, hogy a fővárosi válási gyakoriságot nem tanácsos kerületi léptékben vizsgálni. A nagyváros övezeteit keresztbe metsző kerületek (V., VI., VII., VIII., IX.) körzeteiben a magastól az alacsonyig terjedően a legkülönbözőbb ráták fordulhattak elő. Talán a legjobb példa erre a hosszan elnyúló V. kerület, amelynek Belvároshoz közel eső központjában a századelőn évente több mint 4 válás fordult elő 1000 házasságra számítva; a viszonyszám a Lipót körúton belüli körzetben 3-ra, azon túl 2,5-re csökkent; a Dráva utcán kívül fekvő legtávolabbi körzetben viszont már az 1-et sem érte el. A Lipótváros példája azért is szemléletes, mert megerősíti a térképről leolvasott szabályszerűséget: *a városmaghoz közel eső körzetekben a válási gyakoriság magas volt, attól távolodva pedig fokozatosan csökkent.* A „városmagon” egyébként ezúttal inkább a Belváros északi felétől a VII. kerület Erzsébet körútig terjedő része alkotta „tengely” értendő, amely kiugró válási gyakorisággal (1000 házasságra eső évi 6-7 válással) tüntetett. A szomszédos népszámlálási körzetekben a ráta rendre 4-6, távolabb 3-4 között alakult.

¹⁶⁸ A belvárosi népesség arányának számításához: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(II.): 188.; 1891: 75.; 1906: 241.

¹⁶⁹ BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(II.): 2-3. (táblázatok); 1906: 241. Megjegyzendő, hogy a pesti házasságához viszonyított (76%) élt a Nagykörúton túl. A házasságához viszonyított megoszlása sajnos csak a legutolsó időmetszetben számítható: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906: 278-279. (táblázatok)

¹⁷⁰ A rátákat az 1906. évi fővárosi népszámlálás számlálókörzeteit illetően, tisztítottan, vagyis a házasságához viszonyítva tudtuk kiszámítani. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906: 278-279. (táblázatok) (A körzetek a függelékként publikált térképen láthatók.) Ennél az 1905-1907. évi válások ismert abszolút számait az 1904-1906-ban indított válóperes szereplőinek lakhelye szerint osztottuk el, megharmadolva (mivel éves rátát kívántunk számítani), a népszámlálási körzetek között. A kimondott válások csak 70%-át vettük figyelembe, mivel a pereskedők csoportjában 1904-1906-ban ekkora az ismert budapesti címek aránya.

¹⁷¹ A II.33. térképen csak kicsiben található 60. számú számlálókörzetről van szó, ahol 1000 házasságra 4,66 válást számítottunk. A bizonytalanságot itt a nehezen kivehető körzethatárok okozzák, amelyek miatt a válóperes lakcímek lokalizálása, s annak nyomán a válási ráta kiszámítása szükségszerűen nélkülözi a pontosságot. Mindenesetre ez is mutatja, hogy kerületrészenként komoly különbségek lehettek a válási gyakoriság terén.

A JOG SZÖVEDÉKE

III. Hatalmi aspektusok

„Felekezeti rendszer” és szekularizáció

A házasság felbontása – ezt már a disszertáció első felében többször hangsúlyoztuk – nem tisztán „társadalmi tény” abban az értelemben, hogy a jelenséget sohasem csupán társadalmi meghatározottságok alakították. A válás nem egyszerűen egyik vagy másik házastárs elhatározásától, a család, esetleg a szélesebb rokonság, szomszédság, ismerősi kör befolyásától, az azok által közvetített minták, normák összjátékától függött. Amint a házasságkötés, úgy a kötelék felbontása is évszázadok óta egyházi, illetve – újabban – állami ellenőrzés alatt állt. A család rendjének házastársak általi megbolygatása, ha a házon belüli konfliktus nyilvánosságra került, a korabeli felfogás szerint a társadalom rendjét fenyegette, illetőleg – korábban – könnyen a felsőbbség elleni akcióként nyerhetett értelmet. (Nem véletlen, hogy Európában éppen az *ancien regime*-et romba döntő francia forradalom idején liberalizálták a házassági jogot, s az szolgáltatta először a tömeges válások tapasztalatát.) A hatalmi kontroll mindenestre – változatos formákban: a felállított tilalmaktól kezdve, a válókok meghatározásán keresztül, egészen a procedura aprólékos szabályozásáig – rányomta bélyegét a házasságok felbontására.

A budapesti válások kapcsán természetesen nem vállalkozhatunk a házasságok feletti ellenőrzés formáinak és változásainak, és ahhoz kapcsolódóan a házassági jog történeti fejlődésének bemutatására. Annál kevésbé, mivel ehhez a kérdéskör magyar vonatkozású jog- és társadalomtörténeti szakirodalmi vajmi kevés segítséget kínál.¹⁷² A vázlatos áttekintés mindazonáltal, a dolog jelentőségénél fogva, elkerülhetetlen. A házassági jog(ok) előállításának módja a 19. században általában véve radikális változáson ment keresztül, amelynek különböző aspektusai más-más módon bár, de nyilvánvalóan érintették a válópert folytató házaspárokat. A házassági jogot, illetőleg a házasságok kötését és bontását illető jogszabályok alkotásának és alkalmazásának jogát mindinkább az állam sajátította ki, az egyházak szerepe e téren fokozatosan minimálisra csökkent. Időközben gyökeres változáson ment keresztül a házasságok feletti kontroll technikája is: a korábbi közvetlen érintkezések, a felsőbb rendeletek és lokális közösségi normák sajátos összetételéből álló (szokás)jog esetekre szabott alkalmazása helyett felgyorsult a formális polgári (anyagi és alaki) jog rendszeres előállítása, amiből zárt logika mentén levezethetővé vált az egyes esetekre alkalmazandó jog. A

¹⁷² A jogtörténészek tradicionálisan az írott jogszabályok elemzésére szorítkoznak, illetőleg a polgári házasság intézményének kialakulására koncentrálnak: DEGRÉ, 1983.; HERGERNÉ, 2006: 73-112. Átfogó jellegű társadalomtörténeti, történeti jogszociológiai szempontú elemzésről nincs tudomásunk. – Ekként jellemző, hogy némely szerző még azzal sincs tisztában, hogy Magyarországon a házasság felbontása az 1894: XXXI. tc. hatályba lépte előtt is lehetséges volt: KULCSÁR, 2007: 328. (Bár ugyanő 1896 előtt is válási rátát számol: uo. 327.)

jogszolgáltatás egységessége felett továbbá a 19. század második felétől a közigazgatási hatóságok, kiküldött hatósági személyek, egyházi közegek helyébe lépő független bíróságok örködték, amelyeken az „új jogot” elsajátító és propagáló professzionális jogászok ragadták magukhoz a kezdeményező szerepet, nemcsak a peres felekkel szemben (bírák, ügyészek), de azok oldalán is (ügyvédek).

A jelzett folyamatok a nyugati világban általánosan érvényesültek, s történeti távlatban rövid idő alatt hasonló alapelveken nyugvó, szekularizált házassági és családjogokat, jogrendeket hoztak létre.¹⁷³ Magyarországon ilyen irányban tett döntő lépésként értékelhető az 1895-ben életbe lépő házassági törvény, amely európai – elsősorban német – joganyagot ültetett át. Ennek nyomán a házasságok kötése és bontása a Magyar Korona Országaiban (Horvátország kivételével) maradéktalanul állami ellenőrzés alá került. A házassággal kapcsolatban minden állampolgárra nézve ugyanazon jogok és kötelességek álltak fenn, vitás esetekben pedig kizárólag állami bíróságok jártak el.¹⁷⁴ Másfelől nézve viszont sajátos mozzanat, hogy az 1894: XXXI. tc. korántsem tekinthető a jogi modernizáció egyfajta betetőzésének, amennyiben a magyar jog korabeli rendszerében inkább törésként, semmint szerves jogfejlődés eredményeként jelentkezett.

A törés talán nem is annyira a szekularizált házassági jog megjelenésében ragadható meg, hiszen az állami szerepvállalás, s különösen a világi bíróságok jogtermelése már korábban is intenzív volt, s a házassági törvény születésekor kerekén egy évszázados múltra tekinthetett vissza. Ezúttal sokkal inkább a jogi tradíció megszakadását szükséges hangsúlyozni. Az 1894: XXXI. tc. ugyanis nem egyszerűen szekularizálta a korábban az egyházak terrénumához tartozó házassági jog(oka)t, hanem eltörölte azt a felekezeti rendszert, amely a 18. század végén éppenséggel világi beavatkozás nyomán jött létre, s amelynek egyébiránt az államhatalom mindvégig meghatározó tényezője maradt. Mindenesetre, ha meg akarjuk érteni a házassági jog korabeli rendszerének működését, illetőleg a válások elterjedésében játszott szerepét, elengedhetetlen a felekezeti szisztéma fejlődésének, valamint a rendszerváltás mibenlétének feltárása.

Az állam modern fogalmának nehezen megfeleltethető magyarországi politikai berendezkedést a 19. században az uralkodó és a rendek, utóbb a magyar országgyűlés és a kormány – a „korona” és az „ország” – közötti, „történeti alkotmányon” nyugvó, változó erőegyensúly jellemezte.¹⁷⁵ Ezt a 18. század végétől, időről-időre a felvilágosult abszolutizmus és a régebről eredeztethető birodalmi központosító törekvések, valamint a rendies keretek között szerveződő nacionalizmusok billentették az egyik vagy a másik oldalra. Az uralom fontos eleme volt az egyházpolitika, amely az etnikailag-vallásilag sokszínű Habsburg Birodalomban, a központi hatalom viszonylagos gyengesége folytán, mindenkor, de a 18. század végétől kezdve mindenképpen különös tételt bírt. Az egyházak egyfelől a politikai rendszer szerves részei voltak, másfelől privilégiumaikon keresztül híveik, az általuk képviselt közösség valós és vélt, később felekezet és etnikum gyakori összefüggése nyomán gyakran „nemzetivé” tágított jogait is védelmezték.

A házassági jog(ok) a 18. század végéig magától értetődő módon az egyházi jogok különös területét képezték, amire az államnak – akár az uralkodónak, akár a rendeknek – közvetlenül nem volt befolyása. Magyarországon a reformáció térhódítása nyomán a kánonjog egyeduralma ugyan megtört, amely közvetett módon lehetőséget adott a világi hatalom beavatkozására, a 17. századtól azonban egyfajta visszarendeződés történt, aminek következtében a katolikus egyház akatolikus házasságok feletti ellenőrzést célzó – a birodalmi kormányzat által az 1731-es *Carolina Resolutio* kiadásával kifejezetten elismert – jogigénye többé-kevésbé érvényesülni tudott. Az „ősi hit” (*avita, hereditaria religio*) domináns pozícióját legfeljebb a kormányzattal különleges kapcsolatot ápoló ortodox egyház gyengítette, amely ilyen téren, „túrt” státusa ellenére, képes volt megőrizni autonómiáját.

Ezt az állapotot változtatták meg II. József császár reformjai, amelyek az állam és az egyházak viszonyának újrafogalmazásának keretében formailag szekularizált házassági jogot fektettek le. Az 1783-as, Magyarországon 1786. március 6-án kiadott *Ehepatent* 1. §-a lakonikusan leszögezte, hogy a

¹⁷³ ANTOKOLSKAIA, 2003.; WILLEKENS, 2003.

¹⁷⁴ Ebből a nézőpontból értékeli a törvényt: HERGERNÉ, 2006: 99-106.

¹⁷⁵ Vö. PÉTER, 1998a.

házasság polgári szerződés, s az ebből származó perek kizárólag a polgári törvényszékekre tartoznak.¹⁷⁶ Noha a valamennyi felekezet tagjainak házassági ügyeire kiterjedő, egységes állami házassági jogot érvényesítő bíraskodás a Lajtán innen kérészéletűnek bizonyult (az uralkodó halálával megszűnt, s visszaállt a megelőző állapot), a jozefianus szisztéma magyarországi felszámolása, az egyházak hierarchiájában történt jelentős elmozdulások és a kibontakozó rendi reformmozgalom nyomán, korántsem egyszerű restaurációt jelentett.

II. József reformjai nyomán, 1811-ben a Habsburg Birodalom osztrák felében bevezetésre került az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, amely természetesen a házassági jogot is felölelte. Ausztriában a házassági perek ettől kezdve – kivéve az 1856-1868 közötti időszakot – mindvégig világi bíróságok hatáskörébe tartoztak. Magyarországon viszont az 1790-91-es országgyűlés törvényhozása a házassági jog(ok) fejlődésének, nyilvánvalóan védekezésként a központi hatalom imént megtapasztalt túlerejével szemben, az egyházi jogok megerősítésével, és egy sajátos, az elismert felekezetek paritásán alapuló rendszer létrehozásával, merőben új irányt szabott.¹⁷⁷ Ennek megfelelően visszaállt a katolikus és az ortodox szentszékek bíraskodása, az 1790-91: XXVI. tc. 11. pontja pedig a magyarországi evangélikusok és reformátusok számára is megengedte házassági ügyekben eljáró saját egyházi székek felállítását.¹⁷⁸

Az, hogy Magyarországon mégsem jött létre egy az erdélyihez hasonló, tiszta felekezeti rendszer, elsősorban a birodalmi kormányzat obstrukcióján múlt, amely korántsem vonult vissza a házassági jog területéről, illetőleg továbbra is igényt tartott a magyarországi protestáns házassági perek kapcsán alkalmazandó anyagi jog és eljárás rendeleti úton történő meghatározására. Ekként végül legfelsőbb jóváhagyás hiányában, habár előzőleg folytak előkészítő munkálatok, nem jöhettek létre protestáns egyházi törvényszékek, s érvényben maradt az 1790-91: XXVI. tc. átmenetinek szánt rendelkezése, amely „az utóbbi években érvényes elvek szerint” a világi bíróságokra (vármegyei, kerületi törvényszékekre, szabad királyi és bányavárosok tanácsaira) bízta a protestáns házassági ügyeket.¹⁷⁹

A 19. század első harmadában egy sor királyi rendelet született, amely a világi bíróságok házassági perekben követendő eljárását volt hivatott szabályozni. Ezek egyrészt kifejezetten is fenntartották a II. József-féle házassági pátens érvényét (az 1790-91: XXVI. tc. 11. pontja – mint láthattuk – csak homályos utalást tartalmazott erre vonatkozóan), másrészt házasságvédő kirendelésével, és a perek Magyar Királyi Kúriához való kötelező felterjesztésének ismételt előírásával igyekeztek a házasság felbontását megnehezítve, a joggyakorlatnak egységes alakot biztosítani.¹⁸⁰ Az állami beavatkozás nyomán tulajdonképpen sajátos házassági jog született, amely legfeljebb a pátens protestáns forrásai, és a törvényhatóságok eljárása által közvetített szokás miatt nevezhető felekezetiinek.

Az 1790-91 utáni rendezés stabilitását a 19. század derekáig az uralkodó és rendek közötti politikai erőegyensúly biztosította. A „felekezeti rendszer” gyakorlati működőképességét mégis már ekkoriban megkérdőjelezte a vegyes házasságok ügye, illetőleg a vallásváltoztatások és azok jogkövetkezményeinek kérdése, amely a következő évtizedekben a protestáns sérelmek fő forrásává, s a szisztéma *punctum saliensévé* vált. A vegyes házasságok ügyének különös nyomatékot biztosított, hogy az 1830-1840-es években rendies keretek között szerveződő, liberális elveket követő magyar nacionalizmus kiállt a domináns katolikus egyház által elkövetett „visszaélések” orvoslása, illetőleg az

¹⁷⁶ A pátens a pesti tanácsi anyagban: BFL IV. 1202. c. Int. a.m. 108. Közli: SZTEHLO, 1890: 257-272.

¹⁷⁷ A magyarországi egyházak hierarchiájáról, különös tekintettel a „bevett vallás” fogalmának homályosságára: PÉTER, 1998b: 363-368.

¹⁷⁸ 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről. CORPUS JURIS HUNGARICI. Előzőleg a magyarországi protestánsok folyamatos küzdelemben próbáltak érvényt szerezni házassági joguknak a szentszéki bíraskodással szemben: SZTEHLO, 1890: 29-32.

¹⁷⁹ SZTEHLO, 1890: 32-33.

¹⁸⁰ A Helytartótanács 1796. december 13-án kelt körlevele: BFL IV. 1202. c. Int. a.m. 108. A Helytartótanács 1815. július 4-én, illetve július 25-én kelt 19215. sz. rendelete: BFL IV. 1202. c. Int. a.m. 6215. A Helytartótanács 1822. augusztus 6-án kelt rendelete: BFL IV. 1002. e. 328. A Helytartótanács 1828. február 26-án kelt rendelete: BFL IV. 1202. c. Int. a.m. 6215.

1790-91: XXVI. tc. kánonjog felé engedményeket tevő előírásainak módosítása mellett. Az 1790-91: XXVI. tc. 16. pontja ugyanis a házasságkötéskor vegyes, vagy valamelyik fél protestáns vallásra való áttérése folytán vegyessé vált házasságok tekintetében fenntartotta a katolikus szentszékek joghatóságát, ami nyilvánvaló hátrányt képezett a protestáns vagy protestánsná lett fél számára, mivel azok természetesen a kánonjogot alkalmazták.¹⁸¹

Habár a reformmozgalom vallásilag eredendően, államnacionalizmusként és a magyar etnikum felekezeti tagoltságánál fogva közömbösként szerveződött, a felekezeti egyenlőség és viszonyosság, valamint a lelkiismereti szabadság elvének képviselésével nyíltan szembekerült a – különleges pozícióját a kormányzatra támaszkodva őrizni próbáló – katolikus egyházzal. A mozgalom e téren a politikai egyensúly 1848-as forradalmakat követő felborulása nyomán, az 1848: XX. tc.-ben csúcsosodott ki, jóllehet az említett elveket deklaráló törvény gyakorlati következményeinek levonására már nem kerülhetett sor.¹⁸² Így elmaradt a vegyes házasságok feletti bírói joghatóság problémájának megoldása is, amely a reformkorban a vegyes házasságok kötése, az abból származó gyermekek vallása, és az áttérések körül zajló viták mellett ugyan némileg a háttérbe szorult, de alkalmanként szintén szóba került.

Magyarországon a házassági jog korábban rendies keretek között kialakult és fenntartott rendszerét a szabadságharc leverése utáni birodalmi központosítás sem forgatta fel. Emögött persze nem annyira az új rezsim gyengeségét, sokkal inkább a forradalmakra adott „neokonzervatív” reakció szerepét, a jozefinizmus örökségével való szakítás eredményét gyaníthatjuk. Így bár a kormányzat a jogszolgáltatás tekintetében gyökeres reformokat hozott, a házassági jog terén korántsem hajtott végre hasonló horderejű változtatásokat. A Magyarországon az 1852. november 29-i nyílt paranccsal 1853. május 1-től életbe léptetett polgári törvénykönyv vonatkozó jogszabályai alól eleve kivették a katolikus és ortodox alattvalókat, fenntartva azokra a saját jogok hatályát és a szentszékek hatóságát.¹⁸³ Sőt, hamarosan visszarendeződésre került sor birodalmi szinten is: az 1855-ben a Szentszékekkel kötött konkordátum nyomán az 1856. október 8-i nyílt paranccsal életbe léptetett „házassági törvény” a katolikus házasságok vonatkozásában felfüggesztette a polgári törvénykönyv vonatkozó paragrafusainak érvényét (ez az állapot 1868-ig tartott, amikor az osztrák *Reichsrat* eltörölte a konkordátum házassági jogi következményeit).¹⁸⁴ A folyamat sajátos magyarországi betetőzésékként értékelhető a kéréséletű, 1859. szeptember 1-én kiadott ún. protestáns pátens, amely hivatkozva az 1790-91: XXVI. tc.-re, házassági ügyekben eljáró protestáns egyházi bíróságok felállítását rendelte el.

A birodalmi központosító törekvések két kevésbé látványos, ám annál nagyobb jelentőségű hozadékát kell még megemlíteni, amelyek az állam mozgásterét és az állami bíróságok hatáskörét mégiscsak – a jelzett tendencia ellenére – bővítették. Az egyik, hogy 1853-tól kisebb megszakításokkal, és ingadozó joggyakorlat mellett, az egyházi bíróságok hatásköre nem terjedt ki a házassági viszonyból született gyermekek elhelyezésének és a felmerülő vagyoni kérdések eldöntésére. Az *Oberste Gerichtshof* praxisa mindvégig, még az e tekintetben restaurációt hozó 1856-os katolikus házassági törvény kiadása után is, ilyen irányba mutatott.¹⁸⁵ Az „újítást” illető szakmai-politikai konszenzust jelzi, hogy az elv később, az 1860-as évekbeli átmenet bizonytalanságának véget vetve, a magyar polgári perrendtartásban ugyancsak lefektetésre került: „Minden egyéb, a házassági viszonyból származható

¹⁸¹ Sztéhlo Kornél szerint azon házasságokra nézve, amelyek a katolikus fél (esetleg mindkét házastárs) kitérése folytán tisztán nem-katolikusokká váltak, törvényhatóságokként eltérő gyakorlat érvényesült: SZTEHLO, 1890: 87.

¹⁸² 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában. CORPUS JURIS HUNGARICI.

¹⁸³ Ehhez járult az 1854. augusztus 28-án kiadott helytartósági rendelet, amely a katolikus fél kitérése esetében sem engedte meg a kötés idején vegyes házasság felbontását: SZTEHLO, 1890: 87.

¹⁸⁴ VOČELKA, 1978.

¹⁸⁵ A tendencia a magyar jogi szaksajtóban megkülönböztetett figyelmet kapott. Jogeset s legfelsőbb-törvényszéki döntvény. Az 1856-ki oct. 8-án kibocsátott házassági törvény alkalmazásához. TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1860. január 20-i 6. szám 23-24. Legfelsőbb-törvényszéki döntvény. Az 1856-ki oct. 8-án kibocsátott házassági pát. 60. §-nak alkalmazásához. TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1860. március 6-i, 9-i, 13-i 19-21. szám 74-75., 78-79., 82-83. Legfelsőbb-törvényszéki döntvény. TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1860. május 4-i, 8-i, 11-i 35-37. szám 139-140., 143-144., 146-147. Legfelsőbb-törvényszéki döntvény. A katolikusok házassági törvényének 236. §-hoz. TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1860. május 15-i 38. szám 150.

peres kérdések, melyekre nézve eddig az egyházi törvényszékek ítélték – jelesen a születés törvényességének kérdése, a perlekedő házastársak közt a gyermekek tartása és a házassági elválásból felmerülhető vagyoni követelések iránti keresetek – az illető polgári [...] törvényszékekhez utasíthatnak.”¹⁸⁶

A másik, hogy az állami bíróságok 1853-tól immár, a polgári kódex vonatkozó paragrafusai értelmében, a magyarországi zsidóság bontópereiben is közreműködtek. Bár 1860 után néhány évig zavar uralkodott azt illetően, hogy milyen jogszabályok alkalmazandók a zsidó válóperekben – vannak-e egyáltalán alkalmazandó állami normák? – az 1863. november 2-án kiadott 15940. számú udvari kancelláriai rendelet, lényegében az osztrák polgári törvénykönyvnek megfelelően, rögzítette a vonatkozó alaki és anyagi jogot.¹⁸⁷ A sors fintora, hogy ez a deklaráltan átmenetinek szánt, magyar közjogi szempontból törvénytelennek számító alkotás, amelyet a joggyakorlat tartott fenn, s aztán mindössze egy 1878-ban kiadott vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet recipiált, végül egészen a házassági törvény 1895. évi életbe léptéig érvényben maradt.¹⁸⁸

A kiegyezést követően a törvényhozás, habár kétségtelenül már ekkoriban élénk polémia folyt a házassági jog egységes állami rendezése körül, végül a felekezeti egyenlőség és viszonyosság reformkorban meghirdetett, s az 1848: XX. tc.-ben kifejezett elvének gyakorlati átültetése mellett döntött. A polgári perrendtartás házassági pereket is érintő törvénytervezete eredetileg a *status quo* alapján állott, amennyiben, hatáskörük köteléki perekre való korlátozása mellett, fenntartotta a katolikus és ortodox szentszékek házassági bíraskodását, amely tehát *horribile dictu* kiterjedt volna a vegyes házassági perekre is.¹⁸⁹ Amíg az országgyűlés jogügyi bizottsága ezzel a megoldással szemben foglalt állást, és az egyházi bíróságok polgári jogi téren való működésének tökéletes felszámolását, a válóperek világi bíróságok hatáskörébe helyezését javasolta, addig a központi bizottság lényegében az eredeti törvényjavaslat mellett tette le voksát.¹⁹⁰ A képviselőházi diskusszió során, csakúgy mint a bizottságokban, kétféle álláspont kristályosodott ki. A radikális változtatás pártján állók az egyházi bíróságok megszüntetését és a polgári házasság behozatalát célzó törvényjavaslat beterjesztését szorgalmazták. A többség viszont a polgári házasság intézményét időelőttinek, s a törvényjavaslatot – a felekezeti egyenlőség elvének biztosítása, illetőleg a vegyes házassági perek kérdésének megnyugtató rendezése mellett – elfogadhatónak tartotta. Ennek elemeként egyébként többen, hivatkozva az 1790-91: XXVI. tc. 11. pontjára, a magyarországi protestáns, és az új viszonyoknak megfelelően, izraelita egyházi bíróságok felállításának eszméjét is felvetették.¹⁹¹

A polgári perrendtartásról szóló törvényjavaslat főrendiházi vitájában a polgári házasság kérdése már csak a vegyes házasságokat illető akadályok elhárítása kapcsán került terítékre,

¹⁸⁶ 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában 22. §. CORPUS JURIS HUNGARICI. A szentszékek ugyan még később is tettek kísérletet vagyoni kérdések elbírálására, de a törvénnyel felvértezve az állami bíróságok eredményesen szabtak gátat annak. 1879-ben a veszprémi szentszéknek ugyan sikerült a megítélt ideiglenes nőtartás végrehajtási úton történő foganatosítása, de a törvénytelen eljárást a Kúria megsemmisítette: A Semmitőszék teljes tanácsülési döntvényei. Az apr. 16-ki plénumban. TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1879. február 28-i 16. szám 64.

¹⁸⁷ MOL D 189. 15940/1863. Közli: SZTEHLO, 1890: 273-279.

¹⁸⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én kelt 17619. számú rendelete: MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1880: 774-783.

¹⁸⁹ A polgári perrendtartásról szóló törvénytervezet 22. §-a: FŐRENDIHÁZI IROMÁNYOK 1865-1868. II. kötet 163., 234. szám (CXVII. ülés, 491. jegyzőkönyvi pont).

¹⁹⁰ A jogügyi bizottság jelentése a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről: KÉPVISELŐHÁZI IROMÁNYOK 1865-1868. VI. kötet 82-83., 329. szám (CCXCIV. ülés 2622. jegyzőkönyvi pont). A központi bizottság jelentése a polgári törvénykezési rendtartás főbb irányelveiről: KÉPVISELŐHÁZI IROMÁNYOK 1865-1868. VI. kötet 98., 335. szám (CCXCVIII. ülés 2656. jegyzőkönyvi pont).

¹⁹¹ A radikális álláspontot reprezentálta Tisza Kálmán, Bobory Kálmán, Nyáry Pál felszólalása; a mérsékelt Geduly Lajosé, Deák Ferencé, Szász Károlyé. A Ház végül 147:80 arányban vetette el a jogügyi bizottság javaslatát. KÉPVISELŐHÁZI NAPLÓ 1865-1868. X. kötet 164-188. CCC. ülés (1868. október 21.) Az izraelita egyházi bíróságok létesítését célzó javaslat, amelyet már a jogügyi bizottság véleménye tartalmazott, azért is érdekes, mert ellentétes az 1867: XVII. tc. későbbi értelmezésével, miszerint az emancipáció a felekezetet nem, csak a felekezethez tartozó egyéneket érintette!

egyébíránt hallgatólagos egyetértés uralkodott a „felekezeti rendszer” fenntartása körül.¹⁹² Sőt, ahhoz képest teljes fordulatot hozhatott volna, hogy a főrendiház jogügyi bizottsága előzőleg pártfogásba vette a protestáns és izraelita bíróságok létesítését célzó képviselőházi indítványt, de miután a protestáns főrendek nem mutattak érdeklődést külön bíróságok szervezése iránt, a javaslatot elejtették.¹⁹³ A vegyes házassági perek gordiuszi csomóját végezetül báró Radvánszky Antal javaslata vágta ketté, aki az ilyen perek megkettőzését vetette fel: eszerint a bíróságok, a vonatkozó hitelvek szerint, mindig csak az adott felet kötelező ítéletet hozhattak.¹⁹⁴ Ennek nyomán került gyors betérjesztésre, majd elfogadásra az 1868: XLVIII. tc., amely a vegyes házassági válópereket előbb az alperes, majd a felperes illetékes bírósága által rendelte jogerős ítélettel eldönteni.¹⁹⁵

Negyedszázaddal később, a magyar házassági törvény megalkotói amellettt érveltek, hogy a kiegyezés házassági törvényhozása pusztán átmeneti jellegű intézkedéseket hozott, amivel mintegy elnapolta a polgári házasság voltaképpen maga által óhajtott megvalósítását.¹⁹⁶ Habár kétségtelen, hogy a törvényhozókban felmerültek elvi kifogások a felekezeti bíráskodással szemben, a képviselőház nagy, és a főrendiház túlnyomó többsége mégiscsak a közjogi folyamatosságot, annak keretében az elismert egyházak jogainak védelmét, illetőleg az 1790-91-ben lefektetett „felekezeti rendszer” liberális elveknek megfelelő korrekcióját, és nem – ha számosan előrevetítették is behozatalát – a civil házasság (és válás) merőben idegen intézményének meghonosítását tartotta szem előtt.¹⁹⁷ A prioritásokat jól mutatja, hogy Erdélyben, habár a Királyhágón innen eltérő rendezés történt, érintetlen maradt az ott évszázadok óta fennálló protestáns egyházi bíróságok hatásköre házassági köteléki perekben (sőt, az erdélyi izraeliták helyzete sem változott, amennyiben a világi bíróságok 1895-ig az osztrák polgári törvénykönyv vonatkozó előírásait alkalmazták). Pusztán az a tény, hogy az állítólagos provizórium huszonhét esztendőtt ért meg, kérdéssé teszi, mennyiben lehetett már 1868-ban ténylegesen stratégiai cél, nem csupán a politikai taktikázás része a polgári házasság behozatala.

Az 1868-as törvények megalkotói nem láthatták előre, pontosan miféle következményekkel jár majd a felekezeti egyenlőség és viszonyosság eszméjének gyakorlatba való átültetése. 1868 után vegyes házásoknál a korábban uralkodó kánonjog helyett az egyéni vallásos meggyőződésnek megfelelő, különböző anyagi és alaki jogok érvényesítése – természetesen módon kihatván a kötelék másik „végére” is – abszurd helyzetekhez vezetett.¹⁹⁸ Ezt tetézte, hogy senki sem mérte fel, milyen gyúanyagot képez a vegyes házassági válóperekről szóló törvény az áttérések szabályozásával

¹⁹² A polgári perrendtartást illető főrendiházi vitában báró Prónay Gábor, majd báró Vay Lajos említette a felekezeti rendezés alternatívájaként a polgári házasság behozatalát: FŐRENDIHÁZI NAPLÓ 1865-1868. I. kötet 478., CXIX. ülés (1868. november 12.)

¹⁹³ A protestáns egyházi bíróságok törvényszövegben való említésének elhagyását Tisza Lajos indítványozta: FŐRENDIHÁZI NAPLÓ 1865-1868. I. kötet 495-496., CXX. ülés (1868. november 13.) Emellett elsikkadt az izraelita egyházi bíráskodás kérdése. Elejtésével kapcsolatban csak Haynald Lajos érsek emelt kifogást: uo. 497. Megjegyzendő, hogy később, 1881-ben a debreceni zsinat megint felvetette magyarországi református bíróságok felállításának eszméjét: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1881. december 2-i 49. szám 412. Erről a házassági törvényjavaslat képviselőházi vitája során szintén esett szó: Vö. KÉPVISELŐHÁZI NAPLÓ 1892-1897. XVI. kötet 269-295. (303. országos ülés 1894. március 1-én, csütörtökön).

¹⁹⁴ FŐRENDIHÁZI NAPLÓ 1865-1868. I. kötet 476-478., CXIX. ülés (1868. november 12.)

¹⁹⁵ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. CORPUS JURIS HUNGARICI.

¹⁹⁶ 1894. évi XXXI. törvénycikk indoklása a házassági jogról. CORPUS JURIS HUNGARICI.

¹⁹⁷ Megjegyzendő, hogy a viták során többször utaltak az 1868-as osztrák rendezésre, a *Not-Zivilehe* behozatalára, illetve az egyházi házassági bíráskodás felszámolására, amely tehát inspirálhatta a polgári házasság és az állami házassági bíráskodás magyarországi híveit. Előbbi azonban meglehetősen korlátozott forma volt, hiszen csupán az állam által el nem ismert felekezeti házassági akadályok elhárítását célozta.

¹⁹⁸ A legismertebb, hogy a házassági kötelékből kiszabaduló, s újraházasodó félnek, ha házastársa katolikus volt és maradt, két házastársa lett, ami ugyan formális jogi szempontból nem volt igaz, de a kortársak morálisan tarthatatlan „törvényes bigámia” beszéltek: SZTEHLO, 1891. Hasonlóképpen, a valamelyik fél kikeresztelkedése (pontosabban: katolikus betérése) folytán vegyessé vált izraelita házassági köteléket az állami bíróság felbonthatta ugyan, de ha aztán a zsidó házastárs is katolikussá lett, a házassági kötelék az ily esetben mérvadó kánonjog értelmében akkor is feléledt, ha a zsidó fél időközben már újraházasodott. Ezt illetően tanulságos, a zsidó felekezet hátrányos helyzetét szemléltető polémia: MAGYAR-ZSIDÓ SZÉMLE 1887. 159-160., 237-238., 291-292., 293., 294-295., 365-368.

elegyítve. Az utóbbit tárgyzó 1868: LIII. tc. nem csupán a vallásváltoztatást könnyítette meg, de annak 8. §-a leszögezte: „Az áttértnek áttérése utáni minden cselekvényei azon egyház tanai szerint ítélandók meg, melybe áttért, s az általa elhagyott egyház elvei reá nézve semmiben sem kötelezők.”¹⁹⁹ Miután a rendszer keretei között a valláshoz adott esetben – a szó szoros értelmében – életbevágó polgári jogi következmények fűződtek, a vallásváltásokat a legtöbbször profán szándékok mozgatták. A házassági perekben legalábbis nagyon hamar mindennaposakká váltak az olyan áttérések, amelyek kifejezetten a házassági kötelék felbontását, esetleg a bontás megnehezítését célozták.²⁰⁰ Sőt, az 1880-as évektől terjedőben voltak az olyan, többnyire migrációs válásokhoz kapcsolódó, taktikai célú vallásváltoztatások, amelyek már nem elsősorban a bontani vagy nem bontani kérdése körül forogtak, hanem mindössze procedurális előnyök kiharcolását célozták.²⁰¹

A másik nagy problémát az jelentette, hogy a felekezeti egyenlőség elve csak a bevett felekezetek tekintetében érvényesült, és az egyházak hierarchikus rendszerében a nem-recipiált felekezetekhez tartozó házasságokat számos joghátrány sújtotta. Így például a magyar bíróságokhoz forduló anglikán, vagy metodista felek esetében alkalmazandó „felekezeti jog”, avagy egyáltalán az eljárás megindíthatósága kérdéses volt.²⁰² Ezek azonban elszórt esetek voltak ahhoz képest, hogy a válni kívánó zsidó házaspárok tömege tapasztalhatta meg, mit jelent az állami bíróságok által alkalmazott jog és az állam által negligált vallási előírások közötti különbség a gyakorlatban. Az izraelita felekezet recepció nélkül nem tarthatott igényt saját házassági jogának érvényesítésére és saját bíróságra (ilyen szempontból érdekes, hogy ez 1868-ban egyáltalán felvetődött). Ehelyett – erre hamarosan még bővebben visszatérünk – a zsidó házassági kötelékekre az udvari kancelláriai rendelet alapján a törvényszékek gyakorlata által kifejlesztett, lényegében állami, a *halachikus* joggal számos ponton összeegyeztethetetlen jogot alkalmaztak. A kollízióból viszont az következett, hogy az állam nem volt képes garantálni a saját bíróságai által hozott ítéletek joghatályát, amennyiben nem tudta kikényszeríteni, hogy az elválasztott felek átadják, illetve átvegyék a rituális válólevelet, amely nélkül nem tudtak új házasságot kötni. Már csak azért sem, mivel az egyházi esküvőnek nem volt polgári alternatívája.

A „felekezeti rendszer” keretei között továbbá nem lehetett kezelni a külföldön érvényesen kötött, a magyar jog szerint azonban érvénytelennek tekintett, avagy legalábbis sokáig kétséges státusú, általában polgári házasságokat. Márpedig 1895-ig számos, a forgalom élénkülésével és a jogi információk gyorsabb áramlásával egyre több, házasságot kötöttek külföldön kifejezetten – rendszerint a *Not-Zivilehe* intézményéhez folyamodva Ausztriában, de gyakran Romániában, Németországban is –

¹⁹⁹ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról. CORPUS JURIS HUNGARICI. Később a házassági törvény vitájában Vaszary Kolos hercegprímás joggal utalt az állami szabályozás felelősségére a házassági jog területén tapasztalható, a törvényjavaslat által részletezett visszasságok kapcsán: FŐRENDIHÁZI NAPLÓ 1892-1897. III. kötet 128. (XLVIII. országos ülés 1894. május 7-én).

²⁰⁰ A Budapesti Királyi Törvényszéken indított házassági bontóperek vonatkozásában a katolikus-protestáns vallásváltások nagyságrendje látható a II.13. diagramon. Eszerint az áttérések az említett törvények életbe lépése után szinte azonnal lábra kaptak, s azok a házassági törvény bevezetéséig gyakorlatban voltak. Az áttérések szinte kizárólag keresztény válópereket érintettek. Néhány esetben tudunk katolikus betérésről (jellemzően zsidó kikeresztelkedésről) is, ám ez ritkaságszámba ment.

²⁰¹ A budapestiek erdélyi válásairól: NAGY, 2010. Ugyanezek az előnyök számos osztrák honost is erdélyi válásra csábítottak: NAGY, 2007a. Egy válóper keretében mutatja be a vallásváltoztatással való jogi játékot: NAGY, 2008a.

²⁰² Az anglikánok esetében az állami bíróságok eljártak, de az alkalmazandó anyagi jog tekintetében bizonytalanság uralkodott. 1870-ben a Kúria feloldott egy bontó ítéletet, mivel az alsóbíróságok az anglikán alperesre nézve a protestáns, és nem az anglikán jogot vették figyelembe: BFL IV. 1343. f. 1867. V. 13. 1883-ban azonban az állami bíróságok már minden további nélkül felbontottak egy ilyen házasságot: BFL VII. 2. c. 1881. V. 119. 1895-ben egy philadelphiai metodista nő csak úgy tudott elválni magyar férjétől, hogy korábban unitárius vallásra tért: EUEGYLT FT jkv. 144/1895. A betérés: BUE bet.akv. 1892. április 25-i bejegyzés. Az unitárius áttérésre minden bizonnyal – erről sajnos nincs adat – azért volt szükség, mert a házasságot a magyar (állami) jog szempontjából sem érvényes formában kötötték meg, az erdélyi unitárius bíróság viszont elismerte a kötés érvényét.

a felekezeti tiltó akadályok kiküszöbölése végett.²⁰³ Túlnyomó többségében keresztény-izraelita, vagy olyan vegyesnek tekintett házasságokról volt szó, amikor a keresztény fél zsidó hitre tért. Magyarországon mind az efféle vegyes házasság, mind a zsidó betérés eredetileg kánonjogban gyökerező tilalom alá esett.²⁰⁴ Előfordultak persze más akadályok, például külföldön hozott bontó ítélet magyarországi kérdéses érvényessége miatt bizonytalanra váló polgári házasságkötések is.²⁰⁵ A bírói gyakorlat az idők folyamán ugyan megkísérelte betölteni a joghézagot, amennyiben az ilyen kötelekeket nem tekintette eleve semmisnek vagy érvénytelennek,²⁰⁶ de ezzel, ha az érintettek jogorvoslatot nyerhettek is, óhatatlanul idegen elem került a hazai jogrendbe.

Ezzel együtt még mindig a fennálló szisztéma korrekcióját célozta meg a keresztény-izraelita polgári házasságok kötése (és felbontása), valamint a külföldön kötött polgári házasságok tárgyában 1881-ben benyújtott törvényjavaslat. A tervezet továbbra sem a házassági jog gyökeres reformját, csupán a rendszer nyilvánvaló „üzemzavarainak” a felekezeti és polgári egyenlőség elvének érvényesítésével – lényegét tekintve: a Lajtán túl már működő *Not-Zivilehe* sajátos magyar változatának hazai jogrendbe illesztésével – történő kiküszöbölését, és általában véve a polgári házasság intézményének legális kezelését célozta. Ez azonban a kedvezőtlenre forduló politikai légkörben – a parlamenti viták országos antiszemita hecckampány, majd a tisztaeszlári vérvád árnyékában folytak – végül megbukott a felsőházi konzervatív többség ellenállásán, s 1884-ben visszavonásra került.²⁰⁷

Ilyen körülmények között érthető, ha az államilag létesítendő jogegység hívei – e tekintetben külön meg kell említeni a felnövekvő új, az állami szabályozás mindenhatóságát valló jogász generáció folyamatos kritikájának szerepét – idővel felülkerekedtek az egyházi jogok védelmét, az állampolgárok saját hitelveikkel élésének jogát hangsúlyozókon. A házassági törvényjavaslat vitájában Szilágyi Dezső igazságügyminiszter már nyíltan ezt az álláspontot képviselte: „amidőn arról van szó, hogy Magyarországon, ahol annyi felekezet van, elsőrendű szükség egységes állami jogot alkotni, akkor abból a szempontból megítélni ezt az állami jogot, hogy vajon egyik vagy másik egyház dogmájának megfelel-e vagy sem: ez egészen eltévesztett álláspont.”²⁰⁸ Szembeötlő a változás, ahogy a „felekezeti rendszer” fenntartásának szándéka, amely 1868-ban még az országgyűlés mindkét házában többséget

²⁰³ Egyedül Bécsben, 1870 és 1895 között, 413 megállapíthatóan magyarországi születésű személy kötött polgári szükség-házasságot. WStLA 1.10.1.B3. Megjegyzendő, hogy ezek jelentős része, vélhetően többsége, a kötéskor valószínűleg már nem számított magyar állampolgárnak. Romániát említi: RÉŠŐ ENSEL, 1889.

²⁰⁴ Különösen nagy sajtóvisszhangot kapott, és valószínűleg egyik közvetlen oka volt a törvényjavaslat elkészítésének, az az 1879-ben a Budapesti Királyi Törvényszék elé kerülő per, amely egy New Yorkban, magyar honos evangélikus és zsidó fél között kötött házasság felbontását célozta: BFL VII. 2. c. 1879. V. 76. A perben az elsőbíróság bontó ítéletét a Budapesti Királyi Ítéltábla felülbírálta, s a magyar jogban ismeretlen, ráadásul keresztény és izraelita fél által kötött polgári házasságot érvénytelennek nyilvánította; a Kúria azonban, a házasság érvényes megkötését hangsúlyozva, a törvényszéki ítéletet emelte jogerőre. Vö. JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1880. október 22-i 43. szám 296. (Heti szemle c. rovat); SZENTKERESZTY, 1881. Az Izraelita Országos Iroda 1880. december 6-án kelt, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz intézett kérvényében, a felekezet recepcióját sürgetve, külön hivatkozott a nagy port kavart jogesetre: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1893. 275-277. Ugyancsak a fővárosi bíróság elé került egy a romániai laşiban, zsidó szertartás szerint kötött evangélikus-izraelita vegyes házasság, a per kimenetele azonban ezúttal nem ismert: BFL VII. 2. c. 1886. V. 119. – Egy zsidó betéréssel kapcsolatos jogeset, és kommentárok: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1883. május 4-i 18. szám 141.; 1883. június 8-i 23. szám 183.

²⁰⁵ Így például az a Svájcban még az 1868: XLVIII. tc. előtti korszakban elvált római katolikus nő, aki Genfben, magyar arisztokratával kötött polgári házasságot, 1869-ben unitárius hitre tért, majd 1872-ben – miután az erdélyi unitárius bíróságon elismertette második házassága érvényességét – unitárius lelkész által is megáldatta a frigyet. EUEGYL FT jkv. 23-24/1872. A betérés: BUE bet. akv. 1869. július 6-i bejegyzés. A házasság: BUE ház. akv. 1872. március 24-i bejegyzés. A férj egyébként közeli rokona volt az elkeresztelési rendelet kapcsán elhíresült későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszternek, gróf Csáky Albinnak.

²⁰⁶ A Kúria, az említett 1879-es eset után, 1884-ben egy Berlinben létesült polgári házasságot, amelyet magyar zsidó felek kötöttek, és amelyet az alsóbíróságok több ízben ellentmondóan ítélték meg, szintén érvényesnek fogadott el: BFL VII. 2. c. 1880. V. 28. A jogesetről: MÓDER, 1884. Eszerint a polgári házasságokat is, a személyek joga (*status personae*) helyett, a kötés helye szerint érvényes jog (*status loci*) szerint bírálták el.

²⁰⁷ A törvénytervezet benyújtásának háttéréről mindmáig keveset tudunk. Összefoglalóan: FISCHER R., 1988: 51-56.

²⁰⁸ Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felszólalása: FÖRENDIHÁZI NAPLÓ 1892-1897. III. kötet 141-142. (XLVIII. országos ülés 1894. május 7-én).

kapott, 1881 után mindinkább az egyházak közjogi hierarchiájának konzerválásához, s tulajdonképpen az izraelita felekezet recepciójának elutasításához való ragaszkodással kapcsolódott össze.

Ugyancsak fontos változásként értékelhető viszont, hogy az 1881-es törvényjavaslat bukása nyomán egyre határozottabban körvonalazódó, a polgári házasság behozatalára irányuló kormányzati szándék idővel kifejezetten nacionalista érvrendszerbe ágyazódott. Ebben az összefüggésben a „felekezeti rendszer” a 19. század végére nem elsősorban az említett zavarok és visszaélések miatt diszkreditálódott, hanem főként partikularitása miatt számított botránykőnek. A magyar nacionalizmus kormányzati megerősödésével egyre fontosabb szemponttá vált az állami jogegység megeremtése ott, ahol a kortársak a társadalom talpkövét keresték, és amely terület felett addig a rivális egyházak uralkodtak. „A jelenlegi házassági jogviszonyok méltatásához szükséges még annak kiemelése is, hogy az egyes egyházak úgy szervezetükben, mint liturgiájukban nemzetiségi alapon nyugosznak és az illető egyházak házassági jogának területe egyszersmind nemzetiségi jogterületnek tűnik fel.” – fogalmaz egy helyen egészen világosan az 1894: XXXI. tc. indoklása a motivációkkal kapcsolatban.²⁰⁹

Ebben az összefüggésben szemlélve érthető meg, miért exponálódott a „házassági elválás” kérdése eltérő hangsúlyokkal a korabeli hazai diskurzusban, s ösztönözte egyúttal másképpen a házassági törvényhozást, mint szerte Európában. A társadalom erkölcsi állapota, illetve a családok széthullása feletti aggodalmak ugyan emitt is kétségtelenül felbukkantak, a polgári válás bevezetése azonban mindenekelőtt közjogi problémaként, és nem társadalmi reformelképzelésekbe ágyazódva vetődött fel. Az intézmény hívei mindenekelőtt az állam által biztosítandó jogegység eszközét, és nem a megromlott házasságokban élők felszabadításának lehetőségét látták abban; ellenzői pedig az egyházak, s a vallásos meggyőződés szabadságának sérülésére, és nem annyira a házasságot fenyegető morális veszélyekre apelláltak. Előbbiek azért kerülhettek fölénybe, mert a visszás jogállapotok rendezését mindent elsöprő, a nemzeti érdeket középpontba állító érveléssel támasztották alá. Végső soron tehát a „felekezeti rendszer” felszámolásának, illetőleg a válás 1894: XXXI. tc.-hez köthető áttörésének nem annyira a „jogi modernizációhoz” vagy – még kevésbé – a „családpolitikához” volt köze, mint inkább a magyar állam megszilárdítását célzó politikai akarat sajátos megnyilvánulásának tulajdonítható.

Törvény és joggyakorlat – jogi ciklusok

Amíg a házassági jog felekezeti alapvetése fennállt, a törvényhozásnak, illetőleg az állami jogalkalmazóknak csak korlátozott eszközök álltak rendelkezésre ahhoz, hogy a válások számát érdemben befolyásolják. 1895-ig nem létezett „bontótörvény” olyan értelemben, mint számos nyugati-európai országban. Ugyanakkor, habár nincs nyoma annak, hogy a magyar kormányzat a 19. század utolsó harmadában közvetlen módon próbált volna gátat vetni a jelenség terjedésének, némi tér 1896 előtt is nyílt a „hatalom” beavatkozása előtt, mégpedig, miután a szaporodó magyarországi házassági bontóperek túlnyomó többségét immár állami bíróságok tárgyalták – Erdélyen kívül mindössze az ortodox és az unitárius válóperek kerültek egyházi fórumok elé – a joggyakorlaton keresztül. *A sajátos jogi környezetben, párhuzamosan a jog formális jellegének megerősödésével, különösen komoly teher nehezedett az eljáró bíróságokra, főként a jogegységet biztosítani hivatott felsőbbbíróságokra, a Budapesti Királyi Ítéltáblára (1891-től a decentralizált ítélőtáblai szervezetre), és a Magyar Királyi Kúriára. Az ezen fórumok által kialakított, illetőleg folyamatosan változó-ingadozó törvényes gyakorlat*

²⁰⁹ Figyelemre méltó, ahogy a házassági törvény indoklását átszövi ez a szempont. Más helyen, a (felekezeti szempontból éppenséggel nem partikuláris) katolikus és ortodox házassági joggal kapcsolatban kifogásként hangzik el: „E jogrendszerek tovább fejlődésükben impulzusaikat külföldi jogterületekről nyerik. S habár ezen jogrendszereknek egyik alkatelemét a hazai gyakorlat is képezi, amint az az egyik vagy másik egyház bíróságainak működésében nyilvánul: e gyakorlat nem hazai jellegű, hanem nemzetiségi felfogások hatása alatt áll.”

sajátos, tulajdonképpen „törvénytöltő” szerepet töltött be, sőt számos ponton – amint látni fogjuk – magukat az alkalmazandó rendeleteket is módosította, vagy egyenesen felülírta.²¹⁰

A 19. század belátható utolsó harmadában határozottan *megkülönböztethetők jogilag értelmezhető, a bírói gyakorlat hullámzásával magyarázható „ciklusok”: „konjunkturális” és „dekonjunkturális” időszakok.*²¹¹ Erről tanúskodik a válások első jelentős felfutása 1869-től az 1880-as évek elejéig; „konzervatív fordulattal” hozható kapcsolatba az 1880-as évek végéig beköszöntő stagnálás; végül részben az átmenet nehézségeivel, részben megint a jogalkalmazás házassági törvény által vezérelt szigorodásával magyarázható az 1895 utáni, nagyon rövid ideig tartó visszaesés. Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy a 20. század első dekádjában már nem tudunk hasonló horderejű, akaratlagos jogi intervenciót kimutatni: az 1907-es válási csúcs, és az azt követő hullámvölgy tisztán technikai jellegű procedurális változás eredménye volt. Kérdés ezek után, hogy mégis milyen módon, milyen eszközök alkalmazásával lehetett annak idején szabályozni, bővíteni vagy korlátozni, a jogintézményhez való hozzáférést, egyáltalán miben állt az effajta törekvések tényleges eredménye.

Az 1868 után növekvő számban beadott válókeresetek egészen az 1880-as évek elejéig megengedő bírói praxissal találkoztak. Ez persze nem csupán a taláros testület nagyvonalúságában gyökerezett, hanem az írott normák által alig érintett válóperes procedúra szabályozatlanságával is magyarázható. E tekintetben a szabad királyi városi és vármegyei törvényszékek saját tradicionális gyakorlatukat folytatták, ha volt ilyen, s az 1872-ben felállított királyi törvényszékek is, jobb híján, a „helyi szokásokat” vették át. Külön problémát jelentett a vegyes házassági bontópereket szabályozó 1868: XLVIII. tc. gyakorlati átültetése, amelynek nyomán a válások azokban a törvényhatóságokban is felütöttek fejüket, ahol – mint például Pest-Budán – korábban a protestáns lakosság kisebb száma miatt alig fordultak elő, s így a válóperes tárgyalása vonatkozásában törvényes gyakorlat sem igazán alakulhatott ki.

A joggyakorlat 1870-es évekbeli „liberalizmusa”, s az egységes procedúra hiánya nyomán nyíló mozgástér kihasználása mellett, közelebről a protestáns válóperekben általánosan foganatba vett bontóok, a „leküzdhetetlen ellenszenv” (*unüberwindliche Abneigung, Hauptfeindschaft*), vagy – amint a magyar jogban meghonosodott – az „engesztelhetlen gyűlölség” II. József császár pátensében foglalt fogalmának alkalmazásában ragadható meg. Alapvető problémát képezett, hogy az „engesztelhetlen gyűlölség” megfoghatatlan jogi kategóriának számított, hiszen ahhoz nem lehetett egyértelmű „tényállást” rendelni: mikor, és legfőképpen hogyan lehet megállapítani, hogy a házastársak „engesztelhetetlenül” gyűlölik egymást, s így a házasság fenntarthatatlan? A jozefiánus pátens 57-58. §-a csak annyit mondott, hogy az eljárás során mindkét házastársnak, a lelkeszi és törvényszéki békéltetési kísérleteket kiállva, meg kellett vallania leküzdhetetlen ellenszenvét. A bíróságok persze mérlegelhettek, megkívánhattak-e más biztosítékokat is a felektől a pusztá kijelentésen túl, de az 1870-es években erre általában nem került sor, s a királyi törvényszékek olyan házasságokat is felbontottak, amelyeket korántsem viharos konfliktusok zilált szét.

Tanulságos ezzel kapcsolatban egy kortárs megfigyelő, a jogász Hlatky Endre visszatekintése az 1870-es évek joggyakorlatára:

„A válóperekben évek hosszú során át a felsőbbíróságok a legszabadelvűbb álláspontot foglalták el, mondhatni, nem fordult elő eset, hogy a végelválást és új házasságra léphetést ki nem mondták volna. Felperes megindította keresetét, egyszerűen állította, hogy házastársát gyűlöli, még elő sem sorolta, hogy gyűlölete honnan keletkezik, annál kevésbé bizonyította, s a

²¹⁰ „Hazai jogunk szempontjából vitán felül áll, hogy a szükségességben gyökerező, huzamos és megszakítás nélküli, az érdeklettek hallgatag beleegyezése mellett gyakorolt usus, vagyis bírói gyakorlat törvényt magyarázó, törvényt pótló, sőt törvényt megdöntő erővel bírt, sőt a két előbbi tulajdonsággal ma is bír.” CSORBA, 1887.

²¹¹ Ezt megelőzően, a 19. század első felét illetően, országosan csupán azon benyomásunknak adhatunk hangot, miszerint a jozefiánus pátens kiadását követő évtizedekben már a reformkoréval összemérhető válási népmozgalom bontakozott ki, ami mögött egyfajta korai megengedő joggyakorlat gyanítható. Vö. I.6. táblázattal. Itt ugyan az 1786-1821 közötti számok rendszeresen kisebbek, mint az 1822-1849 közöttiek, azonban nem szabad elfelejteni, hogy míg előbb a válóperes számottevő hányada, talán többsége, nem jutott el a Kúriáig, addig utóbb – a királyi rendeletekben előírt fellebbezési kényszer miatt – azok túlnyomó többsége biztosan regisztrálva lett. A válások száma tehát valószínűleg nem exponenciálisan növekedett, ami mögött a joggyakorlat 19. század eleji fokozatos szigorodása sejthető.

bíróságok soha nem követelték, hogy a gyűlölet indoka csak valószínűvé is tétessék, annál kevésbé kívánták, hogy a gyűlölet indokai bizonyítottassanak. [...] Nem egy esetet lehet igazolni, midőn a válni nem akaró fél kétségbeesetten küzdött a házasság további fenntartása mellett, úgy saját, mint gyermekei érdekében. Hasztalan volt minden, a bíróságok egybehangzólag kimondták, hogy a helvét hitvallású feleknél a házasság felbontandó, helyesebben a végelválás kimondandó akkor is, ha a gyűlölet nem kölcsönös, hanem egyoldalú. Ezen elvek aztán oly kiterjedésben alkalmazták, hogy elegendő volt e szó kimondása: „gyűlölöm” s a végelválás és új házasságra léphetés kimondása egész bizonyos volt. Tudta ezt mindenki, tudta a szegényebb néposztály is, s a válóperek száma óriásira emelkedett, elannyira, hogy péld[ául] a n[agy]várad kir[ályi] törvényszék előtt minden szombaton 8-10 békéltetés történt. Nem kellett Erdélybe menni, nálunk is megtörtént, hogy egy válóper két hónap alatt teljes befejezést nyert.”²¹²

Hlatky némileg talán túldramatizálja a dolgot – a főváros törvényszékén csak néhány efféle esetről tudunk – de valóban a szabadelvű joggyakorlat szélsőséges kiterjedéseként említhető, hogy a pátenz betűjével összeegyeztethetetlen módon akkor is bontásra kerülhetett sor, ha a bíróságon csak az egyik fél bizonygatta kitartóan gyűlöletét, s a másik nem nyilvánított hasonló érzéseket házastársa irányában. A bíróságok ennél a pátenzhez fűzött 1787. február 27-én kelt pótrendeletre kezdtek hivatkozni, amely azonban világosan katolikus házaspárok olyan ügyeire vonatkozott, amikor az egyik fél rosszindulatúan ellenezte az ágytól-asztaltól való elválásztást.²¹³

Az „engesztelhetlen gyűlölettel” kapcsolatos, idézett bírói praxis, s általában véve a válóperes joggyakorlatnak a procedúra szabályozatlanságából eredő sokfélesége az 1880-as évek elején mind gyakrabban váltotta ki a meghozott ítéleteket kötelezően felülvizsgáló felsőbbbíróságok intervencióját, ami hamarosan sajátos „kursusba” csapott át. A Budapesti Királyi Ítéltábla 1881 végétől szórványosan, majd mind rendszeresebben oldott fel törvényszéki bontó ítéleteket, s rendelte el az eljárás – jellemzően – formai hibák miatti újólagos lefolytatását, esetleg utasított el válókereseteket.²¹⁴ Úgy tűnik, a cél nem annyira, vagy nem csupán az elszaporodó bontások megfékezése, sokkal inkább az eljárás egyöntetőségének biztosítása volt – törvény híján, a felsőbbbírósági döntések erejével. A feloldó ítéltáblai és kúriai határozatok mindenestre nemcsak a házastársak közötti gyűlölet engesztelhetetlenségének bizonyítatlanságát kifogásolták, de egyúttal a bírói illetőség szigorúbb érvényesítése, a kereseti kérelem pontosabb megfogalmazása, a becsatolandó bizonyítványok körének és formájának meghatározása, s az előírt aktusok, lelkészi és bírói békéltetés, bírói ideiglenes elválásztás maradéktalan teljesítése mellett ugyancsak kiálltak.²¹⁵ A sorozatosan hozott *ad (post) hoc* döntések azonban nyilvánvalóan nem

²¹² HLATKY, 1883. Hlatky Endre állítása szerint: „A kir. tábla és Curia irattárára hivatkozom, ott sok ezerre megy azon ítéletek száma, melyek éveken át igazolják elöadásom valóságát.” Megjegyzendő, hogy a szerző itt kizárólag a protestáns válóperekről értekezik. Hasonló szellemben íródott, rövid kommentár, a válóperes joggyakorlat „liberális korszakából”: MAGYAR THEMIS 1880. szeptember 23-i 39-i szám 312. A korabeli válaszok gyorsaságát még a különben a liberális bírói praxist támogató protestáns válóperes ügyvéd, Sztehlo Kornél is kifogásolta: SZTEHLO, 1878.

²¹³ KONEK, 1877. Az általa citált jogeset valószínűleg Ódry Lehel operaházi tag és Radetzky Jozefa válóperét fedi. A kiterjesztő jogértelmezést, a „jogélet modern áramlatának nyomására” apellálva, védelmébe vette: SZTEHLO, 1878. A fővárosban már korábban bontó ítéletek születtek olyan esetekben, amikor az egyik házastárs a válóper folyamán ellenezte a válást. Vö. a Budapesti Királyi Törvényszék praxisával: BFL VII. 2. c. 1872. V. 13.; 1873. V. 19.; 1875. V. 27.; 1875. V. 46.; 1875. V. 62.; 1875. V. 72. A legkorábbi ismert válóperben a jogerős (kúriai) ítélet 1874. április 21-én, a későbbiekben 1877 január-márciusában született. Egy esetben ismert a pótrendeletre való kifejezett hivatkozás: BFL VII. 2. c. 1875. V. 65. A leírt gyakorlat egyébként csak később, az 1890-es években vált gyakoribbá.

²¹⁴ Ennek nyomai a Budapesti Királyi Törvényszék vonatkozásában: BFL VII. 2. c. 1881. V. 50., 1881. V. 89., 1881. V. 126., 1882. V. 7., 1882. V. 10., 1882. V. 22., 1882. V. 29., 1882. V. 39., 1882. V. 41., 1882. V. 52., 1882. V. 62. A korabeli jogi lapok csak 1882 augusztusától kezdve figyeltek fel a jelenségre: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1882. augusztus 25-i 34. szám 272.; FUTÓ, 1882.; FUTÓ, 1883.; HLATKY, 1883. Az általunk ismert legkorábbi visszautasító ítéltáblai ítélet keltetése azonban 1881. november 22: BFL VII. 2. c. 1881. V. 50. Hogy ez nem elszigetelt eset, hanem tendencia kiindulópontjának tekinthető, 1881 végén-1882 elején keletkezett feloldó-elutasító ítéletek bizonyítják: BFL VII. 2. c. 1881. V. 35., 1881. V. 40., 1881. V. 49., 1881. V. 50.

²¹⁵ A Budapesti Királyi Törvényszék 1881-1882. évi irattári évfolyamaiban az alábbi, formai hibák miatt feloldott ítéletek avagy elutasított keresetek fordulnak elő. A magyar honosság kétségessége: BFL VII. 2. c. 1882. V. 63., 1882. V. 134. Az utolsó budapesti együttlakás hiánya vagy igazolatlansága: BFL VII. 2. c. 1882. V. 23., 1882. V. 138. Törvényszéken való perindítás, szentszéki helyett, katolikus alperes esetében: BFL VII. 2. c. 1882. V. 64. Bontás helyett elválásztás kérése szentszékhez benyújtott keresetben: BFL VII. 2. c. 1881. V. 107., 1882. V. 6. Német nyelvű válókereset: BFL VII. 2. c. 1882. V. 79. Lelkészi békéltetés szabálytalansága: BFL VII. 2. c. 1881. V. 122., 1882. V. 52., 1882. V. 56., 1882. V. 74., 1882. V.

pótolhatták tökéletesen a törvényi előírást: a kívánalmak egy része a mindennapos gyakorlatban teljesíthetetlennek, életszerűtlennek, vagy egyenesen abszurdnak bizonyult, az ezt korrigáló – egymásnak esetenként homlokegyenest ellentmondó – újabb felsőbb bírósági határozatok viszont jogbizonytalansághoz vezettek.²¹⁶ A zavarokat végül csak az 1887 nyarán összeállított „Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben” tudta elsimítani. A Sztehlo Kornél fővárosi ügyvéd által a Budapesti Királyi Ítéltábla felkérésére elkészített és publikált, a procedúra mozzanatait részletekbe menően szabályozó tervezet – mely bár ily módon még félhivatalos jelleggel sem bírt – a joggyakorlatban ténylegesen „törvénnyé”, legalábbis a törvényszékek működésének zsinórmértékévé vált.²¹⁷

A Házassági szabályzat, egyebek mellett, nyugvópontra juttatta az „engesztelhetlen gyűlölség” esetében követendő eljárást is. Ezek szerint, amennyiben a házasság felbontását mindkét fél kérte, a gyűlöletet – akár kölcsönös volt, akár egyoldalú – nem kellett igazolni. Ha viszont az alperes ellenezte a válást, illetőleg tagadásba vette a meghasonláshoz vezető, a válókeresetben kitüntetendő konkrét tényeket, a bíróság köteles volt kinyomozni a különválás körülményeit, és amennyiben úgy találta, hogy alperes házassághoz való egyoldalú ragaszkodása nem tekinthető őszintének, illetőleg a felek között kibékülés már nem remélhető, fel kellett bontania a köteléket. A bírói mérlegelést nagyban segítette, és ezért hivatalból vizsgálendő volt, ha fény derült arra, hogy a felek ténylegesen mikor váltak külön, s a különélés alatt közeledtek-e egymáshoz.²¹⁸ Ez láthatóan egyfajta kompromisszumot képezett a korábbi megengedő gyakorlat, illetve a felsőbb bíróságok bizonyítási eljárást forszírozó döntései között.

A válások elterjedése szempontjából az igazán fontos kérdés persze az, hogy a joggyakorlat, a „liberális” és „konzervatív kurzusok” váltakozása, befolyásolta-e, és ha igen, mennyiben a pereskedési kedvet, illetőleg a válások számának alakulását. A rendelkezésre álló korai adatok – úgy Budapesten, mint országosan – elégtelenek ahhoz, hogy az 1870-es évek tekintetében egyértelműen igazoljuk a kortárs megfigyelők beszámolóit a válások számának megugrásáról, összefüggésben a válóperek gyors és akadálymentes lefolyásával. A fővárosban látható, mindazonáltal mai szemmel igencsak lassúnak tűnő növekedés fő forrását, úgy tűnik, inkább az 1868 után folyamatosan a törvényszékhez forduló katolikus kitértek által folytatott válóperek adták, amit a megengedő bírói praxis nyilván támogathatott. Meglehet egyébként, hogy a válások – mai szemmel nézve bármily jelentéktelen – növekedésének első jelentős, a korabeli szaksajtó által felerősített tapasztalatával állunk szemben, amely magyarázatát az elnéző joggyakorlatban találta fel.

Az viszont kétségen felül áll, hogy a korábbi élénkületet felváltó, *Budapesten stagnáló, országosan pedig visszaeső bontóperes aktivitás az 1880-as évek derekán* (vö. III.34. diagrammal) összefüggött az ezidőtájt eluralkodó jogbizonytalansággal. A felsőbb bírósági praxis hatása – legalábbis a fővárosban – nem annyira a válókeresetek végleges elutasításában (a két évben mindössze 8 kereset jutott biztosan ilyen sorsra),²¹⁹ vagy a kilátástalanná váló pereskedésbe idejekorán belefáradó felek nagyobb számában (permegszüntetésről csak 6 esetben van tudomásunk),²²⁰ sokkal inkább abban az elrettentő hatásban ragadható meg, amelyet általában véve a szigorítások és az ingadozó joggyakorlat

90., 1882. V. 92. Becsatolt házassági anyakönyv ellentmondó adatai: BFL VII. 2. c. 1882. V. 58., 1882. V. 93. A gyermektelenség igazolatlansága: BFL VII. 2. c. 1881. V. 35., 1881. V. 40., 1881. V. 119., 1882. V. 18., 1882. V. 20., 1882. V. 33., 1882. V. 43., 1882. V. 53., 1882. V. 54., 1882. V. 56., 1882. V. 62., 1882. V. 70. 1882. V. 74. Bírói ideiglenes különvetés rövid időtartama: BFL VII. 2. c. 1881. V. 13., 1881. V. 29., 1881. V. 49., 1881. V. 113., 1882. V. 19., 1882. V. 60., 1882. V. 72. Bírói békéltetés szabálytalansága: BFL VII. 2. c. 1881. V. 37., 1881. V. 109., 1881. V. 110., 1882. V. 20., 1882. V. 52., 1882. V. 56., 1882. V. 90. Gyerektartás tisztázatlansága: BFL VII. 2. c. 1882. V. 29., 1882. V. 32., 1882. V. 134. Vagyonilag egyezség újbóli megkísérlése: BFL VII. 2. c. 1882. V. 81.

²¹⁶ A „felekezeti rendszer” ismert visszasságai, és a hullámozó joggyakorlat miatt egyesek egyenesen káoszról érkeztek: NAGY D., 1886. Hasonló éles kritika: HLTAKY, 1886. SZTEHLO, 1889.

²¹⁷ Vö. SZTEHLO, 1890: 280-292.

²¹⁸ A „Házassági szabályzat” tervezete: SZTEHLO, 1887. A végleges szabályzatot közli SZTEHLO, 1890: 280-292. A szabályzat által rögzített gyakorlatról: uo.: 53-60.

²¹⁹ Jogerősen visszautasított válókereset: BFL VII. 2. c. 1881. V. 26., 1881. V. 61., 1881. V. 79., 1881. V. 109., 1882. V. 12., 1882. V. 69., 1882. V. 90., 1882. V. 134.

²²⁰ Permegszüntetés: BFL VII. 2. c. 1881. V. 104., 1881. V. 121., 1882. V. 37., 1882. V. 45., 1882. V. 55., 1882. V. 131.

a perben még nem álló házásokra gyakoroltak, és amely így az elmaradt válóperek számában lenne kifejezhető.²²¹ Fontos jelzés továbbá, mert szintén a bírói gyakorlat jelentőségére utal, hogy ezzel egyidejűleg a keresztény és zsidó válóperek aránya az utóbbiak „javára” tolódott el (vö. II.13. diagrammal): mivel a felsőbbírói „reformok” mindenekelőtt a protestáns, és kevésbé az egyébként is egyszerűbben zajló izraelita processzusokat érintették, a jogbizonytalanság is főként a keresztény pereskedőket sújtotta.

Ezzel együtt valószínű, hogy a felsőbbírói „konzervatív fordulat” már középtávon sem fogta vissza hatékonyan a válások növekedését. A Budapesten az 1880-as évek végén, az 1890-es évek elején kimutatható újabb válási hullám (vö. I.1. és I.2. diagrammal) mögött részben a jogbizonytalanság miatt elhalasztott, majd a helyzet normalizálódása után folyamatba tett perek sejthetők. Egyáltalán kétségesnek tűnik, hogy a szigorítások a felekezeti rendszer keretei között megálljt parancsolhattak volna-e a válások növekedésének. Miután a kolozsvári unitárius egyházi bíróság az 1880-as években eredményesen kezdte ki a Királyhágón inneni királyi törvényszékek válóperes „monopóliumát”, a kérdés csak az volt, hogy a válni szándékozó magyarországiak milyen arányban döntenek „erdélyi házasság” mellett.²²² Abban, hogy a migrációs válások később nem öltöttek tömeges jellegét – jóllehet azok az 1880-as évek végétől már a budapesti lakosok válásainak rendszeresen több mint 10%-át tették ki – bizonyára szerepe volt annak is, hogy az állami bíróságok válóperes joggyakorlata kiszámíthatóvá vált.²²³

Nyilván a rendelkezésre álló jogpolitikai eszközök korlátozott voltának tudható be, hogy a törvényhozás szintjén meglehetősen későn, csak az 1890-es évek elején, a házassági törvény megalkotásánál merülhetett fel szempontként a válási számok befolyásolása.²²⁴ Ez a mozzanat persze valójában alárendelt szerepet játszott a törvény születésénél, s az ezt illető későbbi érdektelenség fényében úgy tűnik, hogy ekkor is inkább csak a konzervatív képviselők voksainak megnyerését szolgálta, semmint eltökélt kormányzati szándékot tükrözött. A házassági törvény formálisan egy sor szigorítást vezetett be. Azzal, hogy a köteléki kérdés elbírálásánál a középpontba helyezte a vétkesség kérdését, s kiküszöbölte az „engesztelhetlen gyűlölség” és – zsidó pároknál – a „kölcsonös beleegyezés” válóokát, kizárni látszott a megegyezéses válás lehetőségét; továbbá szabatosan meghatározta és a korábbiakhoz képest erőteljesen leszűkítette a felhozható válóokok körét, valamint szoros terminusokat állított fel a kereseti jog érvényesíthetősége és a bontási kérelmek beadhatósága vonatkozásában.

A kortársak ennek megfelelően joggal várhatták a növekvő tendencia megfordulását az új házassági jog alkalmazásától.²²⁵ Az első évek, amikor a válások száma először csökkent jelentősen az 1880-as évek dereka óta, kétségtelenül megalapozni látszottak eme várakozásokat. A válási görbe rövidesen meredek felívelése azonban minden megfigyelő számára világossá tette, hogy az újabb „konzervatív kurzus” kudarcot vallott, s még ahhoz fogható átmeneti sikereket sem ért el, mint az egy évtizeddel korábbi felsőbbírói törekvések. Noha a felbontott házasságok száma 1896-ban és 1897-ben – akár Budapesten, akár országosan – alacsonyabb volt, mint a megelőző években, 1898-ban máris meghaladta a korábbi szintet, s attól kezdve lényegében 1908-ig folyamatosan, a fővárosban 1905-1906-os megtorpanással, nőtt.²²⁶ Mivel magyarázható tehát a kormányzattól kiinduló, immár törvénybe vésett jogi szigorítások hatástalansága?

²²¹ Figyelemre méltó, hogy a kortárs megfigyelők a válóperes szigorításokat közvetlen kapcsolatba hozták a „vadházasságok” terjedésével: HLATKY, 1886.; NAGY D., 1886.

²²² Már nagyon korán az unitárius alternatívával fenyegetett Sztelho Kornél. Eszerint az állami bíróságok által akadályozott jogkereső fél: „Elmegy az unitariusokhoz, ott elválasztanak hat hét alatt, mert hiába, az élet jogos igényeit nem lehet békákba verni, ha a törvény oly szabadelvű, hogy ki-kí tetszése szerint változtathatja hitét és hitével házassági jogát.” SZTEHLO, 1883.

²²³ A migrációs válások alakulásáról az arra vállalkozó budapestiek vonatkozásában: NAGY, 2010: 167-172.

²²⁴ Vö. Wekerle Sándor miniszterelnök főrendiházi felszólalásával: FŐRENDIHÁZI NAPLÓ 1892-1897. III. kötet 230. (LI. országos ülés 1894. május 10-én).

²²⁵ A statisztikus Buday László véleménye: BUDAY, 1897: 626.

²²⁶ Budapestre vonatkozóan: I.1. diagram. Országos adatsort közöl: SZÉL, 1935: 302.

Az első két év (1896, 1897) válások visszaesésében tükröződő eredménye könnyen megtéveszthette a jogi változások természete iránt különösebb érdeklődést nem mutató megfigyelőket. Az ugyanis részben a törvény elfogadásának közvetett, alapvetően pedig gyakorlati alkalmazásának közvetlen következményeként értékelhető. Egyrészt a válások szigorítását illető parlamenti retorika megtette hatását, a jelek szerint az érintettek körében 1894-1895-ben pánikhangulat uralkodott, s válási ügyét mindenki, aki tehetett, igyekezett még az új törvény hatálybalépése előtt dűlőre vinni.²²⁷ Fontos momentum, hogy e téren történetesen az állami felsőbb bíróságok is segédkezet nyújtottak, amennyiben 1895. szeptember 30-ig erőltetett ütemben bírálták el a hozzájuk felterjesztett válópereket.²²⁸ Ily módon a normál ügymenetben 1896-ban esedékes válások jelentős részét „előrehozták”. Másrészt, a félelem valóban indokolt, a bíróságok eljárása ekképpen méltányos volt, mivel 1895. október 1-től az „elkésztett” válóperek már az 1894: XXXI. tc. rendelkezéseihez igazítva folytak tovább.²²⁹ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a régi perek túlnyomó többségében, amelyek a házassági törvény által nem akceptált válóokokra („engesztelhetlen gyűlölség”, kölcsönös beleegyezés) hivatkoztak, az új anyagi jogi előírásoknak megfelelő kérelmet kellett előterjeszteni – lényegében tehát újra kellett kezdeni a válópert. A nehézségeket fokozta, hogy a házassági törvényt illető bírói praxis megszilárdulásához legalábbis még évekre volt szükség, amihez jócskán hozzájárult az alaki jog kodifikálásának hiánya. Mindez együtt eredményezte az 1896-os mélypontot, és a válások korábbihoz képest még mindig alacsonyabb szintjét 1897-ben.

A házassági törvény jogi konzervativizmusának hatásossága mindazonáltal eleve kérdésessé vált, miután a bírói szigor csupán a perben állók életét keserítette meg, a potenciális ügyfelek visszaretentését, ellentétben az 1880-as évek felsőbb bírósági joggyakorlatával, még átmenetileg sem sikerült elérnie. *Az újonnan beadott válókeresetek tömege általában véve óriási nyomást gyakorolt az igazságszolgáltatás rendszerére, és alighanem ennek köszönhető a várttal szöges ellentétben álló eredmény.*²³⁰ A perindítások növekvő száma az első években minden bizonnyal annak az elemi társadalmi igénynek tudható be, amelyet a jogintézmény katolikus házásokra való kiterjesztése teremtett. Itt megjegyzendő, hogy a házassági törvénnyel életbe lépő szigorítások a keresztény pereskedőket egyébként sem érintették olyan érzékenyen, mint a házasságukat korábban sokkal egyszerűbb eljárás keretében, szinte mindig kölcsönös beleegyezéssel felbontani képes zsidó párokat. Így válik érthetővé a keresztény-izraelita válóperek arányának 1895 utáni megváltozása. Ugyanakkor, noha nem látszik biztosan, az is feltételezhető, hogy elsősorban a „felekezeti rendszer” által akadályozott, rossz vagy ténylegesen felbomlott házassági kötelékben élő, mindenre elszánt felek kezdték ostromolni a bíróságokat.²³¹

A válási számok hamarosan meginduló növekedésének folyamatosságához az is nagyban hozzájárult, hogy az ügyfelek és az ügyvédek hamar rátaláltak arra a jogi megoldásra, amelynek révén

²²⁷ A pánikkal kapcsolatban, a zsidó válóperek vonatkozásában: FLEISCHMANN 1895a. Az 1894-1895-ös válási csúcs Budapesten a válóperes iratanyag hiányai miatt nem látható pontosan, de a tökéletlen válási statisztika alapján is valószínűsíthető: I.1. diagram. Országosan: SZÉL, 1935: 302. Még beszédesebb, hogy a budapestiek erdélyi válásainak száma is megugrott 1895-ben: NAGY, 2010: 168. Az „erdélyi házasság” gyorsaságával főként a későn eszmélők vagy kényes élethelyzetbe kerülők számára nyújtott optimális jogi megoldást.

²²⁸ Ezt említi: FLEISCHMANN, 1895a. Az ügyvéd szerző tapasztalatát a Budapesti Királyi Törvényszék válóperes iratai teljes mértékben alátámasztják: a rendkívül hiányos anyag alapján megállapíthatóan 36 jogerős (kúriai) bontó ítélet született egyedül 1895 szeptemberében!

²²⁹ A házassági törvény 139. §-a szerint ugyanis csak azon válóokok lettek érvényesíthetők, amelyek mind a régi, mind az új szabályok szerint bontó okot képeztek. Ráadásul a 145. §. a terminusok tekintetében is megszorította a kérelmezési jogot. A régi válóperes feleket sújtó jogi megoldás körüli polémia az Egyenlőség hasábjain: FLEISCHMANN, 1895.; MÁRKUS, 1895.; FLEISCHMANN, 1895a. Az eljárás további kritikája: TÓTH, 1895.; TÓTH, 1896.

²³⁰ Az állítást alátámasztja, hogy a perindítások az 1895 utáni években, ellentétben a kimondott válásokkal, szakadatlanul növekvő tendenciát mutattak Budapesten: vö. I.2. diagrammal.

²³¹ A házassági törvény bevezetése nyomán Budapesten szinte azonnal megnőtt a katolikus pereskedők aránya: II.13. diagram. Az állítás részben azért nem támasztható alá, mert a katolikus házások különéléseinek időtartama 1895 után rövidülni látszik: vö. II.29. diagrammal. Nem látjuk azonban világosan, milyen hatással jártak az új törvényi előírások a különválás időpontjának regisztrálására.

a perlekedő házastársak gyorsan, egyúttal diszkréten szabadulhattak meg egymástól. A házassági törvény 77. §. a. pontjában foglalt „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” bontóoka lényegében a konszenzusos válások előtt nyitotta meg (újra) az utat. Míg „hütlén elhagyásra” hivatkozó keresetet 1896 előtt csak nehezen, rendszerint abban az esetben lehetett érvényesíteni, ha az elhagyó fél tartózkodási helye ismeretlen volt, 1895 után a 77. §. a. pontja akkor is lehetővé tette azt, ha az elhagyó házastársnak nem veszett nyoma. Amennyiben az életközösség megszakításától számított legalább hat hónap elteltével az elhagyott házastárs kérte hitvesét bírói határozattal az együttélés folytatására kötelezni, de az a határozatnak a megszabott határidő alatt nem tett eleget, máris megnyílt a kereseti jog.

A szakavatott megfigyelők ugyan már a házassági törvényjavaslat tárgyalása idején megjövendölték, hogy a 77. §. a. pontja a jövőben a közös megegyezést fogja helyettesíteni, ténylegesen azonban a válóokot 1895 után alkalmazó bírói praxis szerepét kell ismételtlen aláhúzni.²³² Az alapvető problémát az jelentette, hogy a törvényi hely megfogalmazása tulajdonképpen ellenkezett a törvény szellemével, amennyiben az nem a házasságot feldúló „vétkes cselekmény” tüzetes kivizsgálásától, hanem egy merőben formális eljárás – az életközösség helyreállítását tárgyazó bírói felhívás – eredményétől tette függővé a bontást.²³³ Az itt érzett hiányt orvoslandó, egyes törvényszékek kezdetben megpróbálták ugyan kinyomozni az elhagyás tényleges körülményeit, a joggyakorlat azonban végül a jövődöbéli felperes egyszerű kérelmét is elegendőnek találta a bírói határozat kibocsájtásához.²³⁴ Sőt, a bíróságok a századelőn immár a házastársak különválást illető egyéni felelősség mértékét sem vizsgálták, hivatkozva a házasság együttélés imperatívuszára, s ekként bármely fél folyamodhatott a bírói felhívás kibocsájtásáért.²³⁵ Ilyen körülmények között a törvényszékek és felsőbbíróságok hiába jártak el nagy gonddal, és vizsgálták ki a ténykörülményeket a „házastársi köteleességek szándékos és súlyos megsértése” (80. §. a.), vagy az „erkölcstelen életmód megátalkodott folytatása” (80. §. c.) esetében, az alaposág csak az „elhagyásos perek” malmára hajtotta a vizet.²³⁶

A házassági törvény válóperes eljárást érintő szabályai és a joggyakorlat egyaránt megkönnyítették a házastársak választását. Míg elhagyásra hivatkozva, a „vétkes cselekmény” kontinuos jellegéből fakadóan, bármikor lehetett bírói felhívásért folyamodni, addig a kereseti jog az összes többi válóok esetében fél év után elévült.²³⁷ Az életközösség visszaállítására megszabott rövid terminusok miatt az eljárás „elhagyásos pereknél” egyébként is gyorsabban lefolytatható lett.²³⁸ A

²³² A törvényjavaslat elemzésekor a megegyezéses válás lehetőségét felismeri: SZTEHLO, 1894.

²³³ Ezzel kapcsolatban érdekes a következő, elvi és gyakorlati kérdéseket egyaránt érintő polémia a Jogtudományi Közönyben: VLADÁR, 1897.; TÓTH, 1897. Tóth Gáspár véleménye szerint: „Bármily bontóok legyen a törvényben, azok a felek, akik a bontásra nézve megegyeznek egymással, mindig biztosan megtalálják azt a módot, mely őket célhoz vezeti. [...] Szóval oly házastársakat, akik együttélni nem akarnak, akik az elválásra nézve kölcsönösen egyetértének, semmiféle törvény, semmiféle hatalom sem fog együtt tarthatni, és ez a törvény rigorózus álláspontja szerinti visszaélés meglesz mindig, míg a házassági törvény a kölcsönös beleegyezést nyíltan nem fogadja el bontóokul.” A joggyakorlat, ezt hallgatólagosan tudomásul véve, ilyen irányban mozdult el. Nem a konszenzusos válások eseteire vonatkozott, de jellemző, hogy a 77. §. a. pontjára nemcsak az elhagyott, de az elhagyó fél is hivatkozhatott, ha bizonyítani tudta, hogy az elhagyásra rá volt kényszerítve: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közöny 25. számához. Curiai Határozatok. 1897. június 18-i szám 187. 259. jogeset. Jogtudományi Közöny. Melléklet a Jogtudományi Közöny 40. számához. Curiai Határozatok. 1897. október 1-i szám 266. 429. jogeset.

²³⁴ A kérdést, egy újabb vitát elindítva, körüljárja: HALLER, 1898. A bizonyítási teherrel és a bírói gyakorlat változásáról elhagyásos perekben: RAFFAY, 1899. – Nehézséget legfeljebb az elhagyásos perek paradox jellege (előbb, a bírói felhívásnál, az együttélés helyreállítását kellett őszintén kívánni, s csak utóbb kérhették a házasság felbontását) okozott, amely békéltetési tárgyalásokon komikus jelenetekre vezetett: SERLY, 1907.

²³⁵ Erre, számos jogesetet idézve, kitér: GÁL, 1910.; JACOBI, 1910.

²³⁶ Így például miközben a 80. §. eseteiben a procedura részeként kötelező volt az ágytól-asztaltól való (fél évi) ideiglenes elválás kimondása, addig a 77. §. a. pontnál, mivel az elhagyás abszolút bontóokot képezett, nem alkalmazták azt. SERLY, 1907.

²³⁷ Erről az 1894. XXXI. tc. 83. §-a intézkedett. A kereseti jog hat hónap utáni elévülését, az életszerűtlenségre hivatkozva, bírálja: SERLY, 1907.

²³⁸ Ennek kritikája a német gyakorlattal összevetve: VLADÁR, 1897. Megjegyzendő, hogy a felsőbbírósági gyakorlat némileg meghosszabbította a válóperes procedúrát azzal, hogy tárgyalás tartásával még egyszer alkalmat adott alperesnek „jogos ok” igazolására, vagy a kibékülésre. Erre vonatkozó jogesetek: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi

válóperben a felperesnek „szándékos és jogos ok nélküli elhagyást” illető állítását mindössze a különválás pusztá tényét igazoló helyhatósági bizonyítvánnyal kellett alátámasztania, annak megcáfolására pedig mindvégig – a perenkívüli eljárás során, majd a tárgyaláson – csupán az elhagyó félnek nyílt volna alkalm. Természetesen, ha a házastársak megegyeztek a házasság ily módon történő felbontásába, az érintettnek esze ágában sem lehetett „jogos okot” felhozni. Így csak ki kellett várni a meghatározott határidők leteltét, a tárgyaláson el kellett játszani a kiosztott szerepeket, s a válás kimondása bizonyos volt.²³⁹

A konzervatív bontótörvény – mondhatni – liberális alkalmazása mellett egy későbbi, a válóperes procedúrát érintő törvényi változás, az 1907: XVII. tc. is hozzájárult a növekedés tartósságához. Nyilvánvalóan a válások számának folyamatos gyarapodása kényszerítette ki a házassági bontóperek régi, a 19. század eleje óta dívó kötelező, hivatalból történő felülvizsgálatának megszüntetését, amely viszont közvetetten még tovább ösztönözte a válási kedvet.²⁴⁰ Habár a képviselőházi vitában is elhangzott a válóperek jövőbeli felszaporodását illető aggodalom, a betérjesztő ezúttal világossá tette: „Ennek a törvénynek célja nem az, hogy az elválásokat megnehezítsük, az elválási pereket nehezzé és költségessé tegyük, hanem célja a Kúria tehermentesítése.”²⁴¹ A törvény egyébként a fellebbvitel lehetőségét is korlátozta annyiban, hogy a 7. §. a bontóperek bizonyos eseteinél kirendelt házasságvédő fellebbezési jogát csak másodfokig biztosította.

Az 1907: XVII. tc. azzal, hogy a már folyamatba tett pereket sem kellett felterjeszteni a másod-, illetve a harmadbíróságra, azon nyomban látványosan megnövelte a válások számát. A törvény jelentőségét persze ennek alapján nem ajánlatos eltúlozni, hiszen a hirtelen „kiugrás” merőben jogtechnikai természetéről tanúskodik a következő évi gyors „visszaesés”.²⁴² Az I. világháború kitöréséig tartó újabb meredek növekedés azonban mégis arra enged következtetni, hogy a *procedurális nehézségek enyhítése igenis komoly hatást gyakorolt a válási népmozgalom általános bővülésére*. A törvény értékelése kapcsán ugyanakkor nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy – amint a képviselőházi vita felvillantásakor láttuk – a törvényhozó válások terjedésének megfékezése kapcsán tanúsított érdektelensége összefüggött a korábbi ilyen irányú intenciók hatástalanságának felismerésével. Összességében véve, úgy tűnik, hogy a „hatalom” beavatkozásai – akár a törvényhozáson, akár a joggyakorlaton keresztül – idővel egyre kevésbé érték el sikert, illetőleg mindenkor jobban megmutatkozott az 1907: XVII. törvénycikkhez hasonló, kevésbé látványos könnyítések, mint a demonstratív szigorítások hatása.

Állami törvény és felekezeti jog – zsidó válások

A hatalom és a válások viszonya kapcsán talán az egyik legkülönösebb ellentmondás, hogy a családok bomlását illető aggodalmak, a politikusok elszánt nyilatkozatai, és a válások számát kordában tartani igyekvő bírák tevékenysége ellenére, a törvényi szabályozás, illetve a joggyakorlat, az időről-időre eszközölt megszorításokon túllépve, egyre megengedőbbé vált. Ennél magyarázatként már a kortársak is teljes joggal hivatkoztak az ellenkező irányban ható társadalmi nyomásra, amelyet

Közlöny 40. számához. Curiai Határozatok. 1896. október 2-i szám 265. 498. jogeset. JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 4. számához. Curiai Határozatok. 1897. január 22-i szám 26-27. 56. jogeset.

²³⁹ Az elhagyás jogi szabályozásáról és a joggyakorlatról kimerítően: RAFFAY, 1901. Jellemző egyébként, hogy Raffay Ferenc könyve a századfordulón néhány év alatt három kiadást ért meg.

²⁴⁰ 1907. évi XVII. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartásnak és a sommás eljárásról szóló 1893: XVIII. törvénycikknek módosítása tárgyában. 6. §. CORPUS IURIS HUNGARICI. A törvényjavaslat a bontóperek vonatkozásában a Kúria tehermentesítésével, illetőleg a fellebbvitelt válóperek nagy számával (1903: 3669, 1904: 4411, 1905: 4563) indokolta a kötelező fellebbvitel felszámolását: Törvényjavaslat a polgári törvénykezési rendtartásnak és a sommás eljárásról szóló 1893: XVIII. törvénycikknek módosítása tárgyában. KÉPVISELŐHÁZI IROMÁNYOK 1906-1911. XI. kötet 172-173., 352. szám. Melléklet a 352. számú irományhoz. Indokolás „a polgári törvénykezési rendtartásnak és a sommás eljárásról szóló 1893: XVIII. törvénycikknek módosítása tárgyában” készült törvényjavaslathoz: uo. 174-178.

²⁴¹ A lehetséges veszélyekre Tólos István képviselő figyelmeztetett: KÉPVISELŐHÁZI NAPLÓ 1906-1911. VII. kötet 207-208. (123. országos ülés 1907. március 8-án, pénteken).

²⁴² Kiegyensúlyozott értékelést ad: SZÉL, 1935: 296-297.

metaforikusan az „élet igényeiként”, a „modern kor követelményeiként” emlegettek. Kevés szó esett viszont – és esik mindmáig – a házassági jog és a joggyakorlat további, társadalmi kohéziót erősítő normatív aspektusáról. Ebben az összefüggésben, egyidejűleg a nemzeti egységesítést célzó lázas igyekezet egész Európát elborító hullámával, az a körülmény, hogy a válások száma miként alakult, momentán nőtt-e vagy csökkent, sokszor csak másodlagos fontosságú lehetett.

Az állami (házassági) jog integratív szerepe az etnikailag és vallásilag sokszínű Magyarországon vonatkozásában – amint azt a házassági törvényjavaslat indoklása kapcsán általánosságban már érintettünk – nyilvánvaló. Noha a „felekezeti rendszer”, a helyi viszonyok sajátossága folytán, a 19. század végéig fennállt, az állami hatóságok és bíróságok mindvégig igyekeztek a rendelkezésre álló eszközökkel megőrizni és tovább erősíteni befolyásukat ezen a területen. Így a „szekularizáció”, amely – mint hangsúlyoztuk – korántsem egy csapásra, csak a házassági törvénnyel vette kezdetét, a 19. század folyamán nem annyira a törvényhozáson, sokkal inkább procedurálisán, azaz az egymással versengő állami és lokális (kommunális, vallási-etnikai, rétegspecifikus) normák állandó, a mindennapos hivatali és bírói gyakorlat során történő szükségszerű konfrontációján, illetve kényszerű egyeztetésén keresztül nyert teret.

A megszakításokkal, konfliktusokkal terhes folyamatot a magyarországi felekezetek vonatkozásában a leglátványosabban a speciális helyzetben lévő zsidóság „házassági jogának” állami ellenőrzés alá vonása mutatja. A hazai zsidóság egészen a 18. század végéig, sok tekintetben a 19. század derekáig, a rendi társadalom peremére szorulva, ugyanakkor viszonylagos autonómiája keretei között szakadatlanul őrizte sajátos életmódját. A változás ehhez képest radikális volt, mert a zsidó hitközségek kiszolgáltatottsága folytán az állami hatóságok és bíróságok mind gyakoribb beavatkozásai előtt általában véve jóval szélesebb mozgástér nyílt meg, mint más, recipiált keresztény felekezet esetében.

A zsidóság házassági ügyei Magyarországon a 19. század közepéig névleg a katolikus szentszékek jurisdiktója alá tartoztak, de nem sok kétségünk lehet afelől, hogy azok a legtöbb esetben nem lépték túl a hitközségek körét. A „megtúrt” felekezet híveinek házasságok kötésével és bontásával kapcsolatos gyakorlata a mindennapos életet átszövő, a közösségi identitás alapját képező vallástörvény (*halacha*) elválaszthatatlan részeként a Tórából és a talmudista hagyományból, a tekintélyként elfogadott kommentárokból és „törvénykönyvekből” (*Sulchan Aruch*) táplálkozott: a válás így az évezredek rítus szerint, a rabbinikus bíróság (*bet-din*) közvetítésével, a férjnek a feleség részére adott válólevelél (*get*) révén történt.²⁴³ Az igazi kihívást a *halacha* számára a 18. század végétől az állami házassági jog megjelenése, illetve a birodalmi kormányzat ilyen irányú igényeinek érvényesítése jelentette, párhuzamosan a zsidóság emancipációját, társadalmi integrációját célzó törekvésekkel.²⁴⁴ Az állam azzal, hogy a házasságok dolgában korábban nem létező, a zsidó hit rendszerében értelmezhetetlen határvonalat húzott a „vallási” és a „civil” szféra közé, az alkalmazkodás vagy elzárkózás minden esetben súlyos következményekkel járó választótárgyává állította az egyes közösségeket.²⁴⁵

A fent vázolt dilemma a magyarországi zsidóság házassági ügyei vonatkozásában a „felekezeti rendszer” továbbélése miatt meglehetősen későn, csak a 19. század második felében vetődhetett fel. Bár az 1786-ban kiadott házassági pátenst hatálya zsidó alattvalókra is kiterjedt, II. József halála után azonban Magyarországon visszaállt a korábbi állapot. Így amíg a Lajtán túli zsidó közösségek házassági ügyei a 18. század végétől formálisan már állami ellenőrzés alá estek, és a házasság

²⁴³ A tradicionális rituális eljárást részletesen tárgyalja: BLAU, 1911.

²⁴⁴ Lois C. Dubin alapvető tanulmányai a triezti zsidó közösséggel kapcsolatban mutatják be a birodalmi kormányzat törekvéseit a zsidó házasságok megrendezésére, illetve a hitközség azzal szembeni, egyes deviáns tagjait is legyűrő ellenállását: DUBIN, 1999: 174-197.; DUBIN, 2007.

²⁴⁵ Ebben az összefüggésben, a modernizációhoz és a társadalmi integrációhoz való viszony mentén, értelmezi a magyarországi zsidó vallási irányzatok keletkezését: FROJIMOVICS, 2008: 41-55. Az alapkonfliktus természetesen nem, legfeljebb az arra adott válasz volt magyar sajátosság. A francia polgári törvénykönyv és a zsidó jog összeegyeztetésének nehézségeiről: KAPLAN, 2007. A magyar viszonyokhoz jobban hasonlító, változó oroszországi helyzetről a hosszú 19. század során: FREEZE, 2002: 73-130.

polgárilag érvényes felbontására elvileg csak állami bíróságokon lefolytatott válóper nyomán kerülhetett sor, Magyarországon e téren legközelebb csak az osztrák polgári törvénykönyv 1853-as behozatala eredményezett hasonló fordulatot. Ráadásul a fordulat végérvényes jellege több alkalommal megkérdőjeleződött. Az 1860-as évek elején, az osztrák kódex elejtésével, rövid ideig megint teljesen bizonytalanná vált az államot felváltó tradicionális magyar bírósági rendszer hatásköre. 1868-ban az izraelita egyházi bíróságok felállítása e téren gyökeresen eltérő irányt szabhatott volna a jogfejlődésnek. Végül azonban az 1863-ban *ad hoc* jelleggel kiadott, csupán a törvényes gyakorlat által legalizált és fenntartott udvari kancelláriai rendelet maradt érvényben, amely a joghézagot áthidalva, megerősítette a világi hatóságok és bíróságok jurisdikcióját zsidó házassági ügyekben, ekként a válóperekben is.

Pontos adatok vagy ezirányú kutatási eredmények nem állnak rendelkezésre, de az állami szabályozás azokban a régiókban (városokban), illetve zsidó társadalmi körökben (vagyonos kereskedők, iparosok) nyerhetett teret, amelyek szoros összeköttetésben álltak a „külvilággal”, és így a házasságkötés és -bontás polgári joghatálya fontos lehetett számukra. Az azzal szembeszegülő, kizárólag a tradicionális (rituális) gyakorlatot folytató zsidó párok valószínűleg jóval nagyobb, bár a 19. század második felében egyre olvadó tömege vidéken élhetett.²⁴⁶ Az 1880-as évekig még a fővárosban is mindennaposnak számíthatott az állami jogszabályok szándékos kijátszása vagy jóhiszemű figyelmen kívül hagyása. Az 1863-as udvari kancelláriai rendelet kiadása előtt Meisel Farkas Alajos pesti főrabbinál tájékozódó gróf Andrassy György a következő helyzetképet rögzítette:

„Állítása szerint nem ritkák azon esetek, midőn házasságok az egyházi szertartások teljes mellőzésével, egyszerűen polgári személyek közbejöttével, titkon köttenek s elvásztatnak, sőt a született gyermekek körülméltetésük eszközlése végett nála be sem jelentettek, elannyira, miképp az általa vezetett anyakönyvek hitelessége iránt a felelősséget magára egyáltalán nem vállalhatja. Kiemelvén továbbá, hogy ha már Pesten, az ország központján ily szomorú viszonyok léteznek, minők lehetnek azok a vidéken. Kijelenté, hogy amennyiben saját egyházi bíróságaiknak rendezése elérhető nem volna, a volt rendszer alatt a válási ügyekre nézve fennállott, az érdekelteknek teljes megalégedésével, kifogástalanul alkalmazott, s minden irányban rendezett állapotot, előidézett szabályoknak [ti. az osztrák polgári törvénykönyv paragrafusainak] ismétli életbeléptetése valóságos jótéteménynek tekintethetik.”²⁴⁷

A főrabbi persze – és ez a mozzanat valószínűleg a tekintélyüket állami segédlettel is erősíteni próbáló rabbik és a hitközségek közötti egyik jellemző konfliktusra világít rá²⁴⁸ – nem domborította ki kellőképpen azt a körülményt, hogy a *halachikus* jog szerint a zsidó esküvő érvényességéhez nem volt szükség feltétlenül rabbi közreműködésére, a válás lényegében ugyancsak az érintett házastársak akaratnyilvánításán alapult, az anyakönyvezés pedig a közösségre oktrojált idegen intézménynek számított. Az állami törvények és a hitelvek összeegyeztetésének nehézségét, s a zsidó közösségek vezetőinek sokszor ellentmondásos szerepét jól illusztrálja a kancellárhoz felterjesztett jelentéshez mellékelt – Meisel és két másik rabbi által készített – házassági tervezet, amely bár az (állami nézőpontból) tiltott házasságokból származó gyermekeket törvénytelenként javasolta anyakönyvezni, mindazonáltal az ilyen kötelekeket nem érvényteleníteni, hanem (a hitelveknek megfelelően) felbontani rendelte.

A Meisel főrabbi által felvázolt helyzetkép az udvari kancelláriai rendelet kiadását követő másfél évtizedben sem változott meg gyökeresen. Erre a körülményre egy az 1870-es évek vége felé napvilágra kerülő „bigámias ügy” irányította rá ismét a kormányzat és a publikum figyelmét. Történt ugyanis, hogy Brecher Henrik terézvárosi ügynök 1876 nyarán a Budapesti Királyi Törvényszéken válókeresetet adott be felesége, Weisz Mária ellen, s hűtlen elhagyás címén kérte az 1860-ban kötött házasság felbontását. A botrány azután robbant ki, hogy a nő óvatlanul kijelentette, miszerint az eljárás tárgyátlan, mert rituális úton korábban már elváltak, sőt időközben mindketten új házasságot kötöttek. Az ügyet a bíróság, kétszeres kettős házasság gyanúja miatt, nyomban a Törvényszék büntető osztályához utalta. A megejtett nyomozás igazolta Weisz Mária állítását, mert mint kiderült: a felek

²⁴⁶ A polgári jogilag illegális gyakorlat elsősorban a felvidéki megyékben, különösen Északkelet-Magyarországon tartotta magát: vö. MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1889. 28-29.; KOHN, 1895: 35-40.

²⁴⁷ Gróf Andrassy jelentése gróf Forgách Antal udvari kancellárnak 1863. szeptember 14-én: MOL D 189. 15940/1863.

²⁴⁸ Hasonló konfliktust tár fel a 19. század eleji Triesztben: DUBIN, 1999: 177-184.

annak idején Stern Albert újpesti rabbi közreműködésével 1873. március 19-én átadták-átvették a rituális válólevelet. Az aktus nyomán a férj április 20-án, Pesten máris új házasságot kötött a helybeli Frisch Reginával, a nő pedig néhány év múlva, 1876. június 24-én, Óbudán újból férjhez ment Brünauer Sámuel jászberényi kereskedőhöz.

Az ügyészség eredetileg öt ember: a házastársak ellen bigámia miatt, illetve a rituális válásnál segédkező Stern Albert újpesti rabbi mint értelmi szerző, továbbá az új esküvőkért felelős két lelkész, a pesti Brill Sámuel (ekkorra már egyébként a hitközség kebelében működő *bet-din* elnöke), és az óbudai Hirsch Márkus ellen – mindkettő a kor kiemelkedő hittudósa – kettős házasság elősegítése címén emelt vádat. Az érintettek fellebbezése nyomán azonban végül csak a (volt) férj és feleség, valamint Stern került a vádlottak padjára, a Kúria bűncselekmény hiányában a vád ejtéséről határozott Brill és Hirsch esetében. A kör szűkítése eleve a „bűntett” megragadásának nehézségéről, s a kriminalizálás kockázatairól árulkodik: a szankcionálás árnyéka immár csak a rituális válás kivitelezésére vetült, az újráházasodást illető felelősség kényes kérdése lekerült a napirendről, holott a matrikulák tanúsága szerint a (volt) házastársak – mindkét fél „elvált” családi állapotúként került bejegyzésre – nem nagyon takargatták válásuk körülményeit.

Az ügy 1878. január 28-án tartott törvényszéki végtárgyalásán erre az ellentmondásra (is) rámutatott Stern Albert rabbi, akit kollégái korábban tett – nyilván saját eljárásukat mentő – nyilatkozatai, miszerint Pesten és Óbudán a válólevelét átadását csak a polgári válás kimondása után szokták engedélyezni, nehéz helyzetbe hoztak. A taktikaként a „bűncselekmény” hétköznapiságát, elszigetelésével szemben minél szélesebb kör érintettségét hangsúlyozó újpesti lelkész ezzel szemben nem csak azt bizonyította be, hogy a fővárosi rabbik, ha maguk nem is működnek közre tisztán rituális válások lefolytatásában, azok felett szemet hunyva igenis megkötnek új házasságokat, hanem azt is, hogy a vidéki zsidó hitközségekben általánosan, a törvényhatóságok által elfogadott módon, válásokat rituális úton eszközölnek. (Stern védbeszédében konkrétan a Bács, Baranya, Bihar, Fejér, Pest, Somogy, Zala, Zemplén, illetőleg az Esztergom megyékben dívó gyakorlatot említette.)

A körülményekből, valamint a tárgyaláson elhangzottakból ugyanakkor arra következtethetünk, hogy az újpesti rabbi sem először „segített” válófélben lévő zsidó házásokon. Habár a Brecher-házaspár mindvégig jóhiszeműségét és tájékozatlanságát hangsúlyozta, úgy tűnik, homályban hagyták azt a mozzanatot, hogy pesti lakosokként mégis miért Sternhez, és nem valamelyik fővárosi rabbihoz fordultak. Nyilván azért, mert utóbbiak – amint ezt az eljárás folyamán hangsúlyozták – a rituális válás elősegítésére polgári verdikt nélkül nem voltak hajlandók, szemben újpesti kollégájukkal. A tárgyaláson maga Stern is sejtetni engedte, hogy tekintélyes ügyfélkörrel rendelkezett, amelynek bővítésén egyébként egy – általa természetesen meg nem nevezett – (keresztény) ügyvéd, országgyűlési képviselő is buzgón munkálkodott.

A végtárgyaláson, majd a fellebbezési fórumokon komolyan szóba került, hogy a zsidó válásra nézve tulajdonképpen még mindig nincs irányadó állami jogszabály, így annak megszegése sem merülhet fel. A Budapesti Királyi Törvényszék maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a polgári törvények zsidó házassági ügyekben csak alaki jelentőséggel bírnak, s mivel a Brecher-házaspár válásának *halachikus* jog szempontjából vett érvényességét senki sem vitatta, felmentő ítéletet hozott; elfogadta viszont az ügyészség bonyolult jogi levezetését arra nézve, hogy igenis vannak érvényben lévő állami normák (az osztrák polgári törvénykönyv vonatkozó, az ideiglenes törvénykezési szabályok, és az 1863-as udvari kancelláriai rendelet által érvényben tartott része, amelyet közjogi szempontból egy 1868-as IM-rendelet legalizált), amelyeket a felekezeti tagjainak be kell tartaniuk, s így közintézkedések elleni kihágás miatt Stern rabbit 300, Brecher Henriket és (volt) nejét 100-100 forint pénzbüntetéssel sújtotta. A büntetés kimérésénél ugyanakkor figyelembe vette "a törvények érvényessége iránt az ország nagy részében felmerült és a vádlott által a végtárgyalás alkalmával bemutatott levelekkel igazolt [...] kételyeket, melyek következtében a jelen bűnügy tárgyát képező szabálytalan elválasztások az ország nagy részében hallgatag üzetvén, szabályt képeznek". Ekkor még csak az Ítéletábráta látta úgy, hogy az említett állami jogszabályok a felekezeti előírások felett állnának (ennek megfelelően egyenként 1 havi börtönbüntetést szabott volna ki), a Kúria viszont az elsőbíróság

álláspontját tette magáévá, s 1878. október 18-án jóváhagyta a törvényszéki verdiktet. Az állami bíróságok bizonytalanságát ugyanakkor jól mutatja, hogy a kettős házasság vádpontjában hozott felmentő ítélet ellenére, a Brecher által indított válóper 1880 folyamán lefolytatták, s a házassági köteléket (ismét?) felbontották.²⁴⁹

Az 1870-es évek végén, a büntető igazságszolgáltatás kudarca nyomán,²⁵⁰ immár kormányzati szinten próbáltak végre tiszta helyzetet teremteni a zsidóság házassági viszonyai tekintetében. A jogbizonytalanságot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én kelt rendelete szándékozott eloszlalni, amely jónak látta nyomatékosítani a vitatott legalitású 1863-as udvari kancelláriai rendelet hatályát, mondván:

„Ismételve fordultak elő esetek, melyekből kitűnt, hogy izraelita házastársak között némely rabbik könnyelmű módon idéznek elő és visznek keresztül elválásokat, melyek, ha az 1863. évi 87414. számú helytartótanácsi intézvényvel közzétett, azon évi november 2-án 15940. számú a[latt] kelt udvari kancelláriai rendelvénnyel szabványainak nem felelnek meg, polgári törvényileg érvényeseknek nem tekintetnek ugyan, de azért az ily módon elválasztott házaspároknak egyházilag új házasságra lépését nem gátolják, ami is a társadalom erkölcsi alapjának nem csekély megingatását vonja maga után.”²⁵¹

A VKM-rendelettel mindenesetre, amelyet a törvényhatóságok mellett az Izraeliták Országos Irodájának és az Ortodox Közvetítő Bizottságnak is megküldtek, megszilárdult a továbbiakban felmerülő esetek szankcionálásának jogalapja.²⁵²

Törvényszéki eljárás nélkül eszközölt rituális elválások azonban Budapesten biztosan később is történtek. Erről tanúskodik a Pesti Izraelita Hitközség házassági anyakönyvében három rejtélyes, 1886 nyarán egymást követő anyakönyvi bejegyzés. A Klein Miksával 1886. június 6-án megesküdő Blüh (Blie) Fannit illetően az anyakönyvező szükségét érezte megjegyezni, miszerint: „Az ara előbb Hammer Adolfal rituális házasságban élt, és e házasság egyházilag felbontatott.” Egy héttel később Wiltsek Háni és Oroszlán Ármin házasságkötése kapcsán: „Az ara előbb Klein Lipóttal rituális házasságban élt, és e házasság egyházilag felbontatott.” Végül augusztus 29-én Hahn Berta (Beile Tille) és Bettelheim Salamon frigyénél ugyanígy: „Az ara Grünberg Izidorral rituális házasságban élt, mely egyházilag felbontatott. - Hal. 1128/95.” Az anyakönyvező az említett bejegyzésekkel bizonyára nem csak azt akarta hangsúlyozni, hogy (felekezeti szempontból) nem állt fenn házassági akadály, de azt is, hogy mivel a házasságkötés mindhárom esetben (állami szempontból) semmisnek tekintendő, a házasság felbontása sem kívánta meg a királyi törvényszék beavatkozását. A citált esetek megerősíthetik, hogy a problémát a Pesten növekvő számban és arányban jelenlévő ortodox zsidó bevándorlók tartották napirenden. Aligha véletlen, hogy egyik nő sem a fővárosban született: kettő Trencsén megyéből (Blüh

²⁴⁹ A Brecher-ügyben a büntető eljárás iratai nem maradtak fenn. A válóper: BFL VII. 2. c. 1876. V. 30. A „tényállást”, kisebb-nagyobb tévedésekkel, a végtárgyalásról tudósító újságíró foglalja össze számunkra: PESTER LLOYD 1878. január 29-i 29. szám, Gerichtshalle-rovatban. E tekintetben fontosak az újránházasodások anyakönyvei; a férjé 1873. április 20-ról a pesti neológ hitközségben, a nőé 1876. június 24-ről az óbudai egyházban: MOL ház. akv. Stern rabbi végtárgyaláson mondott beszéde: OSZK Kézirattár Crim. 633m. (A forrásra Kóvér György hívta fel figyelmemet – köszönet érte.) Az ügyben hozott ítéleteket idézi és kommentálja: SZTEHLO, 1880. Brecher Henrik végül nem fizette ki a pénzbüntetést, hanem 20 napi fogsággal váltotta ki azt. Az erről felvett fogolytörzskönyv: BFL VII. 106. elítélt 602/1879.

²⁵⁰ Legalább még egy napvilágra jutó esetről van tudomásunk: egy „képesítés” nélküli rabbi férjétől különvált katolikus, Bécsben zsidó hitre tért nőt esketett meg zsidó férfival, mely a zsidó jog szerint érvényesen, az állami jog szerint azonban több ok miatt is érvénytelenül történt – emiatt a kettős házasság vádját az ügyészség ebben az esetben ejtette: TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1879. február 17-i 13. szám 50-51.

²⁵¹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1878. szeptember 27-én, 17619. szám alatt kelt rendelete: MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1880: 774-783. A rendelet kiadását közvetlen kapcsolatba hozza az ekkor még folyamatban lévő Brecher-perrel: SZTEHLO, 1880. Ugyanő a rendelet kiadásának módja kapcsán felhívja a figyelmet, hogy a kormány a zsidók házassági ügyeit még mindig nem jogi, hanem felekezeti kérdésként kezeli (ti. a rendelet kibocsájtója nem az IM, hanem a VKM volt).

²⁵² Így hiába a VKM-rendelet kiadása előtt történt, mivel csak 1890 körül tudódott ki, bűnösnek mondták ki azt a házastársat, aki 1872-ben félvállról vette a győri törvényszéken indított válóper: a házaspár ugyanis, mert már a békéltető tárgyalás utáni napon teljesítette a rituális aktust, nem jelent meg a bíróság által a válóperrel kiszolgáltatására kitűzött határnapon, így a válás polgári jogilag nem történt meg: STRIKER, 1891. A magyar bíróság egyébként külföldön kötött, és ott rituálisan felbontott házasság utáni újránházasodást is hasonlóképpen ítelt meg: BFL VII. 2. c. 1899. V. 203.

Fanni Szkalaújfaluból, Wiltsek Háni Felsőnasticról), Hahn Berta pedig a galíciai Kolomeából származott.²⁵³ Érdekes végül, hogy a bejegyzések „sora” 1886 augusztusában máris megszakadt, s a továbbiakban nem találkozhatunk rituális válással kapcsolatos anyakönyvi kommentárral. Arra gyanakodhatunk, hogy az érintettek nézve kockázatosnak találták a polgári eljárást nélkülöző aktusra való utalást, s inkább lemondtak annak korrekt rögzítéséről.

Az állami szándékok és a felekezeti házassági jog közötti konfliktus súlypontja idővel eltolódott, amennyiben a 19. század végére már nem annyira – legalábbis a gyorsabban akkulturálódó fővárosi zsidóság vonatkozásában – az állami előírások tökéletes negligálása, sokkal inkább azok konkrét alkalmazása jelentette a fő problémát. Eredendően mind az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, mind pedig az udvari kancelláriai rendelet nyomán kifejlődő bírósági gyakorlat messzemenően akceptálta a házasság felbontását illető zsidó hitelveket. A császári-királyi, majd a visszaállított városi és vármegyei törvényszékek korábban a válást ennek megfelelően nem kimondták, mindössze „megengedték” a rituális válólevél átadását-átvételét.²⁵⁴ Ekként megeshetett, hogy a válólevél átadását a bíróság ítéletileg elrendelte ugyan, de miután az aktus a kitűzött határnapon a felek meg nem jelenése folytán elmaradt, a házassági kötelék továbbra is fennállt.²⁵⁵ A „jogi dualizmusnak” azonban hamarosan vége szakadt. A Pesti Városi Törvényszéken már az 1860-as évek derekán előfordult az ítélet definitív formulázása, amely nem lehetőségként, hanem kötelességként rögzítette a *get* kiadását.²⁵⁶ A kétfajta, egymással nyilvánvalóan összeférhetetlen – más-más jogi hatást maga után vonó – szövegezés meglepően sokáig, legalább az 1870-es évek elejéig élt együtt, amikor is a házasság (polgári) felbontásának a rituális aktustól függővé nem tett kimondása vált általánossá.²⁵⁷

A dolog önmagában véve még nem tűnik problematikusnak, hiszen amíg a rendeletileg előírt rabbinátusi békéltetések, majd a törvényszéki eljárás folyamán a felek beleegyeztek a válásba, és tartották magukat elhatározásukhoz, nem volt valószínű, hogy valamelyikük közvetlenül a polgári bontó ítélet jogerőre emelkedése és a válólevél átadása közötti napokban, hónapokban gondolta meg magát. Így akár teljesen mindegy lehetett volna, hogy az állami bíróságok „megengedik” avagy „kötelezővé teszik” a válólevél kézbesítését. Az igazi nehézséget az jelentette, hogy a joggyakorlat idővel eltávolodott az udvari kancelláriai rendelet által megállapított, a zsidó hitelveket méltányoló anyagi jogtól, és olyan esetekben is kimondta a válást, amikor a rituális aktus teljesíthetősége felettlőbb kétséges, vagy egyenesen képtelenség volt.

A kancelláriai rendelet 24. pontja a házassági köteléket, a *halachikus* joggal összhangban, csak a felek kölcsönös szabad beleegyezése, vagy egyoldalúan a feleség házasságtörése (26. pont) miatt engedte felbontani. A 22. pontban ugyan még számos egyéb „elválásra” felhozható indok szerepelt (bűncselekmény, gonosz elhagyás, rendetlen életmód, élet és egészség ellen való törés, súlyos bántalmazás, érzékeny keserítés), de más szakaszok (17-21. és 23.) világossá tették, hogy a jogalkotó itt csakis ágytól-asztaltól való elválasztást értett. A bíróságok azonban az inkriminált 22. pontban foglalt okokat az 1860-as évek végétől kiterjesztő értelemben, felbontásra kezdték alkalmazni, sőt az

²⁵³ A három eset a pesti neológ hitközség matrikulájában: MOL ház.akv. 1886. június 6-i, június 13-i, és augusztus 29-i bejegyzés. Mindhárom esküvőnél „Pollák hitszónok”, vagyis működött közre. – Az egyik asszony, Blüh Fanni varrónő 1883. szeptember 19-én állapodott meg „anyósával”, Hammer Teréz aradi házalónővel 5 éves leánya, Hellene Hammer átadásáról és eltartásáról: BFL VII. 200. 1189/1883.

²⁵⁴ A zsidó válóperek esetében, az osztrák polgári törvénykönyv által szabályozott korai gyakorlat nyomon követhető: BFL IV. 1120. a. 1856. III. 123., 1856. III. 163., 1859. III. 82., 1859. III. 88., 1860. III. 80., 1860. III. 81., 1860. III. 87.

²⁵⁵ A Pesti (Visszaállított) Városi Törvényszék 1867. július 17-i „bontó ítélete” nyomán, mert a felek a válólevél átadására-átvételére július 24-én, majd augusztus 21-én nem jelentek meg, a válóper megszüntetésre került: BFL IV. 1343. f. 1867. V. 11. Ez történt a már citált győri esetben is: STRIKER, 1891.

²⁵⁶ Az 1866. június 19-én kelt ítélet: BFL IV. 1343. f. 1866. V. 1. Egy másik, 1866. december 13-án kelt, hasonló szövegezésű ítélet: BFL IV. 1343. f. 1866. V. 9.

²⁵⁷ A Pesti Királyi Törvényszék 1873-tól már következetesen a definitív formulát alkalmazta, mely a válólevél 15 napon belüli át nem adása esetén a bontó ítéletet tekintette annak bizonyítékául. Az 1872-es irattári évfolyamban még többséget képeztek a „megengedő” ítéleti szövegeзések: BFL VII. 2. c. 1872. V. 11., 1872. V. 14., 1872. V. 20., 1872. V. 21., 1872. V. 25., 1872. V. 33. Az aradi törvényszék 1884-ben is használt megengedő formulát, bár a konkrét esetben a Kúria feloldotta a határozatot, és szabályos (definitív) végítélet hozatalára utasította az elsőfokú bíróságot: SZTEHLO, 1890: 81-82.

„engesztelhetlen gyűlölség” udvari kancelláriai rendeletben meg sem említett, protestáns válóperekben használt fogalmát is behozták.²⁵⁸ Példának okáért, a házasságot „gonosz elhagyás” indokából akkor is felbontották, amikor a férj eltűnt, s így nem tudta teljesíteni rituális kötelezettségét, aminek következtében az elhagyott, polgárilag elvált asszony vallási szempontból elválásra (és újraházasodásra) képtelen „lekötelezett” (*agunah*) lett.²⁵⁹

A *halachikus* alapoktól eltávolodó „zsidó” házassági jog bírói praxison keresztül történő előállítása mellett, az egyidejűleg felerősödő centrális jogi látásmód szerepét érdemes hangsúlyozni. Habár a joggyakorlat elvileg felekezeti alapokon nyugodott, a törvényszékek idővel nem vettek tudomást olyan vallási cselekményekről, amelyek nemcsak súlyos jogi kérdéseket vetettek fel a mindennapi életben, hanem a kvázi állami házassági jog érvényre juttatását is megakadályozták. Így például az állami bíróságok nem tudtak mit kezdeni a zsidó válás sajátos formájával, a *chalizaval* (a *halachikus* jog házassági akadályként kezelte, ha a gyermektelenül megözvegyült asszony sógora az őt kötelező levirátusi házasságot elvetve nem volt hajlandó elvégezni a megkívánt rituális elbocsájtó szertartást, a *chalizat*). Noha a korai időszakból még tudomásunk van esetekről, amikor állami bíróság jogerősen megítélte a *chaliza* elvégzését, sőt a hatóságok ténylegesen ki is csikarták annak foganatosítását, az azt célzó kérelmek eltűnése arra utal, hogy a királyi törvényszékek a későbbiekben már felhagytak az efféle perek tárgyalásával.²⁶⁰ Márpedig a szertartás kivitelezése nélkül a gyermektelen özvegy nők, jóllehet az állami jog szerint nem állt fenn házassági akadály, nem mehettek ismételten férjhez.

A királyi törvényszékek nem voltak hajlandók elbírálni válókereseteket sem, ha a házasságkötés körülményei tisztázatlanok maradtak. A Budapesti Királyi Törvényszék kifejezetten megtagadta a közbenjárást egy olyan házassági bontóperben, amelynél a felperesnő, Brenner Simonné Weinberger Teréz (Rézi) gyári munkás neje, pesti tudakozóintézet-tulajdonos nem tudta anyakönyvi kivonattal igazolni az állítólag Budán, 1857-ben létrejött házasság megkötését. A korszakban bevett módon – államilag elismert képesítéssel nem rendelkező rabbi által szabálytalanul – eszközölt „rituális” házasságkötésről volt szó, amelyre az 1882. december 9-én beadott kérvény még csak általánosságban utal: „köztudomású, így bizonyítani nem kell, hogy a zsidó házasság érvényéhez nem matrikula kell, hanem áldás, melyet minden kóborló bocher megadhat”. A december 23-i újabb kérvényben azonban már világosabb a megfogalmazás: „nem is a hitközség esketett, nem is Budán, hanem egy rabbinus a főváros pesti oldalán, szüleim házában”. Hasztalannak bizonyult azonban a magyarázkodás, mert a válókereset visszavetését az Ítéltábla is jóváhagyta. Erre a nő 1884. október 30-án a házasság érvénytelenítése iránt indított újabb pert, azon a címen, hogy „az osztrák általános polgári törvénykönyv uralma alatt, megelőző hirdetés, és az illetékes rabbi vagy vallástanító közbenjövete nélkül, egy ismeretlen izraelita által zsidó vallási rítus szerint *brevi manu* összeadatott”. A törvényszék azonban 1887. január 18-án elutasította a keresetet, mert felperes még azt sem tudta egyértelművé

²⁵⁸ Kifejezetten a rendelet 22. pontjára hivatkozott a Pest Városi (Visszaállított) Törvényszék 1866. december 3-i ítélete, amit azonban a Hétszemélyes Tábla 1867. december 17-én, törvényi hely megjelölése nélkül, „engesztelhetlen gyűlöletre” igazított ki. BFL IV. 1343. f. 1866. V. 9. További példák: BFL IV. 1343. f. 1867. V. 18., 1870. V. 23., 1870. V. 35., BFL VII. 2. c. 1873. V. 1. Az „engesztelhetlen gyűlölség” kölcsönös beleegyezés híján történt alkalmazására reflektál Szeremley Lajos ügyvéd: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1868. február 16-i 7. szám 55. A 22. pont kiterjesztő alkalmazásával kapcsolatos további jogeseteket hoz az 1880-as évekből: SZTEHLO, 1890: 84-86.

²⁵⁹ Amerikába költözött férjet illető verdikt 1874. május 7-ről: „kijelentetvén, hogy miután alperes Metzner Lipót ismeretlen tartózkodású, s így neje részére elbocsájtó levelet ki nem állíthat, ezen ítélet szolgáland a házassági kötelék végfelbontásának bizonyítékául.” Az ítélet ekkor sem hivatkozott jogforrásra, mindössze arra, hogy a házasság így célját el nem érheti. BFL VII. 2. c. 1873. V. 11. Hasonló esetek korábról: BFL VII. 2. c. 1872. V. 23., 1872. V. 41. Még korábról, de ekkor az elhagyott nő kikeresztelkedéssel segített magán: BFL IV. 1343. f. 1868. V. 16.

²⁶⁰ A Vas Megyei Törvényszék 1868-ban helyt adott ilyen keresetnek: MAGYAR THEMIS. Egyetemes Jogi Közlöny 1872. november 5-i 48. szám 382-383. Egy óbudai kereskedőnő esetében a sógort rákényszerítették a szertartás elvégzésére: BFL V. 48. b. 2991/1870. A Pesti Királyi Törvényszék azonban később már arra hivatkozva utasít el hasonló keresetet, hogy a *chaliza* vallási aktus, amelynek teljesítése polgári jogi kényszerrel nem eszközölhető. És bár az Ítéltábla feloldotta az ítéletet, mondván, hogy a *chaliza* polgári jogi hatállyal bíró szerződések sorából mégsem zárható ki, a Kúria végül az elsőfokú ítéletet hagyta jóvá: BFL VII. 2. c. 1874. I. 1265.

tenni, hogy Óbudán, Budán, vagy Pesten jött-e létre az érvényteleníteni kért frigy.²⁶¹ A gyakorlat logikus következménye az lett, hogy – mint fentebb, a pesti anyakönyvi bejegyzéseknél láttuk – az érintett párok megkerülték az állami bíróságot, s pusztán válólevél átadása-átvétele révén segítettek magukon. Weinberger Rézi azonban vélhetően, másoktól eltérően, azért ragaszkodott a polgári eljáráshoz, mert – és ez a mozzanat ismételtén rávilágít a visszas helyzet lehetséges következményeire – házassági viszonyból eredeztethető vagyoni igényt kívánt érvényesíteni.

Részben a válásnál megkívánt rituális aktus teljesíthetőségének, a *get* átadhatóságának-átvehetőségének állami bíróságok általi növekvő mértékű figyelmen kívül hagyását is a „centrális jogi látásmód” jellegzetes megnyilvánulásai közé sorolhatjuk. Ezen a ponton viszont a terjeszkedő állami és a háttérbe szorított felekezeti házassági jog közötti konfliktus sokkal tartósabban kiéleződhetett, mint más esetekben, mivel az állami közegeknek ezúttal – legalábbis a polgári házasság bevezetéséig – nem állt módjában kikényszeríteni a bírósági bontó ítéletek egyik legfontosabb joghatályát, az új házasságkötés lehetőségét. Korábban nyilvánvalóan azért nem „kötelezték” a feleket, hanem csupán „engedték meg” a válólevél bíróság előtt történő kiadását, mert a jogalkotók és a bírák tisztában voltak a vallási szertartás kikényszeríthetetlenségével. Nem akadt ugyanis hitéhez hű rabbi, aki *get* nélkül hajlandó lett volna elvált férfi vagy nő újraházasodásánál segédkezet nyújtani. Jellemző, hogy az 1870-es években bevetté váló definitív bontó ítéletek hiába rendelték el a *get* három napon, majd általánosan két héten belüli átadását-átvételét, nem tudták garantálni, hogy a pereskedő házastársak valóban betartsák a terminust.²⁶²

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a bíróságok és közigazgatási hivatalok, avagy a válólevél kiadásának-elfogadásának elmaradása nyomán kényes helyzetbe kerülő érintettek eleve lemondtak volna arról, hogy valamilyen úton-módon mégiscsak érvényt szerezzenek az állami akaratnak. 1895-ig napirenden voltak a *get* kiadása, illetve a csupán polgárilag elválasztott felek megesketése körüli bonyodalmak. A bíróságok egyoldalú verdiktjeinek teljesítését megtagadó rabbikat, vagy az érintett házastársakat kezdetben pénzbírsággal próbálták jobb belátásra bírni, de a Kúria több esetben kimondta az ilyen eljárás jogszerűtlenségét.²⁶³ A nyomásgyakorlás legáltalánosabb eszköze, a válólevél kézbesítésétől ódzkodó feleséggel vagy – jellemzően – a férjjel szemben, a házassági vagyoni igények érvényesítése lehetett. Ezt elősegítette, hogy a zsidó válóperekben a vagyoni kérdések rendezése nem

²⁶¹ A válóper: BFL VII. 2. c. 1882. V. 93. A házasság érvénytelenítése iránti per: BFL VII. 2. c. 1884. V. 111.

²⁶² A budai neológ hitközség házassági anyakönyvében kivételes módon feltüntették a rituális aktus dátumát, így pár esetben tudni lehet annak a bontó ítélethez való időbeli viszonyát. Weisz Lipót és Friedländer Róza házasságát a Kúria 1879. január 28-án bontotta fel, a *get* kiadására pedig 1879. március 17-én került sor. BFL VII. 2. c. 1878. V. 54. és MOL ház. akv. 1876. szeptember 3-i bejegyzés. – Bauer Mór és Gajduschek Lujza válását 1880. június 22-én emelték jogerőre, a válólevelet a férj azonban már az elsőfokú ítélet 1879. november 11-i megszületése után, 1879. december 18-án átadta nejeének. BFL VII. 2. c. 1879. V. 74. és MOL ház. akv. 1874. május 31-i bejegyzés. – Wirtschaffner Bernát és Berger Rozália válóperében jogerős bontó ítélet 1880. június 22-én született, a válólevelet viszont 1880. szeptember 13-án adták át. BFL VII. 2. c. 1879. V. 33. és MOL ház. akv. 1873. február 9-i bejegyzés. – Kulka Adolf (Ábrahám) és Klauber Johanna házasságát jogerősen 1884. május 1-én bontották fel, de a *get* kiszolgáltatása csak évekkel később, 1891. augusztus 13-án történt meg. BFL VII. 2. c. 1882. V. 84. és MOL ház. akv. 1870. december 5-i bejegyzés. – A Weiner Mór és Schönhauser Laura közötti házassági kötelék 1886. szeptember 29-én lett felbontva, a válólevelet a férj 1886. december 5-én adta ki. BFL VII. 2. c. 1884. V. 82. és MOL ház. akv. 1884. június 1-i bejegyzés. – Riesz Salamon és Samet Jozefin házasságát a Kúria ugyan csak 1893. október 10-én bontotta fel, a pár azonban már a másodfok 1892. szeptember 5-i ítéletét követően, 1892. szeptember 11-én lebonyolította a rituális aktust. BFL VII. 2. c. 1892. V. 83. és MOL ház. akv. 1882. június 18-i bejegyzés. – Hasonlóan cselekedett Roth Bernát és Knöpfler Johanna, akik a Kúria 1893. december 28-i ítéletét megelőzően, már a törvényszéki verdikt (1892. szeptember 27.) után, 1892. október 24-én átadták-vették a válólevelet. BFL VII. 2. c. 1892. V. 71. és MOL ház. akv. 1887. február 27-i bejegyzés. A hét ismert esetből tehát egyszer sem tartották be a 15 napban megszabott terminust!

²⁶³ Az óbudai főrabbi ellenében, aki arra hivatkozva nem volt hajlandó egy a mezőtúri városi törvényszék által kimondott válás anyakönyvezésére és a válólevél elfogadásának kieszközlésére, hogy a kancelláriai rendelet 22. pontjában foglalt okok nem alkalmasak a házasság felbontására, a Budai Városi Törvényszék szabott ki 10 forint pénzbírságot. A Semmitőszék a főrabbi panaszára mind a sérelmes végzést, mind az időközben foganatosított végrehajtási eljárást megsemmisítette: TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1871. március 7-i 19. szám 75-76. Hasonló jogeset, amelynél a Semmitőszék azt a jogi fikciót is rögzítette, hogy a válólevél elfogadásának kikényszerítésére irányzott kérelem minden törvényes alapot nélkülöz, mert annak megtagadása esetében a bontó ítélet szolgál bizonyítékul: TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1876. szeptember 1-i 67. szám 269.

volt követelmény, s azok attól függetlenül, külön polgári per keretében is elintézését nyerhettek.²⁶⁴ Márpedig ha hozomány, közszerzemény kiadása, nőtartásdíj fizetése került terítékre, a hoppon (válólevél nélkül) maradt elvált fél bizton számíthatott az állami bíróságok megértésére.

Igy Stein Salamon földbirtokos elvált neje, Frankl Ida 1889 körül a Budapesti V. kerületi Királyi Járásbíróságon arra hivatkozva követelt havi 200 forint ideiglenes nőtartásdíjat exférjétől, mert az a válólevelet nem adta ki. Az ügy érdekessége, hogy a járásbíróság egyáltalán érdemben eljár, hiszen ideiglenes nőtartásdíj a házasság jogerős felbontása után jog szerint nem lett volna igényelhető. Stein Salamon a *get* kiadására már csak azért sem lehetett hajlandó, mert a nő a válást a Törvényszéken egyoldalúan, „érzékeny keserítés” címén kényszerítette ki; s előzőleg 45000 forint hozomány és hitbér, 27000 forint közszerzemény, 3800 forint értékű ékszerek kiadása, és 400 forintos számlatartozás kifizetése iránt indított vagyoni pert, amelyet lényegében meg is nyert. A férjet utóbb biztosan sikerült „megpuhítani”, hiszen valamikor 1893 előtt kiszolgáltatta a válólevelet.²⁶⁵ Egy másik ismert esetben a neves pesti könyvkiadó elvált leánya, Wodianer Irma 1892-ben indított vagyoni pert férje, dr. Berger Ignác orvos ellen, amelynek nyomán a Budapesti Királyi Törvényszék 1893. június 27-én hozott ítéletével nemcsak az 54000 forintnyi hozományt rendelte kamatostul visszafizetni, hanem azon felül még havi 100 forint nőtartásdíjat is kiszabott, hivatkozva – egyebek mellett – arra a körülményre, hogy alperes „a válóperbeli ítéletekben megállapított ebbeli feltétlen kötelessége dacára az elváló levelet felperesnek máig sem adta ki, és azt csakis bizonyos törvényen nem alapuló feltételek alatt kész kiadni, miáltal őt vallásszabadságának [sic!] megfelelő módon leendő újabb házasságkötésében jogtalanul megakadályozza”.²⁶⁶

Az érintettek nem csupán bírói, hanem – kivételesen – közigazgatási úton is megpróbálhattak érvényt szerezni a törvényszéki bontó ítéleteknek. Annak idején különösen nagy port vert fel az ún. „hódmezővásárhelyi eset”, amelynél egy polgári jogilag elvált nő és új választottja 1886-ban, az esketést *get* hiányára hivatkozva megtagadó helybeli rabbit megkerülve, egy közönséges házaló közreműködésével kötött házasságot, amelyet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hosszas huzavona után anyakönyvezni utasított.²⁶⁷ Előzetesen az Izraeliták Országos Irodája az állami jogra apellálva amellett érvelt, hogy az esküvőt csak az illetékes rabbi előtt lehetett volna megtartani. A minisztérium azonban ezúttal saját, e tárgyban hozott korábbi rendeletét is félretéve, az Ortodox Közvetítő Bizottságnak a frigyét létrejöttek nyilvánító szakvéleményét fogadta el, amely vallási

²⁶⁴ Az udvari kancelláriai rendelet 21. pontja kimondta, hogy ha a másik házastárs beleegyezése nélkül kért elválásnál korábbi szerződésre, vagyonmegosztásra, vagy gyermekelhelyezésre vonatkozó perkérdések támadnak, amelyeket nem sikerül rendezni, akkor azokkal a feleket rendes perútra kell utasítani. A joggyakorlatra: RÉSŐ ENSEL, 1880.; SZTEHLO, 1890: 100-101.

²⁶⁵ A nőtartási perről: JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 13. számához. 1891. március 29. 49-50. A válóper: BFL VII. 2. c. 1887. V. 62. Egy a válókereset beadása után indított vagyoni per: BFL VII. 2. c. 1887. I. 401. A házassági vagyoni per: BFL VII. 2. c. 1889. I. 198. A sikerről a nő ügyvédje által indított perből értesülhetünk: BFL VII. 2. c. 1891. I. 520. Frankl Ida Zágrábban, 1893. november 25-én Herman Dániel feleségeként hunyt el: BFL IV. 1411. b. 1888 – Stein.

²⁶⁶ BFL VII. 2. c. 1892. I. 449. A korábbi válóper: BFL VII. 2. c. 1890. V. 122. A felsőbb bíróságok az elsőfokú ítélet nőtartásdíjat illető részét később megváltoztatták, amihez talán az is hozzájárult, hogy a válólevél időközben biztosan kiadásra került: a nő 1894. június 2-án házassági szerződést kötött, amely az (új) esküvő időpontját június 5-re tűzte ki. BFL VII. 184. 821/1894.

²⁶⁷ JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1890. december 5-i 49. szám 392. Az Ortodox Közvetítő Bizottság 1890. március 26-án kelt véleményes jelentését közli: ZSIDÓ HIRADÓ 1891. április 2-i 4. szám 1-4. Az eset kapcsán késhegyig menő vita bontakozott ki az ortodox és neológ irányzat képviselői között. Az Izraeliták Országos Irodájának átirata 1890. december 21-én Schreiber B pozsonyi főrabbihoz, Mezey Ferenc kommentárjával: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1891. 1-14. További kommentár: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1892. 6-8. A felekezeti sajtó az ügy további fejleményeiről is beszámolt. A Minisztérium eszerint meghátrált, amennyiben 1892. április 2-án Hódmezővásárhely városához intézett átiratában az eskető személy jogosultsága felőli meggyőződésig felfüggesztette az anyakönyvezést célzó rendeletet: ZSIDÓ HIRADÓ 1892. április 22-i 15. szám 6. Ennek és egy másik hasonló eset kapcsán az Izraeliták Országos Irodája tiltakozását fejezte ki a Minisztériumnál a kancelláriai rendelet ellenében kifejlődött törvényes gyakorlat kapcsán, és a zsidó válóperes esetében követendő anyagi és alaki jognak a felekezeti házassági joggal való összhangba hozatalát kérelmezte. A felterjesztést közli MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1891. 66-71.

tekintélyeket citálva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a házasság a zsidó jog szerint akkor is érvényesen létesülnek tekinthető, ha a kötés nem zsinagógában történt, és annál nem működött közre hittudós. Az efféle, a zsidóságon belüli törésvonalakat is felszínre hozó konfliktusok azonban csak még világosabbá tették az állam, és a felekezet hitelveken túllépő tagjai nyomásának ellenálló rabbik és hitközségek erejét: a kormányzat az 1890-es évek elején több alkalommal is kénytelen volt elismerni, hogy a rabbikat nem kényszerítheti a hitelvekkel ellentétes cselekmények elvégzésére.²⁶⁸

A felek más, kétes értékű eszközökkel is segíthettek magukon. Ilyennek tekinthető a válólevél meghamisítása, amely – a korabeli sajtóvisszhangból ítélve – meglehetősen elterjedt praktika lehetett.²⁶⁹ A különös a dologban, hogy az érintettek ezt akár állami segédlettel is teheték. Legalábbis a „hódmezővásárhelyi esethez” hasonló botrányt kavart, amikor a Budapesti Királyi Törvényszék 1890-ben egy napvilágra kerülő válólevél-hamisítási ügyben kimondta:

"A közokirathamisítással vádolt L. György és társai elleni bűnügyben a feljelentést mint bűnvádi eljárásra alkalmatlant félreteszi: mert az izraelita vallású állampolgárok közötti házasság felbontását célzó perek illetékes bírója a polgári bíróság, amely ha a házassági köteleket jogerős ítélettel felbontotta, úgy ezen ítélet az izraeliták közötti házasságkötések felbontásánál szokásos válólevél átadását a férj vonakodása esetében pótolja, úgyannya, hogy a polgári bíróságnak a házassági kötelek felbontását kimondó jogerős ítélete után az elvált felek újabb törvényes házasságra léphetnek, ehhez az, hogy a volt férj a válólevelet tényleg kiadta legyen, nem nélkülözhetlen kellék; miből következik, hogy a rabbinak a válólevél átadásáról felvett jegyzőkönyv bármily jelentőséggel bírjon is a válólevél különben rituális szempontból, közokiratnak nem tekinthető, és így annak tartalmára vonatkozólag a btk. 400. §-ába eső büntett el nem követhető."²⁷⁰

Végső opcióként a kikeresztelkedés is felmerülhetett, amely a felekezet hátrányos közjogi státusa miatt megoldást kínált a válással kapcsolatos, rendszeren áthidalhatatlan nehézségekre. Az 1863-as kancelláriai rendelet 27. pontja ugyan kimondta, hogy a zsidó házasság pusztán az egyik fél keresztény hitre térése által még fel nem bomlik, és hogy a válóper ilyen esetekben is lefolytatandó, az állami előírás azonban csak a protestáns betérőkre lehetett hatással, a katolikus kikeresztelkedettek nem. A rendelet ebben az esetben ugyanis nem írhatta felül a kánonjogot, amely noha a nem-keresztények házassági kötelekének érvényét nem vont a kétségbe, de egyoldalú kitérés után gyakorlatilag – egyszerű interpelláció nyomán – lehetővé tette az újránházasodást.²⁷¹ Ilyenkor persze, ha nem történt meg egyúttal a válólevél kiadása-átvétele, a zsidó hiten maradó házastárs kényes helyzetbe került.

Egy hasonló esetben Hirschenberg Károly pesti ruhakereskedő, bírósági becsüs 1886-ban indított házassági bontóper felesége, Friedmann Jozefa ellen. Mivel a nő valamiért makacsul ellenezte a válást, férje döntő lépésre szánta el magát: miután nevét Hegyire magyarosította, 1886 karácsonyán római katolikus vallásra tért. A tényből, miszerint ekkor későbbi katolikus felesége, Hegyi Erzsébet vezetéknevét vette fel, arra következtethetünk, hogy időközben az újránházasodás lépett elő a válás fő motívumává. Ezzel a lépéssel azonban, úgy tűnik, még nem sikerült jobb belátásra bírnia hitvesét. A felek csak évekkel később, az 1891. január 4-én tető alá hozott egyezséggel oldották fel a kialakult patthelyzetet: Friedmann Jozefa ekkor már, férje újránházasodását támogatandó, hajlandónak mutatkozott a terézvárosi plébános előtti nyilatkozattételre (ez nyilván annak kifejezését célozta, hogy katolikus házastársával nem hajlandó az együttélés folytatására), Hegyi Károly viszont ígéretet tett a kitéréssel irrelevánssá vált rituális aktus elvégzésére, vagyis a *get* kiadására. A nő ezúttal eleget tett

²⁶⁸ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az 1890-es évek elején, a „hódmezővásárhelyi eset” folyamánként, több esetben elismerte, hogy az állam által nem kényszerítheti a rabbikat zsidó hitelvekkel ellentétes cselekedetek elvégzésére. A szepesolaszi eset kapcsán a VKM 1891. április 1-én kelt 57715. számú rendeletére hivatkozik: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1891. 66-71. Két további, budapesti ügygel kapcsolatos 1891. december 4-i rendeletet (46877. és 46880. számon) közli: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1894. 64-65.

²⁶⁹ REINER, 1891.; SZABOLCSI, 1894.

²⁷⁰ Az 1890. március 12-én kelt ítéletet közli: JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 27. számához. 1891. július 5. 107-108. Az elsőfokú ítéletet az Ítéletábla jóváhagyta, a Kúria pedig 1891. április 29-én jogerőre emelte. Utóbbi fórum hivatkozott arra, hogy bár az állami bíróság a férjet a válólevél 15 napon belüli átadására kötelezte, az még egy év lefolyása után sem volt hajlandó az aktus elvégzésére.

²⁷¹ A kikeresztelkedés joghatályáról bővebben: NAGY, 2009.

vállalt kötelezettségének, s miután – amint a később született törvényszéki válóperes ítélet fogalmaz – „az illetékes róm. kath. egyházi hatóság az új házasságra lépést megengedte”, a (volt) férj 1891. január 24-én máris új házasságot köthetett a vele egy címen (Budapest VI. Hunyadi tér 8. szám alatt) lakó Hegyi Erzsébettel. (A matrikulából az is kiderül, miért vált egyszeriben sietőssé a megegyezés: „halálos ágyon adattak össze” – ez a megjegyzés került rögzítésre.) Friedmann Jozefa 1891. május 19-én ismét folyamatba tette a szünetelő válópert, amely végül 1893. március 14-én fejeződött be, a házassági kötelék egyoldalú felbontásával.²⁷²

A get problémájának állami jogi nézőpontból megnyugtató megoldására csak a polgári házasság intézményének bevezetése után került sor. A rituális aktus elvégzése ettől kezdve valóban közömbössé válhatott, hiszen a törvényszékek bontó ítéleteinek immár minden tekintetben érvényt lehetett szerezni. A válólevél átadásának megghiúsulása esetén a felek ugyan kénytelenek voltak lemondani az egyházi esküvőről, az állami anyakönyvvezető viszont összeadhatta őket és választottjaikat. Biztosat a polgári házasság effajta használatával kapcsolatban persze nehéz mondani, hiszen miután a *gettel* kapcsolatos konfliktusok elvesztették egykori jelentőségüket, megfelelő források hiányában a válólevél nélkül maradó férjek és feleségek erőfeszítéseiről sincsenek információink. Mindazonáltal feltételezhető, hogy az állami házassági jog uralma 1895 után fokozatosan a tradicionális procedúra erodálódását eredményezte.²⁷³

Összességében véve kétségtelen, hogy a 19. század második felében a magyarországi zsidó közösségeken belül (is) mindinkább az állami bíróságok és hivatalok szabták meg mi tekinthető érvényes házasságnak, milyen esetekben, és miféle következményekkel bontható fel a házassági kötelék. Azoknak a zsidó férjeknek és feleségeknek, akik erről nem voltak hajlandók tudomást venni, adott esetben komoly szankciókkal kellett szembenézniük: kétségbe vonhatták házasságkötésük érvényét, születendő utódaik legitimitását és öröklési jogát; negligálhatták házassági viszonyból származtatható vagyoni igényeiket; büntető eljárást indíthattak kettős házasság, családi állás elleni vétség vagy büntett, anyakönyvi kihágás címén. Azok viszont, akik életük jobbra fordítása reményében, szakítva a közösségi normákkal, a hitelvektől eltérő polgári jogi megoldásokhoz folyamodtak, bizony számíthattak az állami szervek védőszárnyaira. Ha mindezt a válások elterjedése szempontjából mérlegeljük, arra juthatunk, hogy *az állami előírások és a rendszeressé váló beavatkozások, amelyek a 19. század derekától egyáltalán láthatóvá tették a zsidó válásokat, a 19-20. század fordulója körül számottevően megnövelték a felekezeti válási rátát, pontosabban: a civil jog által ekként elismert aktusok gyakoriságát.* A hivatalos válási statisztikák ugyanis soha nem vették számba, és nyomukban a válásokkal foglalkozó történészek mindmáig, csaknem kivétel nélkül, figyelmen kívül hagyják a *halachikus* jog szerint felbontott házassági kötelékeket, amelyek alapján némileg talán differenciáltabb képet alkothatnánk a jelenségről.²⁷⁴

A házasság felbontása és alternatívái

²⁷² A felek első válási szerződése, a válóper megindítása előtt (ekkor egyébként a nő még nem ellenezte a válást): BFL VII.185. 2288/1885. A válóper: BFL VII. 2. c. 1886. V. 45. A névmagyarosítás és kikeresztelkedés a terézvárosi plébánia 1886. december 24-i anyakönyvi bejegyzésében fogható meg: MOL ker. akv. A második válási egyezés: BFL VII. 175. 13/1891. Az újraházasodás, szintén a terézvárosi plébánián, 1891. január 24-én: MOL ház. akv. Eszerint lehetséges, hogy a kitért férfi nem a nő nevét vette fel, hanem egyszerre változtattak nevet, mert a nő apja nem Hegyi, hanem Nehéz Mihály volt. – Egy másik perben a zsidó hiten maradó feleség, nyilván taktikai megfontolásból (az interpelláció így nem vezethetett eredményre), férje katolizálása után is hajlandónak nyilatkozta magát a házaselet folytatására: BFL VII. 2. c. 1889. V. 80. Hasonló taktikai húzásként értékelhető, ha a viszálykodó házastársak egyaránt kikeresztelkedtek (a konkrét esetben a férj előbb katolizált, majd miután neje hasonló lépésre szánta el magát, evangélikus felekezetre tért): BFL VII. 2. c. 1892. V. 61. Fischer Mihály simándi rabbi hasonló kikeresztelkedési esetet ismertető cikke nyomán érdekes polémia bontakozott ki a Magyar-Zsidó Szemle 1887. évi füzeteiben, rabbik és ügyvédek részvételével: FISCHER M., 1887.; KLEIN, 1887.; SCHWARCZ, 1887.; GRABER, 1887.

²⁷³ 1896-ban Budapesten mindössze 2 polgári házasságkötés történt, amelynél a zsidó szertartás szerinti esküvő megtartását a válólevél hiánya akadályozta meg: FRISCH, 1899: 209. A századfordulón már gyakorinak minősíti az ehhez hasonló eseteket: MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE 1901. 3-4.

²⁷⁴ Ilyen szempontból úttörő jelentőségű monográfia az oroszországi zsidóság házassági viszonyairól: FREEZE, 2002.

pillanatban – az esztergomi szentszéki perek kutatásának korlátozása miatt – nem áll módunkban pótolni. Gyanítható azonban, hogy bármilyen kevésbé favorizálta az állam a szeparáció intézményét, a katolikus hívek körében egészen a házassági törvény bevezetéséig bevett legális eszköz lehetett a házasság konfliktusok kezelésére. Budapesten és a nagyobb városokban – amint azt az 1881-es népszámlálás kapcsán korábban már említettük – a katolikus házaspárok viszonylag gyakran folyamodhattak ágytól-asztaltól való elválásért. Ez még inkább így lehetett 1868 előtt, amikor a katolikus házasság számára még nem létezett kibúvó a kánonjog előírásai alól. 1895 után viszont, a válás intézményének katolikus állampolgárok előtti feltétlen megnyitásával, alapvetően megváltozott a helyzet, amit a katolikus házassági bontóper folytatók számának és arányának megugrása is valószínűsít. Feltehető tehát, hogy a jogi szabályozás a 19. század második felében egyre inkább a házasság polgári bíróságok által kimondott felbontása felé terelte a potenciális szentszéki ügyfeleket.²⁷⁹

Kétségtelen azonban, hogy a házasság felbontásának alternatívái között, ha nem csupán a legális lehetőségeket mérlegeljük, akkor nem az ágytól-asztaltól való elválás tekinthető a legfontosabbnak. A bontás elsődleges riválisának sokkal inkább az önkényes, vagyis bírói ítélet nélküli válás tartható. A 19. század során – bár ezt illetően csak alkalmi híradások és a kortársak szükségképpen elfogult reakciói állnak rendelkezésre – még általánosnak számított, hogy a viszálykodó házastársak az illetékes hatóság vagy bíróság közbejötté nélkül, önhatalmúlag szüntették meg az együttélést.²⁸⁰ Ez történhetett konszenzusos úton, vagy durvább egyoldalú lépés, elhagyás, elűzés keretében. A spontán házasságbomlások kapcsán mindazonáltal már normatív szinten is ellentmondásos kép bontakozik ki. Míg az ágytól-asztaltól való elválásnál világosan látszik a jogalkotók szándéka, illetőleg az intézmény fenntartását illető érdektelensége, az „önkényes válások” esetében nem egyértelmű, hogy az illegális eljárás kapcsán a restriktív következetesen, a teljes vizsgált korszakon át érvényesült volna. Sőt, ami a leginkább zavarba ejtő: a joggyakorlat a 19. század végére félreérthetetlenül „felpuhult” a bírói ítélet nélküli különélések vonatkozásában. Ellentétben tehát az ágytól-asztaltól való elválásokkal, sokkal nehezebben megválaszolható kérdés, hogy miként viszonyult a jogi szabályozás, mindenekeelőtt pedig a bírói praxis a spontán szeparációhoz, és milyen hatással lehetett az a házasság felbontásának gyakorlatára.

A 19. század derekán még az önkényes válás bármely formája törvénytelennek, az engedély vagy ítélet nélküli különélés erkölcstelennek számított, ezért ha így esett, a feleket vagy az elhagyó vétkes felet a hatósági közegek kényszeríthették az együttélés helyreállítására, illetve a visszaköltözésre.²⁸¹ A közös lakásba való visszahelyezést a szentszéken is lehetett kérelmezni. Így tett 1855-ben Georg Penz budai háztulajdonos elűzött neje, Helena Chorus, akit a kérelem teljesítését követően hatósági asszisztenciával költöztettek haza, jóllehet a vérmes férj hamarosan megint kiadta útját.²⁸² A bíróságok következetesen szankcionálták az illegális különválást. Ekként a budai *Landesgericht* arra hivatkozva utasította el a férjétől, Vinzenz von Engelshaus gróf helytartósági fogalmazótól szentszékieleg elválasztott Marie Kossé nőtartási keresetét, hogy az idejekorán, még az

²⁷⁹ Ebből a szempontból érdekes a Franciaországban 1884-től (megint) bevezetett válások és a szeparáció viszonyának alakulása. Az ágytól-asztaltól való elválások 1837-től, ameddig nyomon követhetők, dinamikusan növekedtek; 1884 után azonban, miközben a bontások meredek növekedésnek indultak, rövid időn belül felére estek vissza a számok, majd 1914-ig stagnálás következett. SCHNAPPER, 1978. Részben ugyanazon példa alapján, a bontások növekvő népszerűségét hangsúlyozza a szeparációval szemben: PHILLIPS, 1988: 604-605. Magyarországon talán az 1868: XLVIII. tc. miatt nem volt ilyen éles váltás, a tendencia viszont hasonló lehetett.

²⁸⁰ PHILLIPS, 1988: 283-302. Érdekes az 1881-es fővárosi népszámlálás nyomán tett megállapítás, miszerint 10937 házasságos személy (5487 férj és 5450 feleség, utóbbiak különösen a IV. és V. kerületben) lakhelyén egyedül íratott össze: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(II.): 219. Habár a közreadó is megjegyzi: „Azon körülménynél fogva, hogy napszamosok és utazók családjukat otthon szokták hagyni, az elkülönítve összeírt házaspárok számából semmi következtetés sem vonható a házassági kötelék nagyobb vagy csekélyebb szilárdságára.” A felbomlott fővárosi házasságok tekintetében kései, de megemlíthető – a maga nemében egyedülálló – az a kutatás, amelyet a Lócsei Pál vezetett szociológiai kutatócsoport folytatott Budapest II. és IV. kerületében az 1960-as évek közepén. LŐCSEI, 2008. 26-45.

²⁸¹ A 19. század első felében megéjtett pest-budai *canonica visitatio* alkalmával rendszeresen céloznak hatósági kényszer alkalmazására „önkényes szeparáció”, s „vadházasság” esetén: BFL IV. 1002. oo.; BFL IV. 1202. jj.

²⁸² BFL IV. 1120. a. 1855. III. 45.

illetékes lelkész engedélye előtt szakította meg az együttélést.²⁸³ Az együttlakás imperatívuszát annyira komolyan vették, hogy engedély híján a válás kimondásáig nem lehetett különköltözni. A közös vízivárosi háztartást felszámolni készülő Holitsek József mérnöknek 1867-ben a Budai Városi Törvényszék nem engedte meg a lakás kiürítését, mondván, a folyamatban lévő szentszéki per idején még köteles szállást adni feleségének, Doszkocsil Máriának.²⁸⁴ Az együttlakás kényszere a következő évtizedekben bizonyára – hasonló esetekkel legalábbis nem találkoztunk – sokat oldódott, de jellemző, hogy az ez iránt támasztott igény a válókereset beadásáig jogilag továbbra is érvényesíthető maradt.²⁸⁵

A 19. század második felében mindazonáltal alapvetően megváltozott a restriktív jogi szabályozást többé-kevésbé elfogadó társadalmi közeg, illetőleg szükségképpen alacsonyabbra helyeződött a hatalom „ingerküszöbe”. A népesség gyors ütemű gyarapodása és növekvő mobilitása Budapesten eleve kilátástalanná tette a házasságok feletti ellenőrzés közvetlen formáinak érvényesítését. A személyes ráhatás, a lelkészek informális békéltető tevékenysége, az egyházi szervek beavatkozása, s még inkább a kiszámíthatatlanul alkalmazott hatósági represszió helyett a hatalmi kontroll kifinomultabb, áttételes formái váltak általánossá, aminek kapcsán viszont immár az állam ragadta magához a kezdeményező szerepet. Ennek egyik legfontosabb eszköze kétségtelenül a jog és a joggyakorlat volt, amely az egyes családtagok státusát, méltányolható igényeit és kötelességeit, valamint a nem kívánatos viselkedés szankcionálását egységesen – egyre kevésbé függően a rendi helyzettől, társadalmi pozíciótól, vallási hovatartozástól – egyúttal mind több részletkérdésre kiterjedően szabta meg.

A jog a spontán házasságbomlások vonatkozásában, bizonyára nem függetlenül a probléma társadalmi súlyától, több engedményt tett. Az egyik legfontosabb, hogy *bizonyos feltételek fennállása esetén elismerésben részesítette a szétváló házastársak bíróságon kívüli formális megállapodásait*. Ennek a gyakorlatnak Pesten a 19. század derekán már volt bizonyos hagyománya: ismerünk olyan válási szerződéseket, amelyek világi vagy egyházi hatóságok közreműködése mellett jöttek létre, ugyanakkor nincs nyoma, hogy a szerződő házastársak egyúttal házassági bírósághoz folyamodtak volna.²⁸⁶ Úgy tűnik, mintha a mindennapos házassági viszályokat testközelből megtapasztaló városi szervek, sőt olykor az illető plébánosok is, megengedőbben viszonyultak volna az efféle megoldásokhoz, mint a hatáskörük felett őrködő szentszékek. Tanácsi mediáció nyomán, 1847. március 26-án – vagy, ha a datálás az ortodox naptár szerint történt, április 7-én – kötött válási szerződést egymással Konsztantinovics Miklós pesti háztulajdonos és Simon Anasztázia, de az annak megerősítéséért folyamodó magisztrátust a budai ortodox püspök azzal utasította el, hogy a tettleges elváltatás az egyházi szabályokkal összeférhetetlen, a házastársak sommás úton való elváltatását jogszabály tiltja, így az csak peres úton eszközölhető.²⁸⁷ Az esztergomi főszentszék 1862-ben még határozottabban ítélte el jogkörének csorbítását: eszerint felperesnő a „kereseti leveléhez [...] csatolt önkényes elválásnak szerződésével, mely ezennel bíróilag megsemmisítették, egyházi törvények megvetésének, a hívek botránkoztatására, súlyos vétségébe esett”. A vehemencia oka talán – a hivatkozott szerződés megkötésének körülményeit ezúttal nem ismerjük – hogy Réder Gyula és Jordán Amália hatósági jóváhagyás nélkül egyezkedett, illetve nyilvánvalóan az a tény, hogy a Tabánban élő férj a szerződést a Csík Katalinnal folytatott viszony leplezésére használta fel.²⁸⁸

²⁸³ A nőtartási per: BFL IV.1120. a. 1855. III. 20. Az elválás lelkészi engedélyeztetetlensége miatt, utasították el Katharina Scheiden tartási keresetét is, Anton Ollinger budai szőlőművessel szemben: BFL IV. 1120. a. 1857. III. 142.

²⁸⁴ BFL IV. 1122. a. 1867. III. 522.

²⁸⁵ Ha a lakás a feleség kizárólagos tulajdonát képezte, a válóper megindításáig nem tehetette ki nála lakó férjét: SZTEHLO, 1890: 102. Erre egy életből merített eset, olvasói kérdés formájában: A JOG 1887. augusztus 21-i 34. szám 285. Ezzel kapcsolatos kúriai döntés: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 12. számához. Curiai Határozatok. 1897. március 19. 81-82., 127. jogeset. – Még a polgári törvénykönyv századelős javaslata is fenntartani igyekezett a fikciót, amennyiben a férjes nő lakhelyének a férje lakását tekintette (kivéve, ha a különélésre törvényes oka volt, vagy ha a férjnek nem volt lakhelye): KOHNER, 1909.

²⁸⁶ Két ilyen eset az 1840-es évek derekán: BFL IV. 1202. h. Pest Rel. a.n. 15523, illetve a.n. 15563.

²⁸⁷ BFL IV. 1202. h. Pest Rel. a.n. 13642. A forrásért kollégámat, Lukács Anikót illeti köszönet.

²⁸⁸ BFL IV. 1122. a. 491/1861. Az ágytól-asztaltól való elváltatást célzó kereset visszavetése után, a szentszék az együttélés karhatalommal történő helyreállítását szorgalmazta, de ez Jordán Amália Győrbe költözése miatt elmaradt.

Az eredendően illegális eljárás egy-két évtizeddel később már mindennaposnak számított, amennyiben az érintettek válási szerződés keretében szabadon rendezhették magánjogi viszonyaikat, a vagyon megosztását, a házasságból eredő vagyoni igények kielégítését, a gyermekek elhelyezését és tartását. A működését 1875 őszén megkezdő egyik első budapesti királyi közjegyző, Görgei István eleinte még bizonytalankodott, mit tegyen az ilyen céllal hozzá forduló házastársakkal: „Figyelmeztettem a feleket arra, hogy a törvény értelmében evégett az illetékes bírósághoz kell fordulniok. De minthogy előadott szándékuk mellett megmaradtak és megkeresésüket irányomban ismételték: hivatalos szolgálatomat meg nem vontam tőlük” – rögzítette a végül felvett okirat preambulumban.²⁸⁹ A jelek szerint azonban kollégái már ekkor sem osztották aggályait, a továbbiakban pedig maga sem adott hangot azoknak. *A korabeli bírói gyakorlatban a válási egyezségek, amennyiben azokat (1875 után) közjegyzői okiratba foglalták, akkor sem számítottak érvénytelennek, ha nem indult válóper.*²⁹⁰ A kontraktus eljárásjogi szempontból számos előnnyel járt: a megállapodást nem teljesítő féllel szemben rövid úton végrehajtást lehetett kezdeményezni, miután – amint azt a szerződő felek gondosan kikötöttek – a később felmerülő vitás kérdéseket nem hosszadalmas és költséges rendes processzus, hanem sokkal egyszerűbb sommás per keretében tárgyalhatták.²⁹¹ A hatóság (közjegyző) közreműködése nélkül kötött egyezségek megtorlása a 19. század utolsó harmadában ugyancsak lekerült a napirendről, noha hivatalos elismerésre továbbra sem tarthattak számot. Ezek jogi státusát, jobban mondva státus-nélküliségét érzékletesen írja le az ügyvéd Raffay Ferenc: „Mármost, ami ezt az ágytól és asztaltól való egyességi elválást illeti: ez egyszerűen nem turpis causa [erkölcstelen aktus]. Ez egyszerűen: semmi, jogilag véve. Nincs szankciója, nincs jogi következménye se a felekre, se harmadik személyre nézve. Ez olyan, mintha oda sem írták volna.”²⁹²

A másik jelentős, bár sokkal nehezebben kivívott engedmény a különválásban vétkesnek talált feleségek jogainak védelmezésében, mindenekelőtt eltartásuk bírói kikényszerítésében jelölhető meg. A nőtartásdíj alapja az az elv volt, miszerint a férj kötelessége előteremteni a családja megélhetéséhez szükséges javakat akkor is, ha a házastársak már elváltak egymástól.²⁹³ A végleges nőtartás mellett, amit ilyen irányú kérelemre válóperben vagy – válóper során kifejezett igényfenntartás esetén – törvényes válást követő külön perben állapíthattak meg, a házassági kötelék fennállása idején, ha a felek már megszüntették a közös háztartást, ideiglenes nőtartás is megítélhető volt.

Az együttélést célzó jogi kényszerek a 19. század során többé-kevésbé – mint láttuk – mindvégig fennálltak, ami a nőtartásdíj bírói korlátozásában ugyancsak megnyilvánult. Az ilyen kérelmeknek rendszerint csak akkor adtak helyt, ha a feleség válópert indított, illetve ha az illetékes hatóságok (plébános, szentszék) előzőleg engedélyezték a házastársak különélését.²⁹⁴ Kivételt a szabály alól kizárólag azok az esetek képeztek, amikor a férj szerződészerűen, esetleg bíróság előtt

²⁸⁹ BFL VII. 168. 96/1875.

²⁹⁰ 1898-ban a Kúria kimondta: „Az állandó törvényes gyakorlat szerint a házasságban áll, úgy a válóper megindítása előtt, mint annak folyama alatt a házassági vagyoni kérdéseket szerződésileg szabályozni” JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 42. számához. Curiai Határozatok. 1898. október 21. 261., 355. jogeset. 1875 után csak az okirati kényszer korlátozta a házastársak egyezkedési szabadságát. A házastársak között kötött jogügyletek közjegyzői okiratba foglalásának kényszerét kimondta: 1874. évi XXXV. törvénycikk a királyi közjegyzőkről. 54. §. a-c. pont. 1886. évi VII. törvénycikk az 1874: XXXV. tc. módosításáról és kiegészítéséről 21-23. §§. A közjegyzők a törvény betartását árgus szemekkel kísérték: JAKAB, 1893.; BLUM, 1893. Közjegyzői okiratba foglalás hiánya miatt elutasított gyermektartási kereset: JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a „Jog” 48. számához. 1888. november 25. 189.

²⁹¹ Az erre vonatkozó jogelvet, vagyis hogy a felek házassági vagyoni kérdésekben szerződésileg szabadon kijelölhetik az eljáró bíróságot, a Kúria mint Semmitőszék még a közjegyzői intézmény megteremtése előtt rögzítette: TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1872. október 11-i 80. szám 319.

²⁹² RAFFAY, 1897.

²⁹³ Sztehlo Kornél szerint az alapelv „a női nem tehetetlensége és gazdasági alárendeltségének folyamánya.” SZTEHLO, 1890: 114. A nőtartásról általában, a polgári törvénykönyv készülő tervezete apropóján, külföldi jogi szabályozással összevetve: VIRÁGH, 1907.

²⁹⁴ Szentszéki különválási engedély nyomán megítélt nőtartási kereset: BFL IV. 1120. a. 1859. III. 155. Az elkülönített lakhely engedélyezését bizonyítani elmúlászó nő keresetének visszautasítása: BFL IV. 1120. a. 1859. III. 118.

kifejezetten kötelezettséget vállalt *vitalitium* fizetésére.²⁹⁵ Ennek megfelelően a terézvárosi járásbírószágon 1873-ban indított nőtartási perben, Balazsovits Izabella keresetével szemben az alperes férj, Rakovszky István hiába érvelt azzal, hogy a törvény tiltja az önkényes válást, a bíró erősebbnek ítélte a férj egyezsége alapuló eltartási kötelezettségét:

"Alperes a bemutatott egyezség tartalmának valódiságát beismeri, ezen beismerésével szemben azon kifogása, hogy az érintett egyezség megkísérlésére a felek, amennyiben törvényeink a házasságok a magánútoni elválásukat tiltják, nem jogosítottak, figyelembe nem vétetett, mert törvényeink értelmében nejjének ellátásáról a férj tartozna gondoskodni, ezen gondoskodás módjának megállapítása tilalmas cselekménynek nem tekintethetik."²⁹⁶

Másfelől viszont, ha a nőtartási kérelmet nem támasztotta alá szerződés, illetve ha a felek között nem indult válóper sem, a feleségek hasztalan ecsetelték meggyőzően vétlenségüket és nyomorúságukat, igényüket a bíróságok szinte minden esetben elutasították.²⁹⁷ Krövik Alajka 1868-ban, a Buda Városi Törvényszéken emelt panaszára, miszerint férje családját elhagyta és tartásáról nem gondoskodik, Schmidt Lajos nyomdai napidíjas nem sokat kertelt, kijelentette, hogy a bíróság nem avatkozhat a család belügyeibe. A Törvényszék ezt méltányolva, arra hivatkozva vetette vissza a nőtartási keresetet, hogy "külön lakást és illendő tartást a nő részére a világi bíróság csak a megindított válóper tartamára rendelhet". A nő fellebbezésében hiába hangsúlyozta: azért nem indított válóper, mert nem akarja, hogy "az elősorolt szomorú panaszomat még egy gyászos tettel, az elválással szaporítsam", az ítélet tábla helyben hagyta az elsőfokú ítéletet.²⁹⁸ Egy másik hasonló ügyben Sprincz Alojzia sikertelenül kérelmezte, hogy a családját nyomorba döntő, Csehországba távozó, gyermekei nevelésére képtelen (*delirium tremens*ben szenvedő) férje, Sprincz Móric állami számvevőségi nyugdíjából vonjanak le tartásdíjat, a Budai Törvényszék egyenesen illetéktelennek nyilvánította magát „családi magánviszonyok” kikutatására.²⁹⁹

A 19. század utolsó harmadában megsokasodtak azok a kritikák, amelyek a mindennapokból merített példákra hivatkozva a különféle vétlenségek nőtartáshoz fűződő jogát, még ha valamilyen okból nem is folyamadott elválásért, erősebbnek tartották a formális együttélés imperatívuszánál.³⁰⁰ A gyermekelhelyezés és -tartás kapcsán már korábban elmozdulás tapasztalható a kérdésben, amennyiben az 1877-es gyámügyi törvény biztosította az árvaszékek beavatkozási jogát abban az esetben is, ha a szülők önkényesen váltak el egymástól.³⁰¹ Ezzel párhuzamosan a nőtartási perekben szűkkeblű bírói praxis is ingadozni kezdett: a Kúria az 1880-as évek elején már nem ragaszkodott feltétlenül válóper indításához, évekig tartó bizonytalanság után pedig az imént említett liberális nézetek kerültek túlsúlyra.³⁰² Fontos, a jelzett szemléletváltás gyakorlati következményeit felerősítő eljárásjogi

²⁹⁵ Korai, tanácsi mediáció nyomán létrejött tartási szerződések: BFL IV. 1202. h. Rel. a.n. 15523.; Rel. a.n. 15563. A pesti tanácsban kereste igazát a magát korábban tartásdíj fizetésére kötelező Jacob Herzellel szemben Regina Schulhof: BFL IV. 1202. pp. 1844. november 25. Bíróság előtti nőtartási egyezségek, illetve azokat érvényesítő perek: BFL IV. 1342. d. 1857. III. 96.; BFL IV. 1122. a. 1863. III. 1391.; BFL IV. 1122. a. 1864. III. 466.; BFL IV. 1122. a. 1867. III. 929.

²⁹⁶ Az esetet hozza: MAGYAR THEMIS 1874. október 15-i 45. szám 341-342. – A bírói gyakorlat a házassági törvény utáni korszakban is érvényesült, így a közjegyzői okiratba foglalt feltétel nélküli nőtartásdíjat akkor is megítélték, ha nem a férj vétkes magatartása szolgáltatott okot a különválásra. A gyakorlatot kritizálja: MANDEL, 1905.

²⁹⁷ Válóper meg nem indítása miatt elutasított nőtartási keresetek: BFL IV. 1342. d. 1859. III. 261.; BFL IV. 1122. a. 1864. III. 627.; BFL IV. 1122. a. 1864. III. 1636.; BFL VII. 2. c. 1876. I. 81.; 1877. I. 262.; 1877. I. 297.; 1877. I. 371. Ezzel szemben kivételes lehetett, amikor válóper és megegyezés híján sikerült fizetésre kényszeríteni a férjet: BFL V. 48. b. 984/1865. A joggyakorlat korabeli bírálata: SZTEHLO, 1874.

²⁹⁸ BFL IV. 1122. a. 1868. III. 40.

²⁹⁹ BFL IV. 1122. a. 1868. III. 292.

³⁰⁰ SZTEHLO, 1874.; KÓKAY, 1883.; ALFÖLDI, 1884.; SZTEHLO, 1885.; SERLY, 1887.

³⁰¹ 1877. évi XX. törvény cikk a gyámügyi és gondnoksági ügyek rendezéséről. 13. §. CORPUS JURIS HUNGARICI.

³⁰² A Kúria 1883-ban, a korábbi gyakorlattól eltérően, megítélt (ideiglenes) nőtartásdíjat válóper nélkül is. Erre, egyetértő kommentár mellett, utal: ALFÖLDI, 1884.; SZTEHLO, 1885. Ennek ellenére még később is fordult elő eset, amikor a legfelsőbb bíróság megint a korábbi gyakorlatot elevenítette fel: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1886. január 22-i 4. szám 31-32. Erre is reagáló kritikus cikk: SZTEHLO, 1886. Szehtlo Kornél 1890-ben már „túlhaladottnak” mondja a nőtartásdíj fizetését célzó kérelem jogosságát válóper indításához kötő nézetet: SZTEHLO, 1890: 114-115. A kúriai döntéseket lábjegyzetben hozza: uő. 118-120. A házassági törvény életbe léptetésétől viszont, amely az ideiglenes tartásdíj

változásként értékelhető egyúttal, hogy ugyanakkor egyértelműsödött a járásbírók korábban vitatott hatásköre az ideiglenes nőtartási perekben, így az ilyen keresetek a törvényszékeken folyó hosszadalmas és költséges rendes processzusok helyett sommás perek keretében, sokkal gyorsabban nyerhettek elintézését.³⁰³

A fordulat nyomán az ideiglenes nőtartási perekben a hangsúly a szeparáció formális engedélyezéséről ama körülmény mérlegelésére került, hogy a nő, aki férjét rendszeren követni tartozott, s eltartását kizárólag természetben igényelhetne volna, képes-e jogos okot igazolni a különélésre (avagy bizonyítani, hogy magatartásával nem maga szolgáltatott okot házastársa távozására). Ami szempontunkból lényeges: *a rászoruló véttlen feleségeknek immár nem kellett feltétlenül válópert indítania ahhoz, hogy tartásdíjat kényszerítsen ki a szakításért felelőssé tehető hitvesétől.* Jellemző, hogy a nőtartásdíj megítélése ezek után visszamenőleg legalizálta a voltaképpen önkényes válást, a továbbiakban pedig törvényes okot képezett a különélésre, s így a férj nem követelhetette az együttélés helyreállítását sem.³⁰⁴

A 19. század második felében tehát a formális jog szintjén paradox helyzet állt elő: amíg korábban, amikor válások ritkábban fordultak elő, a válóper indítását támogató jogszabályok és hatósági fellépések erőteljesebbek voltak, addig később, a válások elterjedésével párhuzamosan, a spontán szeparáció bizonyos esetekben legális színezetet kaphatott, ami egyet jelentett a *divortiumot* illető kényszerek enyhülésével. Így *az önkényes válások jogi környezetének megváltozása közvetlenül nem játszhatott szerepet abban, hogy a spontán házasságbomlások (feltehetően) egyre jelentősebb hányada a házasság felbontásával végződött.*

Más oldalról viszont rögtön aláhúzhatjuk, hogy ami a szerződéses válást illeti, az a gyakorlatban nem lépett elő a házasság felbontásának komoly „riválisává”. Erről tanúskodnak a Budapesten 1875-1895 között kötött megállapodások, amelyeket a közjegyzői okiratba foglalás ténye, illetve az okiratok viszonylag jó fennmaradása miatt értékelhető módon számszerűsíteni lehet. A különböző típusú egyezségek időbeli alakulását szemléltető *III.35. diagramról* jól kivehető, hogy *a fővárosban relatíve kevesen kötöttek különválást szabályozó szerződést, illetőleg hogy – ami még fontosabb – az 1880-as évek végétől már a kontraktusok bizonyosan nagyobb része készített elő kifejezetten házassági bontóperre,* és csak egy kisebb hányada kapcsolható vélelmezhetően önkényes válásokhoz. Különösen, ha számolunk a válóperes iratanyag ismert hiátusaival, és a vidéken indult, előttünk szintén ismeretlen válóperrekhez köthető egyezségekkel. Ezek mellett egyébiránt jelentéktelennek látszanak azok az esetek, amikor a szeparálódó felek később gondolták meg magukat, és indítottak válóperre. Úgy tűnik, hogy a válási egyezségek önmagukban véve, minthogy a felek aktuális akarattal nyilvánításán alapultak, amely az adott élethelyzet változásával könnyen módosulhatott, nem pótolta a definitív bírói intézkedéseket.³⁰⁵ Ebből fakadóan az esetleges későbbi viták megelőzésére a leghatásosabb eszköz a köteléki kérdés végleges, más kérdésekkel együttes bírósági rendezése lehetett, a magánjogi ügyletek funkciója, legalábbis Budapesten, inkább a válóperrek akadálytalan lebonyolításában ragadható meg.

A (közjegyzői) válási szerződések és a házassági bontóperrek „szimbiózisa”, s – tegyük hozzá – az ügyfélkör egybeesése, persze nem meglepő, hiszen a szerződő felek és a pereskedő házastársak jórészt ugyanazokat a célokat követték: a házasság megromlása miatt bizonytalanná váló viszonyok tisztázását, a vagyon és a házasságból született gyermekek sorsának mindkét fél számára többé-kevésbé megnyugtató, jogilag érvényes rendezését. Ezen a ponton érdemes kiemelni a legalább szolid vagyon kapcsáni intézkedés szükségességét, illetve a vagyonmegosztást illető konszenzus kívánatos

megítélését megint a házassági bíróság hatáskörébe vonta, az „önkényes válások” szankcionálásához való visszatérést remélte: KÖNIG, 1895. A törvény azonban a válóperen kívüli ideiglenes nőtartási keresetek érvényesíthetősége vonatkozásában nem hozott változást. Vö. RÉVAI, 1903.

³⁰³ ALFÖLDI, 1884.

³⁰⁴ VIRÁGH, 1907.

³⁰⁵ Ilyen szempontból tanulságos az a szakmai vita, amely egy korabeli közjegyzői okiratba foglalt tartási egyezség kapcsán bontakozott ki: a feleség, aki a szerződés után újra felvette az együttélés fonálát, később ismét elhagyta férjét, majd az okirat alapján követelte a fizetés folytatását. SPENGL, 1897.; RAFFAY, 1897.

voltát, mint amely – kiváltképp a 19. század vége előtt – egyfajta „szociális szűrőként” működhetett a házassági konfliktus megoldási módjának megválasztásában, illetőleg fontos szerepet játszhatott a házasság felbontásának növekvő népszerűségében. A házassági vagyoni viszonyok válóperrel összekapcsolt rendezése a vagyonmozgások felgyorsulásának korában – különös tekintettel a vállalkozásokhoz szükséges tőke családi vagyonokkal való korabeli összefonódására, a közismert vagyonszerző („hozományvadász”) házassági stratégiákra – sokszor nem egyszerűen a konfliktus egyik vetületeként merülhetett fel, de a gyakori csődök, balul kiüthött vagyoni manőverek közvetlenül vezethettek a válókereset beadásához.

*A magyar jog által preferált különvagyon-rendszer miatt, bizonyos társadalmi körökben a vagyoni kérdésnek már a konfliktus keletkezésénél nagyobb jelentősége lehetett, mint más, a házastársak közötti vagyonközösséget, s a férj összvagyon feletti kizárólagos rendelkezési jogát támogató korabeli jogrendekben.*³⁰⁶ A különvagyon-rendszer azt jelentette, hogy a házasság megkötésével jogilag nem mosódott össze a férj és a feleség saját vagyona, illetőleg a házasságba vitt különböző vagyonrészek természete szerint különböző jogok illették meg a házastársakat. Ekként a feleség maga kezelhette nem-hozományként bírt és nem hitvesével együtt szerzett (pl. örökölt, saját pénzen vett) ingóságait és ingatlanait, önállóan köthetett azokat tárgyazó ügyleteket, korlátlanul élvezhette vagyona jövedelmeit.³⁰⁷ A jogi szabályozás ezért könnyen a rendelkezési jog tényleges gyakorlása körüli vitákhoz, s – különösen vagyonvesztés esetén – a házastársak közötti szolidaritás keltetésénél gyorsabb megbomlásához vezethetett.³⁰⁸

Kétségtelen, hogy a különvagyon-rendszer akár az önkényes válások elterjedését is elősegíthette (volna), hiszen sok esetben biztosította a különvált vagyonos nők egzisztenciáját. A törvényes gyakorlat szerint, amint a házasság megkötése, úgy az életközösség megszakadása sem érintette a különvagyon feletti szabad diszponálás jogát.³⁰⁹ A gyakorlatban azonban nagyon nehéz volt megkülönböztetni az egyes vagyonrészek természetét, számon tartani azok eredetét, a tulajdonlás jogcímeit, illetve adott pillanatban felbecsülni azok értékét, nem beszélve a hitelt érdemlő bizonyításról, ami pereskedés esetén az egymással viszálykodó házastársakat terhelte. A Kammersperger Gyula és Krautsack Karolin között folyó szentszéki processzussal párhuzamosan, a nő 1880-ban negyedévi 250 forint életjáradékot követelt, amelynek kapcsán a hivatkozott házassági szerződésben előforduló *apanage*, illetve *Jahresrente* pontos értelmezése a bíróságokat is próbára tette: amíg a Budapesti Királyi Törvényszék szerint az nem lehetett hitbér, ahogy ezt bizonyára a férj állította, hanem évjáradék,

³⁰⁶ A különvagyon-rendszert, a korabeli általános apologetikus kommentárokkal szemben, ebből a szempontból, a házasság természetével és a praktikummal való összeegyeztethetlensége miatt kritizálja: KÓKAY, 1873. A kérdés jelentősége mindazonáltal társadalmi rétegenként eltérő volt. Szladits Károly az „alsó néposztályok” esetében a vagyonok természeteszerű „egybeegyeztetését”, vagyis a különvagyon helyett a vagyonközösségi jelleg kidomborodását hangsúlyozza: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1897. november 19-i 47. szám 347-375.

³⁰⁷ A rendszerről általában, illetve különösen a különvagyonról: JANCSÓ, 1888. 70-89. A közszerzemény csökkenő, a házastársak különvagyonának növekvő jogi jelentőségének tendenciájára mutatott rá jogászegyleti előadásában Szladits Károly: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1897. november 19-i 47. szám 347-375.

³⁰⁸ Az 1881. évi XVII. törvénycikk (csődtörvény) 28. és 46. §§-ai a házastársak közötti vagyonjátékozás megakadályozását, illetve a közadós házastársra vonatkozásában a különvagyon visszakövetelési jogát biztosították. Az 1881. évi LX. törvénycikk a végrehajtási eljárásról 49. §-a az együttlakó házaspárok közös birtokában lévő ingóságok közül csak a nő monogramjával megjelölt, illetve nyilvánvalóan annak személyes használatában álló tárgyak vonatkozásában korlátozta a végrehajtási jogot. CORPUS JURIS HUNGARICI. A jogtalan foglalás ellen mindazonáltal az érintett fél peres úton jogorvoslatot nyerhetett: JANCSÓ, 1888: 50-54. Az anyagi nehézségekkel küszködő házaspárok természetesen a foglalással fenyegetett vagyon megmentésére is kihasználhatták a jog által biztosított mozgásteret. Erre utal: KÓKAY, 1873.

³⁰⁹ SZTEHLO, 1890: 101-103. A feleség természetesen nemcsak a különvagyon állaga, de jövedelmei felett is szabadon rendelkezhetett, amennyiben az saját kezelése alatt állt (ha viszont nem, úgy közszerzeménynek volt tekintendő): JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 21. számához. 1886. május 23. 82. JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közöny 33. számához. Curiai Határozatok. 1896. augusztus 14. 225-226., 434. jogeset. – Szeparáció nyomán követelt különvagyonnal kapcsolatos további jogesetek: JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 23. számához. 1891. június 7. 89.; JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 31. számához. 1891. augusztus 2. 122.

amely a biztosítékul leköötött pesti bérházcsoport jövedelmének erejéig a szentszéki per kimenetelétől függetlenül is érvényesíthető, addig az Ítéletkönyv azt előre leköötött nőtartásként fogta fel, amely csakis a válóper jogerős eldöntéséig, esetleg alperes haláláig folyósítható. A Kúria végül az elsőfokú ítéletet hagyta helyben, de az eset jól mutatja a házassági vagyoni kérdések polgári peres úton történő rendezésének buktatóit.³¹⁰

Am nem annyira a saját vagyon elismertetésének, a vagyonmegosztás kikényszerítésének nehézségei hozhatók fel a házassági viszony végleges rendezése, illetve a házasság bírói úton történő felbontása mellett szóló korabeli érveként, sokkal inkább az a körülmény, hogy a bíróságok a válás kimondásáig nem voltak hajlandók kiadni a feleségek hozományát, esetleg hitbérét, valamint kihasítani az őket megillető közszerzeményi részt, márpedig rendszerint e jogcímeken alapult a nő vagyonának nagy része, nem ritkán egésze. Ekként – egyetlen példa a sok közül – hiába igazolta 1872-ben közokirattal 1900 forintra rúgó hozománya egykori átadását Stern Sarolta, aki ekkor férjétől, Weltkugel Mór ügynöktől már közel két évtizede különválva élt, az Ítéletkönyv az elsőfokú ítéletet megváltoztatva elutasította keresetét, mondván, hogy a hozomány „visszakövetelése a férj életében, illetőleg pedig míg a házassági kötelék törvényesen fel nem bontatott, perütoni visszaadása nem érvényesíthető”.³¹¹ Egyedül az ingó hozomány (kelengye) kiadását illető bírói gyakorlat változott az idők során. Az 1860-as években Egei József óbudai orvos, akitől a közös házból kiutasított neje, Büttner Mária ingóságait próbálta visszavenni, még felháborodottan utasíthatta vissza a bíróság eljárását, azzal, hogy „ha a fentebbiek kérdése előzőleg tárgyalatnék, és p[éldának] o[káért] a női hozomány- és jegyajándékfélék visszaadása elrendeltetnék, már az által maga az elválás erősíttetnék meg elvileg, ami a legbotrányosabban ütköznék törvényeinkbe”.³¹² Az 1880-as évekre azonban, nyilván összefüggésben az önkényes válások jogi megítélésének változásával, a női ingók kiadása elérhetővé vált.³¹³ Könnyen belátható persze, hogy a személyes használati tárgyak, fehérművek, konyhai eszközök, berendezési tárgyak, bútorok visszaszolgáltatása legfeljebb a különvált nő életének újrakezdését könnyítette meg, létfenntartását hosszabb távon csak, ha nem folytatott önálló kereső tevékenységet, saját tőke vagy jövedelem biztosíthatta megnyugtatóan.

Nem csoda, hogy a különféle címeken indított házassági bontóperek számottevő hányada mögött valójában a veszélyeztetett női vagyon sorsának kérdése állt. Amint a közszerzemény korabeli szakértője, Jancsó György megállapítja: „a valóság [...] az, hogy a feleség csak úgy látja megtarthatónak a nehezen szerzett vagyon felét, ha férjétől elválik.”³¹⁴ Természetesen ugyanez még inkább vonatkozhatna a hozományra is, hiszen a csődök, vagyoni bukások, kétes pénzügyi manőverek először a közszerzeményt emésztették fel. A budapesti válóperes ítéletekből csak ritkábban derül fény – jellemzően egy-egy utalásból a férj vagy a feleség „pazarló” vagy „fényűző” életmódjára – e körülmény jelentőségére, ha a vagyonvesztés nem kapcsolódott bizonyíthatóan a házastárs morális véttségéhez, nem is kerülhetett szóba. Egy hírhedt századvégi válóper folyamán, amelynél a felperes feleség, Wahrmann Renée a Budapesti Királyi Törvényszék színe előtt tettelegességgel fajúldó durva bánásmóddal vádolta férjét, megyeri Krausz Izidor gyártulajdonost, az alperesi ügyvédek

³¹⁰ A vagyoni per: BFL VII. 2. c. 1880. I. 258.

³¹¹ BFL VII. 2. c. 1872. I. 1150. A joggyakorlat ezt illetően a 19. század derekától állandónak mondható. Vö. SZTEHLO, 1890: 103., 106-107., 111. Habár a bíróság korábban megítélt hasonló keresetet, később még ingatlanrész tulajdonjogának közszerzeményi jogon való bejegyeztetését is megtagadta amiatt, mert a közszerzemény a házasság fennállásakor nem állapítható meg: BFL VII. 2. c. 1877. I. 472.; 1893. I. 103.; 1896. I. 1243.

³¹² BFL V. 48. b. 721/1864. Ítélet az ügyben nem született, vagy nem maradt fenn.

³¹³ JOGESETEK TÁRA. FELSBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 48. számához. 1886. november 28. 189-190. JOGESETEK TÁRA. FELSBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 31. számához. 1889. augusztus 4. 121. Minden bizonnyal azért is, mert a hozományi minőség a közösen használt tárgyak esetében bizonytalanabb volt: SZTEHLO, 1890: 101-102. A fentiekkel ellentétes döntésre, vagyis az ingó hozomány kiadásának elutasítására mindazonáltal később is akad példa: JOGESETEK TÁRA. FELSBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 23. számához. 1891. június 7. 89.

³¹⁴ JANCSÓ, 1882: 35. Megemlítenő viszont a korabeli jogi felfogás, miszerint a nemesek és honorációrok feleségei nem lehetnek közszerzők: SZTEHLO, 1890: 107. Így ez a körülmény az általuk indított válópereket nem motiválhatta.

nyomtatásban kiadott védiratukban arra mutattak rá, hogy igazából a férjet ért vagyoni veszteségek bírták a vagyonát féltő nőt a válóper megindítására.³¹⁵

Kétségtelen, hogy a válások elterjedésében a kockára tett vagyon megőrzésének szempontja csak korlátozott szerepet játszhatott. Ama társadalmi kör (túl)súlya, amelyben e szempont előtérbe kerülhetett, a jogintézmény használói között idővel – mint láttuk – jelentősen csökkent. A válás 19-20. század fordulójára tett „demokratizálódása”, az alsóbb társadalmi rétegekből származó házások növekvő válóperes aktivitása, bár talán összefüggésbe hozható az életszínvonal általános emelkedésével is, már nehezen lenne magyarázható pusztán a vagyoni kérdés kiemelésével. Már csak azért sem, mert a korabeli jogrend a csekély értékkel bíró vagyonokhoz fűződő jogok praktikus érvényesíthetőségét nem támogatta: „a mostani szabályozás csak egy bizonyos vagyoni határon felül bír erővel” – hangzik a századelőn működő budapesti járásbíró, Nagy Antal kritikája.³¹⁶

Az ügyvédi kiadások adott esetben több pénzt emészthettek fel, mint amit a legfeljebb néhány száz forintra rúgó hozomány, kelengye, esetleg hasonló értéket képviselő közszerzemény biztosításával nyerhetett a mindenre elszánt, kevésbé tehetős ügyfél. A válóperes költségek ugyan – hamarosan látni fogjuk – a 19. század vége felé, a szegényjog érvényesíthetőségével jelentősen csökkentek, de a szegényjog áldásaiból *per definitionem* csak vagyontalan házások részesülhettek. Természetesen vagyontalan felek, elsősorban feleségek is húzhattak anyagi előnyöket, ha nő-, illetve gyerektartásért a bírósághoz, illetve a gyámhatósághoz fordultak, a gyakorlat azonban – amennyire kivehető – azt mutatja, hogy erre ritkábban került sor, mint gondolnánk, valószínűleg azért, mert legális eszközökkel bajosan segíthettek szorult helyzetükön.

A törvényszékek, köztük a Budapesti Királyi Törvényszék láthatóan ódzkodtak attól, hogy – erre a kérdésre még ki fogunk térni – a házasság felbontása nyomán végleges nőtartásdíjat ítéljenek meg a véttelnek talált feleségek számára, illetőleg maguk az érintettek is ritkán léptek fel komolyan efféle követeléssel, így ténylegesen elhanyagolható volt az ilyen esetek száma.³¹⁷ Az ideiglenes nőtartási igények már bizonyára sokkal gyakrabban terelődhettek bírói útra, habár a 19. század második felében keletkezett fővárosi járásbírósi iratanyagok megsemmisülése nem teszi lehetővé, hogy megállapítsuk, mégis mennyire gyakran, a procedúra árnyoldalai azonban sokakat, hacsak a díjfizetés kicsikarása valóban létkérdést nem képezett számukra, visszaretentettek eme megoldástól. Az eljárások számottevő része nem annyira a feleség rászorultsága okán, mint inkább taktikai megfontolásból – a férj jobb belátásra bírása, a válóper során kicsikarható engedmények végett – indult. A dolog nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy milyen kockázatokat rejtett, milyen következményekkel járhatott az 1880-as évek végéig ingadozó joggyakorlat, a családi szennynek a vétkesség központi kérdéséből adódó szükségszerű kitergetése, a jövedelmi viszonyok kipuhatólása. „A nőnek férje elleni ideiglenes tartási pere egyike legmakacsabb s legszenvedélyesebb pereinknek.” – szögezi le a korabeli jogász megfigyelő.³¹⁸ Emellett a kivívható előnyök is könnyen kérdésessé válhattak. A bíróságok a tartásdíjat nem a létfenntartáshoz szükséges mértékben, hanem a férj társadalmi állásához, illetőleg felderített jövedelméhez képest – figyelembe véve a nő esetleges vagyonát, rangját, műveltségi fokát, keresetképességét is – szabták meg.³¹⁹ Az eljárás során az eme momentum körül folyó taktikázás, vagyon- és jövedelemeltitkolás, illetve -felfedés általános volt. A bíróságok természetesen nem számolhattak előre a jövedelmi viszonyok javulásával vagy romlásával, ami vagy az egyik, vagy a másik

³¹⁵ A válóper: BFL VII. 2. c. 1896. V. 283. A „védirat”: GYÓRFFY-TÓTH, 1897.

³¹⁶ NAGY A., 1910. A szerző egyébként cikkében a közszerzemény bizonyos értékhatár alatti, válóperen kívüli megoszthatósága mellett emelt szót.

³¹⁷ Ebben persze a restriktív joggyakorlat is befolyásolta a pereskedőket. Sztehlo Kornél szerint: „Általában véve azt lehet elvül felállítani, hogy a házasság felbontása esetére a tartási kötelezettség rendszerint megszűnik, és nyomós okok kellene ahhoz, hogy a férj a válóper befejezése utáni időre is női tartásra köteleztessék.” SZTEHLO, 1885.

³¹⁸ ALFÖLDI, 1884.

³¹⁹ Sztehlo Kornél megfogalmazása szerint, a tartásdíj „a nőtől elvont természetbeni tartás egyenértéke”. SZTEHLO, 1890: 114. A tartásdíj mértékének megállapításánál követendő elvekről: uo. 117. A 20. század elején viszont már volt példa rá, hogy a Kúria a férj vagyonára és jövedelmére való tekintet nélkül, a nő fenntartásához nélkülözhetetlen összeget szabta ki tartásdíjként. Az ítéletre hivatkozik: RÉVAI, 1903.

fél számára mindenképpen újabb sérelmet jelentett.³²⁰ Ráadásul éppen az egzisztenciálisan legnehezebb helyzetben lévő feleségek házastársai, akik általában nem rendelkeztek számon kérhető vagyonnal, biztos állással, kiszámítható jövedelemmel, bújhattak ki legkönnyebben a fizetési kötelezettség alól. A végeérhetetlen viták, az időről-időre eltűnő férjek utáni nyomozások, az egymást követő – gyakran eredménytelen – végrehajtási eljárások sok esetben megkérdőjelezték a procedúra felvállalásának értelmét.³²¹ Ekként, noha a tartásdíjra valóban rászoruló feleségek a pereskedéssel kétségtelenül segíthettek nyomorúságukon, a rendszeres díjfizetés külső kényszerrel való fenntartása hosszabb távon, számukra is haszontalanná válhatott.³²²

A szegény, vagy csak elenyésző vagyonnal rendelkező házások a bíróságoktól anyagi helyzetük jobbra fordulását tehát aligha remélhették. Így az „alsóbb néposztályokhoz” tartozó viszálykodó férjek és feleségek jogi aktivitása, a *de facto* megszűnt házasságok – feltehetően – növekvő arányú legális felbontása, egyúttal az önkényes válások visszaszorulása mögött más jellegű okokat kell keresni. Ennek kapcsán érdemes fontolóra venni azt a felvetést, miszerint a 19. század második fele a házasság intézményének megerősödését hozta, amit a törvénytelen születések vitathatatlan, illetőleg a „vadházasságok” vélelmezett ritkulása is jelez.³²³ A magyar főváros vonatkozásában hasonló társadalomtörténeti vizsgálatokra nem került sor,³²⁴ ezért a továbbiakban jobbra a kérdés normatív aspektusát emeljük ki.

A kortársak a „vadházasságok” elterjedtségét közvetlen összefüggésbe hozták a válás nehézségével avagy lehetetlenségével. „Ha valamely törvényhozás nem engedi meg a házassági kötelék felbontását s az újabb házasság megkötését,” – olvasható a magyar házassági törvény indoklásában – „ezzel csupán a törvényes családalapítást akadályozza, de nincs módjában gátolni a házasságon kívüli együttéléseket és egyéb erkölcstelen állapotokat.” Éppen ezért támadták oly hevesen jogász körökben az ágytól-asztaltól való (egyházi) elválasztás intézményét: „Pillantsunk kissé a statisztikába, látni fogjuk, hogy a vadházasságok 90%-át róm. kat. vallásbeliek szolgáltatják” – aggodalmaskodik, forrása megjelölése nélkül, az egyik szakíró.³²⁵ Kétségtelen azonban, hogy a 19. század második felében, a főváros népességének rendkívül gyors ütemű gyarapodása nyomán ellenőrizhetetlenné váló viszonyok számos jogi problémát vetettek fel, amelyek az érintettek legalább egy része számára nem kívánatos következményekkel járhattak.

³²⁰ A bíróság megállapított tartásdíj felemelése vagy csökkentése a 19. században még nem volt gyakorlatban. Szehlo Kornél szerint: „Ez utóbbinak megengedése sok visszaélésre, az elsőnek megengedése pedig a férj folytonos zaklattatására szolgáltatna alkalmat.” SZTEHLO, 1890: 117.

³²¹ Tanulságosak azok a fővárosi árvaszéki eljárások, amelyek a különvált házaspárok gyermekei után fizetendő tartásdíj megállapítására irányultak. Amikor az anyák kitarítottak követelésük mellett, a gyámhatóság, ha nem sikerült a feleket egyezsége bírni, mindig megállapította a fizetési kötelezettséget. Ennek ellenére a tartásdíj határozati kiszabására csak az esetek kis részében került sor: BFL IV. 1411. b. 1893 – Israel; 1902 – Schossberger. Az árvaszék előtt inkább megállapodást kötöttek: 1893 – Kiss Ferenc; Sistyák. Többször nem született határozat, mert a házastársak folytatták az együttélést: BFL IV. 1411. b. 1893 – Stetz; 1902 – Horváth Károly; Köhler; Matulay. Az eljárás eredménytelenül félbeszakadt: BFL IV. 1411. b. 1893 – Schoffer; 1902 – Szalay; Zimmermann. A fennmaradt akták számos esetben arról is tájékoztatnak, hogy a határozatilag kimondott fizetést folytonosan megtagadó férj ellen végrehajtás indult vagy letiltást foganatosítottak: BFL IV. 1411. b. 1893 – Pafkovits; 1895 – Sándor; 1902 – Gremperger. Köszönet illeti a figyelmemet ezen ügyekre felhívó Nagy Ágnes.

³²² Megjegyzendő ennek kapcsán, hogy a nőtartástól való szabadulás reményében számos férj indíthatott házassági bontóper: SZLADITS, 1908. Habár, amint vitapartnere rámutatott, a szerző eltúlozta az ezt illető jogi kényszert, amennyiben a nőtartás a feleség vétkessége esetén más módon is megtagadható volt: KOVÁCS, 1908.

³²³ GILLIS, 1985: 231-259. A „vadházasságok” korabeli elterjedtsége, az önkényes válásokhoz hasonlóan, legfeljebb gyanítható. A „vadházasságok” jelenségét a népességyarapodás, a pauperizáció, és a hatóságilag felállított házassági akadályok összefüggésében értelmezi: GRÖWER, 1999: 481-490. A kettős házasságok és törvénytelen együttélések közösségi elfogadottságát arra az esetre szűkítve hangsúlyozza, ha a felbomlott házasság nem működött: FROST, 1997. Különböző vizsgálatok kapcsán lényegében a fentiekhez hasonló következtetésekre jut: BERLANSTEIN, 1980.; RATCLIFFE, 1996.; KLEIN, 2005. Az angliai törvénytelen születések 19. század derekától számítható visszaesésének fő okát a munkásosztály javuló anyagi helyzetében jelöli meg: SCHELLEKENS, 1995.

³²⁴ A fővárosi törvénytelen születésekkel kapcsolatban gazdag empirikus anyagot szolgáltat: LAKY, 1930.

³²⁵ A Spectator álnevű szerző által jegyzett cikk: A JOG 1891. szeptember 6-i 36. szám 259-260.

Az önkényes válások, s a különvált házások más partnerrel való együttélései Budapesten az 1870-es évektől már nem számíthattak sem rendkívülinek, sem különösebben kockázatosnak. Az *ilyen viszonyokból született törvénytelen gyermekeket azonban számos joghátrány sújtotta*, mindenekelőtt, hogy nem bírtak öröklési joggal az apa, sőt esetenként az anya vagyonában sem. Ezen, mivel ilyenkor az utód státusát utólagos házasságkötéssel sem lehetett rendezni (a kifejlődött joggyakorlat szerint a születéskor fennálló házassági akadály, illetőleg a házasságtörés nyilvánvaló ténye ezt lehetetlenné tette), csak akkor tudtak segíteni, ha a természetes apa később örökbefogadta saját gyermekét.³²⁶ Az öröklés kérdése persze egy bizonyos vagyoni értékhatár alatt nem jelenthetett ösztönzést az együttélés legalizálására, amely szintén tetemes költséggel járt volna. Szempontunkból valószínűleg fontosabb a jelenség mentális vetülete, amely nem a formális jogi státuson keresztül ragadható meg. A törvénytelen születés bélyegét az 1880-as évek végéig kompenzálhatta, hogy a megkeresztelt gyermeket a budapesti lelkészek gyakran – ennek pontosítása további kutatásokat igényel – a természetes apa nevére anyakönyvezték.³²⁷ Miután azonban Sipőcz László székesfővárosi árvaszéki elnök 1887-ben nyilvánosan is kifogást emelt az római katolikus anyakönyvezési gyakorlat ellen, az esztergomi szentszék utasította az egyházmegye papjait a visszaélés megszüntetésére.³²⁸ Ha máskor nem, az állami anyakönyvezés bevezetésével minden korábbi kiskapu bezárult.

Különösen a férjes nő házasságon kívüli viszonyából született utódainak státusa vezethetett jogi bonyodalmakhoz. A feleségnek a házasság formális fennállása idején született valamennyi gyermekét megillette a törvényesség véelme, ekként a nyilvánvalóan házasságon kívüli viszonyból született gyermekeket törvényesként, az őket megillető jogokkal felruházva, a férj nevére kellett anyakönyvezni. A másik oldalon a férj ilyen esetben nem tehetett egyebet, mint hogy törvénytelenítési pert indít a nevére írt gyermek ellen, amit azonban, a dolog kényes természeténél fogva korántsem volt kívánatos kezdeményezni és könnyű keresztülvinni.³²⁹

Külön problémát jelentett, ha valamiért a „vadházasság” is megrendült, s az élettársak között vita keletkezett, mert az efféle viszonyokat a bíróságok semmilyen körülmények között nem voltak hajlandók jogi védelemben részesíteni. Az *állandó törvényes gyakorlat a házasságon kívüli kapcsolatokból különféle címenek származtatott, különböző mértékű követeléseket (pl. bánatpénz, házvezetőnői díj, életjáradék, öröklési jog kikötése, vagyontárgyak, „közszeremény” kiadása) állhatatosan, erkölcsstelenként megbélyegezve, visszautasította.*³³⁰ Az úzus mindenekelőtt az

³²⁶ A törvénytelen születés jogkövetkezményeiről általában: DREISZINGER, 1886.; BORSITZKY, 1891. A törvényesítéssel kapcsolatos joggyakorlatról: GAÁR, 1905. Jellemző a szigorra, hogy az Igazságügyi Minisztérium egy esetben nem volt hajlandó jóváhagyni olyan örökbefogadási szerződést, amely kitért a születéskor még el nem vált anya törvénytelen gyermeke apaságának kérdésére. JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1884. június 20-i 25. szám 200.

³²⁷ Réső Ensel Sándor ügyvéd által praxisából vett jogeset szerint a feleségétől 27 éve különvált, gazdaasszonyával nemzett 19 éves törvénytelen gyermeke legalizálása érdekében válóper indítani kész idős apa később lemondott szándékáról, amikor megtudta, hogy a gyermeket már a kereszteléskor az ő nevére vették: RÉŐ ENSEL, 1887.

³²⁸ SIPŐCZ, 1887. A lelkészi gyakorlat a családi állás megváltoztatásának (házas nő esetében) büntetést valósíthatta meg. Vö. 1879. évi XL. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a kihágásokról. 60. §. 1. pont. CORPUS JURIS HUNGARICI. A szentszéki köriratról tudósít: A JOG 1887. szeptember 18-i 38. szám 316-317.

³²⁹ SZTEHLO, 1890: 121. Az ilyen esetekben a férj által indított törvénytelenítési perekben a bizonyítás nehezebb volt, mint a nem-házások közötti (apasági és gyermektartási) perekben. FLEISCHMANN, 1893a.

³³⁰ Szerződésben kikötött „bánatpénz” követelésének elutasítása kapcsán jogesetek a tornai és a kalocsai járásbírósról, valamint a Kúriáról: TÖRVÉNYSZÉKI CSARNOK 1879. június 27-i 47. szám 186. MELLÉKLET AZ ÜGYVÉDEK LAPJA 25. számához. Jogesetek. A Magyar Kir. Curia, a Budapesti Kir. Tábla és a Pénzügyi Bíróság elvi jelentőségű határozatai. 1886. június 19. 3. JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 48. számához 1891. november 29. 189. Életjáradéki szerződés megsemmisítése: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Egy másik esetben a Budapesti Királyi Törvényszék érvénytelenítette Krausz Zsigmondné Frisch Cecília budapesti bordélyháztulajdonos és élettársa, Loinger Lipót között korábban közjegyzői okiratba foglalt, öröklési és vagyonközösséget megállapító szerződést: BFL VII. 2. c. 1891. I. 592.; 1891. I. 595. Melléklet a Jogtudományi Közöny 36. számához. Curiai Határozatok. 1897. szeptember 3. 234., 335. jogeset. Általános érvénnyel, miszerint a vadházasság a közérkölciségbe ütközvén, abból kifolyólag magánjogi igények törvényes úton nem érvényesíthetők: JOGESETEK TÁRA. FELSŐBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS DÖNTVÉNYEK. Melléklet a "Jog" 35. számához 1889. szeptember 1. 137. További jogeset a századelőről: BFL VII. 2. c. 1903. I. 651.

egzisztenciálisan hátrányosabb helyzetben lévő nőket sújtotta, akik még kizárólagos tulajdonukat is csak nehezen biztosíthatták, ha annak minőségét nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani. Így járt a férjétől, Göröncsér Ferenc bajai kereskedőtől 1863-ban tettelesen elvált Leypold Mária, aki az 1870-es években Pesten Kaulich Róbert kereskedővel állt össze. Miután kapcsolatuk megromlott, a férfi 1877-ben azzal perelte be, hogy a terézvárosi Szegényház téren közösen vett telken 12000 forintért emelt házat saját pénzén építtette fel, így annak fele részét alperes fizesse ki. Mivel Leypold Mária ugyanezt állította, s a bíróság a tanúk meghallgatása után sem látott tisztán, mind a kereset, mind a viszontkereset elutasításra került. Bizonyára a több mint három évig húzódó pereskedés keserű tapasztalata is hozzájárult ahhoz, hogy a nő 1882. január 10-én református vallásra térve, majd válóper indítva, végre rendezze a húsz éve függőben hagyott házassági viszonyt.³³¹

Végső soron, habár a jogi környezet korabeli megváltozása szélesebb mozgásteret biztosított a házastársak számára, amennyiben azoknak egyre kevésbé kellett a hatóságok erőszakos fellépésétől tartani, ha nem kívántak többé egymással együtt élni, a válási ráták növekedése mégis összefügghet a jogi kényszerek hatásával. *A férjek és feleségek cselekvési szabadságának növekedése ellentmondásosan érvényesült: miközben egyre könnyebben válhattak külön kvázi legálisan meggyűlölt hitvesüktől, sőt a gyermekek és a „véltlen” nők idővel a hatóságok és a bíróságok kifejezett védelmére is számíthattak, annál intenzívebbé vált a hatalom beavatkozása a családok életébe.* A 19. század derekán, amíg a házassági kötelék *de iure* fennállt, a nők tartása, a gyermekek elhelyezése és ellátása csak kivételesen válhatott kommunális-hatósági (bíróági) intézkedés tárgyává, a század utolsó harmadában azonban ugyanezek a kérdések már a házasság folyama alatt állami közigazgatási vagy bíróági szerv színe elé kerülhettek. Az intervenció lehetősége, amely házassági konfliktus esetén egyik vagy másik fél számára komoly előnyökkel járt, kétségtelenül megnövelhette a legális útra terelődő viszályok gyakoriságát. Hangsúlyozni kell, hogy mindez nem jelenti azt, hogy a házasság intézménye jogilag meggyengült volna. Meglehet, hogy a törvény immár nem üldözte nyíltan az önkényesen elváló, házasságtörő viszonyban élő, törvénytelen gyermekeket nemző feleket, de ha a sors úgy hozta, hogy azok bírósághoz voltak kénytelenek folyamodni, s e tényekre fény derült, nem számíthattak megértésre. *A hatását változatos módon kifejtő normalizáció ezzel szemben egyértelműen a helyrehozhatatlanul megrendült házassági viszony, és az annak kapcsán felmerülő kérdések végleges rendezése irányába mutatott.* A házasság felbontásának terjedése ebben az összefüggésben – paradox módon – éppen a házasság intézményének megerősítését, illetőleg az e téren zavarossá váló viszonyok felszámolását célzó törekvések sikerességéről tanúskodik.

³³¹ A vagyoni per: BFL VII. 2. c. 1877. I. 562. Leypold Mária az élettársa által visszatartott ingóságok kiadását már el tudta érni, mivel bizonyította, hogy azokat saját pénzén vette: 1877. I. 765. A vallásváltoztatás: BKRE bet. akv. A szentszékéről a Budapesti Királyi Törvényszékre áttett válóper: BFL VII. 2. c. 1884. V. 131.

IV. A válóper

A procedúra és költségei

A válások növekedésének magyarázatánál a hatalmi szándékok és a társadalmi igények kölcsönhatása a korábbiakhoz képest alaposabban vizsgálendő, hiszen a törvények és jogszabályok csak a joghasználat kereteit teremtették meg. A normák és a viszálykodó házások – ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni – a válóper során találkoztak egymással. Az érintettek, illetve a megfigyelők közvetlenül az eljárásból merített, folyamatosan kommunikált tapasztalatai voltak azok, amelyek másokat a példa követésére bírtak, vagy éppen eltántorítottak attól. Bár a jogintézmény növekvő népszerűsége kapcsán elsősorban a procedúra csökkenő költségeinek szerepét szokás kiemelni, hasonló fontossággal bírhatott a pereskedés időtartama, a kényszerűen felvállalandó aktusok száma és jellege, a bírói beavatkozás mélysége, illetőleg a magánélet nyilvánosan kikényszerített felfedésének mértéke is.³³² A továbbiakban tehát a házassági bontóperekben eljáró fővárosi bíróságok működésén, a procedúra egyes állomásain, mozzanatain keresztül próbáljuk a joghasználat hullámzását, korábban már feltárt sajátosságait megokolni.

Ha először csak a válóperes eljárás főbb, a rendelkezésre álló források alapján könnyebben megragadható jellemzőinek változásaira koncentrálnunk, a legegyszerűbben vizsgálható mutató a procedúra válókereset beadásától a jogerős ítélet meghozataláig számított hossza. Nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy milyen fontossággal bírhatott a pereskedési kedv növekedésére vagy alábbhagyására a házassági bontóperek tárgyalásának felgyorsulása vagy lefékeződése. A vizsgálat *IV.36. diagramon* látható eredménye azonban csak részben felel meg a várakozásoknak, amennyiben a peres időtartamok csökkenése időben korántsem volt egyenletes. Ezt illetően inkább egyfajta hullámlás figyelhető meg. Miközben a legkorábbi (1872-1873) és a legkésőbbi időmetszet (1910) meglepő hasonlóságot mutat egymással a tekintetben, hogy az eljárások túlnyomó többsége másfél év leforgása alatt befejeződött, addig a köztes időmetszetekben indított válóperek sokkal tovább húzódtak. A pereskedőknek eszerint különösen a 19. század végén, a házassági törvény életbe léptét követően kellett komoly nehézségekkel szembenézniük. Az 1896-ban megindított bontóperek rendszerint évekig, nem ritkán fél évtizedet is meghaladóan tartottak. A korábbihoz hasonló, relatíve gyors elintézésben csak az új évszázad küszöbén beadott válókeresetek részesültek.³³³ Ehhez képest a korszak legvégén – a felülvizsgálati kényszer megszüntetésének (1907: XVII. tc.) köszönhetően – ugrásszerű változás tapasztalható: az ekkor kezdeményezett perek immár soha nem látott gyorsasággal, akár hónapokon belül véget értek.

³³² A válások elterjedésénél a perköltségek csökkenésének szerepét hangsúlyozza, noha azt az I. világháború utáni évtizedekre időzíti: PHILLIPS, 1988: 418., 606-607., 612-614. Az irracionális jogi viselkedés, illetve az ádáz pereskedés anyagi vonzatai mellett, egy konkrét ügyben, a „járulékos költségek” jelentőségét emeli ki: NAGY, 2008.

³³³ Hasonló tendenciát mutat a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata 1895-1900 között: HERGERNÉ, 2006: 194.

Ebből arra következtethetünk, hogy a processzusok lerövidülése főként a 20. század elejétől ösztönözhetette erőteljesen a megromlott házasságok részeseit válóper indítására. Korábban a pertartam biztosan kevésbé befolyásolta a feleket, jóllehet az korántsem lehetett hatástalan. Így például az 1896 előtti válási gyakoriság szélsőséges felekezeti eltéréseit részben a zsidó és keresztény válóperek közötti, a peresedés időtartamában is tükröződő eljárásjogi különbségek magyarázhatják. Az eljárás elhúzódása bizonyára sokakat visszatartott a házassági konfliktus bíróság elé vitelétől. Ez legjobban az 1881-es időmetszetnél mutatkozik meg, amikor az időtartamok felsőbbirósági szigorításokkal kapcsolatos növekedése átmenetileg visszavetette a válóperek számát. A procedura viszonylagos gyorsasága ugyanakkor a korai időszakban (amit a perek egy részénél az 1872-1873-as időmetszetben láthatunk) önmagában véve nem növelte számottevően a házások legális aktivitását. Ez a korábbi korszakra vonatkozóan még inkább igaz: a legelső ismert, 18. század végi, pesti házassági bontóperek meglepő gyorsasággal zajlottak, miközben a válás kivételszámba ment.³³⁴ Másrészt, ha az eljárás időtartama és a válási ráta között szoros korrelációt feltételeznénk, értetlenül állhatnánk az 1895 utáni évek fejleményei előtt is. A házassági törvény bevezetése nyomán kínos lassúsággal folyó perek, amint a beadott keresetek növekvő száma világosan jelzi, nem voltak képesek megritkítani a jogkereső házások tömegét. *A válási gyakoriság növekedése mindenestre, legalábbis a vizsgált korszak végéig, nem az eljárás felgyorsulásával hozható összefüggésbe.*

A válási kedv visszafogásánál a perek kereset elutasításában álló eredménytelensége biztosan nem játszott komoly szerepet. Amint a IV.37. diagram mutatja, 1896 előtt mindössze néhány százalékra tehető az ily módon befejezett válóperek aránya. *Budapesten az abszolút mélypontot jelentő 1896-1898-as időmetszetben a visszautasított keresetek aránya ugyan 25%-ra ugrott, később azonban folyamatosan csökkent, s korszakunk végére – amint azt a századeleji hivatalos statisztika is alátámasztja – 5% körüli szintre süllyedt.* A diagramon az is látható, hogy a budapesti nagyjából követte az országos tendenciát, azzal a jelentős különbséggel, hogy az elutasított válókeresetek hányada, vélhetően a jogi infrastruktúra fejlettségének és a gyorsabb információáramlásnak köszönhetően, mindenkor alacsonyabb volt.

Sokkal fontosabb lenne tudni, mert a bontási kérelmek elutasításánál nagyobb szerepet játszhatott, hány per fejeződött be idejekorán, még mielőtt a bíróság ítéletet hozott volna. Mivel azonban az ítélettel el nem látott ügyeket nyom nélkül kiselejtezték, erről nem alkothatunk fogalmat. Csupán találgatni lehet, hogy hány pár döntött a házaseset folytatása, vagy legalábbis a válóper letétele mellett. Az adott irattári évfolyamra vonatkozóan kiosztott, peranyag nélkül maradt irattári számokból (vö. I.2. diagram oszlopainak sárga részével) talán következtetni lehetne a félbeszakadt processzusok hányadára, ez a módszer azonban, mivel a hektikusan változó hiányok oka nem ismert, rendkívül kockázatosnak tűnik. Ilyen körülmények között, bármily esetleges, becses az az 1893-ból származó közlés, miszerint a megelőző öt évben *a fővárosi törvényszéken a felek a megindított válóperek rendszeresen mintegy 10%-ában békültek ki, avagy halálozott el valamelyikük még az ítélethozatal előtt.*³³⁵

Ezek után rátérhetünk a perköltségek vizsgálatára, amelyek tendenciózus csökkenését – mint említettük – sokan a legfontosabb változásnak tartják a válások elterjedése, azzal összefüggésben pedig a szociális bázis átalakulása szempontjából. A kérdésfeltevés relevanciája a magyar főváros

³³⁴ Catharina Rajtschnak egy hónapra sem volt szüksége, hogy férjétől, Friedrich Gräther cukrászmestertől végleg megszabaduljon: BFL IV. 1223. b. 1947/1794. A Georgius Bernardus Ihle pesti cipész által indított válóper nyilván csak azért húzódott 10 hónapig, mert neje, Catharina Müller tartózkodási helye ismeretlen volt, s hűtlen elhagyás esetén az eljárás tovább tartott: BFL IV. 1223. b. 2504/1799. – Később azonban már jelentősen hosszabb peresedésre kellett számítani: Elisabetha Miskolczy Carolus Ludovicus Müller elleni válópere 2 évig, Henricus Förster cipésmester Rosina Riedl elleni válópere 4 és fél évig, Menich Zsuzsanna Sztéhlik Pál uradalmi kertész elleni válópere közel 3 és fél évig húzódott. Az említett processzusok sorra: BFL IV. 1223. b. 3508/1819., 3433/1823., 6854/1844.

³³⁵ ÜGYVÉDEK LAPJA 1893. augusztus 12-i 32. szám 3. Eszerint az adatgyűjtés, amely az Igazságügyi Minisztérium rendelete nyomán, Bogisich Lajos törvényszéki elnök utasítására, a válóperi osztály segédkönyvei alapján készült, a házassági törvény előkészítését célozta. – Ez összevetve az 1888-1892 közötti irattári évfolyamok hiányzó pereivel, alátámasztja imént megfogalmazott kételyünket is, amennyiben utóbbiak általában 20% körül mozogtak (1892-ben viszont 29%-ra mentek fel; az 1891-es évfolyam megsemmisült).

viszálykodó házasai kapcsán is tagadhatatlan, hiszen a vizsgált korszak második felében, kiváltképp a házassági törvény életbe lépését követően, mind több szegény, illetve tehetősnek nem tartható házaspár tűnt fel a Budapesti Királyi Törvényszéken. Ha a különböző évfolyamokból származó válóperes ítéletek rendelkező részében ezzel kapcsolatban talált adatokat rendszerezzük (IV.38. diagram), felettébb ellentmondásos kép bontakozik ki. Az 1896 előtti időmetszetek eredményei konzisztensek abban az értelemben, hogy a joggyakorlat hullámozása megfelelően tükröződik a megítélt perköltségekben. A házassági törvény nyomán e vonatkozásban kimutatható fejlemények azonban megnehezítik az értelmezést. Először is, a házassági törvénnyel az immár rendszeresen megállapított perköltségek jócskán megemelkedtek. Másodszor, ez nem tartható csupán átmeneti fejleménynek: az 1910-es időmetszetben, miközben a processzusok már összehasonlíthatatlanul gyorsabban zajlottak, mint korábban, a kiadások nem csökkentek, sőt inkább az 1896-os szinthez közelítettek. Eszerint tehát a válások soha nem látott növekedése a pereskedés megdrágulása mellett, sőt annak ellenére ment volna végbe. Az első ránézésre meghökkentő eredmény azonban, különös tekintettel a probléma összetettségére, alaposabb körüljárást igényel.

A válóperes verdiktekben perköltségként érintett összegek csak az összkiadások egy részét tették ki. A bíróság ilyen címen az ügyvédi munkadíjakat, illetve más kötelezően vagy alkalmilag közreműködő peres szereplők (házasságvédő, kirendelt ügygondnok, esetleg törvényszéki szakértő) díjaira vonatkozó fizetési kötelezettséget állapította meg.³³⁶ A válóperekben ugyan nem volt ügyvédi kényszer, s így nagyon gyakran előfordult, hogy alperes nem bízott meg jogi képviselőt, megtakarítva ezzel az ügyvédi kiadásokat, a felperes azonban nem kerülhette el, hogy ügyvédet fogadjon.³³⁷ A szoroson vett eljárás költségeit a felek nem utólag, készpénzben, hanem a válóper során, bélyegilleték formájában rótták le, és ez természetesen nem képezte ítélet tárgyát. Emellett kulcsfontosságú az a mozzanat, hogy a kiadások rendszerint legnagyobb hányadát kitevő ügyvédi munkadíjak csak annyiban jelentek meg az ítéletben, amennyiben a jogi képviselő felszámította azokat, azaz kérte azok bírói megállapítását. Ezzel magyarázható az a furcsának tetsző körülmény, hogy a válóperek számottevő hányadában „hivatalosan” nem merült fel költség.³³⁸

Könnyen meglehet tehát, hogy nem a perköltség, illetőleg mindenekelőtt az ilyen címen megítélt ügyvédi munkadíjak összege nőtt megmagyarázhatatlan módon, hanem csak a felszámítás gyakorisága. A polgári törvénykezési rendtartás 251. §-a tág teret biztosított a bírói mérlegelés számára a perköltségek, így az azok közé sorolt ügyvédi díjak mértékének meghatározásához.³³⁹ Ez a körülmény az ügyvédi és bírói kar közötti feszültségek miatt tett szert jelentőségre: az ügyvédek mindvégig keveselték bíróilag megállapított munkadíjukat, és sérelmezték, hogy a szűkmarkú bírói határozatok nem csupán a tulajdonképpeni munkadíjra, de készkiadásaira is kiterjeszkedtek. Amint az egyik érdekelt, Arany Sándor ügyvéd panaszolja: „az ügyvédi díjaknak az ítéletben a megbízó ellen való megállapítása gyakorlati értékkel vagy éppen nem, vagy oly kicsivel bír, hogy a megállapítás s a sztereotíp indoklás bátran elhagyható s ezzel az ítélet is egyszerűsíthető volna.”³⁴⁰ A prókátorok dilemmája a felszámításnál akként formulázható: vajon kérjék-e a törvényszéktől a megállapítást, s

³³⁶ A perköltségekről általában ld. Térfi Gyula „perköltség” szócikkét: MAGYAR JOGI LEXIKON, 1907. VI.: 9-17. Az elv egyébként az volt, hogy a kiadásokat a pereszesnek tekinthető fél köteles viselni. A válóperekben meglehetősen ritkán, jellemzően 1895 után, került sor az ok nélküli pereskedésből avagy a vétkességből fakadó fizetési kötelezettség kimondására, a legtöbbször a perköltségeket „megszüntették”, ami azt jelentette, hogy mindegyik fél a maga kiadásait fizette. 1895 után a vétkességi elv lehetőségét adhattott volna a pereszesnek nagyobb mérvű megállapítására, azonban a pereskedők – és emögött a felek egyetértése gyanítható – gyakran nem kérték az ellenfél perköltségeiben való elmarasztalását, és így a bíróság sem rendelkezett arról.

³³⁷ A személyes védekezés lehetőségét illető elvet a joggyakorlat fektette le: CSORBA, 1887. Az ügyvédfogadásról való lemondást azonban nem tette tanácsossá az egyre szövevényesebb jogszabályokban való tájékozódás laikusok számára leküzdhetetlen nehézsége. Erre utal: LAKATOS, 1910.

³³⁸ A perrendtartás (1868: LIV. tc.) 252. §-a csak a felek képviselőinek felszámítása esetén rendelte az ügyvédi munkadíjak megállapítását.

³³⁹ A perrendtartás 251. §-a a bíró belátására bízta a pereszes fél perköltségeiben való elmarasztalását, ha ezt az ellenérdekelt fél kérte és felszámította; s ez kiterjedt a fizetendő összeg nagyságára is.

³⁴⁰ ARANY, 1895.

akkor, bár a kérelmezettnél valószínűleg kisebb összeggel kell beérniük, de végrehajtás útján gyorsan hozzájuthatnak munkadíjukhoz; vagy álljanak el attól, nehogy ügyfelükkel szembeni jelentősen nagyobb, a törvényszék elé nem vihető követelésüket (pl. sikerdíj) veszélyeztessék, vállalva a kockázatot is, hogy nem-fizetés esetén hosszas pereskedésre kerülhet sor.³⁴¹ 1896 előtt, mint láttuk, az ügyvédek jelentős része az utóbbi lehetőség mellett döntött, esetleg csak ténylegesen nagyobb igényük egy részét bocsájtották ítélet alá. 1895 után viszont, úgy tűnik, inkább az előbbi alternatívát favorizálták.

A döntő mozzanat gyaníthatóan az ügyfelek és jogi képviselőik közötti nexus megváltozása volt. 1896 előtt a válópert folytatók többségét tehetős, de legalábbis fizetőképes férjek és feleségek tették ki. A más összefüggésben már említett, az 1880-as években férjét perlő Frankl Idától például később egyik ügyvédje, Kelen Pál nem kis összeg, 1000 forint tiszteletdíj kifizetését kérte, holott annak idején csak a nőtartási perben működött közre. Az újabb per során arra is fény derült, hogy a nő eredetileg a férjétől behajtott házassági vagyoni követelés 15%-át ígérte a prókátornak. 1895 után az ügyfélkör szociális összetételének megváltozása, egyidejűleg a kiadásoknak a processzusok elhúzódása miatti felhalmozódásával, megnövelte a behajthatóságot illető kockázatokat. Ekként, a szorosabb bizalmi viszony eltűnésével, „fehéredhettek ki” az ügyvédek tényleges bevételei, s tehetett szert nagyobb jelentőségre a könyebben foganatosítható ítéleti megállapítás.

A képet tovább komplikálja a szegényjogon pereskedők növekvő aránya. Az 1890-es évektől az ügyvédek panaszainak állandó tárgya volt az *in forma pauperis* pereskedés terjedése, ami az ügyvédi kart anyagilag, a gyakorlatilag ingyen dolgozó pártfogó ügyvédek egyre gyakoribb kamarai kirendelése miatt, hátrányosan érintette. A szegény fél jogi képviselője költségeit általában csak akkor tudta érvényesíteni, ha ügyfele vagyonhoz jutott, vagy ha az ellenfél peresztessé vált.³⁴² Az előbbire aligha nyílt remény, s a gyakorlatban az utóbbi lehetőség sem lehetett megnyugtató, hiszen a szegény védenc egykori házastársa sem élhetett fényes anyagi körülmények között. Megfontolandó tehát, hogy a perköltségek egyre rendszeresebb felszámítását a behajthatóság, illetve a behajtást illető jogfenntartás is motiválta.

A bíróság a válóperes ítéletekben nem rendelkezett – és így az a IV.38. diagramon sem látható – saját munkadíja felől, mivel azt a szolgálatait igénybe vevő ügyfelek az eljárás során folyamatosan, bélyegilleték formájában fizették meg. Az „önkénturalom” idején bevezetett szisztéma szerint, a peres felek valamennyi beadványa és az azokhoz csatolt mellékletek, a bíróság által felvett különböző (tárgyalási, tanukihallgatási, halasztási, perletételi) jegyzőkönyvek, valamint a hivatalos kiadványok, végzések, ítéletek illetékkötelesek voltak.³⁴³ A kortársak számára sem könnyen átlátható rendszer válóperes költségekre gyakorolt hatása csak hozzávetőlegesen mérhető fel. Utólag, jobb híján, a válóperes iratokon található illetékbélyegegyösszeszámolásával juthatunk eredményre. Ez sem lehet azonban kielégítő, mert illetékbélyeget csak a beadványokon és jegyzőkönyveken találunk, a kiadványok fogalmazványain vagy hivatalos használatra megküldött másodlatain természetesen nincs ilyen; ráadásul a több példányban elkészített, felbélyegzett beadványokból is csak egy-egy őrződött meg. Egyes beadványokkal és mellékleteikkel kapcsolatban további probléma, hogy a peres felek a jogerős ítélet megszületése után ún. kicsomózási kérelmet adhattak be, amelynek nyomán az okiratok egy részét visszavehették, következésképpen az azokra ragasztott illetékbélyegeket nem lehet beszámítani.³⁴⁴ Végül a hiánytalan perek időbeli eloszlása, típusa – az „átlagos” konszenzusos perek

³⁴¹ Az ügyvédi és bírói kar közötti feszültségekre: NYISZTOR, 1894. Az ügyvédi munkadíjak megállapításának gyakorlata mögé enged betekintést még: FLEISCHNER, 1885.

³⁴² 1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartásról 50. §.

³⁴³ Az 1868. évi XXIII. törvénycikk a bélyeg- és illetékek, valamint a díjak tárgyában 1. §-a a pénzügyminisztert felhatalmazta az illeték- és díjszabás szabályainak fenntartására. CORPUS JURIS HUNGARICI. A továbbiakban számos törvény rendelkezett az illetékekről. Az illetékkiszabás szabályaiban, gyakorlati példákkal, eligazító korabeli kézikönyv: BENEDEK, 1886.

³⁴⁴ A kereseteket, például, keresztény perekben három, izraelita perekben két példányban, és egy felzettel kellett beadni, a pertestekben viszont rendszerint csak egy maradt. (Nem kellett új keresetet beadni azonban, ha a vegyes házassági válóper szentszék előtt kezdődött.) Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági válóperekben 2-5. §§.

alul-, s a ritkább konfliktusos perek felülreprezentáltsága – ugyancsak aggályokat vet fel az illetékköltségek összeadhatóságával kapcsolatban.

A fővárosi teljes pertesteken részlegesen elvégzett vizsgálatot összefoglaló *IV.39. táblázatban* a fennmaradt beadványok és jegyzőkönyvek alapján összegezhető bélyegilletéket (kicsomózási kérelem esetén a törvényszéki pertestből kiemelt iratok bélyegilletékét is beszámítva), és a hivatalos kiadványokat külön tüntettük fel. Utóbbiak kapcsán csak az ítéleti illeték mértékéről tudjuk biztosan, hogy az az 1880-as évek derekán 12 forintot tett ki.³⁴⁵ Ekként az eljárás ára könnyen kalkulálható volt: az illetékköltségek nagy részét a keresethez szükséges bélyegek s az ítéleti illeték tette ki, ami mellett leginkább a procedúra, papírgyártással szükségszerűen együttjáró, elhúzódása üríthette ki a felek pénztárcáját. A bélyegilleték súlyát összecszerűen nehéz kifejezni, és még nehezebb meghatározni annak a – jórészt szintén láthatatlan – ügyvédi munkadíjhoz való viszonyát. Az évekig tartó, jogi konfliktussal terhes, más eljárásokkal párhuzamos pereskedéssel járó kiadások törvényszerűen magasak voltak; a gyorsan lebonyolított válóperek viszont – ezek jobbára hiányoznak a táblázatból – jelentősen olcsóbbak lehettek. Ehelyütt is ki kell emelni a felülvizsgálati kényszer 1907-es megszűntetésének hatását, amely mindenekelőtt a legjelentősebb tétel, az ítéleti illeték összegét szorította le.

Mindent összevetve, *a vizsgált korszakban nem állnak rendelkezésre meggyőző bizonyítékok a tekintetben, hogy a válóperes eljárás sokkal olcsóbbá vált volna.* Az illetékekkel kapcsolatos kiadások a 20. század első dekádjának végére a legtöbb esetben minimálisra csökkentek, ugyanakkor a megítélt perköltségek (ügyvédi munkadíjak) továbbra is relatíve magasaknak tarthatók. E vonatkozásban csak feltételezni tudjuk, hogy 1896 előtt a tényleges költségek, mindenekelőtt a jórészt fel nem számított ügyvédi munkadíjak, legalább akkorák lehettek, mint a házassági törvény bevezetése után. Legvégül figyelembe kell azonban venni, hogy a költségek fizetése alól az ügyfelek bizonyos, egyre szélesedő – futólag már érintett – köre eleve mentességet kapott: azok, akik szegényjogon pereskedtek.

A szegényjog a törvény előtti egyenlőség, illetőleg az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő hozzáférés elvén alapult, azonban gyakorlati alkalmazására a polgári törvénykezési rendtartás még nem fektetett különösebb súlyt, s behatóbb szabályozására is csak a 19. század vége felé került sor. A „szegénység” jogi fogalmát jellemző módon nem törvény, hanem a Pénzügyminisztériumban, az 1868: XXIII. tc. 1. §. értelmében, összeállított illeték- és díjjegyzék 85. tételének 12. a. pontja definiálta: „szegénynek az tartatik, ki birtoka, tőkepénze, járadéka után, vagy pedig munkálkodása és szolgálata folytán nem húz nagyobb jövedelmet, mint amennyit a szegény lakhelyén szokásos közönséges napszám tesz.” A 12. b. pont akként rendelkezett, hogy a definíciónak megfelelő személy részére, a cél megjelölésével, a lak- vagy tartózkodási hely szerinti község állít ki szegénységi bizonyítványt, hatósági tisztviselő, valamint az illetékes lelkész ellenjegyzésével. Rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városokban nem volt szükség hatósági tisztviselő láttamozására. Az okmány elsősorban bélyeg- és illetékmentességre jogosított, de birtokosa számára megelőlegezték a perben felmerülő egyéb költségeket (pl. tanúkihallgatás, szemle díja) is, és ha nem vált pervesztessé, vagy nem jutott vagyonhoz, azokat később sem kellett kifizetnie; ugyanő – mint láttuk – gyakorlatilag, amennyiben kamarailag kirendelt szegényvédő képviselte, az ügyvédi munkadíjat is megtakaríthatta.³⁴⁶

SZTEHLO, 1890: 280-282. Kivételesen mindkét kereset megtalálható (mindkettő 50 krajcáros bélyeggel ellátva): BFL VII. 2. c. 1882. V. 30. Kicsomózási kérelem keretében (felbélyegzett) okiratokat vettek vissza: BFL VII. 2. c. 1876. V. 10.

³⁴⁵ Az illeték mértékét irattípusonként összefoglalja: BENEDEK, 1886: 50-83.

³⁴⁶ A szegényjogra nézve jól használható korabeli összefoglalás: EBERLING, 1871.; MOLNÁR, 1898. Térfi Gyula „szegénységi jog” szócikke: MAGYAR JOGI LEXIKON, 1907. VI.: 366-370. – A polgári perrendtartás (1868: LIV. tc.) 90. §. hatósági bizonyítvánnyal igazolt „vagyontalanság” esetén az ügyvéd bíróság általi kirendelését írta elő. A 208. §. a tanúkihallgatást kezdeményező fél igazolt „szegénysége” esetén azt a tanúk járandóságának előlegezésére nem kötelezte. A 218. §. a szakértői díjakkal kapcsolatban állapította meg az előlegezés alóli felmentést. A szegénységi hatósági bizonyítvánnyal való igazolása tárgyában kelt a 23825/1875. IM-rendelet. – A szegényvédőről az 1874: XXXIV. tc. már idézett 50. §-a mellett, a 27. §. 5. és 28. §. a kamarai kirendelés menetét érintette. Később a 18522/1891. IM-rendelet egyértelművé tette, hogy az ügyvédi kamarák nem bírálhatják felül a bírósági határozatokat, s azok utasítására kötelesek kirendelni a pártfogó ügyvédet. Abban a kérdésben egyébként, hogy a szegény pereskedő köteles-e elfogadni a számára kirendelt pártfogó ügyvédet, vagy választhat magának saját jogi képviselőt, bizonytalanság uralkodott: MÉSZÁROS, 1893. –

Az időben egyre határozottabban körvonalazódó jogi lehetőség kihasználását mindenekelőtt a szegénységi bizonyítványok kiállítását illető közigazgatási gyakorlat befolyásolta. E tekintetben a főváros szegénységi jogért folyamodó lakói másoknál kétségtelenül kedvezőbb helyzetben voltak. Az 1893: XXXIII. tc. 18. §. 7. pontja kifejezett formában rögzítette, hogy Budapesten a kerületi elöljáróságok járnak el szegénységi bizonyítványok kiállításában.³⁴⁷ Ez, bár a kérdést illetően még sokáig zavar uralkodott, lehetőséget adott a szegénységi bizonyítvány ellenjegyzésére hivatott illetékes lelkészek megkerülésére.³⁴⁸ Nem kell különösebben hangsúlyozni, milyen fontossá válhatott a dolog a házassági törvény bevezetése után akkor, ha válópert indítani szándékozó katolikusok folyamodtak bizonyítványért. Emellett, úgy tűnik, a budapestiek jobb eséllyel kérhették szegénységük igazolását, még akkor is, ha valójában a meghatározott küszöböt meghaladó bevétellel rendelkeztek.³⁴⁹

Az 1890-es években a szegényjogon pereskedő budapestiek számának növekedésére utaló híradásokat alátámasztani látszanak a válópert folytatók csoportjában tapasztalt szociális változások (vö. II.17. diagrammal). Sajnálatos módon mégsem tudjuk pontosabban megmondani, hogyan alakult a „szegény” pereskedők részaránya, mikortól lehet a szegényjog intézményét valóban fontos tényezőként számba venni a válóperes költségek számításánál. A válóperes iratanyag alapján csak a vizsgált korszak legvégén, 1910-ben mutatható ki az *in forma pauperis* pereskedők jelentékeny, legalább 25%-os hányada, miközben akár egy-másfél évtizeddel korábban is még elenyészőnek tűnik részarányuk. *Miután azonban a törvényszéki ítéletek még 1910-ben sem tüntették fel akkurátusan a szegényjogon történő pereskedés tényét, biztosra vehető, hogy a törvényes kedvezményel már korábban is sokan élhettek, csak adminisztráció hiányában nem tudunk róluk.*³⁵⁰ Ez mindenesetre plasztikus magyarázattal szolgálja azt illetően, hogyan emelkedhetett a válások száma, illetőleg bontathatta fel házassági kötelékét egyre több, vagyonnal vagy megfelelő jövedelemmel nem rendelkező házaspár, hogy a látható (megítelt) perköltségek időközben nem csökkentek számottevően.

A bélyegmentességet először az 1881. évi XXVI. törvénycikk a bélyeg és illetékekre vonatkozó törvények és szabályok némely határozatainak módosításáról 14. §. mondta ki. CORPUS JURIS HUNGARICI. – A 19. század végén, az ügyvédi kamara nyomására, a Belügyminisztérium folyamatosan igyekezett szabályozottabb mederbe terelni a szegénységi bizonyítványok kiadását illető gyakorlatot. A m. kir. belügyminiszter 1897. évi 74099. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a bélyegmentes perlekedés és az ingyenes jogvédelem kieszközlése végett szükséges szegénységi bizonyítványok kiállítása körül követendő szigorúbb eljárás tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1897. II.: 634-635. A m. kir. belügyminiszter 1899. évi 65402. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság közönségéhez, a szegénységi bizonyítványok kiállítása körül követendő eljárás szabályozása tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1899. III.: 1485-1487. A m. kir. belügyminiszter 1899. évi 103291. számú körrendelete valamennyi városi és megyei törvényhatóság közönségéhez, a vagyontalansági bizonyítványok kiállítása alkalmával felvett jegyzőkönyvek ellenőrzése tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1899. III.: 1636. A m. kir. belügyminiszter 1904. évi 121409. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a vagyontalansági bizonyítványok kiállítása tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1904: 52.

³⁴⁷ 1893. évi XXXIII. törvénycikk Budapest székesfőváros kerületi elöljáróságairól. CORPUS JURIS HUNGARICI.

³⁴⁸ Vélemény, miszerint a lelkési aláírása „nem mellőzhetetlenül szükséges”: LASITZ, 1898. Molnár János az 1894: XXXIII. törvénycikket jelöli meg e tekintetben választóvízként: MOLNÁR, 1898. Ezt aztán kifejezett formában rögzítette: A m. kir. pénzügyminiszter 1899. évi 83553. számú rendelete valamennyi m. Kir. pénzügyi hatósághoz és hivatalhoz, a szegénységi bizonyítványokon a lelkési aláírások mellőzése tárgyában. MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1899. III.: 2050. A rendelet hivatkozott arra, hogy „a lelkészek az elébük terjesztett szegénységi bizonyítványok láttamozását újabban több esetben megtagadták”. Ezek az esetek, bár erre a rendelet szövege nem utal, gyaníthatóan katolikus házassági bontóperekkel függtek össze.

³⁴⁹ NAGY E., 1900. A némileg obskúrus megfogalmazás szerint „a fővárosban sokkal több értékű ingó vagyon és nagyobb jövedelem mellett kivihető, hogy az ügy pártfogó ügyvéd közbenjötté és eszményi bélyeg feljegyzése mellett vitessék.” Megjegyzendő persze, hogy a szegényjog nagyvonalú megadását kárhóztató szerző maga is ügyvéd volt.

³⁵⁰ 1910-ben a 60 megvizsgált válóperből 15 perben az egyik házastárs szegényjogon pereskedett. Korábban (1872-1873, 1881, 1890, 1896, 1900) alig találtunk hasonló eseteket. Az ekkor fennmaradt teljes perekből az is kiderül, hogy a szegényjogon való pereskedés tényét az ítéletben nem mindig tüntették fel. Előfordult, hogy a pertestben szegénységi bizonyítványt találtunk, ami a megszövegezett ítéletből nem derült volna ki: BFL VII. 2. c. 1910. V. 45.; 1910. V. 68. Ebből arra következtethetünk, hogy a szegényjogon pereskedők hányada 1910-ben 25%-nál is magasabbra tehető, illetőleg hogy budapesti „szegények” korábban szintén jelentősebb arányban folytathattak válópert. – Egy fővárosi ügyvéd 1907-ben tett kijelentése szerint, „A bontóperek legnagyobb része szegényjogon folyik.” GEBHARDT, 1907.

A válókereset beadására készülő férfiak és feleségek az előbbieken tárgyalt, tisztán racionális megfontolások – mint a procedúra hossza, várható kimenetele és az azzal járó kiadások – mellett, nyilvánvalóan az eljárás más, előre nehezen kalkulálható aspektusait is kénytelenek voltak mérlegre tenni, hiszen egy válóper alapján érintette a házastársak társadalmi reputációját. A processzus modalitása, vagyis miféle aktusokon kellett átesni, a házasság fordulataiból mit kellett feltétlenül, és hogyan lehetett azt viszonylag diszkréten megosztani a közreműködő lelkészekkel, majd a bírósággal és általában – mert a tárgyalások nyilvánosan zajlottak – a publikummal, rétegspecifikus és egyéni érzékenységtől függően szintén befolyásolhatta a végső döntést, vagy a válóper esetleges félbehagyását.

A házassági bontóper felé tett első lépések még bíróságon kívül történtek. A keresetet rendszeresen fel kellett szerelni a házassági, és amennyiben gyerek született, keresztelési/születési anyakönyvi kivonatokkal (az 1880-as évektől a gyermektelenség is igazolandó volt), az utolsó együttlakás helyét feltüntető helyhatósági bizonyítvánnyal, ügyvédi meghatalmazással, továbbá 1896-ig az illetékes lelkész (rabbi) általi háromszori békéltetés megejtését igazoló bizonyítvánnyal, és gyakran, ha a magára nézve bontást kérő felperes a házasságkötéskor katolikus vagy más vallású volt, az áttérés igazolásával.³⁵¹ Ezek beszerzése többnyire, jóllehet néha sok utánajárással, és mindenképpen jelentős költséggel történt, rutinszerűen zajlott.³⁵² Az esetleges áttérés, illetőleg az 1896-ig elmaradhatatlan lelkészi (rabbinátusi) békéltetés azonban már az első igazán komoly szűrőnek tekinthető.

Korábban már láttuk, hogy Budapesten 1868-1895 között a vallásváltások, egyik vagy mindkét fél áttérése okán a házassági bontóperek jelentős hányadát érintették (vö. II.13. diagrammal). A válás a betérési népmozgalom szempontjából is meghatározó motívumként értékelhető, amint azt a fővárosi protestáns matrikulák bejegyzéseit összesítő *IV.40. diagram* mutatja. Jellemző a két jelenség „szimbiózisára”, hogy a házassági törvény életbe léptével a vallásváltások száma jelentősen csökkent, vagy egyenesen zuhant. Mindazonáltal akkor érthetjük meg igazán, milyen visszatartó ereje lehetett a katolikus házások körében a kényszerű herézisnek, ha mindezt a katolikus pereskedők számának 1895 utáni ugrásszerű emelkedéséhez viszonyítjuk, amikor a váláshoz immár nem volt szükség a felekezet elhagyására.

A vallásváltás procedurális szempontból egyszerűen zajlott. Az 1868: LIII. tc. 1-7. §§. értelmében elegendő volt e szándéknak az illetékes lelkész és két tanú előtt hangot adni, majd a nyilatkozatot legalább két héttel később, legfeljebb egy hónapon belül, megismételni. Az elhagyni kívánt egyház lelkésze az aktusról bizonyítványt állított ki, vagy ha erre nem volt hajlandó, azt a két szabadon választott tanú tette meg helyette. A kitért fél a bizonyítvánnyal immár a választott felekezet lelkészéhez fordulhatott, aki bejegyezte új hívét. Az eljárás minden 18 év feletti személy számára, sőt férjes nőknek a korhatár alatt is nyitva állt, a bizonyítvány ráadásul bélyegmentes volt, azaz nem kellett utána illetéket fizetni.

Ha azonban nem csupán a dolog technikai és materiális oldalát nézzük, a válóper fontolgató házások körében a procedúra egyike lehetett a legtöbb fejtörésre okot adóknak. Az áttérés szükségessége nyilvánvalóan fokozta azokat a lelkiismereti aggályokat, amelyeket katolikus feleknél a házasság felbontása eleve felvetett. A Kálvin téri református egyház betérési anyakönyvéből, amelyben az 1880-as évek derekán a vallásváltoztatás okát is regisztrálták, számos esetben kitűnik, hogy az illető nem meggyőződésből, hanem eleve a válás szándékával jelentkezett. Ott Adolfné Grósz Ida, aki 1885. szeptember 15-én nyert felvételt a gyülekezetbe, okként eredetileg meggyőződését hangsúlyozta, a

³⁵¹ A válókereset alakisága vonatkozásában az 1896 előtti gyakorlatról: SZTEHLO, 1890: 164-168.

³⁵² Megjegyzendő, hogy a kijelentés csak általában véve igaz, mert alkalmanként a bizonyítványok beszerzése is nehézségekbe ütközhetett. A községek hatáskörébe tartozó gyermektelenségi bizonyítványok kiállításának bírósági megkövetelése minden községben, ahol a felek együtt laktak, a századelőn komoly akadályt jelentett kerületről-kerületre költöző fővárosi pároknál: GEBHARDT, 1907. Az anyakönyvi kivonatok esetében a közigazgatási bíróság egy 1902. évi döntése nyomán, valamint az 1907 után kötött házasságok esetében a férj születési helyét immár elhagyó rovatos anyakönyvi kivonat miatt, a feleség, mint magánszemély, nem kérhette ki férje születési anyakönyvi kivonatát, így nem tudta igazolni annak magyar honosságát, ami a válóper megindításának feltétele volt: RUTSEK, 1911.

lelkész azonban később az igazsághoz híven hozzáfűzte: „mint utóbb kiderült, válóper is”.³⁵³ Akadtak olyanok is, akik időközben meggondolták magukat. Egy korábban református hitre térő pár, Iby Dezső ügyvéd és Menyhárt Gizella, 1885. július 31-én és augusztus 14-én „rekatolizációs” szándékkal jelent meg a lelkész előtt, kijelentvén hogy: „Mindketten róm.kat.-ok voltak s válóper indítása céljából tértek a ref. egyházba 1884.okt.-ben: most, miután kibékültek, visszatérnek.” A férj később egyébként evangélikus vallásra térve mégis keresztülvitte a válást.³⁵⁴ A visszatérés, bár rendszeresen nem hagyott nyomot, nem lehetett ritka. A még 1877. február 11-én reformátussá lett Csörgeő Gizella a László Kálmántól történt elválást követően, nyilván második férje után megözvegyülve, 1879. július 19-én elhagyott katolikus vallására tért át, aminek kapcsán a református lelkész megjegyezte: „Elválás miatt előbb elhagyott vallásához akar visszatérni, miután férje meghalt s a ref. vallásra csakis szükségből tért át”.³⁵⁵

A katolikus házasságokat érintő áttérések mellett, 1896 előtt – a hűtlen elhagyás esetét kivéve – valamennyi házaspár számára terhes kötelezettségnek számított a háromszori alkalommal megejtendő lelkészi (rabbinátusi) békéltetés. Az aktus kétségtelenül az egyházaknak híveik életvitelére felelt régtől fogva gyakorolt felügyeleti jogából eredeztethető, amelyet a polgári jog a válóper előkészítő eljárásaként adaptált. A II. József-féle házassági pátens 52. §-a az illetékes lelkészek köteletségévé tette, hogy a „házasságokat, szívökre kötve a lelkiismeret köteletségét, minden lehető eszközök által kiengesztelődésre bírni” igyekezzenek. Ez a pátensben ugyan csak az ágytól-asztaltól való elválásnál fordul elő, de a joggyakorlat az előzetes békéltetés előírását a bontásra is kiterjesztette. A zsidó felek esetében az 1863-as udvari kancelláriai rendelet 17. pontja hasonlóképpen szabályozta a békéltetési eljárást: „A rabbi kötelessége a házastársakat összekelésük alkalmával kölcsönösen tett ünnepélyes ígéretekre emlékeztetni, s az elválás káros következményeit hathatósan szívökre kötni. Ezen előterjesztéseket három ízben kell külön ismételni.”

Fogas kérdés, hogy ténylegesen miként zajlottak a békéltetési kísérletek, illetőleg mennyiben töltötték be funkciójukat, vagyis milyen hatékonysággal térítették jobb belátásra a viszálykodó férjeket és feleségeket. A sikeres békéltetéseknek semmiféle írásos nyoma nem maradt, mivel a bizonyítványt csak a válóper megindításához kellett kiállítani. A rabbinoknak, pópáknak, lelkészeknek egyébiránt szabadságukban állt az eszközök és módszerek tetszés szerinti megválogatása, helyezhez idomított alkalmazása, amelyről az esetlegesen fennmaradt bizonyítványok eleve nem tájékoztatnak. A pertestek megselejtezése folytán a békéltetési bizonyítványok túlnyomó többsége megsemmisült, így még ezek az idővel egyre formálisabbá váló okmányok sem állnak rendelkezésre a gyakorlat behatóbb vizsgálatához. A bírói praxis által közvetített normák 1870-es évek végétől kimutatható szigorodása valószínűleg visszahatott a békéltetések alakjára, tartalmi változásokat azonban aligha hozhatott.³⁵⁶

A békéltetést szabályszerűen az alperes lakhelye szerint illetékes lelkésznek kellett végezni, legalább egy heti különbséggel, három alkalommal. Meglehetősen kellemetlen lehetett a válni kívánó fél számára, ha házastársa katolikus volt és maradt, mert aligha számíthatott a békéltető plébános jóindulatára. Ha az egyáltalán nem volt hajlandó közreműködni, vagy bizonyítványt adni, akkor a felperes lelkésze is eljárhatott. A válókereset beadására készülő félnek minden esetben meg kellett jelennie, a házastárs távolmaradása viszont – leszámítva a közös megegyezést hangoztatva válni akaró zsidó párokat – nem jelentett akadályt a bizonyítvány kiállítása útjában, ha azt máskülönben szabályosan megidéztek.³⁵⁷ A békéltetés hathatóságát minden bizonnyal minimálisra csökkentette, ha protestáns tiszteletesek áttért feleket, vagy áttérés folytán „vegyessé váló” házasságokat próbáltak a

³⁵³ BKRE bet. akv. A válóper: BFL VII. 2. c. 1887. V. 20.

³⁵⁴ BKRE kit. akv. Az újabb konverzió 1889. szeptember 19-én: PEEDEm bet. akv. A válóper: BFL VII. 2. c. 1884. V. 69.

³⁵⁵ BKRE bet. akv., kit. akv. – A vallásváltás által felvetett lelkiismereti aggályok kérdéséről, speciális vonatkozásban, unitárius betérések kapcsán részletesebben: NAGY, 2010: 204-207.

³⁵⁶ A felsőbbbíróságok az 1870-es évek végétől számos bontó ítéletet oldottak fel a lelkészi békéltetés szabálytalanságára hivatkozva: BFL VII. 2. c. 1878. V. 41., 1878. V. 48., 1879. V. 69., 1879. V. 72., 1879. V. 106., 1880. V. 81., 1881. V. 37., 1881. V. 109., 1881. V. 122., 1882. V. 56., 1882. V. 74., 1882. V. 90., 1882. V. 92., 1884. V. 17. A lelkészi békéltetést a normák szintjén, az 1889-es házassági szabályzatnak megfelelően tárgyalja: SZTEHLO, 1890: 162-164.

³⁵⁷ SZTEHLO, 1890: 162-164.

válástól való elállásra bírni, hiszen tisztában lehettek új híveik feltett szándékával, akiknek személyes viszonyait mellel alig ismerték. Ezzel szemben a rabbik sokkal motiváltabbak lehettek protestáns kollégáiknál. A békéltetéseknek ugyanis különös tétje volt, mióta a bíróságok olyan zsidó házasságokat is felbontottak, amelyeket a hitelvek szerint nem lehetett volna. A rabbi számára az aktus mindenestre lehetőséget adott arra, hogy elejét vegye a „jogkollízióból” fakadó káros következményeknek, amit leginkább a teljes egyetértésre jutni nem képes párok elutasításával érhetett el. Így a rabbinátusi békéltetés a megváltozott jogi környezetben egyfajta előrehozott „egyházi” válóperként is felfogható.³⁵⁸ Egy korai esetben, Stern Jozefa Pollák Dávid kereskedőseged elleni ügyében, például tudunk arról, hogy a rabbinátusi békéltetés a megegyezés útjában álló vagyoni kérdések feletti egyezkedésre is kiterjedt.³⁵⁹

Az erősen informális jellegű békéltetések az érintett házások előtt széles teret biztosítottak „önreprezentációjuk” számára, amely az ösztönös, szélsőséges viselkedéstől a regulázott, jogi megfontolásokat szem előtt tartó reakciókig terjedhetett. Az aktusok sajátos visszatartó erejét alátámaszthatják azok az extrém esetek, amikor a békepróba a tettelegességig fajult. Schwarcz Antónia a válóper során előadta, hogy erőszakos férje, Grünberger Samu a rabbi színe előtt véresre verte.³⁶⁰ Schnitzer Anna Csillag Ignác pénzügyőri fővigyázó elleni válóperében is felmerült, hogy a férfi feleségét az első lelkészi békéltetésen arcul ütötte.³⁶¹ Meglehet persze, hogy ezek az esetek egyediek, de – például – a verbális erőszak már korántsem mehetett ritkaságszámba. Ugyanakkor bizonyára féket képezett, hogy a bíróság jelentőséget tulajdonított a békéltetések tanúsított viselkedésnek, így ajánlatos volt a tudatosság: a törvényszék akár a viharos békéltetési eljárást, akár az aktus bojkottját a házasság helyrehozhatatlan megromlásaként értékelhette. A tétova, következtelen magatartás – a válás ellenzése, másszor az abba való beleegyezés kinyilvánítása – mellel szintén visszaüthetett, ha a fél valamilyen okból nem kívánta házassági kötelékének felbontását, esetleg folytatni szerette volna a házasságot.

A házassági törvény előtti korszakban tehát a válóper rendszerint egy, de sok esetben több eljárás is megelőzte, amelyek adott esetben a kereset beadását illető elhatározást is megingathatták. Ezzel szemben 1895 után, amikor lelkészi békéltetésre már nem volt szükség, s a katolikus kitéréseknek ugyancsak vége szakadt, hasonló terhet jelentő perenkívüli eljárással nem kellett számolni. Az olyan perenkívüli procedúra, mint a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” válóokának érvényesítéséhez szükségeltető, az elhagyó felet az életközösség helyreállítására kötelező bírói felhívások automatikus kibocsájtása semmiféle elrettentő hatást nem gyakorolhatott.³⁶² Végző soron az előzetes szűrőként funkcionáló aktusok elhagyása is hozzájárulhatott a válókeresetek, s a válások növekvő számához.

A megindított házassági bontóper lényegi mozzanata a bírói békéltetés, illetve az utolsó békéltetéssel általában egybekapcsolt tárgyalás volt. A jozefiánus pátens 58. §-a csak akkor engedte meg a válás kimondását: „Ha végre minden elkövetett mód sikertelen maradna, és semmi remény nem volna az ily házásokot valaha újólá békére és egyesülésre bírhatni”. Ez, bár kifejezetten nem mondta ki, feltételezte a bíróság békítési kísérleteit. Az 59. §. egyúttal további feladatot adott a házasságból született gyerekek elhelyezése, s az esetleg támasztott követelések tekintetében. A zsidó vallású házaspárok ügyét az 1863-as udvari kancelláriai rendelet 20. pontja ugyan csak abban az esetben rendelte megvizsgálni, ha a felek a válás kérdésében képtelenek voltak megegyezésre jutni – a 18. pont megegyezés esetén, *expressis verbis*, minden további vizsgálat nélküli bontást írt elő – a törvényes

³⁵⁸ Egy korabeli kritika szerint a válóper akadályozását célzó bírósági gyakorlat az 1880-as évek derekán a fővárosi rabbinátusi békéltetéseket is elérte, amennyiben az egyáltalán nem volt hajlandó bizonyítványt adni, ha a békepróbaon a felek tényleg személyesen meg nem jelentek: WEINER, 1887.

³⁵⁹ Az 1867. szeptember 4-én kelt békéltetési bizonyítvány fennmaradt: BFL IV. 1343. f. 1867. V. 17.

³⁶⁰ BFL IV. 1343. f. 1866. V. 1.

³⁶¹ BFL VII. 2. c. 1889. V. 25.

³⁶² A jogászok, bírák és ügyvédek egy ideig elvitakoztak afelett, hogy a felhívás kibocsájtása előtt a törvényszékek nyomozhatják-e az elhagyás körülményeit, illetve annak eredményétől függően megtagadhatják-e a kibocsájtást, de az ezt elvető joggyakorlat tárgyalanná tette a kérdést. VLADÁR, 1897.; TÓTH, 1897.; HALLER, 1898.; RAFFAY, 1898.

gyakorlat azonban egy évtizeddel később az ilyen perekben is bírói békéltetést és tárgyalást követelt meg.

A házassági törvény előtti korszakban a bírói békéltetésre legalább egy, de gyakran – keresztény feleknél mindig – két alkalommal került sor. Utóbbi esetben, ha az első kísérlet nem járt sikerrel, a törvényszék ágytól-asztaltól való ideiglenes elválasztást rendelt el, a házastársaknak a két aktus között gondolkodási időt hagyandó. Ez az 1870-es években még másfél, legfeljebb három havi időtartamot tett ki, az 1880-as évek derekától azonban a fél évi szeparáció vált általánossá.³⁶³ A békéltetésekben a felperesnek, ha nem kért valamilyen okból halasztást, feltétlenül meg kellett jelennie. Az alperes ugyan megmakacsolhatta magát, de ezzel csak elhúzta a procedúrát, a válás kimondását nem akadályozhatta meg. A közös beleegyezésre hivatkozó zsidó párok viszont nehezebb helyzetben voltak, mert – mint a rabbi előtti békéltetésnél – együttesen kellett a bíróság színe elé járulniuk. Ezen csak az 1890-es évek bírói gyakorlata lazított, amennyiben a békéltetésen meg nem jelenő alperes magatartását – megintcsak a a hitelvek sérelmére – a válásba való beleegyezésként értékelték.³⁶⁴

A jogszabályok közelebbről nem határozták meg, hogy a közreműködő bírúk milyen módon kíséreljék meg a házastársakat kibékülésre készíteni, illetve a felmerülő vádakot kivizsgálni, egyáltalán mikor gondolhatják hiábavalónak fáradozásaikat, s hozhatnak ítéletet. A válóperes eljárást csak a folyamatosan formálódó joggyakorlat terelte szűkebb mederbe. Mindez a válópereknek sajátos, minden más polgári pertől különböző jelleget kölcsönzött, egyúttal sokáig – a felsőbb bíróságok beavatkozásáig – nagyon eltérő gyakorlatot eredményezett. A legfontosabb alapelvnek az „anyagi igazság” bírói felderítése tekinthető.³⁶⁵ Az elv mind az írásbeliségen alapuló rendes, mind a szóbeli sommás eljárástól különböző, ún. rendes szóbeli procedúrát vont maga után, amelynek lényegi eleme a közvetlenség volt.³⁶⁶ Emellett, főként az 1880-as évek előtt, de részben – ha a felek között egyéb vitás kérdések merültek fel – azután is szokásban volt a felek kérelmére elrendelt jegyzőkönyvi tárgyalás, ami viszont a fenti alapelv ellenében hatott, amennyiben a bíró nyomozó szerepét nélkülözve az írásbeliséget helyezte előtérbe.³⁶⁷

A Budapesti Királyi Törvényszéken (és a „jogelő” bíróságokon) a békéltetések és a tárgyalás, a felmerülő vitás kérdések elsimítása vonatkozásában alkalmazott eljárás időbeli változása megint csak nehezen nyomon követhető. Az aktusokról felvett jegyzőkönyveket rendszerint kiselejtezték, a fennmaradt ítéletek pedig legfeljebb egy-egy fordulatot, a tényállás megállapítása szempontjából fontos momentumot emeltek ki azok kontextusából. A teljes pertestek – már többször panaszolt – hiánya mellett, a kivételesen megőrződött békéltetési jegyzőkönyvek jellemző szűkszavúságát, sztereotíp fordulatait vagyunk kénytelenek felelmegetni. A békéltetési jegyzőkönyvekben általában véve csak a jogilag releváns tényeket rögzítették, nem törekedve az elhangzó kérdések és válaszok szöveghű megőrzésére.³⁶⁸ Tartalmasabb tárgyalási jegyzőkönyvek csak a korszak legvégéről, jellemzően a ritkább konfliktusos válóperekhez kapcsolódóan maradtak fenn.

³⁶³ Az ágytól-asztaltól való ideiglenes elválasztásról: SZTEHLO, 1890: 63-64. A házassági törvény utáni gyakorlatról részletesebben: LIGETKUTI, 1899.

³⁶⁴ A békéltetésekéről a többször idézett házassági szabályzat 19-20. §§. intézkedtek. SZTEHLO, 1890: 285-286. Összefoglalóan: SZTEHLO, 1890: 171-173. A zsidó válóperekben: FLEISCHMANN, 1893.

³⁶⁵ Vö. SZTEHLO, 1890: 150.

³⁶⁶ A törvényhozó az eljárásnak ezt a fajtáját eredetileg a válóperekben rögzítette. Vö. 1840. évi XV. törvénycikk a váltótörvénykönyv behozaték II. rész 7. fejezete. CORPUS JURIS HUNGARICI. A rendes szóbeli eljárást az országbírói értekezlet, s az ideiglenes törvénykezési szabályok V., IX. és X. fejezete, illetve a polgári perrendtartás (1868: LIV. tc.) 36. §-a tartotta fenn: SZTEHLO, 1890: 173-174. A válóperes gyakorlatot illető házassági szabályzat 19-24. §§. ezt részletezi: SZTEHLO, 1890: 285-287.

³⁶⁷ A szóbeli jegyzőkönyvi tárgyalástól különböző eljárást a perrendtartás (1868: LIV. tc.) 144-151. §§., valamint az azt módosító 1881: LIX. tc. 19. §. szabályozta. A válóperekbe az ítélőtáblai gyakorlatot „kodifikáló” házassági szabályzat 25. §-a említi: SZTEHLO, 1890: 287. A kétféle tárgyalási mód közötti különbségről röviden: SZTEHLO, 1890: 173-177.

³⁶⁸ Az ítélőtáblai gyakorlatot rögzítő házassági szabályzat 19. §-a szerint, a békéltetési jegyzőkönyvbe mindössze a házastársak igenlő vagy nemleges nyilatkozatát kellett felvenni a válás tárgyában, csak röviden megjelölve az okot. SZTEHLO, 1890: 285.

A bírói békéltetés, nem beszélve a tárgyalásról, a lelkeszi békepróbákhoz képest merőben különböző, sokkal formálisabb aktus volt, s ezért teljesen más módon gyakorolható nyomást a pereskedőkre. A legtöbbször nyilvánvalóan hiányzott az interakcióknak az a személyessége, amely a lelkeszi békéltetés sajátja lehetett: a Budapesti Királyi Törvényszék IV. kerület Torony utca 1., majd az 1890-ben átadott V. kerület Alkotmány utca 14. alatti épületének tárgyalótermébe megidézett felekkel szemben szabályszerűen, mivel a békéltetést tanácsülésben kellett megejteni, több bíró és törvényszéki hivatalnok ült. A tárgyalás nyilvánosan zajlott, vagyis a házások minden mozdulatát és szavát közönség figyelhette. A polgári perrendtartás csak kivételes esetekben engedte meg, hogy a bíró a felek kérelmére, vagy hivatalból – ha a közérkölcstiséget veszélyeztetve látta – a publikum kizárásával tárgyaljon.³⁶⁹

A válóperes tárgyalások hangulatából a fennmaradt, az „engesztelhetetlen gyűlölség” vagy a bontásba való kölcsönös beleegyezés pusztá kinyilvánítását konstatáló ítéletek nem sokat, legtöbbször semmit sem adnak vissza. Kétségtelen viszont, hogy még „sima perekben” sem lehetett könnyű a feleknek egymással (utoljára) szembenézni. „Szabad legyen most a komolyabb képtől elfordulni” – írja tárgyalótermi élményeivel kapcsolatban Futó Ferenc ügyvéd – „és egyszerű említéssel átsuhanni az oly eseteken, midőn nyájas képű, remegő asszonyok, – többnyire anyák is már, – szorongva néznek valami sziréntől pillanatra elbődített férjüknek arcába, félőn lesve, hogy a bíró előtt is szembe meri-e neki mondani azt az ok nélküli, de végzetes szót: „gyűlöllek,” mellyel aztán megnyílik a kölcsönös szemrehányások és ízetlenségek zsilipje.”³⁷⁰

Nyilván ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy a felek jegyzőkönyvi tárgyalás révén igyekeztek elkerülni a várható kényelmetlenségeket. A válóperekben mindenesetre az 1880-as évek derekáiig általánosnak számíthatott a rendes polgári pereknek megfelelő úzus. vagyis a felek képviselőinek pertári egyezkedése, miközben a bíró az ítélethozatalig passzív szereplője volt az eljárásnak. Ennek megfelelően a pertárban – pertárnak a beadványok átvételére és a folyamatban lévő perek kezelésére hivatott törvényszéki helyiséget nevezték – a felek ügyvédjei külön-külön jegyzőkönyveztetették, a megszabott terminusok szerint, a „perbeszédet”, amelyekre a keresztyény válóperekben kirendelt, a közérdekre ügyelő – a kötelék fenntartására törekvő – házasságvédő szintén írásban tette meg észrevételeit.³⁷¹ Előfordult az is, hogy a felek a per kritikus pontján közmegegyezéssel a jegyzőkönyvi tárgyalást választották. Dr. Horváth Árpád egyetemi tanár és Willingsdorfer Antónia válóperében az 1876. június 22-i békéltetés még szabályszerűen, bírák előtt, tanácsülésben történt, a néhány héttel később a pertárban megjelenő felek azonban „kölcsönös egyetértéssel jelen ügynek jegyzőkönyvi úton leendő tárgyalását” határozták el. A még aznap, július 18-án keltezett, de csak július 24-én lajstromba vett jegyzőkönyvet az ügyvédek, a házasságvédő, és a pertárnok írták alá, bíró biztosan nem vett részt a tárgyaláson. Az ugyanazon a lajstromszámon hozott bontó ítélet csak 1876. augusztus 22-én született meg. Az ok ezúttal az lehetett, hogy a házasság elhátlatlanságának kényes kérdése került terítékre.³⁷²

Az 1880-as évektől azonban a szigorodó felsőbbírási verdittek a bírói békéltetések tekintetében is jelentős változásokat hoztak. A Budapesti Királyi Ítéltábla, és a Kúria, az aktus szabálytalanságaira, avagy a ki nem merített lehetőségekre hivatkozva, sorra oldott fel bontóperes ítéleteket, s rendelte el a békéltetés megismétlését.³⁷³ Maguk az ítéletek ugyan közelebbről nem tájékoztatnak arról, hogy a fővárosi bíróság mégis milyen szabálytalanságokat követett el, de a jogi szaklapokban napvilágot látó egyéb döntvények, hirdások nem sok kétséget hagynak e tekintetben. A

³⁶⁹ A nyilvánossággal kapcsolatos rendelkezéseket az 1868: LIV. tc. 101-107. §§. tartalmaztak.

³⁷⁰ FUTÓ, 1883a. Hasonlóképpen, bár hivatalos minőségében, házasságvédőként nyilatkozik Vezekényi Gyula ügyvéd egy válóper kapcsán tett észrevételeiben: BFL VII. 2. c. 1878. V. 26.

³⁷¹ 1870-ben az „iratváltásos” eljárás magától értetődő volt: GYÁRFÁS, 1870. A Budapesti Királyi Törvényszék 1872. évi irattári évfolyamában az ítéletekhez kapcsolódóan vezették a hol „békéltetési jegyzőkönyvnek”, hol „pertári jelentésnek”, hol „ügyállásnak” címzett protokollumokat, amelyekből kivehető az eljárás menete: BFL VII. 2. c. 1872. V. irattári osztály.

³⁷² A jegyzőkönyv: BFL VII. 2. c. 1876. V. 10.

³⁷³ BFL VII. 2. c. 1880. V. 77., 1881. V. 37., 1881. V. 109., 1881. V. 110., 1881. V. 127., 1882. V. 19., 1882. V. 20., 1882. V. 52., 1882. V. 56., 1882. V. 90., 1883. V. 3., 1889. V. 46.

korábbi bevett gyakorlatra nézve sokat elárul, hogy a felsőbbíróságok szükségesnek tartották általános érvénnyel leszögezni az evidenciát, miszerint a békéltetés tanácsülésben kísérleendő meg, s az ügy érdemét a bíró által vezetendő tárgyaláson kell tisztába hozni.³⁷⁴ Az Ítéletábrla Igazságügyi Minisztériumhoz intézett, a válóperes eljárás megrendezését célzó javaslatában kifejezett formában is kifogásolta, hogy a békéltetések nem a törvényszékek színe előtt, tanácsülésben, hanem egyes bírói tagok kiküldésével zajlanak, s hogy a perket a pertárban, a bíró közreműködése nélkül tárgyalják.³⁷⁵ Ennek eredményeként, bár a felek írásos pertári egyezkedései korántsem szorultak ki az eljárásból, illetőleg a szóbeliség és közvetlenség elve sem jutott diadalra, a kétféle tárgyalási mód arányaiban biztosan jelentős eltolódás történt.³⁷⁶

A felsőbbíróságok törekvése a törvényszékek tekintélyének, s a bíró szerepének megerősítésére a pereskedőkre nézve azzal a kellemetlen következménnyel járt, hogy egyre kevésbé tudták, ügyvédjeiket előretolva, megtakarítani a válóperes procedúra „morális költségeit”, vagyis elkerülni a békéltetések és a tárgyaláson való személyes megjelenést, a bírák és a nyilvánosság tekintetét. Véleményünk szerint a fővárosi házaspárok 1880-as évek második felétől felfutó migrációs válásainak egyik fő oka is éppen az volt, hogy a távoli Erdélyben a közönség kizárásával, villámgyorsan tárgyaló protestáns bíróságok, szemben a Budapesti Királyi Törvényszékkal, kellő diszkréciót biztosítottak.³⁷⁷ Jóllehet, elemezhető pertestek hiányában, nem vagyunk képesek pontosan megmondani, miként vették a pereskedők az akadályt, esetleg milyen technikák alakultak ki ezzel kapcsolatban, az általunk ismert anekdotikus tárgyalótermi történetek azonban arra engednek következtetni, hogy sok esetben nem sikerült elkerülni a nyilvános botrányt, a megszégyenülést, vagy a nevetségessé válást.³⁷⁸

A házassági törvénnyel megújult a bíróságok autoritását, valamint az eljárás szóbeliségét és közvetlenségét erősítő tendencia, az előadó bíró nyomozó feladatkörének erősítésére, illetőleg a válóper kollektív, tanácsülésben történő tárgyalására törekedve.³⁷⁹ A törvényhozó e téren, a jogintézmény használatát kordában tartandó, kendőzetlenül a házassági bontóper középpontjába helyezett nyilvános tárgyalás visszatartó erejére apellált, amelyet a közös megegyezéssel történő válás kiiktatásával, illetőleg a vétkességi elv érvényesítésével bátyázott körül: „A javaslat nem zárkozott el, hathatós indokot képez arra nézve, hogy a felek szenvedélyeiket féken tartsák; míg annak biztos kilátása, hogy a felek bünei által feldúlt házasság közönyös bontó ok védpajzsa alatt megszüntethető, a kicsapongásoknak és a házastársi kötelességek megsértésének felbátorítása volna.” – hangzik a házassági törvényjavaslat indoklása.

A Budapesti Királyi Törvényszék iratanyagában fennmaradt teljes perek, sőt immár az egyszerű ítéleti indoklások is, alátámasztják a törvényhozói szándék tényleges gyakorlati átültetését. Itt különösen a 80. §-ban foglalt relatív bontóokokra hivatkozó ítéletek „indiszkrecióját” szükséges kiemelni: ezekben az esetekben a válás kimondását a pereskedők által egymás ellenében felhozott, illetőleg – miután a törvényes gyakorlat szerint válóperben a felek nyilatkozatai és beismerései önmagukban nem bírtak bizonyító erővel – a tüzetesen felderített ténykörülmények bírói mérlegeléstől tették függővé.³⁸⁰ De a

³⁷⁴ Jogeset, melyben az Ítéletábrla döntését a Kúria 1886. január 12-én ily értelemben hagyta jóvá: MELLÉKLET AZ ÜGYVÉDEK LAPJA 5. számához. Jogesetek. A Magyar Kir. Curia, a Budapesti Kir. Tábla és a Pénzügyi Bíróság elvi jelentőségű határozatai 1886. január 30. 1.

³⁷⁵ Tudósítás a „különfélék” rovatban: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 1886. június 4-i 23. szám 192. A periratváltás elterjedését kritizálja, különös tekintettel az ügyvédi képviselet válóperekben gyakori hiányára: CSORBA, 1887.

³⁷⁶ A szóbeliség és közvetlenség hiányát már a felsőbbírósági szigorítások után fájlalja: SZTEHLO, 1890: 149.

³⁷⁷ Az unitárius bíróságon például csak az ítélethirdetés zajlott nyilvánosan: NAGY, 2010: 201.

³⁷⁸ Több esetet is felel: FUTÓ, 1883a. Újságíróként Mikszáth Kálmán is beszámolt sikamlós törvényszéki békéltetéséről, amelynek során kiderült, hogy a feleség nem volt hajlandó szexuális együttlétre: MIKSZÁTH, 1981: 7-8. A cikk eszerint „Kisasszony feleség” címen a Pesti Hirlap 1887. július 4-i számában látott napvilágot.

³⁷⁹ Vö. 1894: XXXI. tc. (relatív) bontóokokat részletező 80. §-ával. A törvény életbe lépte után a válóper a bíróságok rendszeresen tanácsülésben tartották, mellőzve a pertári eljárást. Az eljárási jogi szabály merev, folyamatban lévő válóperre való alkalmazását kifogásolja: GÖLDNER, 1898.

³⁸⁰ A válóperbeli bizonyítás sajátosságairól: RAFFAY, 1899. A beismerések mellőzése egyébként abszurd jogi esetekhez vezetett. Jó példa erre a házastársi tartozás (*debitum coniugale*) megtagadása bizonyításának nehézsége, amelynél a beismerés szintén nem jöhetett szóba: FUCHS, 1911.

békéltetés még abszolút bontóok felhozása esetében is kockázatokat rejtett a pereskedők számára. Így bár a hűtlen elhagyás jogcíme utóbb könnyű válást tett lehetővé, s az efféle perek – az együttélés helyreállítását illető sztereotíp felhívás kibocsájtását, és a visszatérés megtagadását követően – rendszerint egyhangúan zajlottak, a tárgyaláson a feleket néha mégis sikerült kizökkenteni begyakorolt szerepükből, amint azt Serly Antal törvényszéki bíró karcolata tanúsítja:

„A jóakarátú felperes a békéltetést vezető elnöklő bíró ama kérdésére, hogy kíván-e kibékülni házasságával? Rendszerint azt feleli, hogy kíván kibékülni. Hát akkor miért indított pert a házasság felbontása iránt? Persze erre meghökken, s azt válaszolja: „Hát kérem, hiszen én hívtam vissza, de ha nem jött.” „Hát akkor – mondja az elnök – most már nem akar kibékülni azért, mert a törvényes hívásra nem állította vissza házastársa az életközösséget?” „Igenis úgy van, kérem alássan.” És ezzel rendben van a dolog. A rosszhiszemű felperes, aki csak a törvényes formának kívánt – jogi tanácsra – eleget tenni, de különben a házastársával való kibékülés esze ágában sincs, tudatlanságában azonban azt hiszi, hogy ez csak üres formalitás, melynek ha eleget tesz, hát felbontják óhajta szerint a házasságot, másképpen viselkedik, melynek rá nézve aztán gyászos következménye van. Az ilyen rosszhiszemű felperes, aki maga kergette el házastársát, és nem az hagyta el őt, egész büszke önérzettel vágja ki, hogy ő bizony nem akar kibékülni, hanem a házasság felbontását sürgeti, s arra a kérdésre, hogy hát akkor miért hívta vissza házastársát? őszinteséggel kivágja: hát csak azért, mert az ügyvéd úr azt mondta, hogy a törvény ezt megköveteli. – Tabló. Az ügyvéd úr pedig csóválja a fejét.”³⁸¹

Ilyen körülmények között, noha a békéltetések határfoka a jelek szerint nem javult,³⁸² a családi szennyes nyilvános tárgyaláson való kitergetésének kényszere kétségtelenül nagyobb súllyal nehezedett a pereskedőkre, mint 1896 előtt. E vonatkozásban feltétlenül említést érdemel továbbá a sajtó szerepe. A példányszámok növekedése és a fogyasztói kör párhuzamos bővülése, illetőleg a „bulvárosodás”, amelynek nyomán válaszok kapcsán egyre gyakrabban jelentek meg pikáns törvényszéki tudósítások, a válóperek tárgyalótermi nyilvánosságának virtuális kitágítását eredményezte. „Ma a sajtó jó része napról napra csemege gyanánt szolgál a közönségnek mindenféle családi belső történetekkel és csiklandós női hírekkel. Ez az áru kapós, mint a beszózott halikra, mert az elfajult ízlést már csak az érzéki izgalmak és kényes családi botrányok ingerlik. [...] Azért is olyan keresett ingyenc falatjai a sajtónak és a nagyközönségnek a válóperek családi bensőségei.” – írja Magyar István fővárosi királyi ügyész.³⁸³ Önmagában ez a körülmény persze nem minden házastársat rettenthetett el a pereskedéstől, amennyiben elsősorban a közismert családok, közéleti személyiségek váltak az újságírók céltábláivá.

A házassági törvénnyel életbe lépő procedurális szigorítások sikere mindazonáltal részleges és egyre halványuló lehetett, mert ha a házastársak megegyeztek egymással, a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” bontóoka esetén folyamatba tett eljárás lehetőséget adott a diszkrét válásra. „Ha a válni akaró házasságok vagy az igazi válókokot nem tudják bizonyítani, vagy tudják ugyan, de a bírói ítéletben nem akarják megállapítani családi okokból, például gyermekeik érdekében” – válaszolja a korszak végére kialakult gyakorlatot Gál Dezső ügyvéd – „akkor a házassági törvényben lefektetett hűtlen elhagyási válókokhoz folyamodnak, amely a legegyszerűbb, a legrövidebb idő alatt keresztülvihető, amellet nem kell a házasság szennyét a jegyzőkönyvekbe és ítéletekbe lefektetni, nem kell tanukat meghallgatni. A felek lelki életének legkisebb zavarása nélkül halad a válóper.”³⁸⁴ Hiába tartottak tehát nyilvános tárgyalást, ha a felperes – mint a fentebb citált esetekben – nem ugrott be a bíró keresztkérdéseinek, illetve az alperes tartotta magát a bontást kérelmező házastársával megbeszéltekhez, és meg sem próbált komolyan védekezni. Az „elhagyásos perek” – hamarosan látni fogjuk – növekvő népszerűsége keresztülhúzta a törvényhozó intencióját: a tárgyalótermekben

³⁸¹ SERLY, 1907.

³⁸² Egy budapesti ügyvéd véleménye szerint, „Sok értelme az egész békéltetésnek nincs, inkább csak tradíció az, a középkori egyházi jogok maradványa, hiszen a praxis mutatja, hogy az esetek elenyésző hányadában jár sikerrel, a pert pedig megköti.” LAKATOS, 1910. – A Pécsi Királyi Törvényszéken 1895-1918 között indított válóperekben szintén csak néhány esetet talált a bírói békéltetés sikerére: HERGERNÉ, 2006: 184-185. – Egy másik fővárosi ügyvéd vizont, más nézőpontból, a békéltető tárgyalások kínosságát hangsúlyozza, még elhagyásos perek esetében is: GEBHARDT, 1907.

³⁸³ MAGYAR, 1907. Ezt illetően már az 1890-es évek elején panaszkodik Guthi Samu budapesti ügyvéd: GUTHI, 1891.

³⁸⁴ GÁL, 1910. Virágh Gyula budapesti ügyvéd 1906-ban tett kijelentése szerint, az elhagyásos perek 90%-a mögött közös megegyezés húzódott meg: VIRÁGH, 1906.

lejátszódo, a házassági konfliktust nyílt színre vivő családi drámák helyét a századfordulótól mindinkább a családi viszályt leplező komédiák foglalták el.

Peres stratégiák és taktikák

A válóperes frontvonalak természetesen nem csupán a válásokat megnehezíteni szándékozó „hatalom”, és a jogi lehetőségeket javukra fordítani igyekvő pereskedők között húzódtak. A bíróság közreműködését, amely szükségszerűen együtt járt a magánéletbe való kisebb-nagyobb mértékű beavatkozással, maguk a felek, legalábbis a házastársak egyike kérelmezte. A válóper folytató férjek és feleségek az eljárás során a kötelék felbontásához vagy fenntartásához fűződő, többnyire ellentétes, ritkábban kibékíthetetlen érdekeiket követték. A válóperben testet öltő jogi konfliktus tehát háromoldalú volt, amelyet a hatalmi viszonyok más tekintetben is – a nemek közötti alapvető különbségekre célzunk – átszóttak. Ekként a procedúra tágabb értelemben vett költségeit, ti. hogy a válóper meddig húzódtott, mennyiben tetézte a kölcsönös sérelmeket, s mekkora anyagi veszteséget okozott, nem egyszerűen a hullámzó bírói praxis, hanem a peres felek között a pertárban vagy a tárgyalóteremben, de sok esetben a bíróságon kívül is folytatódó jogi játszma határozta meg. A továbbiakban e játszmák jellemző vonásait, a joggyakorlathoz és a jogi változásokhoz való alkalmazkodását próbáljuk meg nyomon követni.

A válással foglalkozó történészek általában kiemelt figyelmet szentelnek a perindítás nemi specifikumának, vagyis hogy milyen arányban adtak be válókeresetet férjek és feleségek. Az eredmények rendszerint azt a feltevést erősítik, miszerint a jogintézmény mindenekelőtt a gyengébbik nem számára kínált védelmet, illetőleg kiutat a házasság poklából.³⁸⁵ A hipotézist ebben a formában a budapesti válóperek, illetőleg a fővárosi és országos publikált bírósági statisztikák (IV.41. diagram) nem támasztják alá. A vizsgált korszakban a Budapesti Királyi Törvényszéken válóper kezdeményező nők hányada (50,1%) megegyezett a férfiakéval. Ez a korai időkben, 1872-1895 között ugyan valamivel nagyobb, 54% volt, 1896-1910 között azonban, a válások elterjedésével párhuzamosan, 49%-ra csökkent. Az országos adatok arra utalnak, hogy a fővárosi arány magasnak tekinthető, hiszen Magyarországon 1898-1910 között mindössze 42% volt a válókeresetet beadó feleségek részesedése. Egyebekben nagyon nehéz megalapozott állításokat tenni. A lassú elmozdulások mellett az egyetlen biztosan kimutatható látványos változás a nők arányának az 1870-es évek végétől az 1880-as évek derekáig tartó növekedése volt (1878-1886 között: 57%-os hányad mutatható ki), amit viszont közelebbről nem tudunk megokolni.

Az efféle durva mutatókkal ajánlatos óatosan bánni. Egyrészt biztosan nem hagyható figyelmen kívül az adott jogi környezet, amely megkérdőjelezheti a fel- és alperesi pozíciók aktivitáspasszivitás ellentétpárnak való megfeleltetését. Erre itt csak egyetlen példát hozunk: a magyar viszonyok között 1896 előtt, ha mondjuk a protestáns feleség adott be válókeresetet katolikus férje ellen, számíthatott rá, hogy a törvényszéki procedúrát megelőző szentszéki eljárás, amely egyébként is számos kellemetlenséggel járhatott rá nézve, elhúzza a válóper; így mindenképpen előnyösebbnek tűnhetett a férj előzetes meggyőzése, hogy ő indítsa meg a processzust, mert akkor előbb a törvényszék határozhatott a köteléki kérdésben, s csak azután a szentszék.³⁸⁶ Másrészt, a nemenkénti

³⁸⁵ Az angliai magisztrátusi elválasztások kapcsán, a 19. század második felére vonatkozóan: SAVAGE, 1983: 105-106. Ugyanő a válásokhoz való hozzáférés korlátozásával magyarázza, hogy a válóper indítók között a 19. század végén, a 20. század elején kisebbségben voltak a nők; ezt a válókeresetet beadó francia nők 53-60%-os arányához viszonyítva értelmezi: SAVAGE, 1988: 507. A korábbi, 17-18. századi időkra vonatkozóan hasonló eredményre jut: PHILLIPS, 1988: 275-277. A francia forradalom időszakát vizsgálva többen is konstatálták a nők kiemelkedő válóperes aktivitását: PHILLIPS, 1980: 56-59.; DESAN, 2004: 98-118. A 19. század első felében, Göttingenben jellemzően szintén a nőké volt a kezdeményező szerep, a válókeresetek vonatkozásában 57%-os arányban: MÖHLE, 1997: 86-87. Az általunk vizsgált korszakkal azonos időben, Bernben a válókeresetek 66%-át, a katolikus Freiburgban 71%-át adták be feleségek: STALDER, 2008: 412. – A 19. század első felében zajló debreceni válóperek vizsgálati könyvében 54%-os női felperesi hányadot ad meg, és kitér a kérdés szakirodalmára is: MÁTAY, 2006: 163-164.

³⁸⁶ A fővárosi vonatkozású unitárius és törvényszéki válóperek összehasonlítása kapcsán: NAGY, 2010: 196-200. Más jogi szempontok is felvethetők lennének. Amennyiben, például, a feleség a válóper keretében végleges nőtartásdíjat kívánt

peres aktivitás általában véve különböző okokra, eltérő stratégiákra vezethető vissza, így azt természetesen más tényezők is befolyásolhatták. A budapesti pereskedők esetében e téren a vallási hovatartozás tekinthető meghatározó változónak.

Az 1896 előtt beperesített házasságok, miután mind a felekezeti hovatartozás, mind a perindításra kiható vallásváltás jól vizsgálható, alkalmat adnak a felekezeti különbségek kimutatására. A IV.42. diagramról leolvasható, hogy a keresztény, illetve az izraelita férjek és feleségek viselkedése teljesen eltérően alakult. *A zsidó feleségek gyakrabban adtak be válókeresetet, mint keresztény sorstársaik: előbbieik aránya a saját csoporton belül közel 64%, utóbbiaké csak 48% volt.* A keresztény pereskedők körében aktívabb férjek nagyobb arányban indítottak válópert, amikor hitvesük katolikus maradt, mint megfordítva. Ha nem adódott eljárásjogi nehézség – mindkét fél protestáns volt vagy lett – a keresztény feleségek aktivitása megnőtt. Tanulságos továbbá, bár egyáltalán nem meglepő, mennyire ritkán voltak kaphatók a katolikus hit mellett kitartó felek arra, hogy protestáns vagy azzá lett hitvesük dolgát megkönnyítsék, és bontópert indítsanak. Ebben az esetben a katolikus férfiak egyébiránt némileg nagyobb kompromisszumkészséget tanúsítottak, mint a nők.

Kérdés persze, hogy nem tulajdonítunk-e túlzott jelentőséget a konfesszionálisnak, hiszen a keresztény és zsidó válóperek között a házassági törvény bevezetéséig alapvető eljárásjogi különbségek voltak. Az 1895 utáni korszakban efféle rendszeres vizsgálatra már nincs mód, de azokban az esetekben, amikor a házastársak vallása ismert, hasonló arányok mutathatók ki. Valamennyi ismert keresztény házaspárt figyelembe véve 46%-ra tehető a női felperesek hányada, míg zsidó párok esetében ugyanez több mint 60%-ra rúg.³⁸⁷ Ebből arra következtethetünk, hogy a jogi környezet megváltozása nem, vagy alig befolyásolta a felekezetenként eltérő viselkedést. Alighanem e körülmény számlájára írható a válókeresetet beadó nők 1895 utáni arányának csökkenése, amely tehát a zsidó válóperes felek arányának visszaesését követte.

Ha még egy pillanatra visszakanyarodunk a perindítás nemi specifikumainak vizsgálatát eredendően motiváló feltevéshez, miszerint a bíróságoktól főként a nők remélhetek jogi védelmet, még két további peres mozzanat érdemel figyelmet. Az egyik a házassági törvény újítása, a vétkes házastárs ítéleti megjelölése, amelynek kapcsán érdekes lehetne megnézni, hogyan is alakult a vétkes férjek és feleségek aránya. Valójában azonban ez a mutató használhatatlan, amennyiben a bíróság szinte mindig a felperes keresetének adott helyt, s alperest nyilvánította vétkesnek, függetlenül attól, hogy melyik volt a férfi, s melyik a nő.³⁸⁸ Már valamivel többet jelenthet a másik momentum, az elutasított válókeresetek beadóinak nemi megoszlása, jóllehet ebből megint csak nem ajánlatos messzemenő következtetéseket levonni, hiszen a törvényszék a válás kimondását meglehetősen ritkán tagadta meg. Mindenesetre szembetűnő, hogy az ismert esetek 69%-ában a férj volt az ilyen döntések kárvallottja, s mindössze 31%-ra tehető az elutasított feleségek aránya.³⁸⁹ Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a válást ellenző

kicsikarni férjétől, jobban járt, ha nem ő kezdte a pereskedést, mivel akkor neki kellett volna kimutatnia igénye jogosságát; ha viszont a férfi indította a válópert, neje ellenkérelmével szemben rá hárult a bizonyítás terhe, azaz ő tartozott igazolni, hogy hitvese érdemtelenné vált az eltartásra. Vö. SZTEHLO, 1885.

³⁸⁷ A Budapesti Királyi Törvényszék fondjában az 1896-1910 között indított válóperekben 2108 keresztény párt vehettünk figyelembe. Ebből homogám katolikus volt 1260, evangélikus 38, református 99; a fennmaradó részt az egyéb homogám, és felekezeti vegyes házasságok teszik ki. Emellett kerekben 1000 zsidó házasságot vizsgálhattunk. – A 99 ismert zsidó-keresztény vegyes házasság esetében a perindítás nemi specifikuma a következőképpen alakul: 27 izraelita és 22 keresztény nő; 24 izraelita és 26 keresztény férfi felperes. Vagyis a zsidó feleségek aktivitása, halmozottan hátrányos pozíciójuk ellenére, ezúttal is megmutatkozik.

³⁸⁸ A Budapesti Királyi Törvényszék anyagában, az 1896-1910 közötti irattári évfolyamokban fennmaradt válópereket figyelembe véve, 3889 esetben alperes, s csak 96 esetben a felperes lett vétkessé nyilvánítva. Ezek után már nem sokat jelent, hogy utóbbiak csoportjában valamivel nagyobb volt a pórul járt felperes feleségek aránya (54%). – Lényegében ugyanez figyelhető meg a Pécsi Királyi Törvényszéken, bár itt valamivel nagyobb volt az elutasított férfi felperesek nőkéhez viszonyított száma: HERGERNÉ, 2006: 224., ill. 273.

³⁸⁹ A vizsgált teljes korszakban a Budapesti Királyi Törvényszék válóperei között 329 ilyen processzusról van tudomásunk: ebből 227 indult a férj, 102 a feleség kezdeményezésére. – Ezzel szemben ugyanakkor a nők által beadott kereseteknek máshol, mint például a svájci Bernben és Freiburgban kisebb arányban adtak helyt, mint a férfiaknak: STALDER, 2008: 412.

nők méltányos jogi elbánásra számíthatnak; azt nem, hogy a válásért folyamodó feleségek sokkal inkább reménykedhettek volna kérelmük meghallgatásában.

A válókereset beadásának imént tárgyalt jellemzője – mikor, melyik házastárs adta be – önmagában véve még semmit sem árul el az amögött meghúzódó szándékokról. Az első kérdés tehát, ami ennek kapcsán felmerül, az lehet, hogy a felperes, esetleg mindkét fél, miként kívánta elérni kérelme teljesítését. Miután a keresetben, vagy a viszontkeresetben pontosan meg kellett jelölni a kérelem okát, rendszerint meg lehet vizsgálni, hogy ki, miként próbált célt érni. A megjelölt, merőben formális válóokok ugyanis kevésbé a konfliktus feltárására, sokkal inkább a bontás elérésére irányultak, behatárolva a házastársak jogi mozgásterét, és a követendő hivatalos eljárást, annak anyagi és morális vonzataival egyetemben.

A Budapesti Királyi Törvényszék fennmaradt válóperes iratanyaga csak a bontó ítéletekben feltüntetett okok összesítését engedi meg, mivel a keresetek nem maradtak fenn, s a verdiktek gyakran – főleg 1896 előtt – nem hivatkoztak szabatosan az eredeti kérelemben szereplő jogcímekekre. Az eredményeket szemléltető *IV.43. diagram* alapvető változásokat mutat a házassági törvény uralma alatti korszakban, hiszen időközben teljesen átrendeződött a bontóokok szerkezete. *1896 előtt 80-85% között mozgott az „engesztelhetlen gyűlölségre” avagy „kölcsonös beleegyezésre” hivatkozó bontó ítéletek aránya* (ez az 1870-es évek végéig 90% felett alakult, az 1890-es évek elején viszont 80% alá süllyedt). A „gyűlölet” csaknem mindig kölcsönös volt, egyoldalúan gyűlöletre hivatkozva gyakrabban csak az 1890-es években mondtak ki válást.³⁹⁰ Emellett eltörpült a hűtlen elhagyás, a maga 5-10%-ával, valamint a másik klasszikus bontóok, a mindössze 3-4%-kal részesedő házasságtörés. Figyelemre méltó még a megegyezés híján („érzékeny keserítésre” apellálva) kimondott zsidó válások 1880-as évek végétől folyamatosan növekvő aránya. *1895 után, a házassági törvényben szereplő differenciáltabb okok közül kezdettől fogva kiemelkedett a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás” (70. §. a.), jöllehet csak a századforduló környékén indított válóperekben jutott túlsúlyra.*³⁹¹ A diagramon látható fokozatos növekedés üteme mindazonáltal bizonytalan, miután a válóperes iratanyag alapján megállapítható 75-80%-os arány a századelős fővárosi válási statisztikához képest, amely 1908-ban csak 65%-os hányadot ad meg, túl magasnak tűnik. Az elhagyással szemben valamennyi bontóok aránya csökkent: a „házastársi kötelességek szándékos és súlyos megsértése” (80. §. a.) a válóperes iratanyag alapján konstataálható 30%-ról majdnem a felére; az „erkölcstelen életmód megátalkodott folytatása” (80. §. c.) pedig, amely 17%-ról indult, a vizsgált korszak végére majdnem kikopott. Országosan egyébként a budapestihez teljesen hasonló folyamat ment végbe.³⁹²

Ha leegyszerűsítjük a dolgot, azt mondhatjuk, hogy a korábbi, konszenzusos válást lehetővé tevő okok (gyűlölet és beleegyezés) helyét a házassági törvény után a *quasi desertio* vette át, amely mögött – mint arról már szó esett – többnyire szintén megegyezés állt. Az utóbbi bontóoktól megkülönböztetett, eredeti értelemben vett hűtlen elhagyás, amikor tehát a házastársnak nyoma veszett, 1896 előtt még gyakrabban előfordult, 1895 után azonban veszített jelentőségéből, ami talán jogon kívüli mozzanattal, a nyomtalan eltűnés fokozódó nehézségével függ össze. A legősibb válóok, a házasságtörés a bizonyítás nehézségei miatt korábban sem játszott szerepet; a házassági törvény által felvett, lényegében azzal rokonítható – mi több: ténylegesen a házasságtörés helyett alkalmazott – „erkölcstelen életmód megátalkodott folytatása” pedig rövid idő alatt hasonló sorsra jutott.³⁹³ Úgy tűnik,

³⁹⁰ A válóperes iratanyagból 1872-1873-ban, 1881-ben, és 1890-ben vett, egyenként 50 ügyet tartalmazó mintában a kimondott válások 4, 4, és 9%-ában hivatkoztak egyoldalú gyűlöletre; a kölcsönös gyűlölet bontóokként ugyanakkor 51, 62, és 43%-ban fordult elő.

³⁹¹ Az adatfelvitel hibája miatt az elhagyásos pereket pontosabban nem tudtuk differenciálni. A fővárosi statisztika azonban megerősíti benyomásunkat, miszerint a 77. §. b. pontban foglalt elhagyásos esetek aránya, amikor az alperes tartózkodási helye ismeretlen volt, elhanyagolhatónak ítéltető: csak az elhagyásra hivatkozó ítéleteket számítva, 5-10% között mozgott. BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38.

³⁹² Vö. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 393.; 1902: 422.; 1903: 434.; 1904: 462.; 1905: 450.; 1906: 451.; 1907: 430.; 1908: 451.; 1909: 468.; 1910: 457.

³⁹³ A magyar (állami) jogban a házasságtörés perrendszerű bizonyítása csaknem a lehetetlennel volt határos. A büntetőtörvénykönyv 246. §-a a házasságtörés büntetését annak válóper keretében történő bírói megállapításhoz kötötte.

hogya ha a férfiak és feleségek ádáz pereskedésre kényszerültek, 1895 után bontóokként inkább a diszkrétebb, mindenestre a felek szexuális életének rejtjelmeit rendszerint nem érintő, házastársi kötelességsértésre hivatkoztak.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a házastársak többsége békében intett volna búcsút egymásnak. A konszenzus csupán a bontásban való, általában a válóper megindítása előtt, de sokszor csak annak során körvonalazódó megegyezésre vonatkozott, amely lehetett önkéntes, de kikényszerített is. Az „engesztelhetlen gyűlölségre” hivatkozó bontó ítéletekben viszonylag gyakran felbukkannak az alperes következetlen magatartásának, átmeneti megingásának nyomai, ami a válás időleges ellenzésében, vagy – s ez még rosszabbnak számított – megbocsájtásának, szeretetének hangoztatásában nyilvánult meg. 1895 után, az elhagyásos processzusoknál a hasonló „malőrök” (pl. jogos ok igazolása a különválás kapcsán, viszontkereset támasztása) a kezdeményező félre nézve már végzetesek lehettek. Ezért időközben kialakultak, s folyamatosan finomodtak a konszenzust biztosító jogi technikák is. Nem véletlen a válóperhez köthető, közjegyzői okiratba foglalt válási szerződések fővárosi elterjedése (vö. III.35. diagrammal), amelyek a vitás kérdések előzetes rendezése révén garantálhatták a válóper zavartalan lebonyolítását. 1895 után a köteléki kérdés egyezségi érintésével ugyan már vigyázni kellett, mert az akár a válókereset elutasításába is kerülhetett,³⁹⁴ mégis számos példát találunk rá. Tipikusnak tekinthető Streitman Ferenc géplakatos esete, aki 1910-ben 200 korona készpénzt és egyéb értékeket helyezett közjegyzői letétbe, amelyek felesége, Beer Julianna munkásnő által akkor váltak felvehetővé, ha az jogerős bontó ítéletet mutat fel; „amennyiben azonban a bíróság a házasságukat bármily okból fel nem bontaná, avagy neje a válóperbeli tárgyalások során a házasság felbontását bármily okból ellenezné, avagy bírói felhívásra neje hozzá visszatérne, s az életközösséget vele újból folytatná”, elesett volna attól.³⁹⁵

A pereskedést persze nem csak kölcsönös engedményekkel, anyagi előnyök kilátásba helyezésével lehetett olajozottá tenni, de az ehhez szükséges együttműködést ki is lehetett kényszeríteni. A fővárosban például elterjedt volt a kettős perindítás, amikor az elhagyásra hivatkozó kereset mellett, a válást ténylegesen kicsikarni kívánó alperes másik keresetben, ezúttal felperesként, kevésbé diszkrét bontóokot jelölt meg, amely aztán Damoklész kardjaként lebegett hitvese feje felett:

„A gyakorlatban sokszor előfordul, hogy az egyik házaspár az 1894: XXXI. tc. 78., 79. vagy a 80. §-aiba ütköző bontó tények alapján kéri keresetileg a házasság felbontását, és ugyanakkor, vagy ezt megelőzőleg, a másik házaspár a törvény 77. §. a) pontja alapján visszahívási kérelemmel él. Ilyenkor, amennyiben a kérelem a törvény kívánalmainak megfelel, a törvényszék az életközösség visszaállítására kötelező határozatot kibocsájtja, tekintet nélkül az ellenfele által megindított bontóperre, mert hisz a legtöbbször – más előadóhoz is kerülve – a bíróság nem is tudhatja, hogy a visszahívási kérelemmel élők ellenfele házasság felbontása iránt keresetet indított.”³⁹⁶

A felek ezeket az ügyleteket esetenként közjegyzői okiratba foglaltatták, valószínűleg a jogfenntartás miatt is, mert a súlyosabb bontóokok érvényesítése csak a „vétkes cselekménytől” számított hat hónapon belül történhetett, ugyanis elhagyásnál, annak kontinuus jellegéből fakadóan, a kereseti jog

1878: V. törvénycikk a magyar büntető törvénykönyv a büntettekéről és vétségekről. CORPUS JURIS HUNGARICI. A királyi törvényszékek viszont a válóperben a házasságtörés beismerését, vagy bizonyítvánnyal való igazolását nem fogadták el; kizárólag a „nemi részek egyesítésének” két tanú egybehangzó vallomása általi bizonyítását, ami a dolog természeténél fogva ritkán sikerülhetett. Erről behatóbban: BLASKÓ, 1886.; VÁMBÉRY, 1901. – A házasságtörés helyett az „erkölcsstelen életmód megátalkodott folytatása” alá vonást tárgyzó joggyakorlat a törvény életbe lépté után szinte azonnal körvonalazódott: JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 47. számához. Curiai Határozatok. 1896. november 20. 323., 597. jogeset. JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 3. számához. Curiai Határozatok. 1897. január 15. 17-18., 41. jogeset. A gyakorlat kritikája: TÓTH, 1896a.; JACOBI, 1904.

³⁹⁴ JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. Melléklet a Jogtudományi Közlöny 29. számához. Curiai Határozatok. 1897. július 16-i szám 210. 288. jogeset.

³⁹⁵ BFL VII. 192. 3432-3433/1910. A letéti jegyzőkönyv szerint, a nő később jogerős bontó ítéletet hozott.

³⁹⁶ SERLY, 1907. Ez egyébként magyarázhatja az „üres” irattári számok 1895 utáni feltűnő megemelkedését is (vö. I.2. diagrammal): a szerző ki is tér a perek egymáshoz szerelésére. A gyakorlatról még: GÁL, 1910. Az ügyvéd szintén hangoztatja, miszerint Budapesten kicsi volt annak valószínűsége, hogy a kétféle válókereset egyazon bíró kezébe jut.

nem évült el). Így tett gróf Kinsky Eugen meghatalmazott ügyvédje, dr. Rózsavölgyi Manó, aki a feleséget, Petráss (Pálmay) Ilka színművésznőt kívánta ily módon sakkban tartani:

Felek előrebocsájtják, hogy közöttük a Budapesti Királyi Törvényszéken 37127/1908. számon válóper van folyamatban, amelyet a férj szorgalmazott felesége ellenében. Ezt a pert felek ismételt halasztás útján szüneteltetik, és a feleség azon a címen, hogy férje őt jogos ok nélkül elhagyta, az eljárást férje ellen a hetvenhetedik (77.) paragrafus a. pontjában foglalt ok alapján megindítja. A férj fenntartja magának a jogot, hogy az általa indított és most szüneteltetett válópert bármikor ismét folytassa.³⁹⁷

A szerződés ugyan nem jelölte meg, miféle bontóokot kívánt a gróf eredetileg érvényesíteni, de biztosak lehetünk benne, hogy az nem vetett jó fényt a Nemzeti Színház színésznőjére. Az elővigyázatosság indokolt volt, mert a sarokba szorított fél kitörhetett, s a válás megakadályozását a közbotrány elkerülésének szempontja elé helyezhette. Volt rá példa, hogy a férj által indított párhuzamos perek egyikében a feleség a tárgyaláson váratlanul jogos okot igazolt az elhagyásra, majd a „piszkos perben” arra hivatkozott, hogy férje neki vétkét az együttélés visszaállítására felhívó – az „elhagyásos válópereknel” automatikusan kiadott – bírói határozattal már megbocsájtotta, vagyis nincs vétkes cselekmény, s a házasság így nem bontható fel.³⁹⁸

Kétségtelen azonban, hogy a konszenzus a legtöbb esetben működött, s a házastársak közötti „engesztelhetetlen gyűlölet” ritkán csapott át csillapíthatatlan jogi konfliktusba. *Az egyezkedési folyamat szerepét és sikerét bizonyítja, hogy miközben a törvényszék a házasságot az esetek túlnyomó többségében felbontotta, az ítélethozatalig csak nagyon kevesen ragaszkodtak vagyoni és egyéb követeléseik teljesítéséhez.* Feltűnően kicsi volt például azon fővárosi feleségek száma, akiknek nőtartási igényét a századelőn válóperben hozott bírói ítélet biztosította (vö. IV.44. diagrammal). A megfelelő években felbontott házasságok mindössze 4-7%-ára tehető az ilyen esetek aránya. „Vidéken” a végleges nőtartásdíj ítéleti kiszabására még ritkábban, a bontások mindössze 2-3%-ában került sor. A statisztikák alapján kibontakozó képet a korábbi korszakra vonatkozóan is megerősíti a válóperes iratanyag vizsgálata, miszerint nőtartásdíjait követelés csupán szórványosan hagyott nyomot a verdiktekben.³⁹⁹ Itt persze nem csak arról van szó, hogy a férfiak és a feleségek egyaránt el akarták kerülni a házasság tönkremenetelében vitt szerepük alaposabb kivizsgálását, hiszen a vétkesség kérdéséhez nem kapcsolódó vagyoni követelések is csak kivételesen dőltek el a törvényszéken. A válóperes ítéletek visszatérő fordulatai – „vagyoni igények nem támasztattak”, „a vagyoni igények a peres felek között rendezettek” – ugyancsak az előzetes vagy a per folyamán formálódó konszenzusról tanúskodnak.⁴⁰⁰

Hasonló volt a helyzet a gyerektartásdíj megállapításával kapcsolatban is. A házasságból született kiskorú gyermekek elhelyezését az ítéletek az 1880-as évektől rendszeresen rögzítették, függetlenül attól, hogy e tárgyban a szülők egyeztek meg, vagy a körülmények mérlegelésével a bíróság döntött. A különböző megoldások egymáshoz viszonyított arányát szemléltető IV.45. diagram szerint, a 20. század elején a gyerekek kizárólag az apákhoz csupán az előfordulások 18%-ában

³⁹⁷ BFL VII. 192. 2272/1908. Az egyezés eredetije német nyelven.

³⁹⁸ JACOBI, 1910.

³⁹⁹ Időmetszeteként az irattári évfolyamokból az első 50-50 válóper kiválasztva, 1872-1873-ban 1 végkielégítést; 1881-ben 1 elutasított nőtartást; 1890-ben, 1896-ban, és 1900-ban 2-2-2 megítélt nőtartást; 1910-ben viszont 60 válóper átvizsgálva is csak egyetlen jóváhagyott nőtartási követelést találtunk.

⁴⁰⁰ A válóperes iratanyagban az 1872-1873-ban átnézett 50 válóperből 2 esetben az ítélet a peres felek vagyoni megállapodását rögzítette; 1881-ben a törvényszék 50-ből 3 alkalommal a nő, 1 alkalommal a férj megalapozatlannak talált vagyoni követelését utasította el; 1890-ben szintén 50 pert megnézve, 2-szer lett elutasítva férj által támasztott vagyoni igény, a törvényszék 1 esetben pedig külön perútra terelte a vagyoni kérdések tisztázását. 1896-ban átmenetileg megnőtt a követelések száma, bár az 50 közül összesen felmerült 8 esetből egyszer csupán a felek közötti vagyoni egyezés megerősítésére került sor, 5 alkalommal pedig a feleségek alaptalan igényeit vetették vissza; a pereskedő nőknek ekkor egy-egy esetben sikerült elérni hozományuk, illetve ingóságaik kiadásának bírói kimondását. 1900-ban viszont már egyáltalán nem találtak nyomát vagyoni kérdések válóper keretében történő tárgyalásának, s az 1910-ben megvizsgált 60 perben is csak kétszer történt intézkedés: ebből egyszer válási egyezséget erősítettek meg, egyszer pedig hozomány kiadását nyomtatékosította ítéletileg a bíróság.

kerültek; az arány az anyáknak ítélt gyerekeket tekintve 67% volt. A fennmaradó esetekben a bíróság vagy – általában, a bevett gyakorlat szerint, nemenként, illetőleg tekintettel a gyermek korára – megosztotta az utódokat a szülők között (13%), vagy ritkábban – rendszerint a 7 éven aluli fiúkat – csak átmenetileg hagyta az anyánál (2%). Az arányok nagyjából korábban is hasonlóképpen alakultak. Miután a család eltartása mindenekelőtt a férfi kötelességének számított, bár a gyerekek ellátásáról elvileg mindkét szülő köteles volt gondoskodni, tartásdíj fizetésére a bíróság kifejezett formában gyakorlatilag csak az apát kötelezte. A gyerektartás kérdése tehát a potenciális ügyeknek 18%-ában nem merülhetett fel, amikor az (összes) gyermek az apához került. Azon eseteket figyelembe véve, amikor a Budapesti Királyi Törvényszék intézkedett a gyermekelhelyezés kérdésében, a századelőn csak 15-27% között mozgott azoknak az ügyeknek az aránya, amikor egyúttal gyermektartásdíj is bírói megállapításra került.⁴⁰¹ Az úzus korábban, a 19. század utolsó harmadában sem alakult másképp: ekkor is hasonló, legfeljebb az esetek egynegyedére-egyharmadára rúgó arányt valószínűsíthetünk.⁴⁰² Ez azt jelenti, hogy mindenkor többségben voltak azok a perek, amelyekben a szülők nem bízták a döntést a törvényszékre, illetőleg nem kérték, nyilván többnyire perenkívüli vagy perfolym alatti egyezkedéseik eredményeként, tartásdíj ítéleti megállapítását.

A konszenzus jogi kulturája miatt a formális válókok használatának alaposabb – immár nem a jogi stratégiákra, hanem a házasság konfliktus gyökereire referáló – vizsgálata sovány eredménnyel kecsegtet. A házassági törvény előtti korszakban erre tulajdonképpen, a „monolit” bontókok miatt, nem is nyílik lehetőség. 1895 után ugyancsak jellemző, hogy – amint azt a IV.46. diagram mutatja – az érvényesített bontókok egyre formálisabbá váltak. Miközben 1896-1902 között a felperesként fellépő feleségek nagyjából egyharmada hivatkozott a házastársi kötelességek megszegésére, szemben a férjek egyötödével, s viszont a férfi felperesek ötöde kárhóztatta valamilyen formában neje erkölcsstelen életmódját, szemben a nők hozzávetőleg egytizedével, addig ezeket a markáns különbségeket 1903-1910 között alig észrevehetővé változtatta a házasság viszályok természetében semmitmondó „elhagyásos perek” tömege. Inkább a jogi viselkedés szempontjából tanulságos, hogy ez utóbbi csoporton belül hasonló formalizálódás ment végbe. A századfordulón a férjek még gyakrabban vádolták hitvesüket elhagyással, 1903-1910 között azonban e tekintetben már a gyengébbik nem képviselői vitték a prímet. Valószínűleg azért (is), mert a követendő procedúra letisztulásával csökkentek a kockázatok, s a „lovagias” férjek bátran magukra vállalhatták a vétkessé nyilvánítás – egyébként semmiféle hátrányos következménnyel nem járó – ódiáját (itt visszautalhatunk még a IV.42. diagramra, amelynél a „sima perek” kapcsán szintén nagyobb női aktivitást állapítottunk meg).

A jogi taktikázástól eltávolodva a peres stratégiák még kevésbé átláthatók. A válóper során terítékre kerülő indokok, legyenek azok bármily valóságosak vagy álságosak, általában azt a benyomást keltik, hogy a felek a megromlott, elviselhetetlenné vált házasságból kívántak menekülni. A perindítást megelőző különélések időtartamának vizsgálatakor azonban már rámutattunk az alternatív stratégia alkalmazásának gyakoriságára. Az 1896 előtti, keresztény pároknál huzamos, rendszerint évekig tartó szeparációs időszakok felvetik annak lehetőségét, hogy a pereskedés tétje sokszor nem annyira a kiállhatatlan hitvestől való végleges megszabadulás, mint inkább az újrakezdés volt. Katolikus felek esetében ez a motívum egyenesen kézenfekvő, hiszen azokat, akik szentszéki elváltás helyett, a hitelvekkel dacolva, a házassági kötelék felbontását forszírozták, nyilván az újránházasság lehetősége vonzotta.⁴⁰³

⁴⁰¹ BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38. „Vidéken” ugyanez az arány valamivel még alacsonyabb is volt, stabilan 15% körül alakult. A budapesti adatokat a megfelelő években kivontuk az országos adatsorból: STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 434.; 1904: 462.; 1905: 450.; 1906: 451.; 1908: 451.

⁴⁰² A bizonytalan megfogalmazást a válóperes mintavételből adódó kis esetszám indokolja. A gyermektartásdíj meghatározásának gyermekelhelyezésekhez viszonyított száma és aránya időmetszetenként: 1872-1873-ban 17-ből 2 (12%); 1881-ben 15-ből 4 (27%); 1890-ben 23-ből 3 (13%); 1896-ban 18-ből 5 (28%); 1900-ban 14-ből 3 (22%); 1910-ben 13-ből 1 (8%).

⁴⁰³ A 19. század második felében divó, s a század vége felé a budapesti katolikusok körében is terjedő „erdélyi házasság” már elnevezésében is árulkodik a szándékokról. Holott ténylegesen nem tapasztalható kirívó különbség az erdélyi unitárius

Az újräházasodás mint válóperes stratégia vizsgálata számos technikai nehézségbe ütközik. A válóperes iratokból természetesen a legkritikább esetben derül ki, hogy az egyik, esetleg mindkét házastárs ilyen szándékokat melengetett. A feleknek jó okuk volt elhallgatni ezt, hisz a bíróságok abból a jogi fikcióból indultak ki, hogy a házasság felbontását csak a házaselet jóvátehetetlen tönkremenetele indokolja. Az újonnan esküvőknek ugyan a matrikulákban mindenképpen nyoma maradt, de teljeskörű felkutatásuk nyilvánvalóan megoldhatatlan feladat. A legcélszerűbbnek még a budapesti házassági anyakönyvekben található megfelelő bejegyzések összesítése, illetve, mert a korabeli állami anyakönyvek fennmaradt másolatai a családi állapotot rendszeresen nem rögzítették, az 1895 után publikált házasságkötési statisztikák felhasználása tűnik. Akkor is, ha világos, hogy ezek a források a Budapesti Királyi Törvényszék által elválasztott későbbi újräházasodók csoportját sohasem fedhetik le tökéletesen. Szintén akadályt képez az újräházasodási ráta megadása, illetve a két jelenség összehasonlítása vonatkozásában, hogy 1896 előtt a fővárosi válások számát csupán megbecsülni tudjuk, valamint az anyakönyvi bejegyzéseket sem vagyunk képesek maradéktalanul budapesti válóperhez kötni.

Az ilyen körülmények között elkészített *IV.47. diagram* azért alkalmas bizonyos következtetések levonására. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a budapesti válások és újräházasodások a belátható kezdettől fogva szoros kapcsolatban álltak egymással, s hogy a felbontott házasságok egyik részese még egyszer szerencsét próbálhatott. A kisebb nagyságrend miatt talán kevésbé szembeűnő, jóllehet itt már csak a válások becsült jellege miatt sem szabad határozottan fogalmazni, hogy a fővárosi újräházasodó személyek száma 1896 előtt többször nagyobb mértékben meghaladta a bontásokét, mint a házassági törvény bevezetése utáni időszakban. A jelenség alapvetően a(z eredetileg) katolikus házások változó viselkedésével függhet össze: ők 1896 előtt sokszor kifejezetten emiatt hagyták el egyházukat, 1895 után viszont, az immár nem feltétlenül az újräházasodás határozott szándékával válóperre indító katolikusok, illetve rendszerint passzív házastársaik aránynövekedése feltehetően, legalábbis átmenetileg, visszafogta az újräházasodási rátát.

A felekezeti szerepe miatt érdemes alaposabban is megvizsgálni a budapesti újräházasodásokat. A *IV.48. diagram* a felekezeti anyakönyvek elváltakra vonatkozó bejegyzéseit, valamint a (hiányos) fővárosi házasságkötési statisztika vallást és családi állapotot egymásra vetítő adatsorait teszi szemléletessé. Ennél 1896 előtt nem tettünk különbséget az evangélikus és a református felekezethez tartozó elváltak között, mivel a protestáns újräházasodók többsége Budapesten eredendően nem evangélikus, nem is református, hanem kitért katolikus volt. Ez egyébként jól látszik, hiszen az eskető lelkész elé járuló protestáns elváltak száma először 1871-ben haladta meg a zsidókét, miután az 1868: XLVIII. tc.-nek köszönhetően az első elvált áttértek új figyre léphettek. Az elvált protestáns, illetve zsidó völegények és menyasszonyok aránya kétharmad-egy harmad volt az 1880-as években, amely az évtized végétől még inkább eltolódott előbbieik javára. A házassági törvény bevezetése után immár a katolikus felek is elválhattak, s új házasságot köthettek, így a mozgalomban való részvételük is pontosan kimutatható. A katolikusok rátája, a válási népmozgalomban való részesedéshez képest, a századfordulóig nagyon alacsonynak ítéelhető, s bár folyamatosan emelkedett, csak a korszak legvégére érte el amazt (az 1908-ban házasságot kötő elváltaknak 53%-a már katolikus volt). Az értékelésnél persze számításba kell venni, hogy a katolikus hiten maradt elváltak másodjára, ha jövendőbelijük szintén katolikus volt, csak polgári házasságot köthettek. Az alacsony zsidó újräházasodási gyakoriság 1895 után még feltűnőbbé válik, hiszen az nagyjából olyan szinten mozgott, mint a jóval kisebb arányban válóperre folytató és elváló protestánsoké (vö. II.13. diagrammal).

A házassági törvény életbe léptetését megelőző két évtizedre vonatkozóan pontosabb képet alkothatunk az újräházasodásokról, ha csak azokat a fővárosi palingám (egyházi) házasságokat vesszük figyelembe, amelyeket biztosan a Budapesti Királyi Törvényszéken elvált személyek kötöttek. Ezeket ugyanis már nem csupán anonim tömegként kezelhetjük, de azt is tudjuk róluk, kik voltak, eredetileg mely egyházhoz tartoztak, s ennek alapján, ha a válóperre folytatók csoportjaihoz viszonyítjuk

bíróságon és a Budapesti Királyi Törvényszéken elvált keresztény felek újräházasodási aktivitása kapcsán: NAGY, 2010: 209-210.

őket, az újrَاهázasodási gyakoriság felekezeti különbségei is láthatóvá válnak. A *record linkage* eredményeként a fővárosi felekezeti anyakönyvekben felbukkanó elvált házasodók közül 828 főt tudunk hajdani törvényszéki ügyfélként azonosítani. Ők az 1872-1895 között színre lépő, ismert felekezeti hovatartozású válóperes felek egynegyedét teszik ki, ami a fővárosi bíróságon elválasztottak és a budapesti újrَاهázasodók halmazának viszonylag kis közös metszetét sejteti, habár előbbi csoportot nem teljesen ismerjük. Ennek kapcsán persze szükségtelen bizonygatni, hogy a Budapesti Királyi Törvényszék által a házassági kötelékből kiszabadított felek körében az újrَاهázasodási ráta jóval magasabb lehetett, hiszen a válást követő vidéki házasságkötéseket csak szórványosan deríthettük fel. A *remarriage* mint peres stratégia alkalmazásának szempontjából továbbá arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ekkoriban még viszonylag ritkán kerülhetett sor mindkét fél újrَاهázasodására, így e motiváció számszerűen több válóperben játszhatott szerepet.⁴⁰⁴

Az újrَاهázasodási gyakoriság terén, amint az várható volt, meglehetősen nagy felekezeti különbségek mutatkoznak: míg a zsidó pereskedőknek csupán 16%-át láttuk viszont a felekezeti házassági anyakönyvekben, addig a protestáns hitre áttért katolikusok bizonyíthatóan 37%-a kötött új házasságot. Ez megerősíti azon feltevésünket, miszerint az újrَاهázasodás mindenekelőtt a kitért katolikusok esetében lehetett a válóper fő mozgatórugója. Itt még egyszer hangsúlyozni kell, hogy csak az újrَاهázasodásra képes katolikus konvertitákat vettük figyelembe, kihagytuk tehát a számításból a vallásukhoz ragaszkodó hitveseket.⁴⁰⁵ Az viszont meglepő, és egyelőre nem is tudjuk megokolni, miért számított ez ennyire alárendelt szempontnak zsidó párok esetében.

Az újrَاهázasodás nemi különbségei kevésbé pregnánsak, ugyanakkor kétségtelenül megragadhatók. Pontosabban: az elvált férfiak újrَاهázasodási esélyei valamivel jobbak voltak, mint a nőké. A hivatalos statisztika szerint az 1874-1910 közötti házasodók között 4178 férfi és 3819 nő elvált családi állapotú volt.⁴⁰⁶ A budapesti egyházi anyakönyvek 1840-től 1895-ig terjedő bejegyzéseinek számba vétele megerősíti az összképet: az evangélikus matrikulákban 294 férfit és 293 nőt, a reformátusokban 409 férfit és 370 nőt, az izraelita anyakönyvekben 371 férfit és 332 nőt; vagyis mindösszesen 1074 férfit és 995 nőt találtunk elváltként. Igaz, az 1872-1895 között válópert folytató, majd kimutathatóan a fővárosban újrَاهázasodók között az arány némileg az erősebbik nem javára toldódik el, amennyiben 441 férfi és 387 nő került ilyenként azonosításra. Ennek láttán feltételezhetjük, hogy a férfiek némileg gyakrabban indítottak házassági bontópert kifejezetten azzal a céllal, hogy úgymond lecseréljék megunt-meggyűlölt hitvesüket.

Az eddig vizsgált tényezőket (felekezet, nem) egy további változóval, a válás jogerős kimondása és a házasságkötés között eltelt idővel kombinálva megerősíthetjük korábbi feltevéseinket és kijelentéseinket. Az 1870-es és az 1880-as évek mintázatait külön ábrázoló *IV.49. diagram* meglehetősen állandóságra utal az újrَاهázasodási „szokások” terén. Eszerint a keresztény elváltak, akik tehát gyakrabban kötöttek új házasságot, jellemzően gyorsan tették azt, míg zsidó sorstársaik nemcsak hogy ritkábban léptek (legalább) második házasságra, de rendszerint jóval a bontó ítélet megszületése után. Miközben a később bizonyíthatóan megházasodó keresztény elváltak többsége (50-60%) legkésőbb fél év alatt ismét oltár elé járult, addig izraelita vallású társaik csupán elenyésző kisebbsége (10%) állt huppa alá ugyanilyen időtartamon belül (az 1870-es években válópert indító, majd újrَاهázasodó zsidó feleségek ettől nagyobb aránya alighanem a kis esetszám torzításának tudható be). Az exférjek egyébként általában véve hamarabb tartottak új esküvőt, mint a -feleségek, bár ehhez talán

⁴⁰⁴ A csoportban 111 esetben sikerült megállapítani mindkét házastárs újrَاهázasodását. A 222 fő a vizsgált csoport 27%-át jelenti. Ha nem csupán a budapesti új esküvőkről, de a vidékiekről is tudnánk, úgy biztosan jelentősen bővülne a kör, de kizártnak tartható, hogy ugyanők túlsúlyra juthatnának a törvényszéken elvált újrَاهázasodók csoportjában.

⁴⁰⁵ A katolikus újrَاهázasodási ráta 1895-től – az egyházi áldás nélküli polgári házasság csekély vonzerején túl – azért is indulhatott olyan mélyről, mert ekkor már nem lehet különválasztani a korábban áttért aktív (bontást kívánó) és a korábban katolikus hiten maradó passzív (a válást elutasító) szereplőket: utóbbiak nyilvánvalóan nem dédelgettek újrَاهázasodási terveket.

⁴⁰⁶ A palingám házasságkötéseket összefoglaló adatsorokat éves és nemenkénti bontásban közli: SZÉL, 1935: 180.

valamennyire az utóbbiak gyors újraházasodását korlátozó norma is hozzájárult.⁴⁰⁷ Mindazonáltal e vonatkozásban is jelentős felekezeti különbségek tapasztalhatók, amennyiben a keresztény nők újraházasodási gyorsaságban korántsem maradtak el annyira a férfaitól, mint az elvált zsidó feleségek.⁴⁰⁸

Összességében véve, habár nagy tömegben lehetetlen – így meg sem próbáltuk – kideríteni, hogy a pereskedő házastársak a formális bontóokok alátámasztására milyen jellemző érvekkel hozakodtak elő, illetőleg ténylegesen mekkora súlya volt egyes tényezőknek (tettlegességnek, alkoholizmusnak, anyagi nehézségeknek, nemi kicsapongásnak), úgy tűnik, hogy az ügyek egy részében a törvényszék színe előtt felpanaszolt mozzanatok, még ha a házassági konfliktus kirobbanásában kétségtelenül szerepet játszottak is, a válóper megindítását közvetlenül már nem motiválták. Azon elváltak esetében, akik a bontó ítélet jogerőre emelkedése után nem sokkal, sokszor hónapokon belül, új házasságot kötöttek, méltán merülhet fel a gyanú, hogy az aktus nem egyszerűen a válást követő fejlemény, hanem a pereskedés elsődleges mozgatója volt. Ha innen közelítjük meg a peres stratégiák kérdését, alapvető eltérések ragadhatók meg a jogintézmény használatában. Az újraházasodások vizsgálata ugyancsak – a különélési időtartamok felekezeti specifikumai mellett – arra enged következtetni, hogy a házasság problémái, a válások sokszor emlegetett „hagyományos” okai, mindenekelőtt a zsidó párokat sodorták a törvényszék elé. A keresztény felek, különösen az 1896 előtt áttért katolikusok sokszor, talán a processzusok többségében, már túl voltak a házassági konfliktuson, illetve kifejezetten az újraházasodás szándékával indíthatták meg a jogi eljárást. Ugyanígy feltehető, hogy a pereskedő férjeket gyakrabban motiválta az újrakezdés lehetősége, mint a feleségeket, bár talán éppen az ezt illető különbségek csekélyége felett kell csodálkoznunk.

⁴⁰⁷ A II. József-féle házassági páteus 61. §-a az elvált nők újraházasodásánál a „kellő idő”, gyakorlatilag 5-6 hónap, kivárását rendelte el, a felbontott házasságból netalán nemzett gyermekek státusának bizonyossága végett. Az időelőtti esküvők ugyan nem váltak érvénytelenné, de az eskető lelkészek büntethetők voltak: SZTEHLO, 1890: 98. Ennek dacára, amint a IV.49. diagram mutatja, az elvált nők újraházasodásainak számottevő hányada fél éven belül történt.

⁴⁰⁸ Az 1872-1895 között pereskedő összes fővárosi személy vonatkozásában, aki később elváltként Budapesten kötött új házasságot, a jogerős ítélet meghozatala és az esküvő időpontja között a következő átlagos időtartamokat számítottuk: keresztény férfiak: 423 nap; keresztény nők: 486 nap; zsidó férfiak: 653 nap; zsidó nők: 1153 nap.

A VÁLÁS TAPASZTALATA

V. Rendkívüli emberek

A válás „katolikus” úttörői

A házasság felbontása a 19. század derekán, még egy olyan erőteljesen fejlődő nagyvárosban is, mint Pest-Buda, ritkaságszámba ment, s csak az évszázad végére kezdett tömeges jelleget öltetni. Érdekes, hogy a jelenséget vizsgáló kutatók, annak ellenére, hogy még név szerint ismerhetik a válóperek résztvevőit, ritkán tekintenek a processzuson túl, s helyezik el a házaspárokat társadalmi kapcsolatrendszerükben. A mikrotörténeti megközelítéssel élő történészek ugyan kétségtelenül ezt teszik, azonban rendszerint még kisebb méretű lokális közösségeket vizsgálva is csupán az egyes „esetekre” szorítkoznak, és nem keresik a különböző válóperek közötti lehetséges összefüggéseket. A válások elterjedése szempontjából viszont különös jelentőséggel bírnak azok a „érintkezési felületek”, amelyek a különböző időpontokban pereskedő házaspárokat, személyeket fűzik egymáshoz. Abban ugyanis, hogy egyre többen választották a házassági konfliktus megoldásának eme, kezdetben merőben szokatlan módját, a követhető személyes példák ereje ugyancsak szerepet játszhatott. Főként akkoriban, amikor a modern kulturális médiumok (sajtó, színdarabok, regények, mozi) még kevésbé uralták a mindennapokat, s a kommunikáció módját illetően a személyközi viszonyok meghatározóak voltak.

A válások vonatkozásában egykori tűnékeny hálózatokat felfejteni természetesen nem könnyű, mivel a forrásként használt peres iratok még teljes fennmaradásuk esetén is hallgatnak az efféle motivációkról, élményekről, közvetlen és közvetett tapasztalatokról. A budapesti (pest-budai) törvényszékek által tárgyalt perekre ez fokozottan áll, hiszen a rekonstrukcióhoz – mint többször hivatkoztunk rá – szinte csak az ítéletek állnak rendelkezésre, amelyekben ritkán fordulnak elő egyáltalán más személyek, mint maguk az érintett házastársak. Ennek alapján legfeljebb a családnév azonosságából kikövetkeztethető, egyéb információk révén megállapítható kapcsolatokat lehet feltárni. A válóperes iratok mellett tömegesen használt források, anyakönyvek, közjegyzői okiratok, s az egyes különleges esetekben elért további dokumentumok segítségével azonban, habár az egyéni tapasztalatokhoz való hozzáférés így is reménytelennek tűnik, újrateremthetők azok a kapcsolatok, amelyek, biztosan vagy valószínűsíthetően, a jogi viselkedés mintáit közvetítették.

Először azon fővárosi katolikus házaspárok, illetve férjek vagy feleségek házassági konfliktusait, és válópereit fogjuk bizonyos szempontból, „közelebbről” szemügyre venni, akik még az 1850-es és 1860-as években, az 1868: XLVIII. tc. megszületése előtt, próbáltak végleg kiszabadulni az elviselhetetlenné vált házassági kötelékből. A pesti és a budai törvényszékek (és egy esetben a szentendrei pravoszláv szentszék) elé álló, általunk ismert tucatnyi hitves az első katolikusok közé tartozott, akik nem elégedtek meg a szeparációval, hanem szakítva a hagyományokkal, s kényszerűen

magával az egyházzal is, a házasság felbontását kérelmezték vagy kívánták. Bár néhány esetben tudomásunk van arról, hogy hozzátartozóik, ismerőseik követték példájukat, ezáltal azonban nem erre a momentumra helyeznénk a hangsúlyt. A válások budapesti elterjedésében az „áttörést” kétségtelenül a katolikus városiak „bekapcsolódása” hozta meg, innen nézve pedig fontosabbnak tűnik a járatlan útra lépők által a felekezet hasonló élethelyzetben lévő tagjai számára mutatott példa – a történész fogyatékos eszközeivel sajnos megfoghatatlan, legfeljebb megsejthető – ereje, mint az egyéb személyes vonatkozások.

Amint utaltunk rá, a szóban forgó férfiak és nők által választott út nem csupán az áthághatatlan hitelti akadályok miatt számított járatlannak, de a formális jog szempontjából is. Az 1790-91: XXVI. tc. 16. pontja, a kánonjogot követve, világosan kimondta: „Valamint azon házasságokból, melyek már megkötésük idején vegyesek valának, úgy az olyanokból eredő perek is, melyek az egyik félnek az evangélikus vallásra való áttérése következtében váltak vegyesekké, mivel mind a két esetben valóságos szentségről van szó, a katolikusok szentszékei elé tartoznak.” A törvényi hely kétségtelenül nem szolt külön a (kettős) betérés folytán felekezetiileg „homogámmá” vált protestáns házasságokról, de a törvényhozó szándéka nyilvánvalóan nem a lehetséges kombinációk számbavétele, hanem kiolvashatóan és félreérthetetlenül az ilyen kötések „szentségként” való kezelése, vagyis a felbonthatatlanság elvének leszögezése volt.

A legális problémát – és egyben sajátos megoldását – jól szemlélteti az a válóper, amelyet Liebrich Amália 1868. április 28-án, tehát több mint fél évvel az 1868: XLVIII. tc. szentesítését megelőzően indított a Budai Városi Törvényszéken férje, Barm Lajos ellen. A perfolym alatt a házasság felbontását egyaránt, kölcsönös „engesztelhetlen gyűlölséget” hangoztatva, kitartóan óhajtó vízivárosi házastársak ugyanis eredetileg mindketten katolikusok voltak, s római katolikus szertartás szerint kötöttek házasságot a budai katonai helyőrség plébániáján, 1859. április 10-én. A pár öt évi viharos házaseslet után vált végleg külön, majd 1866. június 2-án mindketten evangélikus vallásra tértek. A kölcsönösen óhajtott bontással szemben viszont a kijelölt házasságvédő, Jóry Ferenc nem csupán a válókereset alapját és érvényesíthetőségét vitatta, de egyúttal, illetékességi kifogást is emelt a budai törvényszék eljárása ellen, kitartóan a processzus szentszék elé tartozását hangoztatva.

A házasságvédő az 1868. június 25-i tárgyaláson azzal érvelt, hogy a katolikusok között, katolikus szertartás szerint kötött házasság szentség jellegét nem veszíti el a házastársak kitérése által sem, így az ügyben „a sok százados éves törvényes szokás szerint” a szentszék illetékes. Ezzel szemben a személyesen védekező alperes férj ellenbeszédében Jórnyak a „kor szellemével ellenkező, nem a dologhoz tartozó, s a természetes felfogással ellenkező” kifogásait nemes egyszerűséggel, konkrét jogalap megjelölése nélkül, figyelmen kívül hagyni kérte. A tárgyaláson szintén megjelenő felperes, illetőleg ügyvédje, Olay Szilárd hasonló értelemben, de jogilag szofisztikáltabb módon, azzal érvelt, hogy miután a peres felek, sőt gyermekük is, protestáns vallású, mely vallás az 1848: XX. tc. 2. §. értelmében szabadon gyakorolható, s nincs olyan törvény, amely az áttértek feletti szentszéki illetőséget kimondja, mert – így a prókátor – „holmi szent kánonokra” és a tridenti zsinatra ekként hivatkozni nem lehet, a városi törvényszék eljárása megalapozott. Olay Szilárd analógiaként az 1857-es, de valójában 1856-ban kiadott katolikus házassági törvény 48. §-át hozta fel, mint amely az akatolikus keresztények által kötött házasságot érintő vitákat is szentszéki hatáskörbe utalta, ha a felek később római katolikus hitre tértek át, valamint precedensként Balázs Frigyes és neje 1865-ben jogerősen felbontott házasságával példálózott.

A vita lényegében arról szolt, hogy a felekezeti hovatartozás, illetve a vallással annak idején természetszerűleg együttjáró jogok és köteleességek rendszere – kiváltképp, mivel a házassági jog kapcsán nem magánjogi vonatkozásokról volt szó, illetőleg mert a dolog történetesen az uralkodó egyházat érintette – megválasztható, illetve megváltoztatható-e, vagy sem. A házasságvédő ugyan joggal érvelt az évszázados törvényes szokással, mindamelllett, hogy megfeledezett az 1790-91: XXVI. tc. imént idézett passzusáról, de a peres felek ágálása ezzel szemben már felszínre hozta a „törvényes szokás” nyilvánvaló diszkontinuitását. Igazából a jogi képviselő nélkül fellépő Barm Lajos keresetlen, a „korszellemre” és a „természetes felfogásra” apelláló kijelentése ragadta meg a legegyszerűbben a

változás lényegét; felperesi ügyvéd hajánál fogva előrángatott érvei csupán az elfoglalt álláspont gyenge formális jogi megalapozottságát hozták a felszínre.

A Pesti Városi Törvényszék a pereskedők kérelmének adott helyt, s kijelentve, hogy a protestáns felek válóperei előzetes betérés esetén is világi bíróság elé tartoznak, 1868. december 5-én felbontotta Barm Lajos és Liebrich Amália házassági kötelékét. A bíróság sajnos nem fejtette ki bővebben indokait, így nem tudjuk, mégis milyen konkrét megfontolások húzódtak meg az ítélet hátterében. Az illetékességi kérdés a továbbiakban – a Pesti Királyi Ítéltábla másodfokon még feloldotta az elsőfokú ítéletet, ágytól-asztaltól való ideiglenes elválasztást rendelve el – már nem került ismét elő. A másodszor is meghozott bontó ítéletet a Kúria végül 1870. április 12-én emelte jogerőre.⁴⁰⁹ A nő fél évvel később, 1870. december 26-án Sztankóczy Mihály budai mérnökkel kötött új házasságot.⁴¹⁰

A törvényszéki döntést bizonyára befolyásolta az a körülmény, hogy az uralkodó éppen az ítélelhozatal körüli napokban szentesítette az országgyűlés által elfogadott 1868: XLVIII. törvénycikket. Tévednénk azonban, ha a válóper felek számára kedvező elbírálását csupán a jogi változásnak tulajdonítanánk, s a pereskedők által az első tárgyaláson felhozott egyéb szempontokat negligálnánk. Az ügyvédnek annak idején kétségtelenül igaza volt abban, hogy nem védenca számított az első (kitért) katolikusnak, aki a házasság felbontását kérte, jóllehet az is biztos, hogy nem a hivatkozott – előttünk ismeretlen – Balázs Frigyes-féle válóper volt erre az egyetlen precedens. Sztéhlo Kornél alapvető jogi munkájában, sajnos konkrétumok nélkül, megemlíti, hogy a 19. század első felében egyes törvényhatóságokban előfordult, hogy a válást kimondták, ha mindkét házastárs protestáns hitre tért, noha ez aztán szerinte 1854-től egészen az 1868: XLVIII. tc. behozataláig immár nem volt lehetséges.⁴¹¹ Ekként az említett diszkontinuitást nem egyes jogszabályokhoz köthető törésként, hanem a „törvényes szokás” fokozatos megváltozásaként képzelhetjük el.

A változást nem tudjuk folyamatában végigkövetni, mivel Pest-Budán csak közvetlenül a forradalom után ismerünk olyan eseteket, amikor áttért felet vagy feleket oldott ki bíróság a házasság kötelékéből. Az 1850-es évek elején eredendően katolikus házások már több olyan válókeresetet nyújtottak be az újonnan megalakított Pesti Cs. Kir. Megyei Törvényszékhez (*Pester K. K. Landesgericht*), amelyeket a „régii törvényekre” hivatkozva, kifejezetten a házassági kötelék felbontására irányoztak. A bíróság pedig nem csupán befogadta a válókereseteket, de minden további nélkül letárgyalta a pereket, s legalább két alkalommal ki is mondta a végelválást. A hivatkozás valószínűleg már a kortársak számára is kellő homályban hagyta, mégis milyen „régii törvényekről” volt szó. A kifejezés, miután az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése küszöbön állt, általában véve a régi magyar jogot illette. Ilyen formálisan nem létezett, így legfeljebb a réginek mondott törvényes gyakorlat átvételéről lehetett szó.

A legelső ilyen ismert processzust a Tolna megyei református prédikátor családból származó, Érsekújváron és Pesten ügyvédeskedő Helley Helle Ferenc indította a Pesti Cs. Kir. Megyei Törvényszéken 1852. július 6-án, eredetileg katolikus felesége, az ekkoriban a terézvárosi Király utcában lakozó bonyhádi Perczel Ida ellen, „engesztelhetetlen gyűlölség” címén. A felek egy évtizeddel korábban, 1842. január 27-én, katolikus szertartás szerint kötöttek egymással házasságot a Perczel-család cikói plébániáján, s 1847-től fogva éltek külön. Gyaníthatóan a jog rejtelmeiben járatos férj neszelte meg a lehetőséget, s bírta feleségét vallása elhagyására. A felek egyetértésére utal, hogy Perczel Ida 1852. április 24-én eszközölt református betérésénél a két válóperes ügyvéd, Rácz Pál és Gánóczy Flóris járt el tanúként. A közvetlenül a perindítás előtt végrehajtott vallásváltást egyébként – nyilván kilógott a lóláb – sokáig takargatni igyekeztek, így az azt bizonyító okmányt az alperes csak a

⁴⁰⁹ A válóper: BFL IV. 1122. a. 1868. III. 231.

⁴¹⁰ A budavári evangélikus egyházban, 1870. december 26-án kötött házasság anyakönyve: MOL ház. akv.

⁴¹¹ SZTEHLO, 1890: 87. Kiss Csilla doktori disszertációjában erre konkrét esetként Bartha János és Meszlényi Anna szentszéki perét hozza fel, amelyben a férj azzal vádolta meg színésznő feleségét csábítója a református vallásra való áttérésre akarja rávenni a házasság felbontása végett: KISS CS., 2007a: 104.

per folyamán, a Halász Balázs házasságvédő kifogása nyomán kiadott törvényszéki végzésre csatolta be.

A férj, talán a válóperen kívüli egyezkedések megfeneklése miatt, az 1852. október 30-i békéltetés alkalmával immár különváltan élő neje sorozatos házasságtörését és folytatólagos erkölcstelen életmódját kárhóztatva kért bontást. A vádakból kihámozhatóan Perczel Ida előbb Sréter Gusztávval, majd Uri község jegyzőjével, egy bizonyos Vidosfalvival élt „ágyasságban”. A felsorakoztatott tanúk a felperesi állításokat cáfolhatatlanul alátámasztották, így a bontó ítélet csak a nő herézise miatt válhatott volna kérdésessé. Ha másért nem azért, mert időközben (1853. május 1-én) Magyarországon is hatályba lépett az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, amely a kánonjognak megfelelően bármely, az esküvő alkalmával még katolikus valláson lévő fél által kötött házasságot felbonthatatlannak deklarált. A Pesti Cs. Kir. Megyei Törvényszék 1854. január 16-án azonban úgy ítélte meg, hogy mivel Helley Helle Ferenc a pert a törvénykönyv hatályba lépése előtt kezdte meg, „a végelválasztás és házassági kötelék feloldása a protestánsok házassági viszonyaikat szabályozó régi törvények szerint volt elítélendő”, s ezek alapján felbontotta a házasságot. Az elsőfokon kimondott válást a Főtörvényszék március 14-én minden további nélkül jogerőre emelte.⁴¹² A férj elszántságának okát megvilágíthatja, hogy néhány héttel később máris új házasságra lépett – a nem melleleg katolikus – Kőszeghy Máriával, aki az április 3-án, Révalmáson tartott esküvő idején terhes volt: július 12-én közös gyermekük született.⁴¹³

A másik ismert esetben ugyancsak (eredendően) vegyes házassági kötelék került a Törvényszék színe elé. A született református Feleky Miklós színész 1851. november 17-én – tehát még Helley Hellét megelőzően – adott be keresetet kitért katolikus felesége, Szabó (Szákfy) Amália ellen a máramarosi református lelkész előtt, 1845. január 29-én kötött házasság felbontása végett. A formális jog szempontjából közömbös lehetett ugyan, de a vallásváltás ezúttal nem kapcsolódott közvetlenül a válóperhez: a nő még 1849. október 8-án, Kolozsváron tért kálvinista hitre. Ugyanakkor kétséges, hogy a férj a perindításkor tudott-e minderről, hiszen keresetében Szabó (Szákfy) Amália nyomtalan eltűnésére hivatkozott. Figyelemre méltó egyébiránt, hogy a konverzió annak idején egyfajta szimbolikus aktusként a *de facto* válást pecsételte meg, hiszen a nő ekkortájt menekült a honvédnek állt, s állítólag eltűntnek hitt férj felkutatása helyett színésztársa, Gyulai Ferenc karjaiba.

Az áttérésre azután derülhetett fény, hogy Szabó (Szákfy) Amália előkerült. Az is lehet persze, hogy „el sem vezett”, mindenesetre különös, hogy a per folyamán mindkét fél a józsefvárosi Ötpacsirta utcában tartotta lakhelyét. Feleky Miklós ezek után, 1853. április 19-én házasságtörésből származott „engesztelhetlen gyűlölségre” változtatta a kereset jogcímét. A per során a tanúvallomásokkal és törvénytelen gyermek születését igazoló anyakönyvi kivonattal alátámasztott vádat elismerve, maga alperes is a válás kimondását szorgalmazta, hozzátéve, hogy a nevelőapa, Szákfy József által kezdetől fogva ellenezte, 15 éves fejjel, szintársulati igazgatójával kötött házasságot az őt gardírozó színésznő, Udvarhelyi Miklósné kényszerítette ki. Természetesen a megdönthetetlen bizonyítékok mit sem használtak volna, ha – és valószínűleg a házasságtörés érvénytelenségét sugalló alperesi állítások is a bontás elutasítását követő alternatív jogi megoldást készítették elő – a bíróság a szentszék elé utalta volna a válópert. Polgár Mihály házasságvédő azonban 1854. január 18-án beadott véleményében nem emelt illetékességi kifogást, sőt a régi törvényekre hivatkozva a házasság felbontását sem zárta ki, csupán az ideiglenes bírói elválasztás hiányát sérelmezte. A Törvényszék ennek megfelelően 1854. január 30-án bontó ítéletet hozott, amit a Pesti Cs. Kir. Kerületi Főtörvényszék néhány hónap múltán, május 24-én helyben hagyott.⁴¹⁴ Később mindkét fél új házasságot kötött: Feleky 1858-ban a Nemzeti Színház ünnepelt színésznőjét, Munkácsi (Gaidler) Flórárt vette el, Szabó (Szákfy) Amália pedig 1861-ben Foltényi Vilmos színészhez ment feleségül.

⁴¹² A válóper: BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 7.

⁴¹³ Ez a későbbi szentszéki perben hozott ítéletből derül ki: TML XIII. 14. II. 46.

⁴¹⁴ A házassági konfliktus mozzanatairól és a perről az épségben fennmaradt válóperes iratanyag tájékoztató: BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 10.

Nem volt viszont ilyen szerencséje azoknak a házaspároknak, akik később adtak be válókeresetet, vagy perük valamiért elhúzódott. A fordulópontot kétségtelenül az a válóper jelentette, amelyet az udvari tanácsosi címmel is dekorált pesti kerületi főtörvényszéki ülnök, nemes Gál József 1853. április 13-án indított neje, Mayerffy Mária ellen. A Nagykőrösön született református férfi és a tekintélyes budai családból származó katolikus nő 1831. október 12-én kötött házasságot a pest-lipótvárosi plébánián. A feleség a kirobbanó házassági konfliktus közepette, az általa szintén óhajtott válás érdekében, 1852. augusztus 7-én lépett a pesti református gyülekezet tagjai közé.

Ezúttal azonban több ponton is szemet szúrhatott az áttérés és a válóper közötti összefüggés. A több mint két évtizedet és négy gyermeket megérő házasság azt követően rendült meg, hogy a neje hűtlenségét már korábban gyanító férj 1852. március 12-én rajtakapta nejét Urházy György újságíró, volt honvéd százados belvárosi lakásában. Mayerffy Mária, miután hónapokig ingadozott szerelme és családja között, végül az előbbi mellett döntött: június 17-én, az ellenkező irányú családi nyomás dacára, elhagyta húsz évvel idősebb házastársát, s a továbbiakban a nála hét évvel fiatalabb szeretővel élt együtt. A férj július 6-án a belvárosi járásbírószágon kezdeményezte a márciusi botrány szemtanúinak kihallgatását. Az inkriminált helyszín, a Belváros Váci utca 16. házmezterei, Balázs Mihály és neje, Bodoroczy Judit azonban nemcsak a tettenérés körülményeiről számoltak be, de jegyzőkönyvbe adták a vehemens feleség szemrehányását is: „te vén kutya, inkább kálvinista leszek, semhogy veled éljek”.⁴¹⁵ (A sértés mellesleg nyilvánvalóan kettős volt, hiszen nemcsak a férj korát, de vallását is érintette.) Gál József a válóper folyamán szükségét is érezte, hogy tisztázza magát, nehogy „Mayerffy Mária áttérésének, s ezen per egyetértőleges keletkeztének csak némi árnyéklata is reám háruljon”. Beadványának mellékletként napvilágra került a nő 1852. július 8-án kelt levele, amelyben kellőképpen ecsetelve férje előtt a házasság felbontásának előnyeit, felajánlotta: „Váljunk el szépen, jogszerűen, és szolidan. A válóper eredménye méltó állást biztosít majd, amely lehetővé teszi, külön-külön, becsületünket megőrizve, hogy mindegyikünk a neki tetsző útra lépjen.”

Ennek ellenére, s bár a processzus korántsem az alperesnő által javasolt szolid jelleget öltötte, az ügy sokáig szerencsés véget érni látszott. A törvényszék 1853. október 28-án hozott bontó ítélete indoklásában elvetette Halász Balázs házasságvédő kifogását, miszerint a perre már a polgári kódex előírásai vonatkoznak, mondván, hogy a válókereset kézbesítése május 1. előtt történt, s így „a perlekedő személyeknek, jelesen a már születéstől helvét hitvallású felperes úr perelhetőségének, s az 1844: III. [törvény]cikk] engedélye mellett még 1852-ik évi augusztus 14-én protestáns egyházba lépett alperes asszony ezen régebbi törvények szerint szerzett jogainak elítélését a házasságvédő ügyésznek a polg[ári] [törvény]könyv 111. §-án alapított ellenvetése nem gátolhatja.” A főtörvényszék 1853. december 7-én jóvá is hagyta a bontó ítéletet.

Ehhez képest váratlan fordulatot jelentett, hogy az *Oberster Gerichtshof* a következő év áprilisában bekérte a pert, majd 1854. május 16-án, az osztrák polgári törvénykönyvet bevezető 1852. november 29-én kelt pátenst III. és XII. cikkelyeire hivatkozva, az eljárást a polgári bíróság illetéktelensége miatt félbeszakította, s a pert az egyházi hatósághoz, vagyis a szentszékhez utasította.⁴¹⁶ A döntés nyilvánvalóan katasztrófával ért fel az érintettek, főként az alperesnő számára, akinek ezután több mint tizennyolc évet kellett várnia férje halálára: megözvegyülve, csak 1872. október 15-én tudott egybekelni választottjával, Urházy Györggyel. A szerelmespár addig is „vadházasságra” kényszerült.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Balászné változata szerint: „te vén gazember, te nekem nem kellesz, utállak, inkább kálvinistává leszek, semhogy veled éljek.” Megjegyzendő, hogy a házmaster és felesége egyaránt római katolikusok voltak.

⁴¹⁶ A válóper: BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 3.

⁴¹⁷ A fél évvel az esküvő előtt, még a férj életében, 1872. május 16-án kötött ajándékozási és átengedményezési szerződésben Urházy elismerte, hogy a józsefvárosi Mária utca 2. szám alatti háza „felépítéséhez megkívántatott költségek fele részét Gaál szül[etett] Mayerffy Mária asszony, földi életem legkedvesebb barátnéja, saját pénzéből adta és fedezte”, s ezért a ház fele részét neki ajándékozta. Ugyanakkor egyezsége léptek, hogy a tulajdonukba volt és kerülő házrésztek tekintetében a másik félnek (egymást „kedves életem társa, és lelki barátném”, illetve „kedves életem társa, lelki barátom”-nak címezve) életfogytiglani hasznélvezeti jogot engednek. Ezt, illetve a házasság együttélését azonban nem sokáig élvezhették: a férfi valamikor 1874, az elmebetegség miatt ekkortájt gondnokság alá helyezett nő 1877 előtt távozott az élők

A Legfelsőbb Törvényszék határozata nemcsak Mayerffy Mária reményeit tette semmivé, de a törvényesen elvált Helley Helle Ferenc életében is balszerencsés fordulatot készített elő. A körülményekről nem sokat tudunk, de az biztos, hogy az esztergomi fősztészék 1859. október 11-én, hivatkozva a polgári bíróság illetéktelenségére, valamint a férfi és Kőszeghy Mária bontó ítéletet megelőző eljegyzésére, hivatalból – a szentszéki tiszti ügyész kezdeményezésére – megsemmisítette a második házasságot, sőt Helley Hellét még Perczel Ida halála esetére is eltiltotta a Kőszeghy Máriával való házasságkötéstől; ezen felül 1854. július 12-én világra jött gyermeküket törvénytelennek nyilvánította, s a nőnek lelkére kötötte, hogy „elsőrendű alperessel már menthetetlenül vétkes szövetségét megszüntetni és botrányos együttlétét félbeszakítani szent kötelességének ismerje”.⁴¹⁸

Az *Oberste Gerichtshof* közbelépése ezen túlmenően további, már folyamatban lévő processzusokat is érintett. Az évtizedekkel korábban kikeresztelkedett Jeiteles Katalinnak az evangélikus Lubinger Gyula elleni válóperében a Törvényszék 1854. május 23-án még bontó ítéletet hozott, de miután a férfi csak a házasságkötés után, 1840-ben hagyta el a katolikus egyházat, az eljárást hamarosan félbeszakították.⁴¹⁹ Már mindkét fél „friss” református volt annál a válópernél, amit Rosty Zsigmond indított Birly Leopoldina ellen, s amelyet az inkriminált döntés után, a polgári bíróság illetékességét leszállítva a szentszékhez utasítottak.⁴²⁰ Hasonlóképpen tisztán katolikus, mindkét házastárs református betérése folytán protestánssá vált házasság felbontására került volna sor, ha Malatinszky Anna Tacsnikovics Antal elleni válókeresetét ugyanilyen okból vissza nem utasítják.⁴²¹ Megint csak mint református hitre tért katolikusok kérték a válás kimondását Kosztka Magdolna és Lehoczky Ákos, mindhiába.⁴²² Az eredetileg római katolikus vallású Farkas Ferenc és Pozsonyi Irén szintén egyaránt református vallásra tért, de a megindított válóper a fent jelzett módon, eredménytelenül zárult.⁴²³ Tanulságos továbbá, hogy – amint Mayerffy Mária légyottot megkeserítő férjének odavetett keresetlen szidalma is jelzi – annak idején a vallásváltást illető jogi technika már viszonylag széles körben ismert lehetett. Az efféle perek felszaporodását az osztrák polgári törvénykönyv életbe léptetése ugyan felsőbbbírósi beavatkozás nélkül is lehetetlenné tette volna, mégis rendkívül érdekes, ahogy egy-két éven belül lábra kapott az a jogi megoldás, amely kielégíthette volna az ilyen irányban jelentkező „modern” igényeket.

Az *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* bevezetése katolikus házások számára közel egy évtizedre lehetetlenné tette a házasság felbontásának kiharcolását, mégis egyesek kivételesen ilyen körülmények között is célt értek, azaz kiszabadulhattak a meggyűlölt kötelékből. Az Aradon kivégzett honvéd táborszóros, 1849-ben pesti térparancsnok, Schweidel József leánya, Mária a szentendrei ortodox szentszéken, sőt: katolikus hitén maradva – házasságkötés utáni ortodox betéréséről ugyanis nincs tudomásunk – hajtotta végre ezt a jogi „bravúrt” pravoszláv vallású férjével, Driska Szilárdal szemben. A válás kivitelezése jogtechnikailag egyedülálló módon történt – hasonló esetről nincs tudomásunk – mégis jellemző, hogyan lehetett már a 19. század derekán kombinálni a tradicionálist az újjal annak érdekében, hogy az érintettek túllépjenek a házasság felbonthatatlanságát tételező dogmán.

Schweidel Mária 20 évesen, a családi tragédia árnyékában, 1851. február 26-án kötött házasságot az amnesztiával szabadult egykori honvéd őrnagy, a nála jóval idősebb Driska Szilárdal. Az esküvőt a főtí római katolikus plébános előtt tartották, bár a vőlegény maga ortodox vallású volt. A

sorából. A házassági anyakönyvi kivonatot, valamint az említett szerződést az Urházy György oldalági rokonai és özvegye között 1874-ben indított örökösödési perhez csatolták: BFL VII. 2. c. 1874. I. 1192. Mayerffy Mária ekkor már elmebetegség miatt veje, Szmekál József gondnoksága alatt állt. Haláláról a Szmekál által gondnoki költségeiért, örökösei ellen indított perből értesülhetünk: BFL VII. 2. c. 1877. I. 351.

⁴¹⁸ Az ügyben csak az ítéletet ismerjük: TML XIII. 14. II. 46.

⁴¹⁹ BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 8.

⁴²⁰ PML IV. 158. a. 1854. VII. 41. A nő egyébként később, 1877-ben vitt pereiben még mindig férjzett nevén szerepelt: BFL VII. 2. c. 1877. I. 567.; 1877. I. 818.

⁴²¹ BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 27.

⁴²² BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 32. A felperesnő egyébként, nyilván vesztét érezve, csak az ítélethozatal előtt, a törvényszék nyomatékos felhívására, 1855. november 23-án volt hajlandó becsatolni a házassági és betéresi anyakönyvi kivonatokat.

⁴²³ BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 43.

házasság kétségtelenül szerencsétlen csillagzat alatt kötött, jóllehet annak idején korántsem mehetett ritkaságszámba, hogy a leány nem szerelmét választja, hanem pusztán egzisztenciális okokból megy férjhez. A megözvegyült anya számítása mindenesetre nem vált be, mivel Driska vagyoni helyzete nem volt olyan fényes, mint állította vagy remélték, s úgy tűnik, nem is nagyon igyekezett, hogy az együtt kibérelt rákospalotai majort felvirágoztassa. A gyakran magára hagyott ifjú ara végül, 1853 elején, megelégtelte a dolgot, s visszaköltözött anyjához, a Stáció utcai Merx-házba. Egy év múltán, 1854. április 22-én már a Budai Püspöki Szentszéken a házasság érvénytelenítése, illetve felbontása iránt adott be keresetet.

Nézőpontunkból különösen érdekes, hogy a meginduló válóper folyamán fel sem merült, hogy a római katolikus vallású felperesnő esetében az esztergomi szentszék lenne illetékes. Bizonyára nem véletlenül adták be a keresetet a szentendrei pravoszláv konzisztóriumhoz. A házasságkötést illető kényszerre alapozott érvénytelenítési kérelem, amelyet kezdetben csak saját családtagjainak vallomásával tudott bizonyítani, meglehetősen gyenge lábakon állt, s ilyen érvekkel a katolikus egyházi bíróság előtt aligha lehetett volna célt érni. Az elgondolás feltehetően az lehetett, hogy a szentendrei szentszéken egyben a végelválást kezdeményezzék, amelynek sem a kánonjogon alapuló korábbi törvényes gyakorlatot, sem az időközben bevezetett polgári törvénykönyv előírásait – mindkettő kizárta volna a katolikus fél által kötött házasság felbontását – nem kellett figyelembe vennie. Figyelemre méltó egyébként, hogy a nő különböző beadványaiban egyszerre hivatkozott az 1852. november 29-én kelt pátenstre, amely az ortodoxok tekintetében mentességet adott az osztrák polgári törvénykönyv házassági cikkelyei alól, és magára a polgári kódexre, mint amely megengedte az „engesztelhetlen gyűlölség” indokából történő bontást. A taktika mindenesetre sikeresnek bizonyult, hiszen a várakozásoknak megfelelően sem az ortodox vallású alperesnek, sem a szintén ortodox házasságvédő ügyésznek, sem pedig az egyházi bíróságnak nem volt kivetnivalója az eljárás ellen.

Schweidel Mária végül három és fél évi adáz, fordulatokban bővelkedő pereskedés után érte el célját. A Szentendrén 1857. szeptember 26-án kelt ítélet, amelyet a Karlócai Metropolitai Konzisztórium október 5-én jogerőre emelt, nem csupán kényszerítés indokából érvénytelenítette a házasságot, de ugyanakkor „engesztelhetlen gyűlölségre” hivatkozva a feleket a kötelékből kioldottnak nyilvánította, azaz felbontotta azt.⁴²⁴ A nő további sorsáról nincs tudomásunk, így azt sem tudjuk, kötött-e katolikusként vagy kitérve új házasságot. Példája azonban, ha nem is ilyen regényes úton-módon, már a szűkebb családon belül is követőkre talált. Húga, Anna 1881-ben vált el Koch Károly földbirtokostól, s ment férjhez az ugyancsak elvált dabasi Halász Gedeonhoz.⁴²⁵ Öccse, Béla leánya, Schweidel Ilona (Helén) pedig 1917-1918 körül bontatta fel Teus Izidor cs. kir. ezredessel kötött házasságát.⁴²⁶

Az 1860-as években, a magyar jogrendszer visszaállításával, már ismételen a vallásváltás számított a házasság felbontását óhajtó katolikus házások végső reményének. Az elképzelés, miszerint a hitelvek immár nem kötelezik azt, aki elhagyja az anyaszentegyházat, bár szűk körben, mélyen gyökeret vert, amint azt egy 1870-ben napvilágra került, kettős házasság miatt indított büntetőeljárás is mutatja. A Krisztinavárosban élő Jaczkó Máriaától különvált Irámfí (Renn) József mérnök azt követően, hogy 1860. február 5-én református vallásra tért, 1863. május 4-én anélkül, hogy előző házasságának legális úton is véget vetett volna, házasságra lépett Banker Szidóniával, amely „frigyből” azután – a *de facto* egy évtizedet megért törvényes kötelékből származó három mellett – két gyermeke született. A dolog valahogy a feleség fülébe jutott, aki 1870 nyarán feljelentette bigámista férjét. A Budai Városi Törvényszék fenyítő osztályán indult, még 1871 nyarán is folyó büntetőeljárás iratai sajnos nem maradtak fenn, egy panaszos kérvényből azonban felsejlik, mire alapozta vádlott a védelmet. Irámfí

⁴²⁴ BSZOEL BP Schweidel-Driska. Figyelembe veendő, hogy a válóperes iratokban szereplő dátumok kapcsán gyakran nem lehet tudni, hogy azokat a Gergely-naptár, vagy az attól a korban 12 nappal elmaradó pravoszláv naptár szerint számították. Magunk mindig az iratokban szereplő keltezését közöljük.

⁴²⁵ A válóper, amely az 1881. április 11-i kúriai bontó ítélettel nyert befejezést: BFL VII. 2. c. 1880. V. 85. Az újraházasodásra 1881. június 19-én, a budapesti Kálvin téri református templomban került sor: MOL ház. akv.

⁴²⁶ A házastársak 1917. április 20-án kelt válási szerződése: BFL VII. 153. 203/1917. A válóperéről nincs tudomásunk, de a nő 1918. április 4-én már, az új házasságkötés előtt, vőlegényével, győrszigeti Thoma Pál cs. kir. huszár századossal közösen nyilatkozott születendő gyerekeik vallásáról: BFL VII. 153. 165/1918.

ebben a kettős házasság elismert bűnét azzal igyekezett tompítani, hogy az „a megelőzött vallásváltoztatás által egészen más színben fog föltűnni, mint ezt vádlónő előadja.”⁴²⁷ Az eset egyébként némileg Feleky Miklósné eljárására emlékeztet, aki – mint láttuk – bár formálisan nem esküdött meg választottjával, de „vadházasságát” megelőzően (vagy aközben) ugyancsak protestáns hitre tért.

A pest-budai válóperekben a katolikus házások kitéréssel kapcsolatos jogi taktikája az 1860-as évek derekán elevenedhetett fel ismét. Az első ismert esetben Pesti István lipótvárosi gőzhajógépész 1863. december 17-én kérvényezte a Ringenbach (Ringelbach) Adelgundával 1848. június 4-én, római katolikus szertartás szerint kötött házasságának felbontását. A frigy ekkor már közel egy évtizede tönkrement: a felek 1854. április 18-án szerződésileg elváltak egymástól, közös gyermekük a nő apjához, Ringelbach Márton városi adóbiztoshoz került. A válóper előtt a férfi református, a nő evangélikus vallásra tért. A Pesti Városi Törvényszék által 1865. október 31-én hozott ítélet lakonikusan indokolta a bontást: „miután mindkét protestáns hiten lévő házásoknak az 1790/1. 26. törvénycikk 11. §. szerint a házasság végfelbontása megengedtetik, az elválást engesztelhetlen gyűlölség miatt [...] meg kellett engedni”. A felsőbb bíróságok ebben nem találtak semmi kivétlivalót, így az elsőfokú ítélet 1866 kora nyarán jogerőre emelkedett. Ezt követően volt felperes 1867. január 15-én, a Kálvin téri református egyházban Lábas Juliannát vette el, míg alperes két héttel később, február 3-án, a budavári evangélikus templomban a holland származású Hüntjens Peter gépésznek esküdött örök (?) hűséget.⁴²⁸

Talán nem véletlen egybeesés, hogy a Pesti *contra* Ringenbach-ügy szerencsés lezáródása után nem sokkal, 1866. augusztus 22-én adta be válókeresetét Calderoni Ida, aki szintén kitért római katolikus felek között, katolikus szertartás szerint kötött házasságot kívánt bíróilag felbontatni. Ida az iparosleányok tradicionális sorsát eleinte felvállalva, az apja által vitt látszerészüzletbe betársult Hopp Ferenc kereskedőhöz ment feleségül a pesti belvárosi templomban, 1861. október 26-án.⁴²⁹ Az üzlet ugyan beindult, amivel a férj megalapozta vagyonát és megteremtette az őt híressé tevő orientalista gyűjtemény anyagi fedezetét, a házasság viszont nem működött.

A válóper folyamán, mint annyian mások, a nő is a frigy családi kikényszerítése nyomán támadt ellenszenvét hangoztatta. Az eljárás a kor viszonyaihoz képest villámgyorsan, fél éven belül lezajlott. A Pesti Városi Törvényszék 1866. november 22-én máris felbontotta az evangélikussá lett felperesnő és a református hitre tért alperes házasságát, ami a felsőbb bíróságokat megjárva 1867. január 30-án jogerőssé vált.⁴³⁰ A nő a válás után két héttel, 1867. február 12-én új házasságot kötött Steiger Gyula pesti ügyvéddel,⁴³¹ akinek a háttérből bizonyára komoly szerepe volt a válóper sima lebonyolításában. Az exférj, vélhetően a vagyoni egyezkedések eredményeként, megkapta a céget, amelyet a továbbiakban változatlan név alatt, de egyedüli tulajdonosként vezetett.⁴³² Tudomásunk szerint, soha többé nem házasodott meg. A Calderoni Ida második házasságából született négy gyermek legalább egyike

⁴²⁷ A letartóztatáshoz kapcsolódó panaszos ügy: BFL IV. 1122. b. 1870. V. 117. Iramfi egyébként 1872. szeptember 21-től már (ismét) fővárosi szolgálatban állt: BFL IV. 1106. b. 2748/1872. Magánéletét később házassági bontóper indításával igyekezett rendezni, noha elhagyott hitvese a legvégsőig keresztelte ebbéli szándékát. Miután alperes természetesen ragaszkodott katolikus vallásához, a processzus 1873-1874 körül a szentszéken kezdődött, s az egyik oldalra nézve az 1874. december 16-án született elutasító ítélettel nyert befejezést. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1875. szeptember 9-én folytatódó válóperben, mivel felesége nem volt hajlandó gyűlöletet nyilvánítani, csak 1878. április 1-én, egyoldalú „engesztelhetlen gyűlölség” alapján, a református felperes tekintetében mondták ki a válást. BFL VII. 2. c. 1875. V. 65. Ehhez mellékelten megtalálható az említett szentszéki ítélet is.

⁴²⁸ BFL IV. 1343. f. 1866. V. 7. A különválás körülményeit megvilágító gyermekelhelyezési per: BFL IV. 1342. d. 1859. III. 263. Az újraházasodások anyakönyvei: MOL ház. akv. Ringenbach Adelgunda 1873. április 23-án törvénytelen gyermeknek adott életet, akit a pesti német evangélikus egyházban kereszteltek meg: MOL ház. akv. Eszerint a gyereket Andreas Hüntjens (?), bizonyára a második férj hozzátartozója, a Dunagőzhajózási Társaság gépésze fogadta örökbe.

⁴²⁹ 1861. szeptember 23-án alakult meg a Calderoni István et Co. cég, a leendő vő egyedüli aláírási jogával: BFL VII. 3. c. társas cégek jegyzéke I. kötet 76. lap.

⁴³⁰ A válóper, amelynek iratai szintén hiányosan maradtak fenn: BFL IV. 1343. f. 1866. V. 26.

⁴³¹ MOL ház. akv.

⁴³² A törvényszék 1867. február 18-án törölte a céget a társas cégek jegyzékéből. Erről és a cég további sorsáról: BFL VII. 2. e. Cg. 295. (5954. doboz).

követte anyja korai példáját: Steiger Melanie a századforduló táján bontatta fel alig három évet megélt házassági kötelékét, amely kislelűdi Liphay Béla cs. kir. kamarás, miniszteri fogalmazóhoz fűzte, majd ment férjhez Sárközy Istvánhoz.⁴³³

A „katolikus válóperek” Pest-Budán 1868-ban kezdtek – erős túlzással, hiszen mindössze három-négy ismert ügyről van szó – elszaporodni. Az evangélikus felekezetre betért Franz Anna Mária és Lechner Móric Ádám kereskedő esete némileg kilóg a sorból, hiszen a pár bécsi illetőségű volt: 1856-ban Bécsben esküdtek meg, és vélhetően csak a válás lehetősége csábította őket Pestre (ezzel egyébként nem voltak egyedül, a következő fél évszázadban még számos sorstárs követte példájukat).⁴³⁴ Az 1868. április 2-án kezdett válóper egy régóta húzódó házassági konfliktust zárt le a reformátussá lett Darázs Kálmán földbirtokos és Kovács Ida esetében: a Pesti Városi Törvényszék ezúttal 1868. szeptember 14-én mondta ki a válást, amelyet a felsőbb bíróságok a következő év elején erősítettek meg.⁴³⁵ Budán, az előjáróban már tárgyalt, csak később lezáruló Liebrich-Barm-ügyön kívül, Gócs (Gotsch) Engelbert kolozsvári színházi karmester és Majláth Zsuzsanna, tabáni lakos, válópere tartozik még e körbe, amely bár permegszüntetéssel ért véget, végül rejtélyes módon szerencsés fordulatot vett.⁴³⁶

Az annak idején egy szintársulatnál alkalmazott Gócs Engelbert és Majláth Zsuzsanna – ekkor még mindketten katolikusok – Szegeden, 1841. május 24-én kötött házasságot. Az 1868. június 10-én a Budai Városi Törvényszékhez beadott válókereset szerint, felek csak a könnyebb megélhetés miatt keltek egybe, de miután anyagi helyzetük zilált maradt, s gyermekük sem született, a házasság zátonyra futott. A férj 1848-ban katonának állt, s húsz évig mit sem tudott nejeéről. A válóper – a keresetben előadott valószínűtlen történet szerint – azt követően indult, hogy a férj és a feleség Budapesten véletlenül összefutott, s mint felperes mondja: „újra feléledt bennem az irántai gyűlölet, s azon törhetlen akarat, hogy gyötrő házasságunknak végelválás által véget vetni igyekezzem.” Gócs a *petitumban* azt állította, hogy maga még a találkozás előtt, Kolozsváron református vallásra tért. A mellékelt bizonyítvány szerint ez 1868. február 22-én történt. Szinte biztos azonban, hogy ezzel csak a vallásváltás motivációját próbálta, meglehetősen ügyetlenül, rejtegetni, hiszen – minő véletlen – a feleség is éppen ekkoriban szánta el magát a református betérésre, a plébánosnál való másodszeri jelentkezésre február 14-én került sor.

Úgy tűnik, Jóry Ferenc házasságvédő sem hitt a karmester históriájának, amelyet az csak alperesnő rokonságának nyilatkozatával tudott alátámasztani, s alaposan megkeserítette a pereskedők életét. A férj végül 1868. október 5-én, hivatkozva a válóper „főképp a tisztelt házasságvédője által emelt, bár szerintem alaptalan, formális nehézségek” miatti elhúzódására, elállt keresetétől. A bejelentésben egyúttal obskúrus utalást tett további szándékaira: „mi házassági kötelékemet illeti, más úton és módon orvoslást keresendő”. Bár közelebbről nem tudjuk, mégis milyen úton és módon gondolt orvoslást keresni, a cél azonban nyilvánvalóan, változatlanul, a bontás volt. A jelek szerint ezt hamarosan sikerült is megvalósítani, hiszen Majláth Zsuzsanna 1868. december 29-én máris új házasságra léphetett Panfilli Nándor dunagőzhajózási felügyelővel.⁴³⁷ Talán nem tévedünk nagyot, ha feltesszük, hogy a válás kimondása a karmester lakhelyén, a „válni akarók Mekkájának” számító

⁴³³ A válóper: BFL VII. 2. c. 1899. V. 120. Az újravezetés ténye az apa, Steiger Gyula végrendeletéből ismert: VII. 7. d. 176-177/1901.

⁴³⁴ A válóper: BFL IV. 1343. f. 1868. V. 6. Az 1868. január 4-én indított per, noha elsőfokon decemberben bontó ítélet született, több mint két évig húzódott az illetékességi kérdés tisztázása miatt; végül ezúttal is kimondták a válást.

⁴³⁵ A válóper: BFL IV. 1343. f. 1868. V. 14. A felek még 1857-ben váltak külön, s a nő évekig perelte hozományát. Kovács Ida a válást követően, 1871. március 11-én, a Kálvin téri református egyházban rumenesti Fábry Lajos honvéd ezredes neje lett: MOL ház. akv. A férfi előzőleg ugyanott, 1871. február 18-án tért református vallásra: BKRE bet. akv.

⁴³⁶ A budai „katolikus válóperek” számát feltehetően gyarapítaná Czigler Nándor és Bauer Anna válópere, amelyet Czigler 1894-ben, Tichy Irén ellen indított köteléki peréhez csatoltak. Sajnos egyik válóper sem maradt fenn, csupán az első irattári száma ismert. Vö. BFL IV. 1122. a. 1868. III. 645. A periratokat a fővárosi tanács a Budapesti Királyi Törvényszék megkeresése nyomán továbbította, s ennek maradt nyoma: BFL IV. 1407. b. I. 898/1894. Eszerint az első válóperben a budai törvényszék 1871. október 10-én hozott ítéletet.

⁴³⁷ A Kálvin téri református egyházban kötött házasság anyakönyve: MOL ház. akv.

Kolozsváron történt.⁴³⁸ Ha ez igaz, Gócs Engelbert és neje nem csupán (eredeti) felekezeti hovatartozása okán, de a csak később elterjedő fővárosi migrációs válások szempontjából is úttörőnek számított.

Az 1868: XLVIII. tc. kihirdetésével a katolikus házastársak számára a vallásváltás nyomán történő elválás jogalapja immár vitathatatlaná vált. A törvény persze nem pusztán a korábbi gyakorlatot legalizálta, amennyiben a kitért felek attól függetlenül is kiszabadulhattak a kötelékből, hogy házastársuk katolikus maradt vagy lett. Amint láttuk, 1869 előtt mindegyik katolikus félnek el kellett hagynia az egyházat ahhoz, hogy a pároknak egyáltalán reménye legyen a bontás kiharcolásához. Az adott körülmények között, a köteléki probléma sajátos, individuális megközelítése magával hozta a „katolikus válások” elterjedését, amely a főváros felekezeti viszonyait véve, döntő lépésként értékelhető a jelenség helyi áttörése tekintetében. Ugyanakkor a változás – mint láthattuk – ekkor már régóta, úgymond, benne volt a levegőben. Az a tény, hogy a 19. század derekától már nem csupán a korabeli diskurzusokban találkozhatunk a katolikus házasságok felbonthatóságának követelésével, hanem számos alkalommal az érintett házaspárok kísérletet tettek a korábban elképzelhetetlenre, illetőleg polgári bíróságok az évszázados szokás helyett az újabb keletű, e tekintetben nagyon is bizonytalan állami jogra hivatkozva bontottak fel efféle kötelékeket, előrevetítve a későbbi törvényi szabályozást, kétségkívül a joghasználat és -gyakorlat formatív erejéről tanúskodik.

Hálózatok

Amint többször hangsúlyoztuk, a házasság felbontása Pest-Budán, illetve Budapesten a 19. század nagyobb részében még mindenképpen a házasságviszályok nem szokványos, mondhatni kivételes megoldási módját jelenthette. A válások elterjedését vizsgálva ezért tulajdoníthatunk ekkoriban még különleges jelentőséget a közvetlen környezetben – a családban, lakóhelyen, foglalkozási csoportban stb. – előforduló személyes példákknak. Kiváltképp abban a katolikus „milióben”, ahol a válásnak nem volt hagyománya. És különösen akkor, ha azt gondoljuk, hogy idővel nem egyszerűen a házassági konfliktusok egyre nagyobb hányada végződött bontással, hanem a jogi lehetőség, a válás intézményének elérhetővé válása maga gyarapította a viszályok és a bontások számát.

Noha az imént tárgyalt perek vonatkozásában többnyire nem tudjuk, hogy azok annak idején milyen visszhangra találtak, s mégis hány házaspárt ösztönöztek később hasonló lépésre, néhány esetben felsejlenek „kapcsolati hálók”. A konfliktusmegoldó minta családi követése ismert – ezt ki is emeltük – Schweidel Mária, és Calderoni Ida válása nyomán. Másfajta összefüggés állhat fenn két másik ügy, a Pesti-Ringenbach- és a Gócs-Majláth-válóper között. Nem valószínű ugyan, hogy a két budai nő, az újlaki Ringenbach Adelgunda, és a tabáni Majláth Zsuzsanna ismerte egymást, volt s leendő férjeik azonban bizonyára igen. Pesti István az 1859-es gyermekelhelyezési perben gőzhajótársasági gépészként, 1867-es újraházasodásakor pedig még mindig gőzhajói gépészként fordul elő. Ringenbach Adelgunda választottja, Peter Hántjons ugyancsak gépészként adta meg foglalkozását az anyakönyvező lelkésznek, s azt is tudjuk, hogy az új férj – valószínűleg – fivére, a sógornője 1873-ban szült törvénytelen gyermekét később örökbefogadó Andreas szintén gépész volt a Dunagőzhajózási Társaság alkalmazásában. Az ismeretlen bíróság által felszabadított Majláth Zsuzsanna sietős újraházasodása 1868 végén ugyanazon társaság felügyelőjével, Panfilli Nándorral történt. Az egyik esküvői tanú egyébként Ferro Domokos DGT-főfelügyelő volt. Ekként meglehet, hogy Panfilli korábban hallott a gőzhajótársaság gépészeit érintő válóperről és újraházasodásról, ami választottját férje felkutatására, és a már két évtizede nyugvópontra jutott házasságviszály hasonló megpecsételésére, illetőleg kapcsolata legalizálására bírhatta.⁴³⁹

⁴³⁸ A budai válóper: BFL IV. 1122. a. 1868. III. 947. A gyanított erdélyi válásnak a kolozsvári Református Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben mindenestre nem találtuk a nyomát: EREKGYLt A 21. D. HF.

⁴³⁹ Ehhez hozzátehetjük, hogy a gőzhajózási alkalmazottak körében az 1895-ig számos további válást ismerünk még. Garzó Lajos Ödön hajóskapitány: BFL VII. 2. c. 1875. V. 36. Szendey (Schamberger) Richárd hivatalnok: BFL VII. 2. c. 1878. V. 69. Axter Adolf hajóskapitány: BFL VII. 2. c. 1878. V. 99. Reymond Ottó hajóskapitány: BFL VII. 2. c. 1880. V. 60. Maász Lajos gépész: BFL VII. 2. c. 1880. V. 63. Schwartz Róbert ellenőr: BFL VII. 2. c. 1880. V. 72. Weiner Nándor hivatalnok: EUEGYLt

A tanulság, miszerint a válás további válásokat szül, egy egészen speciális esetben, nagyobb mintán keresztül már korábban megállapítást nyert: az elvált családi állapotúak annak ellenére felülreprezentáltak voltak a Budapesti Királyi Törvényszéken válóper folytatók csoportjában, hogy folyamatos volt az (áttért) katolikus, tehát szükségképpen nem-elvált családi állapotú házások bekapcsolódása a fővárosi válási népmozgalomba (vö. II.27. diagrammal). Ezúttal csak két különleges, egészen korai ügyel illusztráljuk a „kettős válások” előfordulását. A legelső ismert pesti házassági bontóperben, amelyet 1794. november 3-án, négy évi házaselet után, Catharina Rajtsch kezdeményezett Friedrich Gräther cukrászmester ellen, felperesnő férje vétkességének bizonyítására azt is felhozta, hogy a férfival szemben korábban már indítottak válóper. A városi tanács ennek nyomán be is szerezte a württembergi Heilbronn német birodalmi város szenátusának 1787. október 18-án kelt ítéletét, amely Gräthert az Elisabeth Weis-zel kötött házasságból kioldotta. Az érv hatott: a városi törvényszék mindössze egyetlen hónap leforgása alatt, 1794. december 2-án felbontotta a cukrászmester második házasságát is, s a nő újraházasodhatott.⁴⁴⁰

A válások Pesten még mindig ritkaságszámba mentek, amikor az ismert nyomdatulajdonos, Heckenast Gusztáv két házassága is ilyen módon ért véget. Az első, amelyet egykori főnöke, ekkor már üzleti partnere, Wigand Otto leányával, Ottiliával a lipcsei *Thomaskirche*ben, 1846. augusztus 10-én kötött, a nő 1850-ben történt hűtlen elhagyása miatt, 1853-ban került felbontásra. A férfi néhány évvel a válás után, 1858. december 18-án a drámaíró Bajza József ekkor mindössze 19 éves, a már meglelt vőlegénytől 28 évvel fiatalabb leányát, a szintén írói babérokra pályázó Ilonát (Lenkét) vette el. Ezúttal sem volt azonban szerencséje, mert a nő elhagyta, s 1862. szeptember 29-én válókeresetet adott be. A városi törvényszék 1863. március 20-án kimondta a válást, s az ítéletet a Hétszemélyes Tábla április 21-én jogerőre emelte. A pereskedés hátterét Bajza Lenke villámgyors újraházasodása világíthatja meg: az exfeleség 1863. május 18-án máris hozzáment Beniczky Ferenc zsámboki földbirtokoshoz, későbbi Pest megyei főispánhoz.⁴⁴¹

A válások elterjedése szempontjából mindazonáltal fontosabbak azok a kapcsolatok, amelyek különböző személyek válóperai között létesíthetők, vagy legalábbis gyaníthatók. Heckenastné, illetőleg Beniczky Ferenc eseténél maradványon – persze, mivel ismert nemes családokról van szó – több irányban is nyomon követhető a „mimetikus” viselkedés. Beniczky Ferenc, bár maga nem vált el, hasonlóképpen normaszegőnek számított amiatt, mert házasságát Bajza Lenkével római katolikusként kötötte: mivel elvált nőt vett el, jóllehet a frigy polgári jogilag érvényesen létesült, házassága a kánonjog szerint, *impedimentum matrimonii* okán érvénytelennek számított. Az egyik esküvői tanú, báró Podmaniczky Frigyes emlékirataiban meg is említi a nevezetes esetet, amely néhány évtizeddel később már nem számított ritkaságnak: Bajza Lenkének „a katolikus valláson levő Beniczkyhez való férjhez menetele révén, sok gondot s fejcsoválást okozott a katolikus papságnak. [...] E körülmény okozta azt is, hogy e házassági ügy egészen titokban rendeztetett el, mi által elértünk legalább annyit, hogy időnek előtte nem költetett fel az arra fel nem jogosítottak által a világ figyelme”.⁴⁴²

Az egykori Kálvin téri frigy másik tanúja, a vőlegény testvére, Beniczky Ödön cinkotai birtokos volt, akinek Gábor fia másfél évtizeddel később követte a merész nagybácsi példáját. Ő másik nagybátyja, gróf Keglevich Béla (a fiú anyja gróf Keglevich Stefánia volt) feleségébe, gróf Batthyány Ilonába, a kivégzett miniszterelnök leányába szeretett bele, aki 1869-től férjétől külön, ágytól-asztaltól elválasztva élt. Kétségtelenül e szövődő románc lett ama házassági bontóper közvetlen indítéka,

FT 61/1881. Zier Károly gépész: BFL VII. 2. c. 1881. V. 131. Betz (Petz) József hivatalnok: BFL VII. 2. c. 1887. V. 78. Bossi Oreste (Oresztész Domokos) szolga: BFL VII. 2. c. 1888. V. 73. Hack Kajetán kormányos: BFL VII. 2. c. 1889. V. 84. Jung Mihály hivatalnok: BFL VII. 2. c. 1890. V. 59. Gruber Károly kapitány: EUEGyLt FT 59/1893. Kadic Lajos hivatalnok: BFL VII. 1. d. mutató 6879, 9769, 11837/1894.

⁴⁴⁰ A válóper: BFL IV. 1223. b. 1947/1794. A heilbronnai válóperben hozott ítélet beszerzése: BFL IV. 1202. h. Pest Miss. a.m. 2996. A Constantin Agorahhal kötött második házasság kiderül a nő hagyatéki ügyéből: BFL IV. 1202. pp. vegyes iratok, 1798.08.06.

⁴⁴¹ Az első válóper: BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 38. A második válóper: BFL IV. 1343. e. 8902/1863. Az újraházasodás a Kálvin téri református egyházban történt: MOL ház. akv.

⁴⁴² PODMANICZKY, 1984: 385.

amelyet a nő, miután 1879. július 21-én az unitárius egyház tagjainak sorába felvétel, Erdélyben, a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken indított, s a Főpapi Törvényszék 1879. július 25-én hozott jogerős ítéletével eredményesen be is fejezett, hiszen 1879. augusztus 14-én Cinkotán rögtön új házasságra lépett a nála tíz évvel fiatalabb, közvetlenül az esküvő előtt római katolikusról szintén unitárius vallásra betért Beniczky-fiúval. Érdekességképpen: az egyik esküvői tanú, a menyasszony fivére, gróf Batthyány Elemér mellett, megint csak Podmaniczky-családtag, Géza volt.⁴⁴³

Bajza Lenke kalandos újraházasodása azonban nem csupán a szűkebb családban található visszhangra. Beniczky Gábor cinkotai esküvőjét közvetlenül előzte meg – ekként talán inspirálta is – a távolabbi rokon, Beniczky Antal újpesti városi jegyző (Beniczky Attila és Prónay Zsuzsanna fia) „erdélyi házassága”. A szóban forgó Beniczkyek nyilvánvalóan szoros kapcsolatban álltak egymással: Beniczky Antal Fogler Vilmával Pesten, 1872. május 28-án létesült frigyénél az egyik esküvői tanú megint Beniczky Ödön volt. A válás gondolata, legalábbis ami a kivitelezés módját illette, ezúttal az erdélyi Felsőszászbereken született nő, Fogler Vilma fejében fogant meg, aki férjét megelőzően, 1876. január 22-én tért római katolikusról unitárius hitre, majd valamikor 1878 elején indított válóper a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken. Az egyházi bíróság elsőfokon már bontó ítéletet hozott, amikor a férj is bejelentette áttérését és válási szándékát. Kérelme nyomán a Főpapi Törvényszék 1878. március 15-én immár mindkét felet kioldotta a házassági kötelékből. Beniczky Antal aktív szerepe abból is kitűnik, hogy öt hónappal korábban kötött új házasságot, mint az időközben Amerikába kivándorolt exfeleség: 1878. március 26-án Újpesten egy helyi gyógyszerész római katolikus leányával, Szerényi Feodórával esküdött meg. Az eseménynél – már nem is lepődhetünk meg a dolgon – Bajza Lenke férje, Beniczky Ferenc működött közre tanúként.⁴⁴⁴

A Beniczky-Bajza-házasságkötés másik tanúja, báró Podmaniczky Frigyes – hogy a Beniczky-Batthyány-esküvőnél asszisztáló Gézát ne említsük – családjában szintén számos korai válás fordult elő. A leghíresebb eset nővérét, báró Podmaniczky Júliát érintette, aki a (kvázi) elvált báró Jósika Miklóshoz ment férjhez. Az író Kállay Erzsébettel kötött házasságának, miután – feltehetően – az egi szentszéken évek alatt sem tudta elérni a kötelék érvénytelenítését, Erdélyben vetett véget. 1847 tavaszán feleségével együtt református vallásra tért – Kállay Erzsébet 1847. március 24-én, Jósika pedig április 3-án – majd a nő a Szilágyi Református Egyházkerületnél a házasság megsemmisítése iránt nyújtott be keresetet, amelynek a parciális gyűlés június 4-én helyt adott; az ítéletet az egyházmegyei közzsinat június 17-én jóváhagyta. Az író ezt követően Zsibón – a pereskedés lezárását elősegítő barát, báró Wesselényi Miklós lakhelyén – augusztus 25-én új esküvőt rendezett báró Podmaniczky Júliával.⁴⁴⁵

⁴⁴³ A válóper: EUEGyLt FT 61/1879. A betérések: BUE bet. akv. A házasságkötés: BUE ház. akv.

⁴⁴⁴ A válóper: EUEGyLt FT 9/1878. A betérések: BUE bet. akv. A házasságkötés: BUE ház. akv. – Figyelemre méltó módon alakult a feleség, Fogler Vilma sorsa is. New Yorkban, 1878. augusztus 31-én egy bizonyos Berckmann Adolf nevű prédikátor előtt esküdött meg ifj. Bun Józseffel, az azonos nevű budai takarékpénztári igazgató fiával (a házasságlevélből világosan nem derül ki az esküvő szertartása!). Amikor azonban a férfi egy évvel később hazatért, neje nem követte. Egy ideig leveleztek, de a nőnek később teljesen nyoma veszett. Bun József végül unitárius hitre térve 1891. január 14-én Kolozsváron indított válóper, amelynek során az egyházi bíróság április 27-én felbontotta a házasságot. EUEGyLt FT 41/1891. A férfi Budapesten, 1891. június 27-én új házasságot kötött egy katolikus vallású özvegyvel, Reiber Máriával: BUE ház. akv. – Nézőpontunkból ugyancsak fontos, hogy Bun József húga, Ilona hamarosan szintén a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken bontatta fel házasságát rheinhaveni Kirchgässer Gyula nyugalmazott cs. kir. ezredessel. EUEGyLt FT jkv. 6/1893. – Bizonytalanabb a kapcsolat egy másik erdélyi Beniczky-válóperrel. A család evangélikus ágához tartozott az eredetileg törvénytelen születésű, Szabó (Schneider) Magdolna szobaleány gyermekeként napvilágot látó Beniczky Emma, akit a természetes apa, Beniczky Antal mohorai birtokos utólagos házasságkötéssel legitimizált. Emma férje, peremartoni Nagy György állami jószágigazgató előbb a Budapesti Királyi Törvényszéken perelt, majd ugyancsak az unitárius bíróságon vetett véget a házassági köteléknek: BFL VII. 2. c. 1882. V. 82., ill. EUEGyLt FT 31/1885. A fordulatokban bővelkedő válóper jogi vonatkozásairól: NAGY, 2005. Az egyoldalú bontás hatályának kiterjesztéséért a nő csak később folyamodott: BFL VII. 2. c. 1900. V. 369.

⁴⁴⁵ Jósika Miklós „válásáról”: DÉZSI, 1916: 208-220. Az egi szentszéki perre Dézsi Lajos a Jósika-levelezésből következtet. Ezt alátámasztja egyébként, hogy az erdélyi köteléki perben is a házasság kikényszerítése volt a központi kérdés (a szentszéken csak a házasság érvénytelenítését lehetett kérni). A házassági perben hozott ítéleteket, illetve a felek között Napkoron, 1847. március 31-én kelt egyezséget közli: DÉZSI, 1918: 68-72. Az egyezségben Jósika a per kimenetelétől

A családon belül, a másodunokatestvérek gyermekei ugyancsak érintettek voltak. László és Illés Magdolna leánya, báró Podmaniczky Magdolna Pesten, 1854. január 7-én Osztrólczy Géza osztrólczyai birtokossal kötött házasságát az 1860-as évek elején – közelebről ismeretlen bíróság által, ismeretlen időpontban – bontatta fel, majd esküdött meg 1864. október 23-án unokatestvérével, a tőle hét évvel fiatalabb báró Podmaniczky Leventével (Mihály fiával). Az ügy annyiban egyszerűnek számított, amennyiben valamennyi szereplő, ahogy a Podmaniczkyak rendszerint, evangélikus volt, s így a jogi lehetőség eleve nyitva állt előttük.⁴⁴⁶

Ezekben az években ment tönkre Magdolna és Levente unokatestvére, báró Podmaniczky János és Hodossy Mária leánya, Zsuzsanna házassága is, amelyet 1858 tavaszán a kikeresztelkedett pesti nagykereskedővel, Koppély Frigyesselel (előbb Koppl, 1867-től Harkányi) kötött. A házasság konfliktus akkor mérgesedett el, amikor a nő 1863. március 16-án visszaköltözött apja Üllői úti házába. A különválást rendező, június 12-én kelt válási szerződés ugyan még kifejezetten ideiglenes jelleggel született, s a kibékülést a megrendült anyagi helyzetben lévő apa, illetőleg a nő különvagyont képező birtokokat terhelő horribilis adósság férj általi kezelése is támogatta volna, Podmaniczky Zsuzsanna azonban más utat választott. Közel egy évtizeden keresztül húzódó, részben saját apjával szemben folytatott pereskedés révén sikerült biztosítani önállóságát. A végső megoldást persze egy új kapcsolat, a tehetséges bojári Vigyázó Sándor szerelme kínálta. A formális válás azonban ezúttal nem ment könnyen, mivel Koppély ragaszkodott római katolikus vallásához. A vonakodó férjet aztán alighanem az 1868: XLVIII. tc. nyomán kibontakozó joggyakorlat, amely halomra döntötte az áttérés megtagadására alapozott taktikát, illetőleg a feleség által adott, előnyösnek tűnő vagyoni ajánlat – a nő az 1872. március 27-én kelt szerződésben fiaira, Harkányi Jánosra és Györgyre ruházta az öcsödi birtokát – térítette jobb belátásra. Így sikerülhetett 1871-1873 között a Pesti Törvényszéken keresztülvenni a válás ügyét, amely szabad utat engedett az újraházasodás számára.⁴⁴⁷

Podmaniczky Zsuzsanna válása később, részben közvetlenül, részben közvetve – mintát adva – kihatott gyermekei sorsára is. A még az első házasság felbontása előtt, Bécsben, 1868. január 5-én született leány, Vigyázó Jozefa 1888. június 9-én gróf Kinsky Ernővel kötött házassága néhány hónap múlva szerencsétlen módon a Budapesti Királyi Törvényszék elé került. Az ifjú férj a november 24-én indított perben azzal vádolta nejét, hogy az esküvő előtt elhallgatta törvénytelen származását (a leányt csak az 1881. november 5-én kinyilvánított királyi kegyelem legitimizálta), ami őt – így a gróf – a társaságban lehetetlenné teszi. És bár ugyanő hamarosan letette a házasság érvénytelenítését célzó *petitumot*, sőt hajlandónak mutatkozott a kibékülésre is, az evangélikus vallású nő viszontkeresettel élt,

függetlenül évi 6000 forint fizetésére kötelezte magát Kállay Erzsébet részére. – A báró húga, Jósika Róza két évtizeddel előbb gróf Wass Imrétől vált el, közelebről ismeretlen módon, majd házasságát újra (gróf Kendeffy Ádám felesége lett). A válóper az 1820-as évek elején indulhatott, mert az asszony 1825-ben máris elhunyt. A válást említi: JÓSIKA, 1977: 27-28. – A jelenség terjedése vonatkozásban tehát érdemes felvetni az „interregionális” kölcsönhatás, pontosabban az erdélyi és a magyarországi nemesség, polgárság házassági kapcsolatainak szerepét is (vö. Beniczky Antal és az erdélyi Fogler Vilma hasonló esetével).

⁴⁴⁶ A házassági anyakönyv tartalmazza a bontás tényét, az újraházasodást illető bejegyzés pedig elváltként adja meg Podmaniczky Magdolna családi állapotát. Mindkét esküvő a pesti magyar evangélikus hitközségnél történt: MOL ház. akv. A menyasszony mindkét időpontban pesti lakos volt, utóbb a terézvárosi Gyár utca 38. lakcímmel, de a válóperben, az Osztrólczyval való együttélés helye miatt, feltehetően Zólyom vármegye törvényszéke járt el.

⁴⁴⁷ Báró Podmaniczky Zsuzsanna nyilván szoros kapcsolatot ápolt távolabbi rokonaival: a könyvtárában előforduló kevés számú magyar nyelvű kötet között négynek írója Podmaniczky Frigyes volt. Vö. VARGHA, 1931: 203-206. A házassági konfliktus részleteiről: VARGHA, 1931: 31-65. A könyv, bár apologetikus jellege miatt számos kérdést homályban hagy, pótolhatatlan információkkal szolgál, miután a Podmaniczky-család forrásként használt levéltára azóta nagyrészt megsemmisült. Fennmaradt viszont a nő Podmaniczky János és Koppély Frigyes ellen, a birtokainak (az apai vagyonátruházás feltételeként kikötött) férjével közös kezelése kényszerét illetően kért telekkönyvi törles iránt indított per: BFL IV. 1343. h. 1866. IV. 685. Megtalálható a férj által visszatartott ékszerek kiadása iránt indított per: BFL IV. 1343. e. 1867. I. 7897. A pesti törvényszéken, a segédkönyvekből megállapíthatóan, 1871. V. 23. irattári számon futott válóper, valószínűleg későbbi csatolás miatt, itt nem maradt fenn. Az 1872. március 27-i vagyonátruházási szerződés másolata Podmaniczky Zsuzsanna hagyatéki ügyében őrződött meg: BFL VII. 12. b. 414809/1929. Itt található a Vigyázó Sándorral 1873. június 8-án kötött házassági szerződés is. A házasság másnap, a pesti magyar evangélikus egyházban kötött (a férfi egyébként római katolikus volt). A menyasszony esküvői tanúja báró Podmaniczky Frigyes volt.

amire a bíróság felbontotta a köteléket; az ítéletet a Kúria 1890. március 12-én jóváhagyta. A következő években minden bizonnyal a kánonjog szempontjából még mindig fennálló házassági kötelék szentszéki érvénytelenítését is sikerült kieszközölni, mert Vigyázó Jozefa 1895. augusztus 3-án a Budapest belvárosi plébánián hajdonként esküdhett meg a római katolikus gróf Bolza Pál szarvasi nagybirtokossal.⁴⁴⁸ Érdekességként megemlíthető, hogy a házassági törvény előkészítése felett bábáskodó államtitkár, gróf Csáky Albin neje Bolza-leány volt, Pál grófnak unokatestvére, annak a gróf Bolza Antalnak pedig az unokahúga, aki az Erdélyben elvált Brutkowszky Amáliát vette nőül.⁴⁴⁹

A Podmaniczky Zsuzsanna első házasságából született Harkányi János nem sokkal mostohatestvére után vált el unokatestvér-feleségétől, két gyermeke anyjától, Harkányi Máriától. A válást a nő kezdeményezte: tervét, 1891. augusztus 9-én unitárius hitre térve, az egyelőre katolikus hiten maradó férjre nézve a kassai püspöki szentszék által hozott végzés birtokában, Kolozsváron vitte keresztül. A Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszék bontó ítéletét a Főpapi Törvényszék 1891. december 18-án emelte jogerőre. Harkányi Mária másnap Budapesten rögtön új házasságra lépett a szintén elvált ifj. miklósvári Miklós Gyula országgyűlési képviselővel. Az ekkor még katolikus valláson maradó (ex)férj, Harkányi János csak több mint egy év múltán gondolta meg magát, s miután 1893. április 26-án felvételt nyert az evangélikus felekezet tagjainak sorába, május 5-én adta be a válókeresetet a Budapesti Királyi Törvényszéken. Bizonyára a körülményekre tekintettel, a törvényszék nem támasztott nehézségeket, s az elsőfokon kimondott válás augusztus 8-ig a Kúrián is átment. A férfi 1895. február 16-án ért végleg révbe, amikor választottjával, az egyébiránt katolikus verébi Végh Ilonával a pesti magyar evangélikus egyház lelkésze elé járult.⁴⁵⁰

Visszakanyarodva Podmaniczky Frigyes, s Jósikáné szűkebb családjához, a testvér báró Podmaniczky Erzsébet (Eliz) és kesselőkeői Majthényi Péter – mellesleg: idővel szintén megromlott – házasságából származó két leány, Eliza (Erzsébet) és Natália házassága is válóperbe torkollott. 1890-ben a hűg, Majthényi Natália és Majthényi István versegi földbirtokos – eredetileg mindketten a római katolikus egyház tagjai voltak – tért unitárius hitre, majd bontatta fel Erdélyben a köteléket. A nő egy évvel később a szintén Versegen birtokos Majthényi Károly felesége lett.⁴⁵¹ Ugyanakkor határozta el

⁴⁴⁸ A válóper: BFL VII. 2. c. 1888. V. 87. Érdekes, hogy a perben Vigyázó Jozefa evangélikus vallása is kérdésessé vált, amennyiben felperes arra hivatkozott, hogy a vegyes házasságból született Podmaniczky Zsuzsanna anyja római katolikus hite miatt katolikus lévén, leánya is római katolikusnak számít (az érvelés azonban sántított, mert a sokáig valóban fennálló problémát a házasságkötése után e tekintetben, az 1844: III. tc. értelmében, cselekvőképessé váló Koppelyné 1858. áprilisi formális áttérése megoldotta). Az újraházasodás: MOL ház. akv.

⁴⁴⁹ Brutkowszky Amáliát a kolozsvári református egyházmegyei törvényszék szabadította fel új házasságra, 1868. június 22-én. EREKGyLt A 21. D. HF 16/1868. Az újraházasodás Kolozsváron, 1868. szeptember 9-én történt: DJCAN ház. akv. Gróf Bolza Antal ekkor szintén református valláson volt.

⁴⁵⁰ A családi kapcsolatokat mutatja, hogy az 1882. november 23-án a belvárosi plébánián kötött házasság egyik tanúja báró Podmaniczky Frigyes volt: MOL ház. akv. A betérésről: BUE bet. akv. A kassai szentszéki perről a házastársak között 1891. október 14-én kötött válási szerződés is említést tesz: BFL VII. 151. 1019/1891. Az unitárius válóper: EUEGYL FT jkv. 135/1891. Az újraházasodás: BUE ház. akv. Miklós Gyula a Budapesti Királyi Törvényszéken ugyanekkor vált el Rónay Jolántól, amelynek azonban csak az ítéletében maradt nyoma: BFL VII. 1. d. mutató 28775 és 31079/1891. A Miklós-házaspár válási szerződése: BFL VII. 184. 298/1891. Harkányi János evangélikus betérése: PEEDEm bet. akv. A budapesti válóper: BFL VII. 2. c. 1893. V. 58. Az újraházasodás: MOL ház. akv. Eszerint egyébként a völgegy egyik esküvői tanújaul megint csak báró Podmaniczky Frigyeset választotta. – A volt feleség második házassága, amelyből ismét két gyerek született, szintén válással végződött: BFL VII. 2. c. 1903. V. 87. Harkányi Mária harmadszor gróf Cziráky Jánoshoz ment feleségül.

⁴⁵¹ A szülők rossz házasságáról báró Podmaniczky Frigyes is megemlékezik: PODMANICZKY, 1984: 131. Majthényi István 1890. február 18-án, Natália 20-án tért unitárius vallásra: BUE bet. akv. A válóper: EUEGYL FT 45/1890. A Főpapi Törvényszék eszerint május 13-án bontotta fel a házasságot. Az újraházasodás 1891. szeptember 12-én történt: BUE ház. akv. A völgegy, Majthényi Károly 1891. július 1-én szintén unitárius felekezetre tért be: BUE bet. akv. – A Majthényi család bárói ágán már korábban előfordult „erdélyi házasság”: Maár László neje, Irma bárónő 1878. október 12-én tért unitárius hitre: BUE bet. akv. Férjétől elvált: EUEGYL FT 15/1880. Majd 1880. március 13-án Márffy Emil földbirtokossal kötött új házasságot: BUE ház. akv. – Később, 1904-ben, ugyancsak a bárói ágon, Majthényi Lujza vált el gróf Csáky Györgytől. Erről a Budapest belvárosi plébánián, 1893. november 6-án tartott esküvőt illető anyakönyvi bejegyzés tájékoztat: MOL ház. akv. – A Sréter-családban szintén volt már példa a házasság felbontására: szandai Sréter Árpád törvényszéki hivatalnok (Albert és Faltay Julianna fia) és nemeskosztolányi Kosztolányi Ilona tanítónő házasságát a Budapesti Királyi Törvényszék ítélete

magát a nővér, Majthényi Eliza is a szandai Sréter Istvánnal már *de facto* korábban megszűnt házasság együttélés megpecsételésére, bár ezúttal a pereskedés rendhagyó módon alakult. A református felekezetre betért feleség 1891. július 6-án, a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken válókeresetet adott be evangélikusról unitárius hitre átálló férje ellen, de hamarosan, úgy tűnik, meggondolta magát. A processzus mindenesetre ítélet nélkül ért véget, s a nő formálisan Sréter felesége maradt.⁴⁵²

Az információknak ez a fajta – viszonylagos – bősége, és talán valamennyire a konkrét esethalmaz is, kétségtelenül kivételes, ugyanakkor ne gondoljuk azt, hogy a sorozatos válások kapcsán pusztán „úri passzióval” állunk szemben, vagyis hogy a válások terjedésének vázolt módja társadalmilag exkluzívnak számított. Erre csak egyetlen példát hozunk. Az egészen más körhöz tartozó, Pestre a 18. században bevándorolt iparos Giergl-család leszármazottai, noha tudomásunk szerint mindannyian katolikusok voltak, a 19. század második felében szintén többször kerültek házastársaikkal bíróság elé.

A sort Anton Giergl szabómester Anna nevű leánya nyitotta meg, aki több mint két évtizedes, gyermektelen házasság együttélését követően, 1871. február 24-én adott be válókeresetet a Pest Városi Törvényszéken férje, Hartmann Rudolf (Radó, Rezső) lipótvárosi ügyvéd ellen. Közvetlenül a perindítás előtt a férfi evangélikus, a nő pedig református vallásra tért át. Talán az érintettek jogi szakértelme is közrejátszott, hogy az eljárás fél éven belül befejeződött: a bontó ítélet június 20-án máris jogerőre emelkedett. Ennek nyomán Giergl Anna 1871. július 15-én, a Kálvin téri református templomban Thanhoffer Pál pénzügyi törvényszéki bíróval; az ügyvéd férj pedig augusztus 3-án, a pesti magyar evangélikus egyházban özvegy Staffenberger Jánosné Müller Eleonórával lépett új házasságra.⁴⁵³

A nem túl távoli rokon, Giergl Alajos akadémiai festő két fiának házassága is hasonlóképpen végződött. Györgyi (Giergl) Sándor bankhivatalnok ellen, öt éves együttélés és két leánygyermek után, neje, az unitárius hitre tért Hirsch Emilia indított válóper, feltehetően 1891 elején (a feleség vallásváltását február 19-én anyakönyvezték). Mivel a férj nem volt hajlandó elhagyni az anyaszentegyházat, a processzus a szentszéken indult, amit csak a felek 1891. június 3-án kötött válási szerződése lendített át a holtpontra. A hamarosan a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez kerülő válóper már rövid úton befejezést nyert: felperes november 6-án felszabadult, s november 15-én Budapesten megtarthatta esküvőjét Strobentz Rudolf (Rezső) gyárossal.⁴⁵⁴

A másik fiú, Györgyi (Giergl) Kálmán iparrajziskolai tanár, miután 1890. november 10-én református felekezetre tért be, lényegében egyidejűleg, 1891. február 25-én adta be válókeresetét

nyomán 1891. január 20-án bontották fel: BFL VII. 2. c. 1887. V. 86. Az exférj 1893. október 21-én a pesti magyar evangélikus egyházban Hajnos Rózát vette el, akitől eszerint 1904-ben elvált: MOL ház. akv. Az utóbbi felek között létrejött válási szerződés megtalálható: BFL VII. 173. 1031/1903. Harmadszor Víz Máriaival kötött házasságot. A nő kihirdetett végrendelete: BFL VII. 12. e. 6707/1931. Eszerint a házastársak a testamentum alkotásakor (1928. szeptember 7-én) már nem éltek együtt.

⁴⁵² Az elhatározást nyilván megnehezítette, hogy a nő ekkor már öt gyermek anyja volt. A katolikus Majthényi Eliz 1890. február 25-én felvételt nyert a református egyházba: BKRE bet. akv. Sréter István csak másfél évvel később, 1891. június 13-án változtatta meg vallását: BUE bet. akv. A betérési anyakönyv tájékoztat a férfi 1897. július 15-i elhalálzásáról. A félbeszakadt válóper: EUEGyLt FT számnélküli/1891. A nő később még mindig özvegy Sréter Istvánné néven, a századforduló táján államrendőrségi telefonkezelőnként bukkan fel: vö. BFL VII. 203. 561/1900., illetve VII. 2. c. 1908. I. 618.

⁴⁵³ A kapcsolódási pontok megállapításában a családról néhány évvel korábban rendezett kiállítás katalógusa segít: BASICS, 2007. Hartmann Rudolf betérése 1871. február 14-én ment végbe: PEEDem bet. akv. A nő február 17-én változtatta meg vallását: BKRE bet. akv. A válóper: BFL IV. 1343. f. 1871. V. 6. Az újravezetése: MOL ház. akv.

⁴⁵⁴ Giergl Alajos déd-, és Anna nagyapja volt közös. Hirsch Emilia római katolikus-unitárius vallásváltása: BUE bet. akv. A válási egyezség, amelyben a férj lemondott az általa kezdeményezett szentszéki tanúkihallgatásáról, s vállalta az ügy ítélet alá bocsájtását, lemondva a fellebbezés jogáról is: BFL VII. 175. 641/1891. Az unitárius válóper: EUEGyLt FT 123/1891. A nő újravezetése: BUE ház. akv. A vőlegény egyébként római katolikus maradt. Az anyánál maradó két leánygyermekét, Györgyi Irént és Mártát Strobentz 1899-ben örökbefogadta: BFL IV. 1411. b. 1891. Györgyi. Később ez a házasság is válással végződött: BFL VII. 2. c. 1913. V. 219. Az „elhagyásos perhez” kapcsolódó válási megállapodás: BFL VII. 187. 96/1913. – Meglehetően egyébként, hogy az anya, Giergl Alajosné Musch Erzsébet (közvetlen?) családjában is előfordult korai válás: a Pest Lipótváros József tér 12. alatt lakó háztulajdonos, Musch Mária ellen 1871-ben indított válóper férje, Fleischer Tamás balassagyarmati orvos tudor: BFL IV. 1313. f. 1871. V. 39. Az 1840-ben ágytól-asztaltól elválasztott házastársak ennek kapcsán egyaránt elhagyták a katolikus egyházat, és evangélikus vallásra tértek be. A nő a bontás évében, 1872-ben máris Schwarzwald Frigyesnéként engedélyeztet lakásszállást a József tér 12. házban: BFL XV. 17. b. 312. 2698/1872.

három gyermeke anyja, a színésznőnek állt Kriszt Laura ellen. Mivel ezúttal a feleség tartott ki katolikus vallása mellett, a per megint az Esztergomi Érseki Szentszéken indult, s csak annak befejeztével, az év végén került át a Budapesti Királyi Törvényszékhez. Az utóbbi által egyoldalúan, tehát kizárólag felperesre nézve kimondott válást a Kúria végül 1893. március 7-én emelte jogerőre. Györgyi Kálmán később, 1894. február 6-án nősült újra: második felesége a bécsi származású, katolikus vallású Ascherl Adél lett.⁴⁵⁵

Később még, a család másik ágán, Giergl Henrik leánya, Margit Stefánia 1914-ben jogerőre emelt válásáról tudunk. Ő Kéméntzy Ferenc kereskedővel kötött házasságát bontatta fel, közelebről ismeretlen körülmények között.⁴⁵⁶

Az efféle esetek tehát korántsem számítottak ritkának, így a példák száma még tetszés szerint szaporítható lenne. A megértést azonban talán jobban előmozdítja, ha a már érintett, kifejezetten családi vonatkozások mellett a továbbiakban – habár előbbiekre, lehetőség szerint, röviden mindig utalni fogunk – más típusú kapcsolatokra koncentrálnak. Természetesen ezúttal nincs könnyű dolgunk, hiszen míg a családi nexus aránylag könnyen rekonstruálható, addig a hajdan válófélben lévő férfiak és feleségek egyéb társadalmi érintkezéseire, amelyek kihathattak elhatározásukra, a rendelkezésre álló források csak kivételesen és bizonytalanul világítanak rá.

Ez a helyzet a lakóhelyi környezettel, illetőleg a közvetlen szomszédsági viszonyokkal. Amint a jelenség fővárosi térbeli vonatkozásainál már megemlítettük, a korai válóperekben szereplő férfiak és feleségek lakcímeit a törvényszéki hivatalnokok az ítéletekben nem tartották szükségesnek regisztrálni, így azokról csak más forrásokból szerezhetünk tudomást. A dolog ezt leszámítva is problematikus, hiszen a költözködés meglehetősen gyakori volt – a főbérletet a házbér kifizetése negyedévre kötötte helyhez, az albérletet, ágyrajárókat még annyira sem – s az elfajuló házasság konfliktus, a különválás azt egyenesen, legalább az egyik fél részéről, kikényszerítette. A válóper folytatók mozgását így ritkán lehet pontosan nyomon követni, s még ritkább az az eset, amikor az esetleges találkozások valószínűsíthetők.⁴⁵⁷ Az alábbiakban néhány ilyen példát szeretnénk bemutatni, noha ugyanakkor megszívlelésre ajánlható, hogy az egyes lakóházakban, lakónegyedekben a 19. század második felében bizonyíthatóan előforduló többszörös válások és válóperek (vö. II.32. térképekkel) emellett közvetetten – szájhagyomány útján, a lakóhelyi közösség emlékezte révén – is hathattak egymásra.

Hogy mégis mire gondolunk, azt talán legjobban egy kivételes forrásadottságú eset szemléltetheti. A VI. kerületi Lovag utca 15. I/6. lakásban élő Mészáros Gizella ellen férje, Nyitrai József iparos 1895. április 9-én indított házassági bontóper. Egy másik ügyben, amelyet Marczin János fővárosi államrendőr kezdeményezett nejével, Panczi Ludovika Szidónia cseléddel szemben, alig néhány nappal korábban, április 1-én tették át a periratokat – a feleség ugyanis katolikus maradt – az esztergomi szentszékről a Budapesti Királyi Törvényszékre. Panczi Ludovika lakcímét az 1898. március 1-én kelt bontó ítélet szintén a Lovag utca 15., közelebről az I/7. számú lakásban adta meg. Vagyis a nők egymás szomszédjai lehettek. Mészáros Gizella ugyan a Kúria 1898. április 14-én hozott (egyébként a keresetet elutasító) ítélete idején már biztosan nem itt, hanem a VII. kerületi Akácfa utcában lakott, s 1898. október 3-ig, mire a kimondott válás jogerőre emelkedett, addigra Panczi is a Lipótvárosban vállalt munkát, utóbbi azonban huzamosabb ideig élhetett a Lovag utcai házban. Akkor is, amikor a Nyitrai-házaspár válóperében az elsőfokú ítélet 1897. augusztus 4-én megszületett, amelynek időpontjában Mészáros Gizella – a kézbesítési utasításból kitűnően – szintén biztosan ott lakott. Ez abból derül ki, hogy a Marczin-Panczi-féle 1898. március 1-i törvényszéki verdiktben a nő Lovag utcai lakcíme nemcsak a preambulumban, amely általában a válókeresetben közölt lakhelyet vette át, hanem az ítélethozatalt követő kézbesítési utasításban is szerepelt, ekként megalapozott a feleség legalább 1895-1897 közötti ottlakása. Természetesen, így is csak feltételezni tudjuk, hogy a

⁴⁵⁵ A férj betérése: BKRE bet. akv. A felek 1890. december 14-én szintén válási egyezséget hoztak tető alá, amely azonban a válóper lefolytatásának kérdésére nem terjedt ki: BFL VII. 168. 608/1890. A budapesti válóper: BFL VII. 2. c. 1892. V. 42. Györgyi újránházassága a Kálvin téri református egyházban: MOL ház. akv. A közölt családfa szerint valamikor harmadjára is házasságot kötött, Gross Melanie-val: BASICS, 2007: 18.

⁴⁵⁶ A válóperből csak a jogerőre emelkedésről szóló törvényszéki végzés maradt meg: BFL VII. 2. c. 1913. V. 1211.

⁴⁵⁷ Ezt kísérel meg e tekintetben úttörő tanulmányában, a Klauzál tér vonatkozásában: SZÍVÓS, 2010: 489-492.

szomszédnők válóperai között összefüggés állt fenn. Kétségtelen, hogy ha volt kapcsolat, úgy mindenképpen a szentszéken 1893. november 25-én kezdett Marczin-Panczi-processzus ösztönözhetette Nyitraiákat is hasonló lépésre, annál is inkább, mivel a katolikus Panczi Ludovika, ellenezve a válást, mindvégig passzív szereplő maradt. A feltevést egyedül az gyengíti, hogy nem lehetünk biztosak benne, hogy Mészáros Gizella már a perindításkor is a Lovag utcai házban élt: mivel az elsőfokú ítélet szövegében csak budapesti lakosként szerepel, s ez irányban használható más periratok ezúttal sem maradtak fenn, pontosan nem tudjuk időzíteni, mikortól lakott a nő az I/6. lakásban.⁴⁵⁸

Miután a korai időszakban még az is szerencsének számít, ha a válóperes ítéletben házszámig lemenő lakcímet találunk, ehhez hasonló esetet, amikor a szomszédok legalábbis párhuzamos pereskedése bizonyítható, nem tudunk prezentálni. Ugyanakkor számtalan olyan ügyet ismerünk, amelyek szereplői, különböző párok tagjai, nagyjából egyidőben, ugyanazon lakóházban éltek. Erre ezúttal csak két példát hozunk.

Vajon nem tehető-e fel joggal, hogy az 1875-ben egyaránt az V. kerület Hold utca 7. szám alatt lakó futásfalvi Török Béla vasúti pénztárnok és Haul Ernő vasúti hivatalnok – egymás szaktársai is tehát – közelebbről ismerték egymást? Török Hold utcai lakhelyét a Winkler Elvirával szembeni válókereset beadását közvetlenül megelőző, 1875. február 28-án történt református konverzió bejegyzéséből ismerjük. Haul ugyan csak 1876. augusztus 9-én indított válóperet neje, Holly Klotild ellen, de válási szándékát már régóta forgatta fejében, hiszen evangélikus betérését ugyanazon év végén, 1875. december 1-én anyakönyvezték, ekkor adta meg lakcímként a Hold utca 7-et.⁴⁵⁹

Az 1880-as évek elején még több házassági bontópernek maradt nyoma a józsefvárosi Stáció utca 32. házban. Itt élt Beöthy Zsolt író, egyetemi tanár, akinek Rákosi Szidi (eredetileg: Kremszner Szidónia) színésznővel kötött házasságát a Kúria 1878. január 21-én bontotta fel; 1879. június 1-én ugyanő Debrecenben tunyogi Szűcs Gizellát vette el, de ez a házasság még gyorsabban zátonyra futott, mint az előző, aminek a vége újabb válóper lett. A második válás 1881. június 1-én jogerőssé vált, s a férfi október 11-én, a Kálvin téri református egyházban immár Szabó Arankával esküdt meg. Ami a Stáció utcai lakást illeti, korábban nem tudjuk biztosan, itt tartotta-e lakhelyét: az első nyom a második újraházasodáskor rögzített lakcím. A lényeg, hogy Beöthy később – a fővárosi lakjegyzékek tanúsága szerint – legalább még néhány évig a Stáció utca 32. lakója maradt, így őt és válási ügyeit jól ismerhették azok a lakók is, akik akkoriban tették meg az első lépéseket a válóper megindítására.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ A Marczin Panczi-válóper: BFL VII. 2. c. 1895. V. 58. Panczi Ludovika az V. József tér 10. III/14. lakásba, Kaszanitzky Gyulához költözött, nyilván – a szövegben így értelmeztük – cselédnek szegődve. A Nyitrai-Mészáros-válóper: BFL VII. 2. c. 1895. V. 78. Mészáros Gizella alperesi pozíciója egyébként – amint korábban általánosságban már hangsúlyoztuk – nem jelentette azt, hogy maga nem volt aktív részese az eljárásnak, s így az ügyben nem játszhatott fontos szerepet a szomszédnő példája. A válóper ugyan cseppet sem nevezhető diszkrétnek, s a Törvényszék egyértelműen a szexuális kicsapongással vádolt nőt marasztalta el, a régi törvényes gyakorlatnak megfelelően beadott válókeresetet azonban időközben, a házassági törvény életbe léptetése nyomán, kellett hozzáigazítani a vétkességi elvet érvényre juttató új jogszabályokhoz. Mészáros esküvője református szertartás szerint zajlott, valószínű tehát, hogy maga is kálvinista, vagyis 1895. október 1. előtt is „válóképesnek” számított. Érdekes egyébként, s valamennyire szintén feltevéssünket erősíti, hogy a szomszédnők helyzete hasonló volt, legalábbis férjeik ugyanolyan vádakkal (házasságtörés, tiltott viszony, kitarás) léptek fel velük szemben. Nyitrai iparos foglalkozása onnan gyanítható, hogy a „segédjével” való viszonyt is felesége szemére vetette.

⁴⁵⁹ A Török-féle válóper: BFL VII. 2. c. 1875. V. 10. A vallásváltásról: RL D. 7. a. kit. biz. 1875, Török, és: BKRE bet. akv. Haul válópere: BFL VII. 2. c. 1876. V. 62. Betérése: PEEDEn bet. akv. Megjegyzendő, mert lehet kapcsolat, hogy néhány évvel később Räncker (Renker) Tivadar vált el a házban: BFL VII. 2. c. 1879. V. 52.

⁴⁶⁰ A Beöthy-Rákosi-válóper nem maradt fenn. A felek 1872. július 21-én kötöttek házasságot a Kálvin téri református egyházban: MOL ház. akv. A kúriai ítélet dátumát a második, Debrecenben létrejött, szintén református házasság anyakönyve adja meg. A házasságot 1879. május 30-i dátummal a Kálvin téri matrikulába is bejegyezték: MOL ház. akv. Az ezt követő válóper: BFL VII. 2. c. 1880. V. 102. A harmadik, 1881. október 11-i házasságkötés: MOL ház. akv. – Érdekes egyébként, hogy az anyakönyvező elkész ekkor az „elvált Glauber Laurától” megjegyzést vezetett be. A tévedés egy másik ügyre vezethető vissza, amelynek során a zsidó vallását elhagyó, református hitre tért nő, Lamberg Mórtól történt elválását követően, 1880. július 5-én ugyanitt Beöthy Leó miniszteri tanácsossal kötött házasságot: MOL ház. akv. A válóper: BFL VII. 2. c. 1879. V. 94. – Beöthy Zsolt és Rákosi Szidi közös fia, László később Soldos Sárától vált el: BFL VII. 2. c. 1898. V. 278. A nő szintén elvált szülők, Soldos Sándor földbirtokos és Blaha (Reindl) Lujza színésznő gyermeke volt: BFL VII. 2. c. 1879. V. 26.

Egyikük, gróf Hugonnay Vilma – az első magyar orvosnő – volt, aki 1884-ben szánta el magát arra, hogy formálisan is véget vessen a dr. Szilassy György földbirtokossal ténylegesen már régen nem működő házasságnak. A nő az 1884. június 9-i katolikus-református vallásváltáskor lakcímként a Stáció u. 32. házat közölte. Nem tudjuk, itt élt-e még 1886. április 19-én, amikor a válást végérvényesen kimondták: az 1887. szeptember 9-én dr. Wartha Vince műegyetemi tanárral kötött második házasság időpontjában már a Vámház körút 6. címet adta meg, de a vőlegény ugyanakkor a Stáció utcában csak néhány házzal a körút felé, a 40. szám alatt lakott.⁴⁶¹ Elképzelhető tehát, hogy az ismerettség a lakóhelyi közelségből származott, s ekként ugyanő legalább egy-két éven keresztül a házban lakott.

Hugonnay Vilma után nem egészen két hónappal, 1884. július 20-án, szintén a Kálvin téri gyülekezet tagjai közé nyert felvételt Blaskó Mihály festő, aki ekkor – a betérési anyakönyv szerint – ugyancsak a házban lakott. Ekkor még valószínűleg neje, Gyukics Mária is vele élt, hiszen a válóperes iratok szerint az életközösséget végleg csak 1885 májusában szakították meg. Az 1883. december 9-én kötött házasság, illetve az együttélés formális megszüntetésére a férj 1885. február 12-én be is adta a válókeresetet az esztergomi szentszéken. A válóper ezt követően még majdnem hét évig húzódott, s csak alperes kései, 1890. október 8-i evangélikus konverziója hozott fordulatot. De ezúttal nem is ez a fontos. Amit hangsúlyozni szeretnénk, az megint csak a mintakövetés szerepét illeti a jogi viselkedés terén. Jóllehet a szobafestő nyilván nem tartott szorosabb személyes kontaktust a Stáció utcai ház úri lakóival, mint amilyenek Beöthy Zsolt egyetemi tanár, vagy az orvosi diplomát szerzett grófnő, Hugonnay Vilma számított, de nagyon valószínű, hogy előbbi válásai, s utóbbi református vallásváltása, illetve folyamatban lévő válópere befolyásolta a házasság konfliktus megoldási módjának megválasztásában.⁴⁶²

Végül szintén 1884-ben adta beleegyezését a házasság felbontásához Reichardt Károly vasúti mérnök neje, Winkler Leopoldina, akinek évvégi, december 10-én végrehajtott evangélikus betérése nyomán ismerjük Stáció utca 32. alatti lakcímét. A kezdeményező félnek a később felperesként fellépő férj tűnik, aki egyébként is egy héttel felesége előtt tért át, majd a később, 1887. január 11-én hozott jogerős bontó ítélet nyomán február 8-án máris új házasságra lépett unokatestvérével, Oszeczky Erzsébettel. Jóllehet a Terézvárosban lakó Reichardt Károlyra vajmi kevés hatással lehettek a Stáció utcai házban adódott korábbi esetek (akkor már inkább az a körülmény, hogy egy évtizeddel korábban Fanni húga ugyancsak peres úton vetett véget házasságának), a házastársak gyorsan tető alá hozott megegyezését, jobban mondva a feleség hajlandóságát nyilván előmozdították a közvetlen lakókörnyezetben előforduló esetek; Beöthy válása, Blaskó arra tett előkészületei, s a már zajló Hugonnay-féle válóper.⁴⁶³

⁴⁶¹ Hugonnay Vilma iratai, illetve töredékes önéletrajza, amelyben futólag házasságáról is megemlékezik: SOL III. 50. A. doboz. 1-1-1., 1.1.2., 1.1.4. A ki- és betérés dokumentumai: RL D. 7. a. kit. biz. 1884, Hugonnay, és: BKRE bet. akv. A válóper: BFL VII. 2. c. 1884. V. 117. Az újránházasodás, amelyre a Kálvin téri református templomban került sor: MOL ház. akv. A házaspár később egyébként tartósan a X. kerületi Szabóky utcában élt.

⁴⁶² A válóperben hozott elsőfokú ítélet a férfi által később éveken át folytatott, Gyukics Mária vadházasságából született gyermekek törvénytelenítését célzó per(ek)hez csatolva maradt fenn: BFL VII. 2. c. 1901. I. 322. Az egykori válóper eszerint 1885. V. 61. irattári számon futott. Blaskó Mihály áttérése: BKRE bet. akv. A válóper elhúzódása, noha az 1885 nyarán már a Budapesti Királyi Törvényszékhez került, minden bizonnyal a feleség ellenállásán múlt. Gyukits Mária evangélikus betérése: PEEDEn bet. akv. A válás 1892. január 12-i kimondása után – és ez a házastársak közötti megegyezés, illetőleg a feleség pálfordulására is fényt vet – a nő június 26-án, szintén a pesti magyar evangélikus egyházban, Szombathelyi József zálogházi tiszttel kötött új házasságot: MOL ház. akv. Amint az 1895-től többször megújított törvénytelenítési per adataiból kiderül, a nő az 1880-as évek végétől három gyermeket szült élettársának, Szombathelyinek, miközben törvényes férje már Szabadkán élt. Érdekes, hogy eszerint a törvényszék büntetőeljárását kezdeményezett a Budapesti Királyi Büntető Járásbíróságon a házasság fennállása idején született gyermekek törvénytelen származásának anyakönyvezése miatt (a plébános, illetőleg a magát hajadonnak kiadó Gyukics Mária, és az apaságát elismerő Szombathelyi József persze csak az akkori „szokásoknak” megfelelően járt el).

⁴⁶³ A Reichardt-Winkler-válóper: BFL VII. 2. c. 1884. V. 110. A nő betérése: PEEDEn bet. akv. A férj 1884. december 3-án, ugyancsak a Deák téri német evangélikus egyháznál regisztrált vallásváltása: PEEDEn bet. akv. Reichardt Károly említett újránházasodása ugyanott: MOL ház. akv. A férfi anyja Oszeczky-leány volt, a matrikulába pedig bejegyezték a másodfokú vérrokonság alóli felmentés tényét. – Reichardt Fanni (Franciska) 1875-ben vált el Lázárffy Simon Ernő biztosító társasági

Természetesen, az egyén társadalmi kapcsolatrendszere nem csupán a család, a rokonság, de a szomszédság, a lakóhely (ház, háztömb, utca, lakónegyed) körén is túl terjedt, amit a válások 19. századi gyakoribbá válása kapcsán megint csak számításba kellene venni. Az ilyenféle ismerettségekre azonban a források már tényleg csak kivételképpen vetnek némi fényt, így bizonyára még az egyes típusok bemutatása is hiábavaló próbálkozás lenne részünkről. Ezúttal tehát be kell érni néhány ritka szerencsés felfedezés megosztásával, annak reményében, hogy a további mélyfúrások hasonló eredményre vezetnek majd.

1860. október 20-án vált el Franz Barber budai gőzmalomtulajdonostól Sophia Herzberg, aki hamarosan, 1861. május 15-én Andorffy Károly ügyvéddel kötött új házasságot. A frigyből 1862. március 7-én született Sophia leányának keresztszülői a bizonyára nem rokon Raimond (Reymond) Ottó gőzhajókapitány és felesége, Kőszegváry Kornélia lett, akiről tudjuk, hogy két évtizeddel később, majdnem napra pontosan harmincévi házasság után, szintén bíróilag bontatták fel köteléküket. Addig természetesen még sokat láthattak, de talán – a Herzberg-leány példáján keresztül – a válással, az elvált-léttel, illetőleg az újrakezdés lehetőségével való korai, közvetlen szembesülés is fontos tapasztalatot jelentett számukra.⁴⁶⁴

A keresztszülői tiszt elvállalása, és – a korábban felhozott esetekben szereplő – esküvői tanúskodás mellett nyilván testközelibb élményt kínált a konverzióknál való közreműködés, amire a felek gyakran – a dolog természeténél fogva – nem annyira közeli rokonaikat, mint inkább bizalmas ismerőseiket kapacitálták. A krisztinavárosi plébános előtt másodszer 1879. június 27-én megjelenő Tokár Jozefa, Domitrovics Ármin budai mérnök neje, tanúként Tokár Istvánt (fivéré?) és Sóty Jánost kérte fel. A nő református betérését követően, 1879. július 18-án indulhatott meg a válóper. A vallásváltás utóbb említett tanúja azonos azzal a Soóthy (Soóty) János miniszteri tanácsossal, aki már két évvel korábban, 1877. június 18-án református vallásra tért, s aki csak Domitrovicsné követően, 1879. augusztus 25-én indította meg a maga házassági bontóperét. Nyilván azért a késedelem, mert nem sikerült meggyőznie vonakodó feleségét, Pajer Terézt, aki katolikus maradt, s így a processzus először a székesfehérvári püspöki szentszék elé került. A konverziónál tetten érhető ismeretség ekként mindkét felet – ti. Tokár Jozefát és Soóthy Jánost is – kölcsönösen felbátoríthatta.⁴⁶⁵

Még szövevényesebb az az egykorú ügy, amelynek csomópontja Krausz Mária vallásváltásánál ragadható meg. A nő férje, Argauer Károly fővárosi tisztviselő számára bizonyára Mária nővére Storch Gyula mérnöktől való évekkal korábbi válása adott mintát, illetve ösztönözhetette aztán a válókereset

főfelügyelőtől: RL D. 7. a. vál. 1875, Reichardt. A nő 1880. december 18-án a Kálvin téri református egyházban Mayer Ödön római katolikus kereskedővel kötött új házasságot: MOL ház. akv.

⁴⁶⁴ Barber-Herzberg-válóper: BFL IV. 1120. a. 1859. III. 103. és 1860. III. 29. A férj előbb felesége visszatérítése és gyermeke visszaadása iránt is perelt: uo. 1859. III. 79. A nő Andorffy Károllyal a pesti német evangélikus egyházban kötött új házasságot: MOL ház. akv. A keresztelő mind a pesti német, mind a budavári evangélikus gyülekezet anyakönyvében szerepel: MOL ker. akv. – Az egyik esküvői tanú Áldásy Antal budai kapitány volt, akinek Mária leánya, özv. Clark Ádámné később unitárius hitre térve, 1877. június 4-én az előző nejétől, Romy Máriától Kolozsváron elvált dr. Székely Ferenc főügyész helyetteshez ment férjhez: BUE ház. akv. (A válóperre: EUEGyLt FT jkv. 28/1877.) – A Kőszegváry-Reymond-válóper: BFL VII. 2. c. 1880. V. 60. Eszerint az eredetileg katolikus pár mindkét tagja kitért: a nő evangélikus, a férfi református lett (Sophia Herzberg egyébként szintén katolikus volt, de szerencséjére még a Barberrel tartott esküvő előtt evangélikus felekezetre tért be). Mindketten elvált személyel kötöttek új házasságot. Kőszegváry Kornélia választottja, akivel 1881. július 8-án a pesti magyar evangélikus egyházban esküdött meg, az a dr. harkai Schiller Gyula ügyvéd volt, aki Reymondékkal egyidejűleg Sombory Matildtól vált el: MOL ház. akv., illetve BFL VII. 2. c. 1880. V. 27. Annak idején, 1863. április 19-én, a Deák téri magyar egyházban, Sombory Matild is elvált Ritter Sándornéként ment feleségül Schillerhez: MOL ház. akv. Ritter egyébként Schiller Gyula kartársa, pesti ügyvéd volt. Lásd erre a Ritter-Sombory házasságkötés anyakönyvét (pesti magyar evangélikus gyülekezet, 1854. június 7-én): MOL ház. akv. Reymond Ottó új hitvese elvált Ertl Józsefné Rátkay Júlia lett, akivel 1888. szeptember 16-án, a Kálvin téri református templommal keltek egybe: MOL ház. akv.

⁴⁶⁵ A kitérés bizonyítvány: RL D. 7. a. kit. biz. 1879, Tokár. A június 29-én anyakönyvezett betérés: BKRE bet. akv. A Domitrovics-Tokár-válóper: 1879. V. 75. Soóthy János számára szintén a krisztinavárosi plébános állított ki bizonyítványt a kétszeri jelentkezéstről, 1877. június 17-én: RL D. 7. a. kit. biz. 1877, Soóty. Az ismeretség így talán a lakóhelyhez köthető. A betérés: BKRE bet. akv. A Soóthy-Pajer-válóper: BFL VII. 2. c. 1880. V. 103. Soóthy az 1881. július 14-én kimondott válás után, szeptember 8-án a Kálvin téri református egyházban özv. Tillmann Lászlóné Bindhoffer Erzsébetet vette el: MOL ház. akv.

beadására. A férfi már korábban elhagyta a katolikus egyházat, s 1876. május 21-én felvételt nyert a Kálvin téri református gyülekezet tagjai közé. Krausz Mária, úgy tűnik, egy ideig még vonakodott, végül azonban beadta a derekát, s 1877. március 29-én maga is református hitre tért. Ami nézőpontunkból ezúttal fontosabb: a belvárosi plébános előző napon kiállított kitérésí bizonyítványa szerint, az aktust Geschader János és Lakner János tanúsította. A két férfi egyaránt fővárosi hivatalnokként (Geschader pénztárnokként és adóhivatalnokként) – ekként talán Argauer Károly közelebbi munkatársaiként – illetőleg válóperes szereplőként azonosítható. Tudjuk, hogy Geschader már 1875-ben különvált feleségétől, Landherr Herminától, s hogy egy hónappal Argauerné előtt tért be református felekezetre. Ezt követően indíthatta meg a válópert, mivel neje nem volt hajlandó elhagyni vallását, az esztergomi szentszéken. A processzus aztán 1878. január 13-tól a Budapesti Királyi Törvényszéken folytatódott. A hasonló cipőben járó Lakner János néhány hónappal Geschader, s Krausz Mária után, 1877. június 7-én tette meg a döntő lépést – tért be ugyancsak református vallásra – a válóper megindításához, amelyre szeptember 13-án, az esztergomi szentszéken került sor (neje, Bruszkó Mária katolikus maradt). Argauer Károly végül, valamiért, csak jóval kettejük vallásváltása után, 1878. május 9-én adta be a válókeresetet Krausz Mária ellen. Habár az ily módon megállapítható időrend még nem segíti a személyközi viszonyok, s a kölcsönhatás mélyebb megértését, az azonban tagadhatatlan, hogy volt ilyen, ti. kölcsönhatás, s hogy a három válóper ebben az értelemben összefonódott egymással.⁴⁶⁶

Vannak teljesen véletlenül tudomásunkra jutott, esetleges kapcsolatok is. Így csupán a családi emlékezet őrizte meg a már megismert Györgyi (Giergl)-fivérek, Sándor és Kálmán idősebb féltestvérével, Gézával kapcsolatban, hogy az 12 évesen (eszerint 1863-tól) már a Calderoni cégnél inaskodott. A legenda szerint, a rövidlátó fiún az optikus Hopp Ferenc segített szemüveg készítésével. A Hoppal való szoros ismerettség később is megmaradhatott, mert az építész Györgyi Géza még a Keletázsiai Múzeum létrejöttében is közreműködött. A család előtt tehát nyilván nem maradtak titokban a cégfőnök 1866-os válóperének körülményei. Természetesen botorság lenne azt állítani, hogy Sándor és Kálmán 1890-es évek elején zajló házassági bontópereit ez az eset valamiképpen befolyásolta volna, de igenis feltételezhető ezen keresztül a válás nagyon korai, az inaskodó testvér által közvetített tapasztalata.⁴⁶⁷

Egy 1882. április 23-án kiállított, közjegyzői okiratba foglalt kezességvállalásból értesülhetünk két szaktárs, egyúttal válóperes fél, Faltusz Károly és Bartha Miksa vasúti hivatalnokok ismeretségéről. Válásaik szempontjából nyilvánvalóan ez a mozzanat sem tartható elhatározó jelentőségűnek, egyikükre nézve sem. A Nyugati Vaspályánál főkönyvelőként alkalmazott Faltusz ekkor már évek óta készült Kleteckova Júliával kötött házassága felbontására: 1880. augusztus 19-én már kezében volt kitérésí bizonyítványa, egy évvel később pedig a szentszéken indította meg a válópert (az egyoldalú válás kimondását csak 1887. április 5-én tudta elérni). Az államvasúti alkalmazásban álló, tehát nem közeli munkatárs, illetőleg zsidó vallású Barthának minden bizonnyal nem volt szüksége efféle indíttatásra ahhoz, hogy 1890. február 28-án beadja a maga válókeresetét bánréti Fuchs Berta ellen. Mégis érzékelhető, hogy milyen lehetséges összefüggésekkel kell számolnunk.⁴⁶⁸ (Ekként melleleg

⁴⁶⁶ Az Argauer-Storch-válóper: BFL VII. 2. c. 1872. V. 17. A belvárosi plébánia kitérésí bizonyítványa 1876. május 14-ről: RL D. 7. a. kit. biz. 1876, Argauer. A betérésről: BKRE bet. akv. Krausz Mária betérése: uo. A nő kitéréséről: RL D. 7. a. kit. biz. 1877, Krausz. Geschader János kitérésí bizonyítványát a terézvárosi plébános 1877. február 25-én állította ki: RL D. 7. a. kit. biz. 1877, Geschader. A betérést a Kálvin téren másnap anyakönyvezték: BKRE bet. akv. A Geschader-Landherr-válóper: BFL VII. 2. c. 1879. V. 108. A válást egyébként 1882. november 30-án emelte jogerőre a Kúria, s a férfi 1883. január 27-én házasodhatott újra a Kálvin téri egyházban Komáromi Máriával: MOL ház. akv. A Lakner-Bruszkó-válóper: BFL VII. 2. c. 1879. V. 104. Az 1880. július 19-i válás nyomán, Lakner János szeptember 4-én, a Kálvin téri templomban esküdött meg Kranz Irmával: MOL ház. akv. A kötelékben maradt Bruszkó Mária később 1888. december 3-án, miután október 20-án református hitre tért, kérvényezte a bontó ítélet hatályának reá való kiterjesztését, ami fél év múlva megtörtént. A nő betérése: BKRE bet. akv. A második pert az 1879-es irattári számhoz tették le.

⁴⁶⁷ Az eredetileg 1990-ben, a Magyar Történelmi Társulat pályázati felhívására készült családtörténeti dolgozat, amelyet a családtagok a szerző halála után is kiegészítettek: GYÖRGYI, 2005: 20-22. és 90.

⁴⁶⁸ A kezességvállalási okirat: BFL VII. 151. 410/1882. Faltusz Károly kitérésé a terézvárosi plébános előtt: RL D. 7. a. kit. biz. 1880, Faltusz. Érdekes, hogy a református betérést csak egy évvel később, 1881. szeptember 20-án anyakönyvezték a Kálvin téren: BKRE bet. akv. A férfi válópere: BFL VII. 2. c. 1882. V. 141. Bartha válópere: BFL VII. 2. c. 1890. V. 24.

már utaltunk a Hold utca 7. alatti válások kapcsán két másik vasúti tisztviselő, Török Béla és Haul Ernő esetleges hasonló viszonyára.)

A budapesti válásokon belül exkluzív kört képező „erdélyi házasságok” (aktív és passzív) részesei tekintetében, a Kolozsváron többnyire teljes épségben fennmaradt periratoknak köszönhetően, immár sokkal konkrétabb kapcsolatok is feltérképezhetők. Az unitárius hitre térő dr. Vörös Richárd orvos, s a válást a végsőkig ellenző, katolikus valláson maradó, Popovics Mária budai háztulajdonos 1888. január 16-án folyamatba tett válóperében a nő sajátos szerepet szánt férje kollégájának, dr. Ludvik Endrének. A feleség, az állandó betegeskedését illető kereseti állítás megcáfolására, illetőleg a *petitum*hoz csatolt orvosi bizonyítványok hitelének lerontására többek között a János Kórház főorvosát, dr. Ludvikot kérte kihallgatni. Bár erre aztán nem került sor, s az adózás per más mederbe terelődött, nem árt megállni ezen a ponton, a megidézni óhajtott tanú személyénél. Noha alperesnő a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszék előtt igyekezett a főorvost – felperes orvos barátaival szemben, akik eszerint valótlán igazolásokat adtak volna ki egészségi állapotáról – pártatlan szakértőként feltüntetni, valójában azonban nagyon is elfogult lehetett. Csak két év telt el ugyanis azóta, hogy dr. Ludvik Endre neje, Steden Ilona maga is az unitárius bíróságon szabadult ki régóta tönkrement házasságából, majd ment ismét férjhez a szintén elvált Xantus János múzeumi őrhöz. A főorvos, bár akkor már 12 éve külön éltek, nem kívánta különösebben megkönnyíteni a nő dolgát, illetőleg ragaszkodott katolikus hitéhez. Vagyis Popovics Mária olyan tanút kért fel, aki annak idején szintén passzív részese, mondhatni elszemvedője volt egy másik „erdélyi házasságnak” (mert dr. Vörös Richárd válási szándéka mögött – mint kiderült – ugyancsak legitimálni óhajtott szerelmi viszony állt).⁴⁶⁹

Néhány évvel később került Kolozsvárra egy másik fővárosi válóper, amelyet Bérczy Béla kerületi rendőrkapitány indított Kuttner Tekla ellen. A férj már 1887. szeptember 23-án református hitre tért, s házassági bontóperet indított, időközben azonban meggondolta a dolgot. November 3-án az unitárius gyülekezetbe lépett át, de a válóperet megint csak több mint egy évvel később tette megint folyamatba. A hezitálás oka minden bizonnyal a feleség ellenállása volt, aki hű maradt a katolikus egyházhoz. A rendőrkapitánynak egyébiránt is jócskán lehetett félnivalója a kontrollálatlan pereskedéstől. A szentszéktől a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez kerülő ügyben két „koronatanújának” egyike, gróf Aichelburg Lászlóné Almásy Robertine 1889. november 11-én közjegyzői okiratba adott vallomása éppen azt róttá fel alperesnek, hogy az a tanú jelenlétében férjét súlyos vádakkal – prostituáltak általi kintartással, s hitelezői kijátszásával – illette. Vagyis, Bérczynek alaposan meg kellett fontolnia peres stratégiáját (nyilván nem véletlenül vitte a válóperet az esztergomi forduló után a távoli Erdélybe, ahová a fővárosi közönség tekintete nem ért el). Ennek része lehetett a grófné tanúként való megnyerése 1889 őszén, aki egyébként korábban, úgy tűnik, a rendőrkapitány ágenseként is közreműködött. Erre, illetőleg – ami a történetből számunkra fontos – ennek hátterére világít rá Kuttner Teklának az alpapi széken jegyzőkönyvezett nyilatkozata: „ezen tanú férjemtől függ;

⁴⁶⁹ A Vörös-Popovics válóper: EUEGYL FT 125/1888. Érdekes, hogy dr. Vörös Richárd még 1874. október 15-én Trautmann József és az elvált Sporn Róza budavári evangélikus templomban rendezett házasságkötésénél mint esküvői tanú szerepelt: MOL ház. akv. Az 1888-as válóper kiváltó oka az volt, hogy Popovics Mária egy eltévedt kondoleáló levélből rájött férje kettős életére. Vörös doktor ugyanis 8 évvel azelőtt egy elvált nővel, Braitzner Emmával alapított „családot” (az asszony a VII. kerület Dohány utca 74. ház I. emeletén bérelt lakásban élt, három közös gyermekükkel együtt). A hosszúra nyúlt pereskedés után, dr. Vörös Richárd és Braitzner Emma 1892. március 19-én, a pesti magyar evangélikus egyházban kelt törvényesen egybe: MOL ház. akv. Braitzner (Breitzner) Emma korábban murgthali Lendl Vilmos lovag vasúti hivatalnoktól vált el: BFL VII. 2. c. 1881. V. 2. A házassági bontóper nyilván a Vörössel való szerelmi viszony eredményezte: a keresztlési anyakönyvbe „özvegyként” bevezetett nő, miközben házassága még fennállt, 1882. március 7-én egy törvénytelen fiúgyermeknek adott életet, akinek keresztszülei dr. Tuschik János orvos és neje kremsi lakosok „helyett dr. Vörös gyakorló orvos által helyben” megjegyzés szerepel a pesti német evangélikus gyülekezet matrikulájában: MOL ker. akv. A házasság tragikusan rövid lett, mivel Braitzner Emma még 1892-ben elhunyt: vö. BFL VII. 152. 185/1892. – A Steden-Ludvik-válóper: EUEGYL FT 26/1886. Steden Ilona 1886. április 14-i újraházasodása: BUE ház. akv. A vőlegény, Xantus János korábban gyakorlatilag választottjával egyidejűleg indított válóperet neje, Doleschall Gabriella ellen: EUEGYL FT 27/1886. A református hitre tért feleség ugyan hamarabb adott be válókeresetet az ekkor még katolikus Xantus ellen, de mire a per Budapesten végigjárta a bírósági fokokat, az időközben unitáriussá lett férj korábban vált el. A fővárosi válóper: BFL VII. 2. c. 1884. V. 112.

mivel maga is férjétől elvált, hogy egy nejétől elválásra bírt férjhez menjen nőül, s mivel nekem a válásra nézve könnyelmű ajánlatokat tett, kénytelen voltam őt érzékenyen megsérteni”. Bérczyné igazat mondott, Almásy Robertine 1889 őszén valóban válófélben volt (1889 májusában külön költözött, illetve augusztus 30-án beadta a válókeresetet), valamint a Kolozsváron tett nyilatkozat időpontjában már el is vált Aichelburg László gróftól, s talán – az időpont ezúttal nem ismert – hozzá is ment Kanyó Lajos ítélőtáblai bírónak. A rendőrkapitánytól való állítólagos függés természete sajnos a per folyamán homályban maradt, így nem lehet tudni, hogy Bérczy valóban nyílt zsaroláshoz folyamodott-e, avagy egyszerűen „kölsönös segítségnyújtásról” volt szó. Ez persze a vizsgált szempontból nem annyira lényeges. Sokkal fontosabb a két válóperes fél közötti kapcsolat pusztá ténye, s emellett – ha igaz – az a mozzanat, hogy a válóper kezdeményező grófné a rendőrkapitány vonakodó nejét meggyőzni igyekezett a válás haszna felől, illetőleg amikor ez nem sikerült, tevőlegesen hozzájárult Bérczy egyoldalú bontóperének sikeréhez.⁴⁷⁰

A felhozott példák nyomán meglehetősen nehéz általános tanulságot levonni. Egyrészt igazán egyetlen esetben sem voltunk képesek hozzáférközni a válóperes felek döntéseit motiváló tapasztalatokhoz. Erre mind a periratok, mind a különböző perenkívüli ügyletek dokumentumai alkalmatlanok. Másrészt viszont a felsorakoztatott példák remélhetőleg megfelelően alátámasztották állításunkat: mégsem lehet pusztán véletlen egybeesésekről beszélni. Abban, hogy a házassági konfliktusok egyre gyakrabban terelődtek bírói útra terelődtek, illetve torkolltak bontóperbe, fontos szerepet játszhatott az a körülmény, hogy az egyik fél már kiismerte magát a jog útvesztőiben, avagy a közvetlen környezetben mások hasonlóképpen jártak el. A lehetőségekhez mérten egyúttal azt is igyekeztünk érzékelteni, mi mindent jelenthetett annak idején a „közvetlen környezet”. Biztos, hogy az egykori kiterjedt, változatos minőségű társadalmi kötelékek csak egy szárnalmas töredékére sikerült rávilágítanunk, s hogy a házaspárok kapcsolatrendszerének felderítése a maga teljességében hiábavaló vállalkozás. Ezért próbáltunk apellálni a források által hagyott légüres tér betöltésénél az

⁴⁷⁰ A Bérczy-Kuttner-válóper: EUEGyLt FT 4/1892. A korábbi beszűntetett válóperre a feleség kolozsvári vallomásai utalnak. A férj református betérése: BKRE bet. akv. Az unitárius konverzió: BUE bet. akv. Kuttner Tekla az unitárius bíróságon azt is előadta, miszerint férjét hitelezői szorongatták. Ez alátámasztható Szabó János pesti háztulajdonos és neje Bérczyvel szembeni követelése kapcsán: BFL VII. 200. 849-850/1885. Szabókék nyilvánvalóan zsarolták a kapitányt, s hamarosan nyilatkozatba adták, hogy mi állt a kölsönügylet háttérében: eszerint Bérczy megígérte volna, hogy „vizontszívességből” az ellenünk folyamatba volt fenytő ügyben javunkra - mint kapitány - befolyását érvényesíteni fogja.” BFL VII. 200. 960/1885. (Bérczyné később egyébként, a házassági bíróság előtt, általánosságban azt vallotta, hogy férje fivére segítségével játszotta ki hitelezőit.) Érdekes a Bérczy-család históriája is. A kapitány fivére az a Bérczy Dávid könyvvívó volt, aki 1883. július 15-én a Pesti Izraelita Hitközség tagjaként esküdött meg egy elvált asszonnyal, Wald Bertával: MOL ház. akv. Wald Berta korábban Weisz Lipót pesti kereskedőtől vált el: BFL VII. 2. c. 1878. V. 53. A rendőrkapitány eszerint legkésőbb a Kuttner Teklával 1881. augusztus 19-én kötött házasság előtt kikeresztelkedett (apjuk a matrikulák szerint Steiner Salamon magánzó volt, így a névváltoztatást már ők, valószínűleg együttesen eszközölték). A fivér később Bérczy D. Sándor kereskedő néven fordul elő, többször is, mint fivére adósa: BFL VII. 173. 2475/1890., 144/1893., 219-221/1897. Bérczy Béla az 1892. január 16-án kimondott egyoldalú válás után, 1892. szeptember 11-én, a Kálvin téri református templomban (!) a Freund Móricától elvált Rössler Bertát vette nőül: MOL ház. akv. Házassági szerződésük másnap: BFL VII. 173. 2287/1892. Tőle később szintén elvált: BFL VII. 2. c. 1904. V. 306. – Az Almásy-Aichelburg-válóper: BFL VII. 2. c. 1889. V. 100. Almásy Robertine, mint szegedi lakos, Kanyó Lajos ítélőtáblai bírónak nejeként fordul elő egy vagyoni perben: BFL VII. 2. c. 1902. I. 1080. Egy dr. Reiszig Ede által publikált családfa (Az Almásy-család nemesi ága) szerint, Kanyóval még 1890-ben esküdtek meg: http://www.jmvt.hu/ekonyvtar/LL1916_a.pdf – Az Aichelburg-család a válások tekintetében többszörösen „terheltek” számított. Aichelburg László gróf bátyja, Ferenc 1861. április 2-án, miután katolikus hitről reformátusra tért, az elvált Szabó Johannával kötött házasságot: WEP HB ház. akv. László 1878-ban követte fivére példáját, s Schlechter Leopoldinától vált el: BFL VII. 2. c. 1878. V. 5. (Ez egyébként már második házassága volt, mert első neje, dunaszekcsői Bésán Emilia meghalt.) Ezt követően vette el, két héttel a jogerőre, 1878. április 24-én, a Kálvin téren Almásy Robertine-t: MOL ház. akv. Rokonzásáról volt szó, mert a menyasszony anyja, Döry Paulina, nagynénje volt a gróf anyjának, Döry Jusztiának. Aichelburg Ferenc házassága szintén nem sikerült, s 1887-ben unitárius vallásra térve, Kolozsváron bontatta fel az őt Szabó Johannával összefűző köteléket: EUEGyLt FT 8/1887. 1887. március 31-én waldthurmi Lang Máriát vette el: BUE ház. akv. László gróf és Almásy Robertine fia, Lajos később szintén elvált Lippe Emiliától. Válási szerződés: BFL VII. 216. 213/1924. Nem tudjuk rekonstruálni a rokoni kapcsolatot a szintén Magyarországon elvált gróf Aichelburgné Maria Josefa Anna von Füzesséry esetében, aki 1895. május 28-án, a bécsi evangélikus egyházban kötött új házasságot Gustav Heinrich Zdobinsky üzletvezetővel: WEP AB ház. akv.

„intuáció” erejére, miközben történészként továbbra is reménykedünk, hogy a jövőben még számos homályban maradt mozzanat fog megvilágosodni.

Az élet színpadán

A válások elterjedésének magyarázatánál újabb szempontként már felmerült a a 19. század folyamán megsokasodó különböző kulturális termékek (regények, színdarabok, filmek), illetőleg az azokat közvetítő eszközök, médiumok (könyvek, sajtó, színház, mozi, majd később a rádió) hatása. A házaselet tapasztalatainak sajátos megfogalmazása és kommunikálása, a kommunikáció felgyorsulása és kiszélesedése valószínűleg ugyancsak hozzájárult a rossz házasságok egyre nehezebb elfogadásához, a házastársak túrésküszöbének alacsonyabbra helyeződéséhez, s közvetve a változatos összefüggésben felbukkanó válás mint lehetséges megoldási mód népszerűségének növekedéséhez. Az óvatos megfogalmazás indokolt, hiszen pontosan nem tudjuk, hogy – és most megint a tapasztalatokhoz való hozzáférés alapvető nehézségébe ütközünk – az egyre nagyobb számban és arányban válópert indító házaselek mit olvastak, mit láttak (olvastak-e rendszeresen, tudtak-e egyáltalán olvasni, jártak-e színházba, moziba), és főként, hogy az olvasottak-látottak mennyiben befolyásolták saját konfliktusaik kezelését.⁴⁷¹ Egy egészen speciális esetben azonban, amelyet legvégül szemügyre venni szándékozunk, a kérdés megfordítható: azoknak, akik masszívan érintettek voltak, vagyis kétségbevonhatatlanul mindennapos jelleggel, intenzíven fogyasztották a szóban forgó kulturális termékeket, különbözött-e a házaselet viselkedése, gyakrabban folyamodtak-e a válás jogintézményéhez.

Egy viszonylag kicsiny, jól körülhatárolható szakmát, a színészetet, s közelebbről a színész házaselet viselkedését fogjuk a felvetett szempontból megvizsgálni. Igazán különleges esettel állunk szemben, amikor a „kulturális médium” és a fogyasztó kivételesen nem választható el egymástól. Nem férhet hozzá kétség ugyanis, hogy azok a színdarabok, szerepek, amelyeket a színészek a publikum felé tolmácsoltak, hivatásszerűen eljátszottak, önmagukat is megérintették. Persze itt bátran tovább mehetünk, hiszen a szerepeket – eltérően más befogadótól, azaz a passzívan figyelő közönségtől – nem egyszerűen eljátszani, de minél mélyebben átélni, interiorizálni kellett. Emellett az is lényeges körülmény, hogy pályája során egyetlen színész sem kerülhette el, hogy olyan darabokban játsszon, amelyek a házaselet örök kérdéseit feszegették. Márpedig – amint azt a közvetített tartalmakra irányuló kutatások is hangsúlyozzák – a közkezen forgó korabeli regények, novellák, illetőleg a korban játszott, divatos darabok a házaselet sajátos oldalát dramatizálták: mindenkor a potenciális konfliktusokat (szerelem *contra* érdekházaselet, vágyak és kötelességek, házaseletgátolás) állították a középpontba, felkorbácsolva az ezek által keltett művi vagy kelthető valóságos (színpadi és nézőtéri) érzelmeket.⁴⁷² Aligha szükséges bizonygatni az effajta scenáriók, a konkrét színpadi függetlenül, erősen megosztó, s a közvetített magatartási minták extrém jellegét. Végül soron tehát kézenfekvőnek tűnik egyrészt, hogy a színre vitt fikció és a valóság, az átélt szerep és a mindennapos viselkedés a színész házaseletében még inkább összeérhetett, mint az egyszerű nézők esetében; másrészt feltételezhetjük, hogy mindez a színészházaselet viszállyainak, a közvetlen környezethez képest, nagyobb gyakoriságában, a „deviáns” viselkedés (házaseleten kívüli szerelmi viszonyok, vadházaselet, illegitim születések) elterjedtségében, ezzel együtt pedig a válások magasabb arányában fejeződött ki.⁴⁷³

⁴⁷¹ LEYDECKER-WHITE, 2007. Magyar vonatkozásban Mátay Mónika, a 19. századi debreceni nyilvánosság részeként, a házaselet viszontagságait ábrázoló korabeli színdarabokat vizsgálja: MÁTAY, 2006: 190-199. Megjegyzendő, hogy mindeddig legfeljebb a különféle kulturális termékek tartalmi elemzésére került sor, illetőleg, néhány utalást leszámítva, nem történt kísérlet hatástörténet kidolgozására, amely pedig a vizsgált szempontból kulcsfontosságú lenne.

⁴⁷² Egészen nyilvánvaló példaként: a Nemzeti Színház ünnepelt színésznője, Láncty Ilka az 1880-as évek derekán Victorien Sardou és Émile de Najac „Váljunk el!” c. darabjának hőnőjét, Cyprienne-t alakította. Ennek első nyoma az 1887. március 1-i nemzeti színházi színlap: OSZMI Színlaptár 494/a/1. Maga 1885-től különváltan élt férjétől, Hoffmann Károly gazdatisztól, majd 1888. március 27-én válókeresetet adott be, amelynek nyomán 1890. szeptember 17-én kiszabadult a házaselet kötelékéből: BFL VII. 2. c. 1889. V. 42.

⁴⁷³ Ennek kapcsán érdemes idézni a színész Feleky Miklós 1853. április 19-én benyújtott válókeresetének egy részletét: „Színési pályám viszontagságai közt, hol annyi a csillogó látszat, s oly ritka a valódi szívöröm, érezve egy fájdalmas ürt

Korábban már kimutattuk, hogy a 20. század elején, az egyes fővárosi foglalkozási csoportok közül, a színészeket is magában foglaló „egyéb közszolgálati ágakban” alkalmazottak válási gyakorisága kiugróan magasnak számított (vö. II.19. diagrammal és a kapcsolódó kommentárral). E rendkívül vegyes – a színészek mellett más előadóművészeket, festőket, zeneszerzőket, írókat, újságírókat, egyéb szabadfoglalkozású értelmiségieket felvonultató – kategórián belül, 1850-1910 között 148 színészt (valamint színi direktort, rendezőt, színházi kardinokot, énekest, karmestert) sikerült kigyűjteni, amit nevesítve az *V.50. táblázat* foglal össze. A színészházasságok gyakorisága miatt ez valamivel kevesebb, összesen 115 válóper ad ki. Ebből 1896 előttre 57 fő és 43 válóper, 1895 után 91 fő 72 válóper esik, ami a házassági törvény bevezetését megelőzően éves átlagban egy, azt követően pedig négy-öt processzust jelent, de számításba kellene venni a fel nem lelt, vagy az iratanyag hiányossága miatt ismeretlen válópereket is. Végeredményében, figyelembe véve a szakma méreteit, kétségtelenül nagyon magas rátát állapíthatnánk meg.⁴⁷⁴ Emellett egyébként még mintegy tucatnyi budapesti színházi alkalmazottról (hivatalnok, díszletes, gépész, pénztáros, ruhatáros, segédmunkás) tudunk, akik hajdan szintén válóperbe keveredtek. A kört természetesen tovább szélesíthetnénk színházi intendánsokkal, színpadi szerzőkkel, színikritikusokkal (újságírókkal), avagy olyan válóperes szereplőkkel, akik a bontó ítélet nyomán színészekkel kötöttek új házasságot. Eredményeinket és benyomásainkat megerősíti egy további vizsgálat is. A jelenségre szintén felfigyelő történész, Kiss Csilla színésznői életpályákra koncentráló disszertációjában, eltérő források alapján azt állapította meg, hogy a (fővárosi színházakban játszó) színésznők házasságai közül nagyjából minden ötödik válással végződött.⁴⁷⁵

Az eddig más összefüggésben felhozott, véletlenszerű példák ugyancsak a budapesti „teátralisták” aktivitását sejtetik e téren. Feleky Miklós és Szabó (Szákfy) Amália, Gócs (Gotsch) Engelbert és Majláth Zsuzsanna az elsők között szerepeltek, akik a hitelvi és jogi akadályokon túllépve keresztülvitték válási szándékukat. Beöthy Zsolt író és Rákosi Szidi, a Népszínház színésznőjének említett bontópere az 1870-es évek végén már más jogi környezetben, de még mindig a válások korai időszakában zajlott. Györgyi Kálmánné Kriszt Laura válásának egyik oka bizonyíthatóan az volt, hogy az építész felesége színésznői pályára lépett. A színházi élethez többé-kevésbé kapcsolódott továbbá a színdarabokat is jegyző báró Jósika Miklós, valamint Bajza Lenke; utóbbi férje, Beniczky Ferenc 1888-1891 között a Nemzeti Színház kormánybiztos-intendánsa volt (hasonlóan a több újrarázasodásnál tanúskodó Podmaniczky Frigyes báróhoz).

Sokkal nehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy vajon közelebről miként hozható kapcsolatba a színház sajátos miliője és a kiugró válási gyakoriság. Ennek egyik fő oka, hogy erről a különös világról még mindig nagyon keveset tudunk: a színész-emlékiratokban, illetőleg a korabeli sajtóban felbukkanó különféle anekdoták, pletykák, legendák továbbörökítését – és persze az említett

keblemben, melyet sem a színpad műzsája, sem a közönség méltányoló tetszése betölteni nem képes: a kölcsönös gyöngédség, ragaszkodás és szerelem kötelékeivel egy lényt óhajték keblemhez fűzni, kinek elmondhassa olykori fájalmát az ember, midőn szerepében nevetni kénytelen a színész, s kinek boldogságát elrebeghesse a szeretett férj, habár a színpadon sírnia kelle is [...]” BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 10. A beszélő pozíciója, a házasság nyilvánvaló kudarca, értelmezhető az elképzelés illuzórikus jellegének beismeréseként is. A színész lét különösségét tematizáló szöveg persze erősen közhelyes, és valószínűleg inkább ügyvédi konstrukció, semmint szívből jövő vallomás.

⁴⁷⁴ A fővárosi színészek száma a 19. század derekán egy-kétszáz, a 20. század elején legfeljebb félezer főre rúghatott. A korszakban a különböző 19. századi népszámlálások foglalkozási statisztikáiban a következő adatok találhatóak: 1870-ben 102 színész (férfi): BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 97. 1881-ben 125 férfi és 109 nő: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(III): 16. 1891-ben 170 férfi és 215 nő: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(III.): 45. (táblázatok) 1901-ben keresőként 105 férfi és 104 nő, eltartottként 69 férfi és 155 nő (összesen tehát: 174 férfi és 259 nő) szerepel: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1901(II.): 109. (táblázatok) Itt nem térünk ki a kategorizálás nyilvánvaló, részben a közölt eredmények következtelenségeinél is tetten érhető, nehézségeire. A családi állapotra vonatkozóan sajnos nincs külön kimutatás.

⁴⁷⁵ Pontosan: a számba vett 239 színésznőből 51 vált el, 59 alkalommal. Korszakonként: 1837 előtt 60 személyből 8, 9 alkalommal; 1837-1849 között 20 főből 3, 4 alkalommal; 1850-1879 között 45 főből 13, 15 alkalommal; 1880-1899 között 42 személyből 14, 16 alkalommal; 1900 után 36 főből 13, 15 alkalommal. A színésznői válásokról általában: KISS CS., 2007a: 101-109. Táblázatosan az 5. mellékletben: uo. 206-210. Kiss táblázatát összehasonlítva az *V.50. táblázattal*, ismételtlen hangsúlyozhatjuk ismereteink hiányait. – A szerző a disszertáció rövid, publikált változatában már csak 91 házasságos színésznőt vizsgál, de a ráta gyakorlatilag egyező (20 elvált személy szerepel): KISS CS., 2007b: 101.

úttörő jelentőségű doktori disszertációt – leszámítva, mindmáig nem született társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő magyar színháztörténet. Ennek egyik központi kérdése minden bizonnyal az lehetne, hogyan vált a 19. század folyamán a rendi társadalom peremére szorult, mondhatni azon kívül rekedt, foglalkozás olyan hivatássá, amelynek presztízsét nem pusztán a felismert kulturális szerep, hanem elsősorban a nemzeti identitás konstruálásában való közreműködés biztosította. A professzionalizációval együtt, természetesen a színész céh tagjainak egzisztenciális lehetőségei is alapvető változáson mentek keresztül: a megállapodás, a nagyvárosokban emelt, reprezentatív épületekben helyet kapó színtársulatok, az állami és kommunális támogatások, a gázsik általában vett emelkedése és kiszámíthatóbbá válása, a színészképzés intézményesülése, a kiöregedett színészekről való szervezett gondoskodás alaposan átalakította a pályafutások feltételrendszerét.

Nézőpontunkból persze inkább az ezzel összefüggeni látszó, ugyanakkor nagyonis ellentmondásos folyamat pontosabb felvázolása lenne érdekes, amely a színészek „magánéletét”, házasság (és házasságon kívüli) magatartását illette. A céh korai zártsága, és ezzel együtt a céhen belüli házasságok aránya a 19. század során mindenképpen csökkent (ez egyébként valamennyire az V.50. táblázatban szereplő válóperek alapján is kivehető). Ekként a színpadra lépő férfiak és nők mind gyakrabban mellőzték pályatársaikat, s inkább „kivülállót”, lehetőség szerint vagyonos rajongót választottak társul, esetleg karrierjüket is feladva vagy félbeszakítva. Valószínűleg, bár nem tudjuk biztosan, egyáltalán a házasság intézménye is nagyobb súlyra tehetett szert e közegekben. Ugyanakkor a korai időszakot jellemző szexuális szabadosság, úgy tűnik, a belterjesség oldódásával is megmaradt, s továbbra is megszokottnak számított a házasságon kívüli nemi kapcsolat, nem ritkán a partnerek változtatásával (jellemzően a pályatársak vagy a közönség köréből), a „vadházasság”, s nyomában a törvénytelen születések magas aránya.⁴⁷⁶

Két konkrét példa talán megfoghatóbbá teheti azt a közeget, amelyre az imént céloztunk. Abban a válóperben, amelyet Jankovits Dénes (Dionisije Jankovič) miniszteri, majd ítélőtáblai hivatalnok indított 1870. április 8-án, a budai ortodox püspöki székeszékén színész felesége, az eredetileg katolikus Csercsér (Somlyói) Ida ellen, a színészet számos efféle vonatkozása került szóba. A becsatolt nyilatkozatok és a kivett tanúvallomások bizonyították, hogy az átmenetileg egyébként ugyancsak színésznek állt Jankovitsot még 1866-ban, Lugoson otthagató nő az eltelt négy év alatt, különböző színtársulatoknál több kollégájával élt együtt. A válóperben jobbra csupán az utolsó egy-két év került „dokumentálásra”. Pásztory János magyar színész Budán, 1870. január 2-án kelt, a válókereset mellékleteként becsatolt bizonyítványában igazolta, hogy a „nevezett nő – ismeretlen időszakban – 5-6 hónapot Berényi Gyulával mint férj és feleség élt, és ez utóbbinak nevét is viselte.” (E viszonyról hasonló értelemben nyilatkozott Várnay FABIÁN színész és neje is.) Kovács István színész Budán, január 5-én írásba adta, miszerint az asszony „1869-ik év elején, Nagykállóban Nyiri György színtársulatánál Székely Farkas színésszel a legközelebbi viszonyban élt, és vele egy szobában lakott”. Mezei Jani magyar daltársulati igazgató – Cegléden, 1870. január 10-én tett nyilatkozatában – saját magára vonatkozóan elismerte, miszerint Jankovitsnéval „1869. június 13-tól egész december 24-ig mind bal házasságban, azaz egy fedél, egy asztal és ágyban, mint férj és nő éltem.” Az utolsó érintett, Márton Béla ceglédi városi hivatalnok január 9-én kertelés nélkül kijelentette: „Csercsér Ida Gabriella úrhölgy, mint jelenleg Kőszeg Endre igazgatása alatti színtársulattal működő színésznővel helyben, [folyó] 1870. évi január 1-től e mai, alólírott napig mint férj minden tekintetben együtt éltem, s azonkívül néhány nap múlva nevemet fogja viselni. S bár oltár előtt esküdött nőm – miután még Jankovits Dénes úrhoz, férjéhez kötve van – nem leend addig, míg e fentebb említett kötés törvényesen felbontva nem leend: nevemet viselendi, a világ előtt nőm leend, s én mint eddig is, élni fogok egy törvényes férj minden jogaival, közös megegyezésünk folytán.” A nő maga egy pillanatig sem tagadta a házasságtörő viszonyok folytatását, habár a keresetre reflektáló, 1871. február 22-én beadott elleniratában, amelyet provokatív módon „Jankovitsné Ida szül. Csercsér, jelenleg Márton Béláné”-ként jegyzett, ekként védekezett: „Tagadom azonban, hogy azon idő [férje elhagyása – N.S.] óta (mintegy kézről-kézre járva) erkölcstelen életet éltem volna, mert ha éltem is a kereset mellékleteiben nevezett színészekkel, azt

⁴⁷⁶ KISS CS., 2007a: 109-112., ill. KISS CS., 2007b: 101-102.

csak azért tevém, hogy így kikerülhessem a közönség különféle nemű csábításait, és megmentsem magam a végsülyedéstől. A színészetnél ha azt a nő nem teszi, úgy vége nem csak színészi, de életpályájának is. Ha pedig színész férjem nevét viselém, és viselem, ez másképpen e pályán nem megy.⁴⁷⁷

A még a vándorszínészek viszontagságos életét folytató Csercser Idával szemben, a Nemzeti Színház egyik első igazi sztárjává lépett elő Jászai (Krippel) Mária (Mari), aki viszont, hosszú pályafutása során mindvégig éppoly kevéssé volt tekintettel a „társadalmi konvenciókra”, mint kolléganője. Kassai (Kossitzky) Vidor színésszel 1869. április 5-én kötött házassága három év múlva *de facto* máris felbomlott, amikor Kolozsvárt elhagyva a Nemzeti Színházhoz szerződött. A házasság együttélés előtt, alatt, és után is számtalan szerelmi viszonyt folytatott, amelyből számosra – a grafomán színésznő levelezésének fennmaradása nyomán – fény deríthető. A válóper lehetősége időközben többször is felmerült, amikor egyszer a férj, másszor a feleség újabb kapcsolata a házasság szándékáig jutott (a sors különös fintora, hogy végül egyikük sem házasodott meg második alkalommal). Amint Jászai 1874. április 7-én kelt, Kassai Vidorhoz intézett leveléből kihámozható, a férfi egy rozsnyói hajadonnal, Pretori Fannival szőtt házassági terve nyomán a válás megkönnyítésére kérte nejét. A válóperből ekkor azonban még semmi sem lett, talán mert a római katolikus férj nem barátkozott meg az áttérés – ennek szükségére Jászai külön felhívta figyelmét – gondolatával. A következő (ismert) alkalommal, 1878. október 9-én a színésznő kérte meg Kassait:

„Édes jó Vidor! Már egyszer megigazítottad az életemet! Az Isten áldjon meg, igazítsd helyre még egyszer, csak te teheted. Kezdesd meg Te a válópört, bízz meg egy ügyvédet itt, és légy fölpörös, a többi az én terhem. [...] Te jó vagy, és ismersz engem, tudod, én szeretet nélkül nem élhetek, de most már tisztesség nélkül se. Az a férfi sem akar másként, akit szeretek. Leendő, bár igen szerény állása is megköveteli a külső tisztességet. Nyugalmam tőled függ, Vidor. Add meg, és én örökre tisztelettel és hálával fogok rád emlékezni. Október 9. Mari. [Más tintával:] Kérek feleletet.”

A szándék komolyságára utal, hogy a szintén katolikus Jászai az év december 19-én evangélikus felekezetre tért. A házassági bontóper azonban csak három év múlva, valamikor 1881 folyamán, indult meg a Budapesti Királyi Törvényszéken, s a válást 1882. május 9-én mondták ki. A színésznő ekkor már Feszty Árpád festőművésszel folytatott szerelmi viszonyt, aki nyilván nem azonosítható az 1878-as komolyra fordult affér ismeretlen szereplőjével.⁴⁷⁸

A „deviáns” házasság- és szexuális élet, nyomában pedig a kiemelkedő válási ráta természetesen nem egyetlen okra vezethető vissza. A kereső tevékenység folytatása, illetve a feleség-, és főként az anya-szerep párhuzamos felvállalása eleve feszültségeket hordozott magában. A korabeli polgári normáktól élesen elütött a házasság nők fizetett munkaviszonyának fenntartása, kiváltképp ha azok egyben már családanyák is voltak. Jellemzőnek tartható Jászai Mari fogadkozása, aki az 1870-es évek elején máris válságba jutott házasságát azzal próbálta menteni, hogy megígérte férjének: felhagy pályájával. „Azután pedig a tied leszek, leszek a te gondviselőd. Varrok, főzök, mosok neked, és vidám leszek, ha mosolyogsz rám, ha meggyógyulok, és piros, gömbölyű asszony leszek, akkor aztán fogok én annyit dolgozni, hogy megérem a tartást.”⁴⁷⁹ Két évtizeddel később Györgyi Kálmán és neje válóperhez vezető konfliktusának egyik fő motívuma az volt, hogy a háromgyermekes anya a színésznői karrier mellett döntött. Válási szerződésükben éppenséggel Kriszt Laura „változatosságteljes” életmódjára hivatkozva

⁴⁷⁷ A válóperes iratok sértetlenül fennmaradtak: BSZOEL BP Jankovits-Csercser (1871. K 47.)

⁴⁷⁸ A színésznő szerelmi életét röviden összefoglalja: KISS CS., 2007b: 102. A házassága első éveiben, 1871-1872-ben, Kolozsváron Herman Ottóval folytatott viszony kapcsán fennmaradt leveleket közli: SZABADFALVI, 1979. Életének későbbi szakaszára vonatkozóan a színésznő megőrződött levelezése tájékoztat: OSZK Kézirattár. Leveléstár. A válóperes tervekhez vonatkozó hivatkozott levelek ugyanitt, Jászai-Kassai-levelezés 73. és 80. szám alatt. Jászai betérésére: PEEDEm bet. akv. Miután a megindított válóperben elsőfokon 1881. december 13-án született ítélet nem maradt fenn, a kereset beadásának időpontja sem állapítható meg. A válóper mindenestre 1881-es irattári számon szerepel: BFL VII. 2. c. 1881. V. 76. Kassai ismeretlen helyen és időben tért református vallásra, de nem valószínű, hogy az áttérés késleltetésével megnehezítette volna neje dolgát (előzetes szentszéki pernek mindenestre nincs nyoma).

⁴⁷⁹ Jászai Mari datálatlan (1870-es évek elejére tehető) levele Kassai Vidorhoz: OSZK Kézirattár. Leveléstár. Jászai-Kassai-levelezés 21. Hasonló értelmű a 20. számú levél is.

egyeztek meg fiúknak és két leányuknak az apánál való elhelyezésében.⁴⁸⁰ Hasonló ok sejtethő Berthán Gyula nyitrai gyógyszerész válása mögött, akinek felesége, Fabianek Berta kolozsvári színésznő, noha felperesként lépett fel, még a Budapesti Királyi Törvényszék előtti megjelenésre sem tudott időt szakítani, mondván: „életfenntartásomra az énekesnői pályát választottam, erre Párizsban kiképeztetést nyerek, és tanulmányaimat, melyeket ott folytatok, legnagyobb anyagi kár nélkül félbe nem szakíthatom, és itt Budapesten annyi ideig sem időzhetek, amennyit a békéltetési kísérletek igénybe vesznek”.⁴⁸¹

A kiemelkedő válási gyakoriság magyarázatánál mégsem vonatkozathatunk el a sajátos színházi „szubkultúrától”, amelyben a színész házasságok működtek, illetve felbomlottak. A színházakat, színtársulatokat, amelyekben a gyengébbik nem tagjai nagyjából hasonló arányban kerültek alkalmazásra, mindig is a szexualitás különös légköre lengte körül, ami a színésznők gátlástalan szexuális kizsákmányolásától, kvázi prostituálásától, a nyitott párkapcsolatokig, illetőleg a színigazgatókkal, mecénásokkal létesített szerelmi viszonyok karrierépítéshez való tudatos felhasználásáig terjedően nyilvánulhatott meg. Jászai Mari emlékirataiban maliciózan beszéli el idős színházi intendáns pártfogója, aki előzőleg a fél kontinensen körbeutaztatta gyermekleány szeretőjét (ekkor mindössze 16 éves volt), valamint apja fizikai erőszakba torkolló igyekezetét, hogy rábeszéljék a házasságkötésre.⁴⁸² Csercser Ida válóperre kapcsán is láthattuk, hogy a szexuális szabadosság a színésznői identitás részévé válhatott.⁴⁸³

A színésznői szerep ugyanakkor ritka lehetőséget adott a nemek közötti egyenlőség rendhagyó eljátszására. Csercser Ida vagy Jászai Mari, a jelzett kényszerek ellenére, maga választotta partnereit, s házastársát. Utóbbiról, az ászári ácsmester korán árvasorba került leányáról, azt is tudjuk, hogy – legalábbis ahogy később, visszaemlékezéseiben racionalizálta testi vágyai kiélését – mindig olyan férfiakat szeretett, akikről tanulhatott.⁴⁸⁴ A szabad szerelem akár – mint a színre vitt, korabeli divatos darabokban – a társadalmi különbségeket is elmoshatta. A tizenkét esztendő és három gyermek után házasságából kilépő (férjétől, gróf Batthyány Artúrtól különvált) orosz származású arisztokrata, gróf Apraxin Júlia az 1860-as évek elején a budai Népszínházban maga is színpadra lépett, illetőleg, mecénásként saját színdarabjait adatta elő, miközben a színház igazgató színészeivel, Molnár Györggyel szőtt kapcsolatát ország-világ előtt felvállalta. A színház és a színpad, amellyel egyébként még sokáig (Buda után Párizsban is) próbálkozott, persze nem elsősorban viszonya okán lehetett vonzó számára, hanem azért, mert színésznőként és az egyes szerepekben szabadon kiélhette extravaganciáját.⁴⁸⁵

Ezzel együtt felvethető, hogy – az eddig hozott példák is ezt erősítik – elsősorban a nemek közötti szokatlan (a korban aszimmetriának számító) szimmetria, közelebről a színésznők

⁴⁸⁰ A korábban már hivatkozott válási szerződés: BFL VII. 168. 608/1890.

⁴⁸¹ Fabianek Berta 1893. július 27-én tett nyilatkozata: BFL VII. 185. 1911/1893. Ebben az esetben azonban nem tudható, hogy a nő pályaválasztása oka vagy következménye volt-e a házasság konfliktusnak. A válóperes ítélet ugyan a kolozsvári Nemzeti Színház tagjaként jelöli meg foglalkozását, ami arra utal, hogy a válókereset beadásakor már színésznőként dolgozott, de ugyanabból az is kiderül, hogy a pár 1887. december 3. óta különváltan élt: BFL VII. 2. c. 1892. V. 197. Ezúttal is jelezzük, hogy a nő anyja, (özvegy Fabianek Nándorné) Bruszkó Irma annak idején szintén elvált második férjétől, Lakner János fővárosi hivatalnoktól. A válóper: BFL VII. 2. c. 1879. V. 104.

⁴⁸² JÁSZAI, 1926: 28-31.

⁴⁸³ A színésznők „magánéletéről” Kiss Csilla disszertációja ad használható összefoglalót. Ugyanő a színésznők gyakori válásainak egyik okát a társadalmi mobilitás vágyában, illetve lehetőségében látja: KISS CS., 2007a: 107-109.

⁴⁸⁴ „Csak azt szerettem, akitől tanulhattam valamit.” JÁSZAI, 1926: 44.

⁴⁸⁵ A grófnőt „arszlánoként”, „nődandyként” prezentálja: MÁTAY, 2010. Apraxin Júlia 1861. augusztus 13-án kötött válási szerződést gróf Batthyány Artúrral, amelyet a szombathelyi püspöki szentszék jóváhagyott. (Az orosz származású grófnő szülei egyébként előzőleg ugyancsak elváltak, s anyja gróf Eszterházy Józsefhez ment feleségül.) A házasságot csak később, 1876-ban bontatta fel egyoldalúan az ekkor már Madridban élő, unitárius hitre tért feleség: EUEGyLt FT 21/1876. A betérés 1876. március 27-én történt: BUE bet. akv. 1876. május 26-án új házasságot kötött a katolikus Lorenzo Rubio-Guillen y Benitez spanyol lovassági parancsnokkal, amit a kolozsvári unitárius egyház is anyakönyvezett: DJCAN ház. akv. Apraxin Júlia 1891-ben az első spanyol szabadkőművesnő lett: <http://www.gloff.org/internet/sp/histd.htm>

(viszonylagos) egzisztenciális függetlensége állt a gyakori válások háttérében.⁴⁸⁶ A nők válóperes aktivitása azonban, az V.50. táblázat alapján, korántsem tűnik kirívónak. Az ismert színész pereskedők között mindkét nem egyező súllyal képviseltette magát (75 férfi, 73 nő). Már bizonytalanabb a tényleges kezdeményező szerep konstatálása, de a perindítás jellemzői, valamint az áttérések, és az újrarahasodások időzítésének vizsgálata hasonló eredménnyel szolgál (az általunk összesen 66 kezdeményezőnek talált színész pereskedő közül 36 férfi, és 30 nő volt).⁴⁸⁷ Egyelőre semmi okunk nincs tehát arra, hogy a színésznők válási gyakoriságát, férfi kollégáikéhoz mérten különlegesnek ítéljük.

Végezetül érdemes – bár talán szükségtelen – hangsúlyozni, hogy a „színészválások” jelentősége a válás propagálásában biztosan túlmutatott e szűk körön. A társadalmi nyilvánosság átalakulásába ágyazódóan, a sztárkultusz megjelenésével a színházi publikum és a színházi világ iránt érdeklődő (egyre szélesedő) nagyközönség számára kedvencei privát élete is mindinkább érdeklődésre tarthatott számot, amit az sajtóközlemények, pikáns híradások, öltözői pletykák formájában fogyasztott. Így a művészek és művésznők magánéleti botrányai, válásai valószínűleg számos rajongó számára adhattak mintát a házas magatartást és a konfliktusmegoldást illetően. A hatás persze annyiban kölcsönös lehetett, amennyiben idővel előbbieik jogi viselkedése is konformizálódni látszott. A „színészválások” kétségtelenül – amint az V.50. táblázat világossá teszi – követték az általános trendet, és szintén a 19. század vége táján szaporodtak meg jobban, miközben a század derekán még ugyancsak kivételszámba mentek. Abban, hogy a színészek is egyre gyakrabban alkalmaztak legális eszközt (tradicionálisan „zűrös”) magánéletük rendezésére, valószínűleg a közönség felé való megfelelési kényszer is közrejátszott, bármennyire is elnézően, a közönségestől eltérő mércét alkalmazva tekintett utóbbi a maga hőseire és hősnőire.

⁴⁸⁶ Ezt emeli ki, a társadalmi konvenciók felrúgásának szabadsága, s a társadalmi mobilitás vágya és lehetősége mellett, Kiss Csilla: KISS CS., 2007a: 107-109. – A színésznő függetlenségét ekként formulázza Jászai Mari: „A színésznő nem csal és hazudik annyit, mint a polgárasszony, mert nem kénytelen vele. Megkeresi a pénzét, nem függ a férjétől és így nem hazudik neki: ha nagyon kényelmetlen neki, hát kidobhatja, hisz a botrány nem árt neki.” JÁSZAI, 1926: 66.

⁴⁸⁷ Habár feltűnő, hogy 1896 előtt éppen fordított a helyzet, amennyiben a 24 aktívnek vélt fél közül ekkor csak 9 férfit és 15 nőt találunk; az arány 1895 után fordul meg (27 férfi mellett csak 15 nő). Vö. V.50. táblázattal.

KÖVETKEZTETÉSEK

A budapesti (pest-budai) válások vonatkozásában nem láthatunk tisztán a tekintetben, hogy a jelenség lassú, illetve gyorsuló ütemben a 19-20. század fordulójára tehető elterjedése mögött valóban a fővárosi házasságok törékenyebbé, a házasságok gyakoriabbá válása áll-e. Leszámítva a házasságbomlások mérését illető áthághatatlan nehézségeket, úgy véljük, hogy a vizsgált korszakban a házasság felbontása még a konfliktusmegoldás kivételes, illetve viszonylag ritka eszközének számított, amelynek használói sok tekintetben különbözhetnek azoktól, akik egyszerűen „szétmentek” vagy elhagyták hitvesüket. Így kétséges, hogy a válóperes felek csoportjának, s a perek mögött álló konfliktusok sajátosságai alapján választ adhatunk-e arra az általánosabb kérdésre: törékenyebbé váltak-e a korabeli budapesti házasságok, s ha igen, miért.

A nagyvárosi környezet, illetve a 19. század második felében zajló rohamléptékű városiasodás mindenestre biztosan hozzájárult ahhoz, hogy a 20. század elejére a válások fővárosi gyakorisága regionális összehasonlításban kiugróvá, országosan pedig magassá, ha nem is a legmagasabbá váljon. A jelenség jogi meghatározottságára utal azonban, hogy az 1896 előtt fennálló felekezeti rendszer keretei között a katolikus többségű Budapesten nem valószínűsíthető kiugró válási ráta (habár a fentihez fogható aktivitás gyanítható a szentszéki ágytól-asztaltól való elválástások terén). A változás alapvetően a házassági törvény bevezetéséhez köthető, amely a katolikus házaspárok számára is megnyitotta, az áttérés kényszere nélkül, a jogi lehetőséget.

Ez utóbbi mozzanat kapcsán tanulságosak lehetnek a házassági konfliktusok kihordásának alapvető kulturális különbségei, amit a válás használata terén a különböző felekezetekhez tartozó házaspárok viselkedése vonatkozásában mutattunk ki, főként 1896 előtt, de részben azután is. Budapesten a keresztény és a zsidó válóperes felek viselkedésének különbségei látszanak alapvetőnek. Ez a mozzanat felveti azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a 19. században „fővárosi házasságokról”, illetőleg arra figyelmeztet, hogy a jelenség kapcsán nem feledkezhetünk meg – a „válástörténet” szakirodalmában gyakran megtörténik – az eltérő (felekezeti) tradíciók erejéről. Azzal együtt is, hogy a „szekularizáció” a nagyvárosi környezetben előrehaladottabb lehetett, aminek biztos jele, hogy a felekezeti válási ráták különbségei a házassági törvény nyomán, a 20. század elejére nem voltak olyan élesek, mint országosan.

A házassági törvénnyel fémjelvezhető századvégi jogi változások Budapesten sok tekintetben vízválástónak bizonyultak, ami egyúttal hozzásegít a jelenség – szakirodalomban szintén elhanyagolt – legális természetének jobb megértéséhez. A jogi szabályozás 1896 előtt „felerősítette”, 1895 után „tompította” a válás intézményének használatában tükröződő felekezeti és szociális különbségeket, sőt utóbb mintha egységesítőleg hatott volna a házassági konfliktusok kezelésére is. Fontos kiemelni, hogy a magyar házassági törvény a gyakorlatban nem egyszerűen a katolikus állampolgárok „emancipációját” jelentette, hanem egyúttal a válás „demokratizálódását” hozta magával, amennyiben a jogi változás nyomán soha nem látott arányban indítottak válóperet szegény, illetőleg a fővárosba falvakból, vidéki

községekben-kisvárosokból bevándorolt házások. (Ennek kapcsán persze nemcsak magát a törvényt, hanem a szegényjog biztosításának gyakorlatát is meg kell említeni.)

A budapesti (pest-budai) válások jogi környezete fél évszázad leforgása alatt egyebekben is megváltozott. A kiegyezés nyomán megszülető magyar állam a „nemzetépítést” illető lázas igyekezet közepette, elősegítette a válások elterjedését. A törvényhozók és bírák egyfelől, a vallásszabadság elvét hangoztatva, rést ütöttek a 19. század első felében domináns kánonjog falán, s lehetővé tették a kitért katolikus házastársak kötelékből való kioldását; másfelől, a korábbi törvényes gyakorlatot felülvizsgálva és a hitelveket mellőzve, állami ellenőrzés alá vonták a zsidó házasságok felbontását. Ehhez képest a vizsgált korszakban mindvégig alárendeltnek tartható az a hatalmi törekvés, amely időről-időre – jogi vagy politikai megfontolásokat szem előtt tartva – a válások kordában tartását célozta. Az eredményt tekintve feltűnő, hogy a normatív szinten jelentkező, általában procedurális könnyítések mennyivel nagyobb hatást gyakoroltak a válási népmozgalom alakulására, mint a szigorítások.

Sokkal nehezebb nyomon követni azt a változást, amely a szélesebb jogi mezőben, a budapesti (pest-budai) házasságok ellenőrzésének módjában következett be. A törvényes gyakorlat elemzése arra utal, hogy a 19. század derekán még uralkodó jogi fikciót, miszerint a házasság együttesnek csak jogerős bírói határozat vehet véget, egy sokkal rugalmasabb – a megváltozott társadalmi viszonyokhoz idomuló – praxis váltotta fel. Ez felhagyott a direkt kényszerítő eszközök alkalmazásával, ugyanakkor közvetve, a családok „belügyeibe” való beavatkozás lehetőségének fokozatos tágításával, illetőleg a jogsegély szociális-felekezeti elérhetőségének növelésével, egyszerre kényszerítette és ösztönözte a házasságokat, hogy konfliktusaikat jogilag érvényes módon rendezzék. A házassági törvény bevezetését követő pereskedési hullám alapján kétségtelennek tűnik, hogy mindez találkozott az érintettek jelentős részének szándékával is.

A vizzálykodó házaspárok persze nem csupán a vázolt folyamatok szenvedő részesei, de aktív alakítói is voltak. A válás iránti társadalmi igény, a mindennapos joggyakorlaton keresztül legalább olyan mértékben formálta a jelenség arculatát, mint a hatalmi impulzusok. Amint a korszak neves válóperes ügyvédje, Sztéhlo Kornél a házassági törvény megszületésekor, a korábbi évtizedekre visszatekintve fogalmaz:

„A magyar nép egyik jellemvonása, hogy az egyéni szabadságérzet benne erősen ki van fejlődve. Különösen a magyar középosztálynak az erényei közé sohasem tartozott az a keresztényi lemondás, mely az egyéni kívánságokat elvont eszméknek alárendelni tanítja. Az egyéni szabadság ezen cultusának tulajdonítható nagy részben az a laza törvénykezési gyakorlat is, mely a válóperek terén nálunk lábra kapott. A magyar bíró nem zárkozhatott el az élet követelményei előtt és midőn a házasságot engesztelhetlen gyűlölség címén ugyan, de tényleg kölcsönös beleegyezés alapján felbontja, csak a magyar nép jogéletében uralkodó erkölcsjogi nézeteknek ad kifejezést.”⁴⁸⁸

Hozzátehetjük ehhez, hogy a jogkereső közönség, a törvényhozó törekvése és az immár írott bontótörvény szelleme ellenére, 1895 után ismételten rátalált arra az útra, amely a gyors és diszkrét váláshoz vezetett. A társadalmi nyomás és az annak idővel engedő bírói gyakorlat együttesen eredményezte, hogy a bekövetkező szigorítások dacára a válási ráta a századelőn soha nem látott magasságokba szökött.

A jogi viselkedést közelebről vizsgálva, a szélesedő legális lehetőségek növekvő mértékű kihasználása kapcsán elsősorban az egyén (családi, lakóhelyi, szakmai-foglalkozási) kapcsolatrendszerének jelentőségét, a személyes példák vonzerejét hangsúlyoztuk, de a speciális jogi ismeretek nyomon követhetetlen – gyaníthatóan ügyvédi közvetítéssel történő – terjedése-terjesztése, valamint a válás különböző korabeli reprezentációi ugyancsak hozzájárultak a válási kedv megélénküléséhez. Utóbbi mozzanatok kapcsán magunk csupán – e téren számos feladat adódik és lehetőség nyílik még a jövőbeli kutatások számára – a „katolikus válások” 1850-es évek eleji kérészetű gyakorlatát s a tulajdonképpen „illegális” gyakorlat 1860-as évek derekára tehető újraéledését, továbbá a „színészválások” meglehetősen belterjes, de potenciálisan – a színházak fénykorában – sokak számára mintát adó jelenségét elevenítettük fel.

⁴⁸⁸ SZTEHLO, 1894.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL

Budapest Főváros Levéltára

- IV. 1002. e. Buda Város Tanácsa. Helytartótanácsi rendeletek (Locumtenentia)
- IV. 1002. oo. Buda Város Tanácsa. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Visitationes canonicae)
- IV. 1014. e. Buda Város Törvényszéke. Csőd eljárások, csőd perek
- IV. 1106. b. Buda Város Tanácsa. Tanácsi iratok
- IV. 1120. a. Budai Császári-Királyi Országos Törvényszék. Polgári perek
- IV. 1122. a. Buda Város (Visszaállított) Törvényszéke. Polgári peres iratok
- IV. 1122. b. Buda Város (Visszaállított) Törvényszéke. Büntetőperek
- IV. 1202. c. Pest Város Tanácsa. Rendeletek és felterjesztések (Intimata, mandata et representationes)
- IV. 1202. h. Pest Város Tanácsa. Jelentések (Relationes)
- IV. 1202. jj. Pest Város Tanácsa. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Visitationes canonicae)
- IV. 1202. pp. Pest Város Tanácsa. Lajstromozatlan tanácsi iratok
- IV. 1223. b. Pest Város Törvényszéke. Törvényszéki iratok (Acta iudicialia)
- IV. 1342. d. Pesti Császári-Királyi Országos Törvényszék. Polgári perek
- IV. 1342. e. Pesti Császári-Királyi Országos Törvényszék. Hagyatéki iratok
- IV. 1342. g. Pesti Császári-Királyi Országos Törvényszék. Váloperek
- IV. 1343. e. Pest Város (Visszaállított) Törvényszéke. Polgári perek
- IV. 1343. f. Pesti Városi (Visszaállított) Törvényszék. Váloperek
- IV. 1343. h. Pest Város (Visszaállított) Törvényszéke. Telekkönyvi perek
- IV. 1407. b. Budapest Székesfőváros Tanácsa. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára
- IV. 1411. b. Budapest Székesfőváros Árvaszéke. Általános iratok
- V. 48. b. Óbuda Mezőváros Törvényszéke. Iratok
- VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla. Peres iratok
- VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék. Peres iratok
- VII. 2. e. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbíróági iratok
- VII. 3. c. Pesti Első Bíróságú Királyi Váltótörvényszék. Cégjegyzékek
- VII. 12. b. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság. Peres és perenkívüli iratok
- VII. 12. e. Budapesti Központi Királyi Járásbíróság. Kihirdetett végrendeletek
- VII. 106. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai
- VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai
- VII. 152. Zimányi Alajos közjegyző iratai

VII. 153.	Rónay Károly közjegyző iratai
VII. 168.	Görgei István közjegyző iratai
VII. 169.	Máday Sándor közjegyző iratai
VII. 170.	Jeszenszky Danó közjegyző iratai
VII. 173.	Gászner Béla közjegyző iratai
VII. 174.	Gorove Antal közjegyző iratai
VII. 175.	Steinbach István közjegyző iratai
VII. 183.	Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai
VII. 184.	Weinmann Fülöp közjegyző iratai
VII. 185.	Weiser Károly közjegyző iratai
VII. 186.	Schilling Rudolf közjegyző iratai
VII. 187.	Holitscher Szigfrid közjegyző iratai
VII. 192.	Rhorer Géza közjegyző iratai
VII. 200.	Ökröss Bálint közjegyző iratai
VII. 201.	Zarka Dénes közjegyző iratai
VII. 210.	Krajner Emil közjegyző iratai
VII. 211.	Mannheimer Ignác közjegyző iratai
VII. 212.	Grubiczy László közjegyző iratai
VII. 213.	Kiss Aladár közjegyző iratai
VII. 216.	Jeszenszky István közjegyző iratai
XV. 17. b. 312.	Budapesti tervek gyűjteménye. Pest Sz. Kir. Város Tervei. Építő Bizottmány
<i>BKRE</i>	<i>Budapest-Kálvin téri Református Egyházközség (Lelkészi Hivatal)</i>
bet. akv.	betérési anyakönyv
kit. akv.	kitérési anyakönyv
<i>BSzoEL</i>	<i>Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Levéltár (Szentendre)</i>
BP	Eparhija. Varia. Brakorazvodne parnice.
<i>BUE</i>	<i>Budapesti Unitárius Egyházközség (Lelkészi Hivatal)</i>
bet. akv.	betérési anyakönyv
ház. akv.	házassági anyakönyv
<i>EREKGyLt</i>	<i>Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár)</i>
A 21. D. HF	Püspöki Levéltár. Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei.
<i>EUEGyLt</i>	<i>Erdélyi Unitárius Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár)</i>
FT	Főpapi Törvényszék. Válóperes iratok.
FT jkv.	Főpapi Törvényszék. Jegyzőkönyvek.
<i>DJCAN</i>	<i>Dirrecția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale</i>
ház. akv.	házassági anyakönyv
<i>MOL</i>	<i>Magyar Országos Levéltár</i>

D. 189.	Abszolutizmus-kori Levéltár. Magyar Királyi Udvari Kancellária. Általános iratok
O. 21.	Bírósági levéltárak. Fellebbezett perek (Processus appellati)
O. 33.	Bírósági levéltárak. Válóper-kivonatok (Extractus causarum divortialium)
ház. akv.	házassági anyakönyv (Mikrofilmtár)
ker. akv.	keresztelési anyakönyv (Mikrofilmtár)
<i>OSZK</i>	<i>Országos Széchényi Könyvtár</i>
	Kézirattár
<i>OSZMI</i>	<i>Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet</i>
	Színlaptár
<i>PEEDE</i>	<i>Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség (Lelkészi Hivatal)</i>
m bet. akv.	magyar egyház, betérési anyakönyv
n bet. akv.	német egyház, betérési anyakönyv
<i>PML</i>	<i>Pest Megyei Levéltár</i>
IV. 158. a.	Pesti Cs. Kir. Megyetörvényszék és a Pesti Országos Törvényszék egyesített iratai. Polgári perek
<i>RL</i>	<i>Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára</i>
D. 7. a. kit. biz.	Budapesti Kálvin téri Egyházközség. Anyakönyvi iratok. Kitérésai bizonyítványok.
D. 7. a. vál.	Budapesti Kálvin téri Egyházközség. Anyakönyvi iratok. Válóperrek.
<i>SOL</i>	<i>Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár</i>
III. 50.	Személyi fondok. Hugonnai Vilma
<i>TML</i>	<i>Tolna Megyei Levéltár</i>
XIII. 14.	Perczel-család levéltára
<i>WEP AB</i>	<i>Evangelische Pfarrgemeinde A.B. Wien Innere Stadt</i>
ház. akv.	házassági anyakönyv (Ehematrikullen)
<i>WEP HB</i>	<i>Evangelische Pfarrgemeinde H.B. Wien</i>
ház. akv.	házassági anyakönyv (Ehematrikullen)
<i>WStLA</i>	<i>Wiener Stadt- und Landesarchiv</i>

1.10.1.B3. Zivilmatrik. Eheregister.
PUBLIKÁLT NÉPSZÁMLÁLÁSOK, NÉPMOZGALMI STATISZTIKÁK, FELDOLGOZÁSOK
BERNÁT, 1927:
Bernát István: Elválók és öngyilkosok. Budapest, 1927.
BERTILLON, 1882:
Bertillon, Jacques: Étude démographique du divorce et de la séparation des corps dans les différents pays de l'Europe. Annales de démographie internationale 6. 1882.
BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870:
Kőrösi József: Pest Szabad Királyi Város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, 1871.
BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(II-III.):
Kőrösi József: Budapest Fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. II-III. füzet. Budapest, 1882-1883.
BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(II-III):
Kőrösi József-Thirring Gusztáv: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. II-III. kötet. Budapest, 1895-1898.
BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1901(II.):
Kőrösi József-Thirring Gusztáv: Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. II. kötet. Budapest, 1905.
BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906:
Az 1906. évi népszámlálás eredményei. Budapest, 1914.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1894:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. I. évfolyam. 1894. (Együttal visszapillantásokkal az 1874-1893 évekre.) Budapest, 1896.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1895-1896:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. II. évfolyam. 1895 és 1896. Budapest, 1898.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1897-1898:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. III. évfolyam. 1897 és 1898. Budapest, 1901.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1899-1901:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. IV. évfolyam. 1899-1901. Budapest, 1904.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1902:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. V. évfolyam. 1902. Budapest, 1904.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. VI. évfolyam. 1903. Budapest, 1905.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1904:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. VII. évfolyam. 1904. Budapest, 1906.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1905:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. VIII. évfolyam. 1905. Budapest, 1907.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1906:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. IX. évfolyam. 1908. Budapest, 1908.
BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1907-1908:
Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. X. évfolyam. 1907-1908. Budapest, 1913.

EMLÉKIRAT, 1857:

Magyarázó emlékirat a népszámlálás előírásaival kapcsolatban. Bécs, 1857. In: Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp., 1993.

ENGLISCH, 1909:

Englisch, Karl Ritter von: Streiflichter aus dem Bereiche der letzten 25 Jahre österreichischer Ehelösungsstatistik. Statistische Monatschrift. Neue Folge. XIV. Jahrgang. (I.) Jänner-Heft. Brünn, 1909. 457-503.

KOHN, 1895:

Kohn Dávid: Zsidó népmozgalmi statisztika. In: Bacher Vilmos-Mezey Ferenc (szerk.): Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Budapest, 1895. 35-37.

LAKY, 1927:

Laky Dezső (szerk.): Az elválások és az öngyilkosságok okai, leküzdésüknek eszközei. Debrecen, 1927.

LAKY, 1930:

Laky Dezső: A törvénytelen gyermekek Budapesten. Budapest, 1930.

NÉPMOZGALOM, 1890-1891:

A Magyar Korona Országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. Budapest, 1893.

NÉPMOZGALOM, 1892-1893:

A Magyar Korona Országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma. Budapest, 1895.

NÉPMOZGALOM, 1897:

A Magyar Korona Országainak népmozgalmi statisztikája. Budapest, 1900.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870:

A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881(I.):

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Bp., 1882. I. kötet.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891(I.):

A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. Bp., 1893.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900 (III.):

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Bp., 1907.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910(V.):

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Bp., 1916.

NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910(VI.):

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Bp., 1920.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1882-1886:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1886. Wien, 1888.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1887:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1887. Wien, 1889.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1888:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1888. Wien, 1890.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1889:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1889. Wien, 1890.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1890:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1890. Wien, 1892.

STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1891:

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1891. Wien, 1893.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1892:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1892. Wien, 1894.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1893:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1893. Wien, 1895.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1894:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1894. Wien, 1896.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1895:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1895. Wien, 1897.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1896:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1896. Wien, 1898.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1897:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1897. Wien, 1899.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1898:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1898. Wien, 1900.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1899:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1899. Wien, 1901.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1900:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1900. Wien, 1902.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1901:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1901. Wien, 1903.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1902:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1902. Wien, 1904.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1903:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1903. Wien, 1905.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1904:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1904. Wien, 1906.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1905:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1905. Wien, 1907.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1906:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1906. Wien, 1908.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1907:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1907. Wien, 1909.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1908:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1908. Wien, 1910.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1909:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1909. Wien, 1911.
 STATISTISCHES JAHRBUCH WIEN, 1910:
 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1910. Wien, 1912.
 STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901:
 A M. Kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1902.
 STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1902:
 A M. Kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904.
 STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903:
 A M. Kir. Kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904.
 STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1904:

A M. Kir. Kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1905.
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1905:
A M. Kir. Kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1906
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1906:
A M. Kir. Kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1907.
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1907:
A M. Kir. Kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1909.
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1908:
A M. Kir. Kormány 1908. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1909.
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1909:
A M. Kir. Kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1910.
STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1910:
A M. Kir. Kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1911.
SZÉL, 1935:
Szél Tivadar: A budapesti házasságok. Budapest, 1935.
KORABELI (JOGI) SAJTÓ, SZAKIRODALOM, EMLÉKIRATOK
ALFÖLDI, 1884:
Alföldi Dávid: A nőnek férje elleni ideigl. tartási pereit. Jogtudományi Közlöny 1884. május 2-i 18. szám 142-143., 1884. május 9-i 19. szám 151-152.
ARANY, 1895:
Arany Sándor: Az ügyvédi járandóságok. A Jog 1895. november 10-i 45. szám 322-323.
BENEDEK, 1886:
Benedek Sándor: Bélyegilleték a peres eljárásban. Peres felek, ügyvédek, bírósági és pénzügyi tisztviselők használatára. Budapest, 1886.
BLASKÓ, 1886:
Blaskó Lajos: A házasságtörésről. A Jog 1886. március 28-i 13. szám 100-101., 1886. április 11-i 15. szám 118-120., 1886. május 2-i 18. szám 144-146.
BLAU, 1911:
Blau Lajos: Die jüdische Ehescheidung und der jüdische Scheidebrief: eine historische Untersuchung. Pozsony, 1911.
BLUM, 1893:
Blum Béla: A házastársak között kötött jogügyletekre vonatkozó okiratokról. A Jog 1893. július 23-i 30. szám 225-226.
BORSITZKY, 1891:
Borsitzky Imre: A törvénytelen gyermekeknek örökösödése az esetben, ha az anya hagyatékában törvényes gyermekekkel együtt hivatják az öröklésre. A Jog 1891. augusztus 2-i 31. szám 235.
BUDAY, 1897:
Buday László: Házassági perek az új házasságjog első esztendejében. Közgazdasági Szemle 1897. 21. 626-631.
CORPUS JURIS HUNGARICI:
Pomogyi László (szerk.): Corpus Juris Hungarici CD. KJK-Kerszöv. Budapest, 2000.
CSORBA, 1887:
Csorba Károly: A bírói gyakorlat a válóperek körüli eljárásban. Jogtudományi Közlöny 1887. február 25-i 8. szám 61-63.

DREISZINGER, 1886:

Dreiszinger Kálmán: A törvénytelen gyermek örökösödési joga. A Jog 1886. június 27-i 26. szám 208-209., 1886. július 11-i 28. szám 225-226.

EBERLING, 1871

Eberling Gusztáv: Szegényvédők. Magyar Themis 1871. december 24-i 8. szám 59-60.

FISCHER M., 1887:

Fischer Mihály: Egy szó a bírósági elválasztásról. Magyar-Zsidó Szemle 1887. 159-160., ill. 294-295.

FLEISCHMANN, 1893:

Fleischmann Sándor: Makacssági ítéletek zsidó házassági válóperekben. Ügyvédek Lapja 1893. június 24. 25. szám 6.

FLEISCHMANN, 1893a:

Fleischmann Sándor: A törvényes származás jogvédelme. Ügyvédek Lapja 1893. december 30-i 52. 4-5.

FLEISCHMANN, 1894:

Fleischmann Sándor: A „get” kérdéséhez. Egyenlőség. Melléklet az Egyenlőség 1894. április 6-ki, 14. számához. 1-2.

FLEISCHMANN, 1895:

Fleischmann Sándor: A folyamatban levő zsidó házassági válóperek – és az új házassági törvény életbeléptetése. Egyenlőség 1895. augusztus 30-i 35. szám 1-2.

FLEISCHMANN, 1895a:

Fleischmann Sándor: Még egyszer a folyamatban lévő válóperek. Egyenlőség 1895. szeptember 13-i 37-38. szám 4-5.

FLEISCHNER, 1885:

Fleischner Samu: Az ügyvédi költségek. Ügyvédek Lapja 1885. augusztus 22-i 74. szám 4-5.

FRISCH, 1899:

Frisch Ármin: Az egyházpolitika jegyében. In: Bacher Vilmos-Bánóczi József (szerk.): Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1899. 200-215.

FUCHS, 1911:

Fuchs Antal: Házasság felbontása közvetett bizonyítékok alapján. Jogtudományi Közlöny 1911. február 24-i 8. szám 73-74.

FUTÓ, 1882:

Futó Ferenc: Új fordulat a válóperekben. Magyar Ügyvédi Közlöny 1882. október 29-i 5. szám

FUTÓ, 1883:

Futó Ferenc: Új fordulat a válóperekben. Magyar Ügyvédi Közlöny 1883. március 25-i 12. szám

FUTÓ, 1883a:

Futó Ferenc: Nők a törvényszéki teremben. Magyar Ügyvédi Közlöny 1883. november 18-i 46. szám.

GAÁR, 1905:

Gaár Vilmos: Az utólagos házasságkötés által való törvényesítés az 1894: XXXI. tcz. Jogtudományi Közlöny 1905. február 24-i 8. szám 63-65.

GÁL, 1910:

Gál Dezső: Kritikai megjegyzések a házassági törvényhez és gyakorlathoz. Jogtudományi Közlöny 1910. július 22-i 29. szám 245-247.

GEBHARDT, 1907:

Gebhardt Károly: A házassági peres eljárás némely hiányairól. Ügyvédek Lapja 1907. június 15-i 24. szám 5-6.

GÖLDNER, 1898:

Göldner Károly: Régi válóperek a kir. Curián. Jogtudományi Közlöny 1898. március 25-i 12. szám 93-94.

GRABER, 1887:

Graber Károly: A „Kivételes helyzet” című cikkhez. Magyar-Zsidó Szemle 1887. 365-368.

GUTHI, 1891:

Guthi Samu: Törvénykezés és a napi sajtó. A Jog 1891. február 8-i 6. szám 42-43.

GYÁRFÁS, 1870:

Gyárfás István: A házassági válóperekről. Themis. Egyetemes Jogi Közlöny 1870. augusztus 22-i 8. szám 86-87.

GYÓRFFY-TÓTH, 1897:

Gyórfy Gyula-Tóth Gáspár: Informatio megyeri Dr. Krausz Izidorné szül. Wahrmann Renéének megyeri Dr. Krausz Izidor ellen indított bontóperében. Budapest, 1897.

HALLER, 1898:

Haller Gábor: A házassági jogról intézkedő törvény 77. §-ához. Jogtudományi Közlöny 1898. április 22-i 16. szám 124-126., 1898. május 27-i 21. szám 163-164.

HLATKY, 1883:

Hlatky Endre: A válóperek és a felső bíróságok. Jogtudományi Közlöny 1883. május 25-i 21. szám 161-162.

HLATKY, 1886:

Hlatky Endre: Ismét a válóperekről. Jogtudományi Közlöny 1886. október 1-i 40. szám 321-322.

JACOBI, 1904:

Jacobi Béla: A házassági anyagi jog judikaturájából. Jogtudományi Közlöny 1904. május 13-i 20. szám 165-166.

JACOBI, 1910:

Jacobi Béla: Szemelvények a házasságjogi bírói gyakorlatból. Ügyvédek Lapja 1910. október 8-i 41. szám 5-6.

JAKAB, 1893:

Jakab Géza: A házastársak között kötött jogügyletekre vonatkozó okiratokról. A Jog 1893. július 16-i 29. szám 222-223.

JANCSÓ, 1882:

Jancsó György: A közszerzeményi jog. Budapest, 1882.

JANCSÓ, 1888:

Jancsó György: A magyar házassági vagyonyjog. Budapest, 1888.

JÁSZAI, 1926:

Lehel István (S. a. r.): Jászai Mari emlékiratai. Budapest, 1926.

JÓSIKA, 1977:

Jósika Miklós: Emlékirat. Budapest, 1977.

KÁLLAI, 1899:

Kállai Béla: Észrevételek az 1894. évi XXXI. tcz. 77. §-ának a) pontjához. Jogtudományi Közlöny 1899. január 27-i 4. szám 28-30.

KLEIN, 1887:

Klein Mór: A kivételes helyzet. Magyar-Zsidó Szemle 1887. 237-238., ill. 293.

KOHNER, 1909:

Kohner Arthur: A férjes nő lakóhelye. Ügyvédek Lapja 1909. augusztus 21-i 34. szám 3-4.

KONEK, 1877:

Konek Sándor: A házasságjog bírói gyakorlatához. Vajjon a magyar evang. házasságjog szerint elégséges-e a kötelék felbontására az egyik házastárs részéről fenforgó gyűlölet? Jogtudományi Közlöny 1877. december 21-i 51. szám 401-404.

KOVÁCS, 1908:

Kovács Marczel: Nőtartási igény és annak kijátszása. Jogtudományi Közlöny 1908. január 24-i 4. szám 30-31.

KÓKAY, 1873:

Kókay Károly: A házassági vagyonyjog. Törvénytudományi Csarnok 1873. augusztus 8-i 60. szám 239-240.

KÓKAY, 1883:

Kókay Károly: A női eltartás. Törvényszéki Csarnok 1883. február 23-i 21. szám 83.

KÖNIG, 1895:
König Vilmos: Nőtartás. Jogtudományi Közlöny 1895. október 11-i 41. szám 326-327.

LAKATOS, 1910:
Lakatos Gyula: A házassági per a Javaslat szerint. Ügyvédek Lapja 1910. november 12-i 46. szám 4-5., 1910. november 19-i 47. szám 3-4.

LASITZ, 1898:
Lasitz Pál: Szegényjog a peres eljárásban. A Jog 1898. december 25-i 52. szám 375-376.

LIGETKUTI, 1899:
Ligetkúti Iván: Az ágytól és asztaltól való különélés elrendelése és az azzal kapcsolatos kérdések. Jogtudományi Közlöny 1899. június 30-i 26. szám 204-206., 1899. július 7-i 27. szám 211-212., 1899. július 21-i 29. szám 219-220.

MAGYAR, 1907:
Magyar István: Családi élet, női becsület. Ügyvédek Lapja 1907. október 5-i 40. szám 5-6.

MANDEL, 1905:
Mandel Pál: Nőtartás. Jogtudományi Közlöny 1905. június 23-i 25. szám 208-210.

MÁRKUS, 1895:
Márkus Dezső: A folyamatban levő zsidó házassági válóperek és az új házassági törvény. Levél a szerkesztőhöz. Egyenlőség 1895. szeptember 6-i 36. szám 1-2.

MÉSZÁROS, 1893:
Mészáros Gyula: Bélyegmentesség a peres eljárásban "szegénységi jog" alapján. A Jog 1893. november 19-i 47. szám 340-341.

MIKSZÁTH, 1981:
Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok. XXV. 1887. július-1887. december. Mikszáth Kálmán Összes Művei 75. kötet. Budapest, 1981.

MOLNÁR, 1898:
Molnár Imre: A szegényjog a peres eljárásban. Ügyvédek Lapja 1898. június 25-i 26. szám 4-5., 1898. július 2-i 27. szám 2-3., 1898. július 9-i 28. szám 3-4.

MÓDER, 1884:
Móder Tivadar: A polgári házasság a hazai bíróságok előtt. Jogtudományi Közlöny 1884. december 12-i 50. szám 396-397.

NAGY A., 1910:
Nagy Antal: Az ideiglenes nőtartás kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1910. november 18-i 46. szám 400-402.

NAGY D., 1886:
Nagy Dezső: A házassági válóperek chaosa. Ügyvédek Lapja 1886. december 25-i 52. szám 8.

NAGY E., 1900:
Nagy Elek: Pártfogó ügyvéd. Jogtudományi Közlöny 1900. augusztus 17-i 33. szám 234-235.

NYISZTOR, 1894:
Nyisztor Adorján: A bírói és ügyvédi kar közötti antagonizmus. A Jog 1894. augusztus 5-i 31. szám 225-226.

PODMANICZKY, 1984:
Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824-1887. Budapest, 1984.

RAFFAY, 1897:
Raffay Ferenc: A női tartás kérdéséhez. A Jog 1897. október 31-i 44. szám 311-312.

RAFFAY, 1898:
Raffay Ferenc: A házassági jogról intézkedő törvény 77. §-ához. Jogtudományi Közlöny 1898. május 6-i 18. szám 141-142., 1898. július 1-i 26. szám 202-203.

RAFFAY, 1899:

Raffay Ferenc: Vitás kérdések a házassági perrendtartás köréből. A Jog 1899. november 12-i 46. szám 333-334., 1899. november 19-i 47. szám 343-344., 1899. december 10-i 50. szám 369-370.

RAFFAY, 1901:
Raffay Ferenc: A hűtlen elhagyás mint házasságbontó ok. Budapest, 1901.

RAFFAY, 1901a:
Raffay Ferenc: A hűtlen elhagyásnak egyéb bontó okokhoz való viszonya. Ügyvédek Lapja 1901. augusztus 10-i 32. szám 3-4.

REINER, 1891:
Reiner János: Kényszeríthető-e a rabbi vagy rabbihelyettes a házasságkötésnél való közreműködésre? Jogtudományi Közlöny 1891.június 26-i 26. szám 204-207.

RÉSŐ ENSEL, 1880:
Résző Ensel Sándor: Vitás kérdések a házassági jogból. Magyar Themis 1880.szeptember 23-i 39. szám 311-312.

RÉSŐ ENSEL, 1887:
Résző Ensel Sándor: Bevezethető-e jogosan a természetes apa neve az anyakönyvbe? A Jog 1887. szeptember 18-i 38. szám 313-314.

RÉSŐ ENSEL, 1889:
Résző Ensel Sándor: Nem keresztény hitre való áttérés Magyarországon és Ausztriában. A Jog 1889. szeptember 15-i 37. szám 315.

RÉVAI, 1903:
Révai Lajos: A m. Kir. Kúria felülvizsgálati tanácsának judikaturája. A Jog 1903. február 22-i 8. szám 58-60., 1903. március 8-i 10. szám 77-80.

RUTSEK, 1911:
Rutsek Ágoston: A rovatos mintájú házassági anyakönyvi kivonat meg a válófélben levő asszony. Jogtudományi Közlöny 1911. február 24-i 8. szám 74.

SCHWARCZ, 1887:
Schwarcz Zsigmond: A „Kivételes helyzet” című cikkhez. Magyar-Zsidó Szemle 1887. 291-292.

SERLY, 1887:
Serly Antal: Házasfelek között a tartási kötelezettség kérdése per esetén. Ügyvédek Lapja 1887. március 26-i 13. szám 3.

SERLY, 1907:
Serly Antal: Házasságjogi jegyzetek. Ügyvédek Lapja 1907. június 1-i 22. szám 3-4., 1907. június 22-i 25. szám 3-4., 1907. június 29-i 26. szám 4-5., 1907. július 13-i 28. szám 2., 1907. július 20-i 29. szám 2.

SIPŐCZ, 1887:
Sipőcz László: A természetes apa nevének az anyakönyvbe való feljegyzésének hatályáról. A Jog 1887. február 27-i 9. szám 70-71.

SPENGEL, 1897:
Spengel Sándor: A „női tartás” kérdéséhez. A Jog 1897. október 17-i 42. szám 294-295.

STRIKER, 1891:
Striker Adolf: Kettős házasság és kancelláriai rendelet. Ügyvédek Lapja 1891. január 17-i 3. szám 6-7.

SZABOLCSI, 1894:
Szabolcsi Miksa: Oktalan kívánság. Egyenlőség 1894. január 12-i 2. szám 3-6.

SZENTKERESZTY, 1881:
Szentkereszty Ferenc: Egy nemzetközjogi házassági eset. Jogtudományi Közlöny 1881. január 1-i 1. szám 6., január 7-i 2. szám 14., január 21-i 4. szám 36-37., január 28-i 5. szám 42-44.

SZLADITS, 1908:
Szladits Károly: Özvegyi jog és nőtartás. Jogtudományi Közlöny 1908. január 3-i 1. szám 5-6.

SZTEHLO, 1874:

Sztehlo Kornél: Követelhet-e a nő tartásdíjat míg a házasság jogérvényesen fennáll? Jogtudományi Közlöny 1874. július 22-i 30. szám 239-240.

SZTEHLO, 1878:

Sztehlo Kornél: A házasságjog bírói gyakorlatához. Jogtudományi Közlöny 1878. január 4-i 1. szám 1-2.

SZTEHLO, 1880:

Sztehlo Kornél: Vítás kérdések a házassági jogból. Magyar Themis 1880. január 15-i 3. szám 23-24.

SZTEHLO, 1883:

Sztehlo Kornél: A magyar kir. Curia és a válóperek. Jogtudományi Közlöny 1883. november 2-i 44. szám 349-350.

SZTEHLO, 1885:

Sztehlo Kornél: A nőtartási igények. Jogtudományi Közlöny 1885. március 6-i 10. szám 78-79.

SZTEHLO, 1886:

Sztehlo Kornél: Követelhet-e a nő tartásdíjat a válóper folyamatba tétele előtt? Ügyvédek Lapja 1886. január 30-i 5. szám 4-5.

SZTEHLO, 1887:

Sztehlo Kornél: Házasságjogi szabályzat a polg. bíróságok elé tartozó válóperekben. A Jog 1887. június 12-i 24. szám 202-203., 1887 június 19-i 25. szám 210-211., 1887. június 26-i 26. szám 218-219., 1887. július 17-i 29. szám 244., 1887. július 24-i 30. szám 251-252.

SZTEHLO, 1887a:

Sztehlo Kornél: Két curiai ellentétes határozat. Ügyvédek Lapja 1887. október 22-i 43. szám, 3-5.

SZTEHLO, 1889:

Sztehlo Kornél: A házasságjogi reform. Protestáns Szemle 1889/1. 71-80.

SZTEHLO, 1890:

Sztehlo Kornél: A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Gyakorlati használatra az elválásból eredő személy- és vagyoni jogi kérdésekben és az egyházi és világi bíróságok elé tartozó válóperekben különös tekintettel a Magyar Kir. Curia gyakorlatára. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1890.

SZTEHLO, 1891:

Sztehlo Kornél: Törvényes bigámia? Budapest, 1891.

SZTEHLO, 1894:

Sztehlo Kornél: Törvényjavaslat a házassági jogról. Jogtudományi Közlöny 1894. január 12-i 2. szám 9-13., 1894. január 19-i 3. szám 18-20., 1894. február 2-i 5. szám 34-38.

SZTEHLO, 1901:

Sztehlo Kornél: Vítás kérdések a házassági jog köréből. Ügyvédek Lapja 1901. november 23-i 47. szám 5-6.

TÓTH, 1895:

Tóth Gáspár: A bíróságok és az új házassági törvény. A Jog 1895. október 20-i 42. szám 298-299.

TÓTH, 1896:

Tóth Gáspár: A házasság érvénytelenítése és felbontása korábbi jogszabályok alapján. Jogtudományi Közlöny 1896. január 10-i 2. szám 12-13.

TÓTH, 1896a:

Tóth Gáspár: A házasságtörés mint bontó ok és a házasságtörésből származott gyermek családi állása és eltartása. Jogtudományi Közlöny 1896. július 31-i 31. szám 243-244., 1896. augusztus 7-i 32. szám 252-253.

TÓTH, 1897:

Tóth Gáspár: Az elhagyás a magyar házassági törvényben. Jogtudományi Közlöny 1897. május 28-i 22. szám 173-175., 1897. június 4-i 23. szám 180-182.

TÓTH, 1899:

Tóth Gáspár: Az elhagyás nem bontó ok. Jogtudományi Közlöny 1899. február 10-i 6. szám 45-46.

VÁMBÉRY, 1901:

- Vámbéry Ruzstem: A házasság védelme a büntetőjogban. I. kötet. Budapest, 1901.
- VIRÁGH, 1901:
Virágh Gyula: A visszatérés megtagadása és egyéb bontó okok. *Ügyvédek Lapja* 1901. augusztus 24-i 34. szám 3-4.
- VIRÁGH, 1906:
Virágh Gyula: Módosítsuk a „hűtlen elhagyásos” pereket. *Ügyvédek Lapja* 1906. március 31-i 13. szám 4-5.
- VIRÁGH, 1907:
Virágh Gyula: A házastársak tartási kötelezettsége. *Ügyvédek Lapja* 1907. március 16-i 11. szám 5-6., 1907. március 23-i 12. szám 5-6., 1907. március 30-i 13. szám 4., 1907. április 6-i 14. szám 4-5.
- VIRÁGH, 1910:
Virágh Gyula: A házassági perrendtartás javaslata. *Ügyvédek Lapja* 1910. november 12-i 46. szám 2-3.
- VLADÁR, 1897:
Vladár Vilmos: A „quasi desertio”. *Jogtudományi Közlöny* 1897. március 19-i 13. szám 100-102., 1897. március 26-i 14. szám 108-110., 1897. április 2-i 15. szám 117-118.
- WEINER, 1887:
Weiner Adolf: Házasfelek békéltetése a budapesti zsidó hitközség rabbinátusa előtt. *Ügyvédek Lapja* 1887. július 30-i 31. szám 4-5.
- IRODALOM
- ANDERSON M., 1980:
Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family 1500-1914*. London, 1980.
- ANDERSON O., 1999:
Anderson, Olive: *State, Civil Society and Separation in Victorian Marriage. Past and Present* 1999. (163.) 161-201.
- ANTOKOLSKAIA, 2003:
Antokolskaia, Maria V.: *Development of Family Law in Western and Eastern Europe: Common Origins, Common Driving Forces, Common Tendencies*. *Journal of Family History* 2003/1. 52-69.
- ATLAN, 2002:
Atlan, Gabrielle: *Les Juifs et le divorce. Droit, histoire et sociologie du divorce religieux*. Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt am Main-New York-Oxford-Wien, 2002.
- BÁCSKAI, 1979:
Bácskai Vera: *Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735-1830)*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXI. Budapest, 1979. 49-101.
- BÁCSKAI, 1992:
Bácskai Vera (szerk.): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején*. Budapest, 1992.
- BALÁZS KOVÁCS, 2005:
Balázs Kovács Sándor: *Válás a sárközi paraszti társadalomban*. In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27. Szekszárd, 2005. 259-296.
- BARTA, 2004:
Barta, Tünde: *Divorce in the reformed church: the case of the Szék district in the 17th century*. Budapest, 2004. (Central European University, Budapest College, thesis)
- BASICS, 2007:
Basics Beatrix (szerk.): *Művészgenerációk. A Györgyi-Giergl család három évszázada*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2006. október 4-2007. március 5. Bp., 2007.
- BEBEL, 1976:
Bebel, August: *A nő és a szocializmus*. Budapest, 1976.
- BELUSZKY-GYŐRI, 2005:
Beluszky Pál-Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest-Pécs, 2005.
- BERLANSTEIN, 1980:
Berlanstein, Lenard R.: *Illegitimacy, Concubinage, and Proletarianization in a French Town, 1760-1914*. *Journal of Family History* 1980/4. 361-374.

- BLASIUS, 1987:
Blasius, Dirk: Ehescheidung in Deutschland 1794-1945. Scheidung und Scheidungsrecht in historischer Perspektive. Göttingen, 1987.
- CHESTER, 1977:
Chester Robert (Ed.): Divorce in Europe. Leiden, 1977.
- DÁNYI, 1963-1964:
Dányi Dezső: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1963-1964. 73-109.
- DEGRÉ, 1983:
Degré Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon. Jogtudományi Közlöny 1983/1. 36-42.
- DESAN, 2004:
Desan, Suzanne: The Family on Trial in Revolutionary France. Los Angeles-London, 2004.
- DESSERTINE, 1983:
Dessertine, Dominique: Divorcer à Lyon sous la Révolution et l' Empire. Lyon, 1981.
- DÉZSI, 1916:
Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós 1794-1865. Budapest, 1916.
- DÉZSI, 1918:
Dézsi Lajos: Adalékok báró Jósika Miklós életrajzához. Irodalomtörténeti Közlemények 1918/1. 60-72.
- DUBIN, 1999:
Dubin, Lois C.: The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture. Stanford, 1999.
- DUBIN, 2007:
Dubin, Lois C.: Jewish Women, Marriage Law, and Emancipation: A Civil Divorce in Late-Eighteenth-Century Trieste. Jewish Social Studies 2007/2. 65-92.
- DURKHEIM, 2000:
Durkheim, Émile: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. Budapest, 2000.
- FARAGÓ, 2000:
Farágó Tamás: Házastársi konfliktusok a 18. században az egykorú források tükrében (Miskolc, 1700-1810). In: Elekes Zsuzsanna-Spéder Zsolt: Törések és kötések a magyar társadalomban. Budapest, 2000. 331-340.
- FARAGÓ, 2008:
Farágó Tamás: Házasságkötés és társadalom – Buda város a 18-19. század fordulóján. (Esettanulmány). In: Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században. Budapest, 2008. 171-193.
- FISCHER R., 1988:
Fischer, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose. München, 1988.
- FREEZE, 2002:
Freeze, ChaeRan Y.: Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia. New England-Hanover, 2002.
- FROJIMOVICS, 2008:
Frojimovics Kinga: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Budapest, 2008.
- FROST, 1997:
Frost, Ginger: Bigamy and Cohabitation in Victorian England. Journal of Family History 1997/3. 286-306.
- GAUCH, 2005:
Gauch, Caroline: Rechtsprechung und Kodifikation – ein Gegensatz? Die Anwendung des Scheidungsrechts durch den Richter. Eine empirische Untersuchung an drei erstinstanzlichen Gerichten des Kantons Freiburg (1908-1920). Zürich-Basel-Genf, 2005.
- GILLIS, 1985:

Gillis, John R.: For Better, For Worse. British Marriages, 1660 to the Present. New York-Oxford, 1985.

GOODE, 1963:

Goode, William Josiah: World Revolution and Family Patterns. New York, 1963.

GOODE, 1993:

Goode, William J.: World Changes in Divorce Patterns. New Haven, 1993.

GOODE, 2003:

Family Changes over the Long Term: a Sociological Commentary. *Journal of Family History* 2003/1. 15-30.

GRÖWER, 1999:

Gröwer, Karin: Wilde Ehen im 19. Jahrhundert. Die Unterschichten zwischen städtischer Bevölkerungspolitik und polizeilicher Repression. Hamburg-Bremen-Lübeck. Berlin-Hamburg, 1999.

GYÁNI, 1995:

Gyáni Gábor: Házasságok kötése és bontása. In: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Budapest, 1995. 12-27.

GYÖRGYI, 2005:

Györgyi Gézáné Zámor Magda: A Györgyi (Giergl) és Zámor család története. [Internetes publikáció: <http://www.kfki.hu/~mzimanyi/giergl/giergl-zamor-csaladtortenet-2005-08-20.pdf>]

H. SZILÁGYI, 2005:

H. Szilágyi István (szerk.): Jog és antropológia. Budapest, 2005.

HEINDL, 1980:

Heindl, Waltraud: Aspekte der Ehescheidung in Wien um 1900. Grenzen und Möglichkeiten der Erforschung des Problems. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 33. Wien, 1980. 218-246.

HERGERNÉ, 2006:

Herger Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog modernizációja. Budapest-Pécs, 2006.

HOLLÓ, 1998:

Holló Szilvia Andrea: Zsidó háztartások a Vizivárosban a XIX. század első felében. *Fons* 1998/4. 551-581.

HUDI, 1997:

Hudi József: Egy pápai válóper a 18. századból. In: Nagy Beáta-S. Sárdi Margit: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Debrecen, 1997. 164-169. o.

HUMPHERYS, 2007:

Humpherys, Anne: The Three of Them: The Scene of 'Divorce' in Nineteenth-Century English Fiction. In: Karl Leydecker-Nicholas White (eds): *After Intimacy. The Culture of Divorce in the West since 1789*. Oxford-Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt am Main-New York-Wien, 2007. 113-134.

KAPLAN, 2007:

Kaplan, Zvi Jonathan: The Thorny Area of Marriage: Rabbinic Efforts to Harmonize Jewish and French Law in Nineteenth-Century France. *Jewish Social Studies* 2007/3. 59-72.

KARÁDY, 1997:

Karády Viktor: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején. In: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Budapest, 1997. 196-248.

KASZA, 2004:

Kasza Georgina: „Mitsoda élet az ilyen!” Péter Krisztina contra Szőke László. (Egy reformkori válóper története). *Acta Papensia* 2004/1-2.

KATUS, 2008:

Katus László: Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19-20. század fordulóján. In: Barta Györgyi-Keresztély Krisztina-Sipos András (szerk.): *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Budapest, 2008. 247-287.

KISS CS., 2007a:

- Kiss Csilla: „Királynő vagy te a művészet országában”. A színésznői szerepkör változásai a 19. századi Magyarországon. Budapest, 2007. ELTE BTK doktori disszertáció.
- KISS CS., 2007b:
- Kiss Csilla: „Királynő vagy te a művészet országában”. A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2007. 89-108.
- KISS R., 1999:
- Kiss Réka: Matrimoniális causák a küüllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében. In: Kósa László (szerk.): Fialat egyháztörténetek kollokviuma (1998. november 3.). Tanulmányok. Budapest, 1999.
- KLEIN, 2005:
- Klein, Joanne: Irregular Marriages: Unorthodox Working-Class Domestic Life in Liverpool, Birmingham, and Manchester, 1900-1939. *Journal of Family History* 2005/2. 210-229.
- KOLUMBÁN, 2004:
- Kolumbán Zsuzsanna: Egyházi és világi értékrend-módosulások a XIX. századi Székelyföldön (a válóperes iratok fényében). Hermann Gusztáv Mihály-Kolumbán Zsuzsanna-Róth András Lajos (szerk.): Areopolis. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok IV. Csíkszereda-Székelyudvarhely, 2004.
- KOLUMBÁN, 2009:
- Kolumbán Zsuzsanna: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In: Mezey Barna-Nagy Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kulturtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Budapest, 2009. 447-465.
- KULCSÁR, 2007:
- Kulcsár, László J.: Something Old, Something New: Hungarian Marriage Patterns in Historical Perspective. *Journal of Family History* 2007/3. 323-338.
- KUMAGAI, 1983:
- Kumagai, Fumie: Changing Divorce in Japan. *Journal of Family History* 1983/1. 85-108.
- LEYDECKER-WHITE, 2007:
- Karl Leydecker-Nicholas White (eds): *After Intimacy. The Culture of Divorce in the West since 1789.* Oxford-Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt am Main-New York-Wien, 2007.
- LŐCSEI, 2008:
- Lócsei Pál: Felbomlott házasságú budapestiek. A főváros II. kerületében 1964-ben végzett felmérés elvei, módszerei és eredményei. In: Lócsei Pál: *Emberpár és család az államszocializmusban 1945-1985. Válogatott családszociológiai írások.* Budapest, 2008. 26-46.
- MÁTAY, 2000:
- Mátay Mónika: Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. századi debreceni válóper dilemmái. In: Bódy Zsombor-Mátay Mónika-Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000. 244-274.
- MÁTAY, 2006:
- Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793-1848.* Debrecen, 2006.
- MÁTAY, 2010:
- Mátay Mónika: Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből. In: Bódy Zsombor-Horváth Sándor-Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, 2010. 194-202.
- MATTHIJS-BAERTS-VAN DE PUTTE, 2008:
- Matthijs, Koen-Baerts, Aneleen-Van de Putte, Bart: Determinants of Divorce in Nineteenth-Century Flanders. *Journal of Family History* 2008/3. 239-261.
- MAY, 1983:
- May, Elaine Tyler: *Great Expectations: Marriage and Divorce in Post-Victorian America.* Chicago, 1983.
- MELEGH, 1987:

Melegh Attila: A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda, Újlakon. In: Lengyel György (szerk.): Történeti szociológiai tanulmányok a 19-20. századi magyar társadalomról. 5. Budapest, 1987. 133-178.

MELEGH, 2000:

Melegh Attila: Házasságtörés Halason a 17-18. században. In: Faragó Tamás (szerk.): Történeti Demográfiai Évkönyv. Budapest, 2000. 266-287.

MEZEY-NAGY, 2009:

Mezey Barna-Nagy Janka Teodóra (szerk.): Jogi néprajz – jogi kulturtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Budapest, 2009.

MOORE, 2001:

Moore, Sally Falk: Certainties Undone: Fifty Turbulent Years of Legal Anthropology, 1949-1999. 95-116.

MOORE, 2005:

Moore, Sally Falk: A félautonóm társadalmi mező mint megfelelő kutatási tárgy. In: H. Szilágyi István (szerk.): Jog és antropológia. Budapest, 2005. 138-146.

MÖHLE, 1997:

Möhle, Sylvia: Ehekonflikte und sozialer Wandel: Göttingen 1740-1840. Frankfurt am Main-New York, 1997.

NAGY, 2005:

Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez 1869-1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai. Jogtörténeti Szemle 2005/4. 10-15.

NAGY, 2007:

Nagy Sándor: "Elváltak" és "válások." Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében Budapest (Pest-Buda) példáján. Korall 30. (2007. december) 142-157.

NAGY, 2007a:

Nagy Sándor: Osztrák válások Erdélyben 1868-1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”. Fons 2007/3. 359-428.

NAGY, 2008:

Nagy Sándor: Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében In: Horváth J. András (szer.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, 2008. 115-134.

NAGY, 2008a:

Nagy Sándor: Piszkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében (1882-1893). Korall 2008. 32. 100-131.

NAGY, 2009:

Nagy Sándor: Schosberger Ilona különös házassága. In: Halmos Károly-Klement Judit-Pogány Ágnes-Tomka Béla: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Budapest, 2009. 48-57.

NAGY, 2010:

Nagy Sándor: Budapesti válások – Kolozsváron. A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata. Fons 2010/2. 165-213.

NAGY Á.-NAGY S., 2007:

Nagy Ágnes-Nagy Sándor: Társadalomtörténeti Adattár a neten. Elektronikus levéltári segédlet készítése Budapest Főváros Levéltárában. Korall 30. (2007. december) 204-217.

NÉMETH 1996:

Németh László: A házi szövetség felbontása, avagy Pálóczi Horváth Ádám házassági bontóperének rövid summázata. Holmi 1996/6. 748-754.

ŐRI, 2008:

Őri Péter: Házasság és válás Pest megyében, 1900-2001. A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai. „Párkapcsolatok”. Konferencia az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a

Népeştudományi Kutató Intézet rendezésében, 2008. november 25. [Power Point-fáj: andorkaweb.tarki.hu/konferenciak.html]

PÉTER, 1998a:
Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Az Elbától keletre. Budapest, 1998. 219-263.

PÉTER, 1998b:
Péter László: Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. In: Az Elbától keletre. Budapest, 1998. 355-378.

PHILLIPS 1980:
Phillips, Roderick: Family Breakdown in Late Eighteenth-Century France. Divorces in Rouen 1792-1803. Oxford, 1980.

PHILLIPS, 1988:
Phillips, Roderick: Putting Asunder. A History of Divorce in Western Society. Cambridge-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1988.

PHILLIPS 2004:
Phillips, Roderick: Amit Isten összekötött... A válás rövid története. Budapest, 2004.

POPPEL, 1992:
Poppel, Frans van: Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. Wageningen, 1992.

POPPEL, 1997:
Poppel, Frans van: Family Breakdown in Nineteenth-Century Netherlands: Divorcing Couples in the Hague. History of the Family 1997. (2.) 1. 49-72.

POPPEL, 1998:
Poppel, Frans van: Nineteenth-Century Remarriage Patterns in the Netherlands. Journal of Interdisciplinary History 1998. (28.) 3. 343-383.

RATCLIFFE, 1996:
Ratcliffe, Barrie M.: Popular Classes and Cohabitation in Mid-Nineteenth-Century Paris. Journal of Family History 1996/3. 316-350.

RÉV 1986:
Rév Erika: Válogerek krónikája. Budapest, 1986.

RHEINSTEIN, 1972:
Rheinstein, Max: Marriage Stability, Divorce, and the Law. Chicago, 1972.

SAVAGE, 1983:
Savage, Gail L.: The Operation of the 1857 Divorce Act, 1860-1910. A Research Note. Journal of Social History 1983/4. 103-110.

SAVAGE, 1988:
Savage, Gail L.: Divorce and the Law in England and France Prior to the First World War. Journal of Social History 1988/3. 499-513.

SHELLEKENS, 1995:
Schellekens, Jona: Illegitimate Fertility Decline in England, 1851-1911. Journal of Family History 1995/4. 365-377.

SCHNAPPER, 1978:
Schnapper, Bernard: La Séparation de corps de 1837 a 1914. Essai de sociologie juridique. Revue historique 1978. (102.) 259. 453-466.

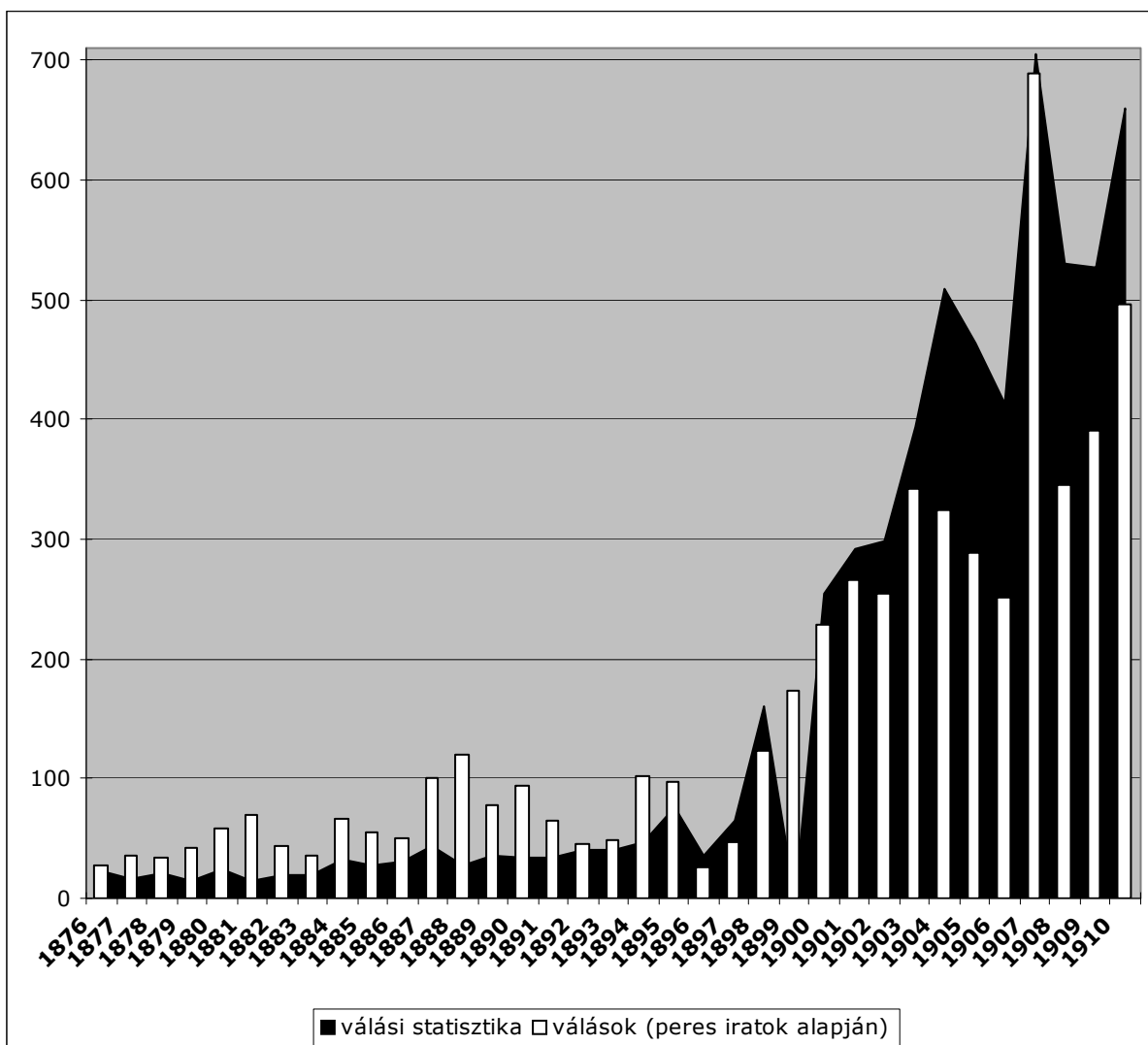
SCHULTZ, 1990:
Schultz, Martin: Divorce Patterns in Nineteenth-Century New England. Journal of Family History 1990/1. 101-115.

STALDER, 2008:

- Stalder, Birgit: „Der Eehimmel begann schon früh sich zu trüben...” Geschlechterbeziehungen und Machtverhältnisse in Scheidungsprozessen zwischen 1876 und 1911. Ein interkonfessioneller Vergleich. Berlin, 2008.
- STONE, 1979:
Stone, Lawrence: The Revival of Narrative. Reflections on a New Old History. Past and Present 1979. (85.) 3-24.
- STONE, 1987:
Stone, Lawrence: The Past and the Present Revisited. [2. Ed.] London-New York, 1987.
- STONE 1990:
Stone, Lawrence: Road to Divorce. England 1530-1987. Oxford-New York, 1990.
- STONE, 1993:
Stone, Lawrence: Broken Lives: Separation and Divorce in England, 1660-1857. Oxford, 1993.
- SZABADFALVI, 1979:
Szabadsfalvi József: Jászai Mari levelei Herman Ottóhoz. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 17-18. (1979) 215-229.
- SZÍVÓS, 2010:
Szívós Erika: Az István (Klauzál) tér lakói a 19-20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor-Horváth Sándor-Valuch Tibor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010. 481-499.
- TOMKA, 2000:
Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia? Budapest, 2000.
- TÓTH Z., 1987
Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. Statisztikai Szemle 1987/1. 62-86.
- TÓTH, 1995:
Tóth Zoltán: Város és etnicitás. Mit olvaszt az „olvasztótégely”? Regio – kisebbség, politika, társadalom 1995/1-2. 78-100.
- VARGHA, 1931:
Vargha Zoltán: Gróf Vigyázó Sándorné báró Podmaniczky Zsuzsánna (1838-1923) életrajza. Budapest, 1931.
- VOČELKA, 1978:
Vočelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868. Wien, 1978.
- VÖRÖS, 1998:
Vörös Károly: A világváros útján: 1873-1918. Budapesti Negyed 1998. 20-21. 106-172.
- WELKER, 2006:
Welker Árpád: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: Kósa László (szerk.): Reformátusok Budapesten. 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Budapest, 2006. 147-171.
- WILLEKENS, 2003:
Willekens, Harry: Is Contemporary Western Family Law Historically Unique? Journal of Family History 2003/1. 70-107.
- ZAKAR 2006:
Zakar Péter: Katonai házassági perek Mária Terézia korában. Aetas 2006/2-3. 69-92.

FÜGGELÉK

I.1. A budapesti válások száma a hivatalos válási statisztika, illetve a fennmaradt peres iratok alapján (1876-1910)

Forrás: SZÉL, 1935: 295., illetve: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

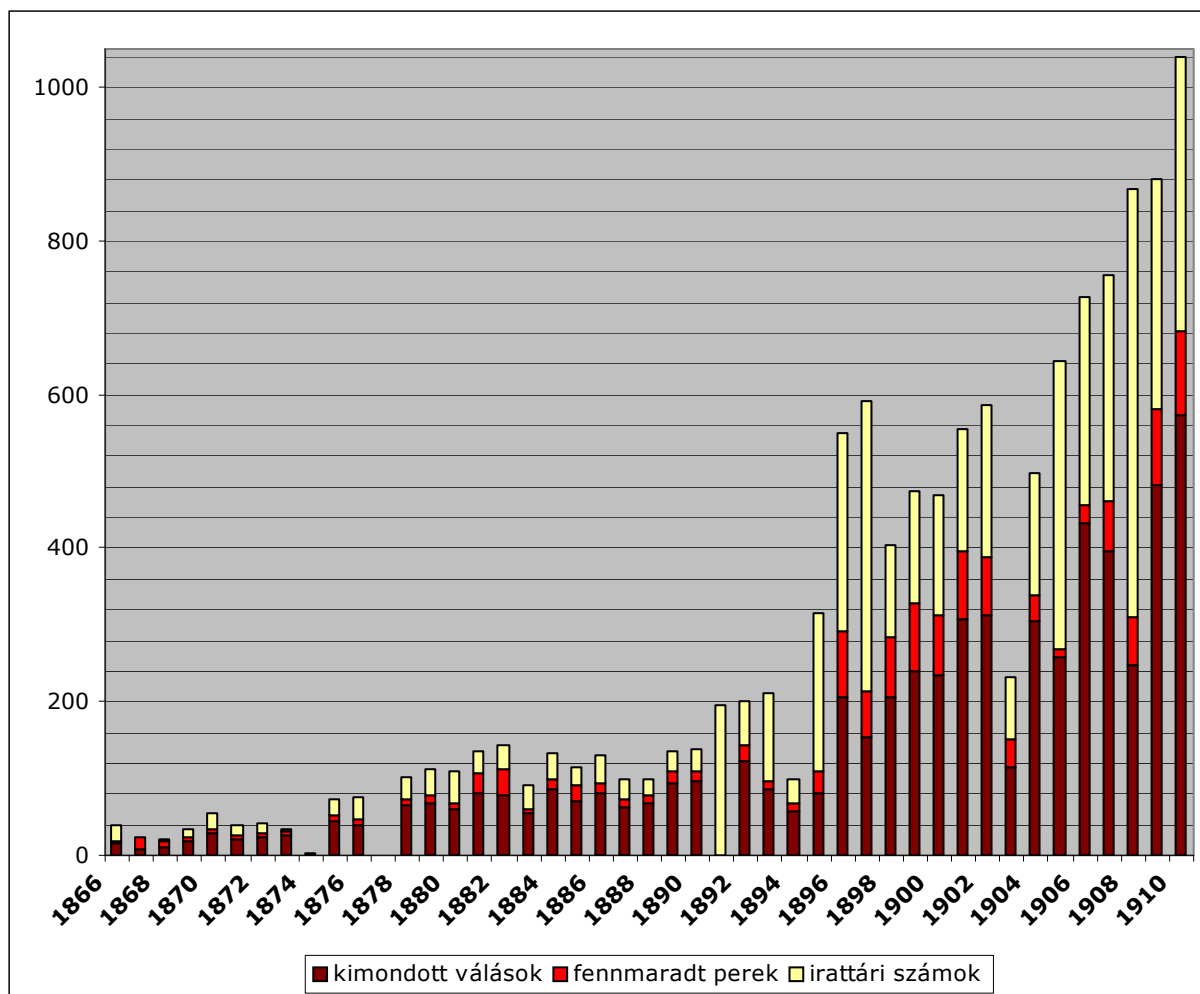
Az összefüggő fekete diagramterület a korabeli publikált válási statisztikát, a fehér oszlopok pedig a Budapesti Királyi Törvényszék (és jogelődei) által hozott, jogerős bontó ítéleteknek a jogerőre emelkedés évében kimutatható számát tükrözik.

Válási statisztika 1876-tól áll rendelkezésre. Az összefüggően ábrázolt adatsort csak az 1899-es év válásainak hiánya szakítja meg.

A peres iratok alapján regisztrálható válásoknál a bontó ítéletek számáról van szó, azaz természetesen nem számítottuk ide az ugyancsak a Törvényszék által hozott, házasságot érvénytelenítő vagy egyéb (pl. ágytól-asztaltól elválasztó) ítéleteket.

Megjegyzendő, hogy „féloldalas” válásoknál, vagyis amikor a bíróság csupán az egyik házastársra nézve hozott bontó ítéletet, a másikra nézve a köteléket fenntartotta, a válás értékeként 1 helyett 0,5-öt vettünk. A bontásnak ez a speciális esete mind 1895 előtt, mind utána – az annak idején kötelékben maradt fél kezdeményezésére – megtörténhetett. (Hogy ezt a publikált statisztika összeállítói miként vették számításba, arról nincs információnk.)

I.2. A Pesti Városi és a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék irattározott és fennmaradt válóperei, a kimondott válásokkal (1866-1910)

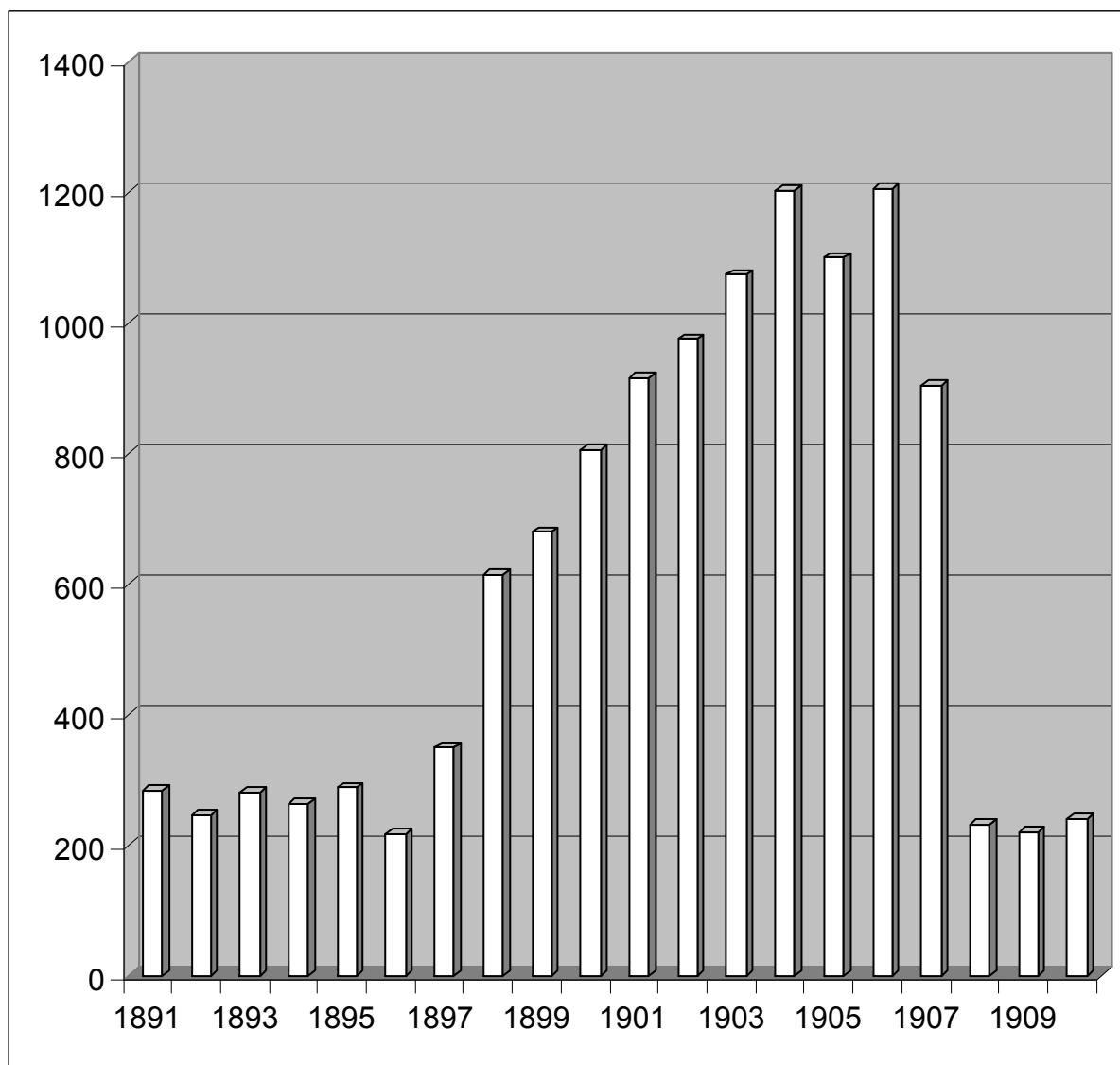
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL IV. 1343. f. 1866-1871, és VII. 2. c. 1872-1910 közötti V. irattári osztályai)

A Pest Városi Törvényszékeken, illetve a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszéken a házassági pereket külön irattári osztályban (V.), a perindítás évére, irattári számok növekvő rendjében rakták le. Ezek zömmel házassági bontóperek, de évente általában egy-két megsemmisítési/érvénytelenítési, esetleg ágytól-asztaltól való elválasztást célzó per is előfordul.

A házassági perek egy része – a grafikonon az oszlopok halványsárga területe – nem maradt fenn, és megfelelő irattári segédletek hiányában nem állapítható meg, hogy mi lett a sorsuk. Az oszlopok bordóval és vörössel jelzett része együttesen a válóperek tényleges fennmaradását szemlélteti az adott irattári évfolyamon belül. A bordó terület, az irattározott és fennmaradt perekben belül, a kimondott válások számát tükrözi.

A grafikon nem alkalmas az eredményesség precíz szemléltetésére, mivel a jóváhagyott megsemmisítési/érvénytelenítési, vagy ágytól-asztaltól való kereseteket nem vettük figyelembe, és mert a csak az egyik félre nézve felbontott házassági köteléket nem 1-ként, hanem 0.5-ként számoltuk.

I.3. A Budapesti Királyi Törvényszék pereskedőinek ítéltáblai „ügyforgalmi kimutatása” (1891-1910)

Forrás: BFL VII.1.d. polgári mutatókönyvek, 1891-1910

A diagram a Budapesti Királyi Ítéltábla 1891-től fennmaradt polgári peres névmutatókönyvei alapján készült (a korábbi segédletek, amelyeket a Magyar Országos Levéltárban őriztek, megsemmisültek). 1822-1907 között valamennyi házassági pert fel kellett terjeszteni másod- (és azután harmad-)fokra, így 1891-1906 között felmérhető az elsőfokon befejezett válópereket felölelő ügyforgalom volumene és annak változása.

A diagram oszlopai az adott évben, a Budapesti Királyi Törvényszékről felterjesztett házassági perek kapcsán tett bejegyzések számát tükrözik. Ez sajátos ügyforgalmi felmérést képez, mivel nem a másodfokon megjelenő házassági perek, hanem a regisztrált pereskedők számát tükrözi (ha az előbbiekre vagyunk kíváncsiak, a számokat felezni kell). Itt azonban megjegyzendő, hogy egy pert illetően évenként több bejegyzés is keletkezhetett, illetőleg ritkán előfordul, hogy az egyik peres fél nevét nem rögzítették a mutatóban. Ezért az „ügyforgalmi kimutatás”, jóllehet az arányokat és a tendenciákat mindenképpen megfelelően tükrözi, nem tekinthető teljesen precíznek.

I.4. A budapesti válások viszonyítása a fővárosi népességhez, a fennálló házasságokhoz, és a házasságkötésekhez 1869-1910

	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
válások (becsült) száma	30	30	60	70	100	120	252	450	603
egy válásra számolt fővárosi lakos	8482	-	6009	-	4919	-	2759	-	1336
egy válásra jutó fennálló házasság	1471	-	980	-	802	-	471	-	250
egy válásra eső új házasságkötés	-	81	48	56	41	52	25	16	14

Forrás: SZÉL, 1935: 43., 66., 295. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 391., 1905: 448., 1910: 455.

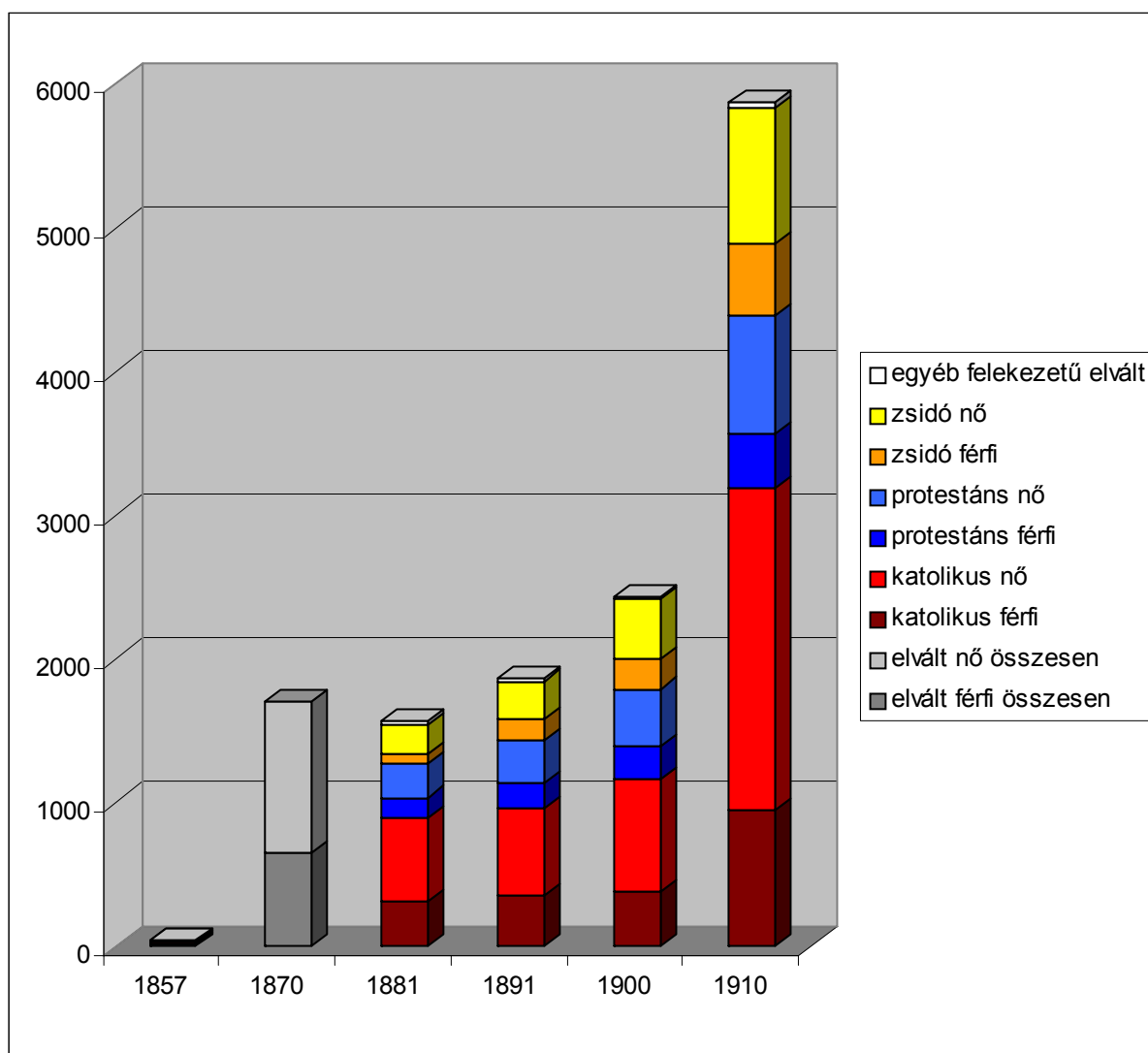
A válások száma 1895-ig saját becslésen, azt követően pedig a hivatalos statisztikán alapszik. Az eredményeket kissé befolyásolja, hogy ez utóbbi nem a Budapesti Királyi Törvényszék által kimondott valamennyi válást, hanem csak az utolsó fővárosi együttlakással rendelkező elvált párok (kisebb) számát veszi figyelembe.

A második sorban a nyers válási arányszámok láthatók, amelyek a válások számát a teljes fővárosi népességhez mérten jellemzik.

A táblázat harmadik sorában a tisztított válási arányszám lett feltüntetve, amely – a bevett módszert követve – a budapesti házasságok számát a házas budapesti nőkével veszi azonosnak. (Ahogy a második sorban, úgy itt sem közölhetők a népszámlálások közötti időmetszetekben hiányzó adatok.)

Az utolsó sorban a megfelelő évben történt új házasságkötések képezték a viszonyítás alapját. Ezt illetően 1870-ből még nincs adat.

I.5. A budapesti (pest-budai) elvált népesség (1857-1910)

Forrás: NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 29., 1881: 118-119., 1900: 266-267., 1910b: 432., 434., 436., 438., 440., 442., 444., 446., illetve BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 62.; 1881(III.): 185.; 1891(III.): 76-82. (táblázatok)

A népszámlálások 1870-től publikáltak rendszeresen „elvált” családi állapotra vonatkozó adatokat, amelyek összesítése a diagramon az egyes népszámlálási években felekezet és nem szerinti bontásban történt (1857-re vonatkozóan később közöltek, csak Pestre vonatkozó adatot). A hivatalos kiadványok 1870-ben és 1891-ben nem adtak közre felekezeti megoszlást, de azt az utóbbi évre vonatkozóan a fővárosi közlésből pótolni lehetett (1870-ben csak Pestre vonatkozóan van adat; eszerint az elváltak között volt: katolikus férfi 338, nő 573; evangélikus és református férfi 73, nő 103; zsidó férfi 82, nő 121; egyéb vallású férfi 2, nő 7).

Megjegyzendő, hogy az országos és a fővárosi kiadványok elváltakra vonatkozó adatai többször is, néha jelentősen, eltérnek egymástól. Így például 1881-ben, illetve 1891-ben előbbi 1576, ill. 1742, utóbbi 1542, ill. 1906 elválttal számol! A diagram az országos kiadványokon alapul, de 1891-ben kivételesen – az országos publikációból hiányzó felekezeti megoszlás miatt – a fővárosi eredményeket ábrázolja.

I.6. A kúriai válóperes ügyforgalom szabad királyi városi és vármegyei törvényszékek közötti megoszlása (1786-1849)

törvényhatóság	1786-1821	1822-1849	összesen	törvényhatóság	1786-1821	1822-1849	összesen
Árva	1	6	7	Bács	3	10	13
Bakabánya város	0	1	1	Csongrád	11	21	32
Bars	9	4	13	Heves	2	7	9
Bazin város	0	1	1	Jászkun kerület	0	4	4
Bélabánya város	1	0	1	Pest	42	61	103
Breznóbánya város	0	1	1	Pest város	3	2	5
Esztergom	2	0	2	Újvidék	3	2	5
Hont	12	17	29	Duna-Tisza köze összesen	64	107	171
Korpona város	1	0	1	Abaúj	9	19	28
Körmöcbánya város	1	1	2	Bártfa város	0	1	1
Liptó	20	18	38	Bereg	11	15	26
Modor város	1	3	4	Borsod	28	25	53
Nógrád	14	20	34	Eperjes város	0	3	3
Nyitra	0	4	4	Gömör	55	131	186
Pozsony	1	10	11	Igló	0	1	1
Pozsony város	0	8	8	Kassa város	6	0	6
Selmecbánya város	2	4	6	Késmárk város	3	5	8
Szokolca város	1	0	1	Kisszeben város	1	0	1
Szentgyörgy város	0	1	1	Lócse város	0	5	5
Trencsén	0	1	1	Sáros	2	2	4
Turóc	20	14	34	Szepes	15	16	31
Zólyom	1	17	18	szepesi 16 város	13	12	25
Zólyom város	1	0	1	Torna	6	5	11
Duna balpart összesen	88	131	219	Ung	2	6	8
Baranya	5	6	11	Zemplén	9	25	34
Fejér	18	20	38	Tisza jobbpart összesen	160	271	431
Győr	4	3	7	Békés	8	37	45
Győr város	5	3	8	Bihar	47	32	79
Komárom	9	15	24	Debrecen város	26	41	67
Komárom város	3	1	4	Felsőbánya város	1	0	1
Kőszeg város	1	2	3	Gyula város	1	0	1
Moson	2	2	4	Hajdukerület	12	33	45
Ruszt város	1	0	1	Máramaros	1	6	7
Sopron	6	4	10	Nagybánya	0	12	12
Sopron város	5	3	8	Szabolcs	17	45	62
Tolna	13	26	39	Szatmár	13	36	49
Vas	2	11	13	Szatmárnémeti város	12	21	33
Veszprém	20	49	69	Ugocsa	1	7	8
Zala	9	13	22	Tisza balpart összesen	139	270	409
Duna jobbpart összesen	97	154	251				

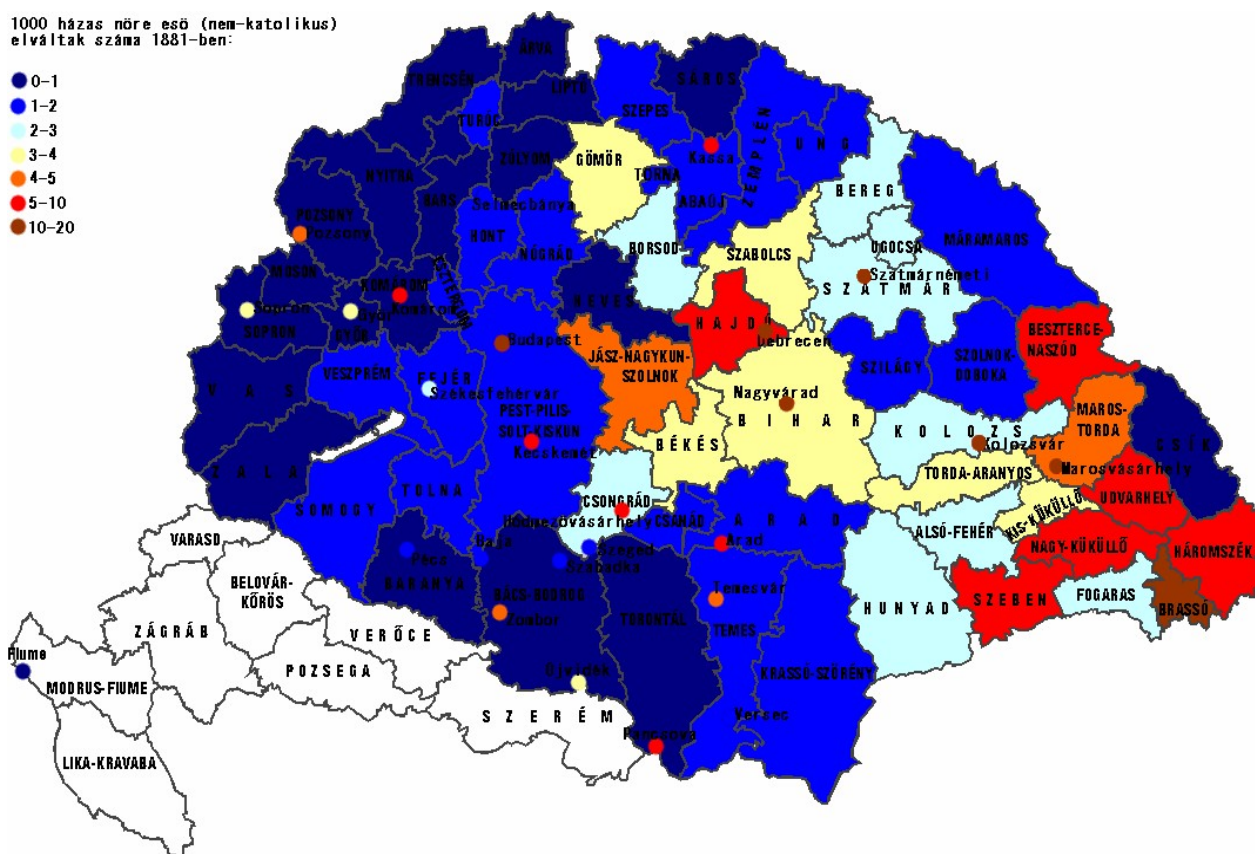
Arad	1	2	3			
Csanád	9	11	20			
Nagybecskerek	0	1	1			
Temes	0	3	3			
Temesvár város	0	2	2			
Torontál	1	7	8	ismeretlen	4	2
Tisza-Maros szöge összesen	11	26	37			6
				MAGYAROR	563	963
				SZÁG		
				MINDÖSSZ		1526
				ESEN		

Forrás: MOL O.21. lajstromkönyv (1786-1821), O.33. lajstromkönyv (1822-1849)

A magyarországi protestánsok válópereit tárgyaló törvényszékek ítéleteiket felülvizsgálat végett – 1822-től hivatalból – a Kúriához terjesztették fel. A beérkező perekről 1787-1821, illetve 1822-1849 között vezetett kúriai lajstromok, a pertípussal együtt, mindig megnevezik a felterjesztő törvényszéket.

A közölt számokat több ok miatt nem lehet pontos ügyforgalmi adatokként kezelni. Egyrészt 1822-ig nem minden válópert fellebbeztek a Kúriára: az 1822 előtti adatok tehát bizonytalanabbak, mint az 1822-1849 közöttiek. Másrészt az is elképzelhető, hogy az utólagos lajstromozás idején már nem minden felterjesztett pernek maradt nyoma a kúriai irattárban.

I.7. 1000 házasságra eső (nem-katolikus) elváltak száma 1881-ben, törvényhatóságoként

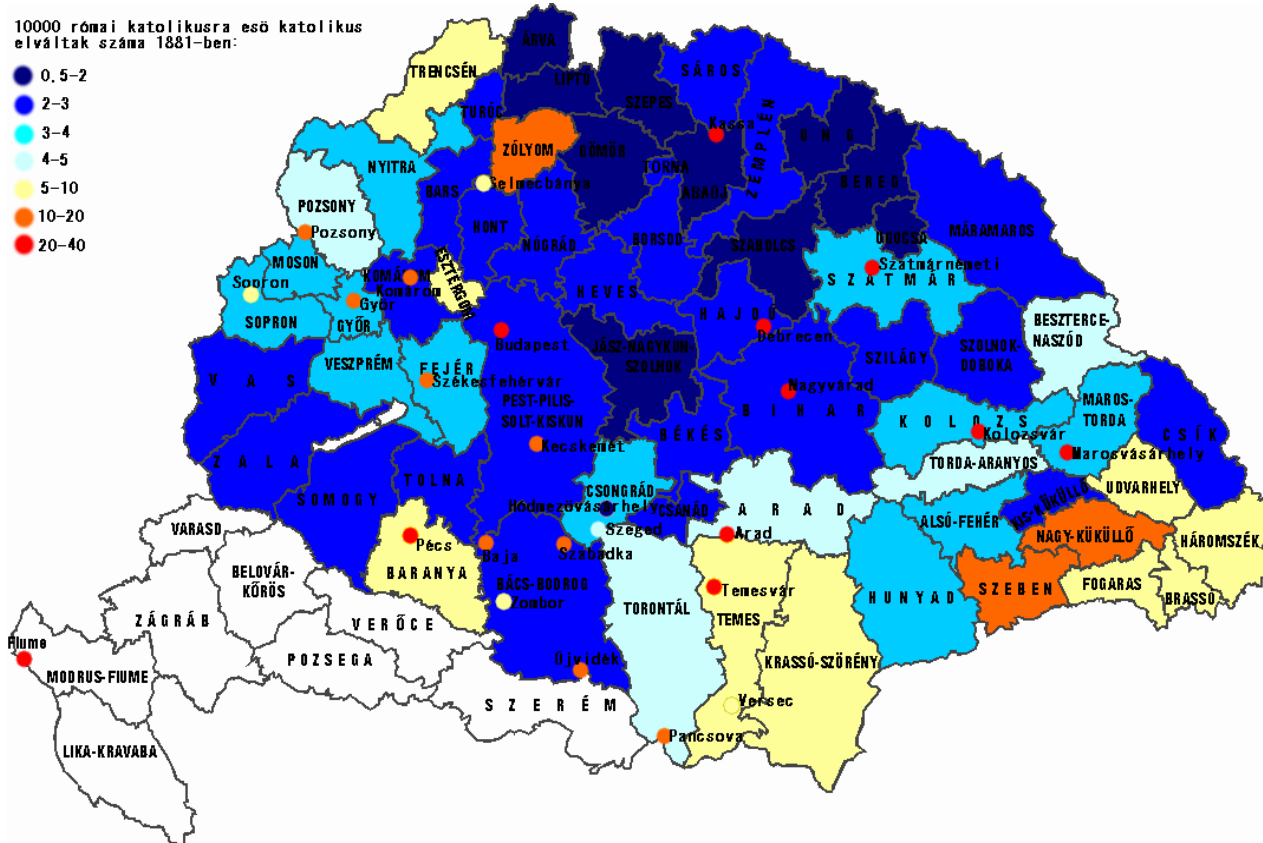

Forrás: NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 109-113., 114-121.

A térképen az 1881. évi népszámlálás során (véglegesen) elváltként számba vett személyek házassághoz viszonyított, törvényhatóságokénti aránya került ábrázolásra. Tehát: mivel a népszámláláskor az elvált kategóriába kerültek az ágytól-asztaltól elválasztott házasságok is, ezért a római és görög katolikus vallású elváltakat leszámítottuk.

Sajnos, mivel a házassághoz viszonyított megoszlása nem került publikálásra, illetve mert a katolikus házasságokat nem lehetett hasonlóképpen elkülöníteni (jóllehet ekkoriban már akár ők is megtehették, hogy áttérve felbontatták házassági kötelezést), a térképen a teljes házassághoz képesti viszonyszámok lettek ábrázolva.

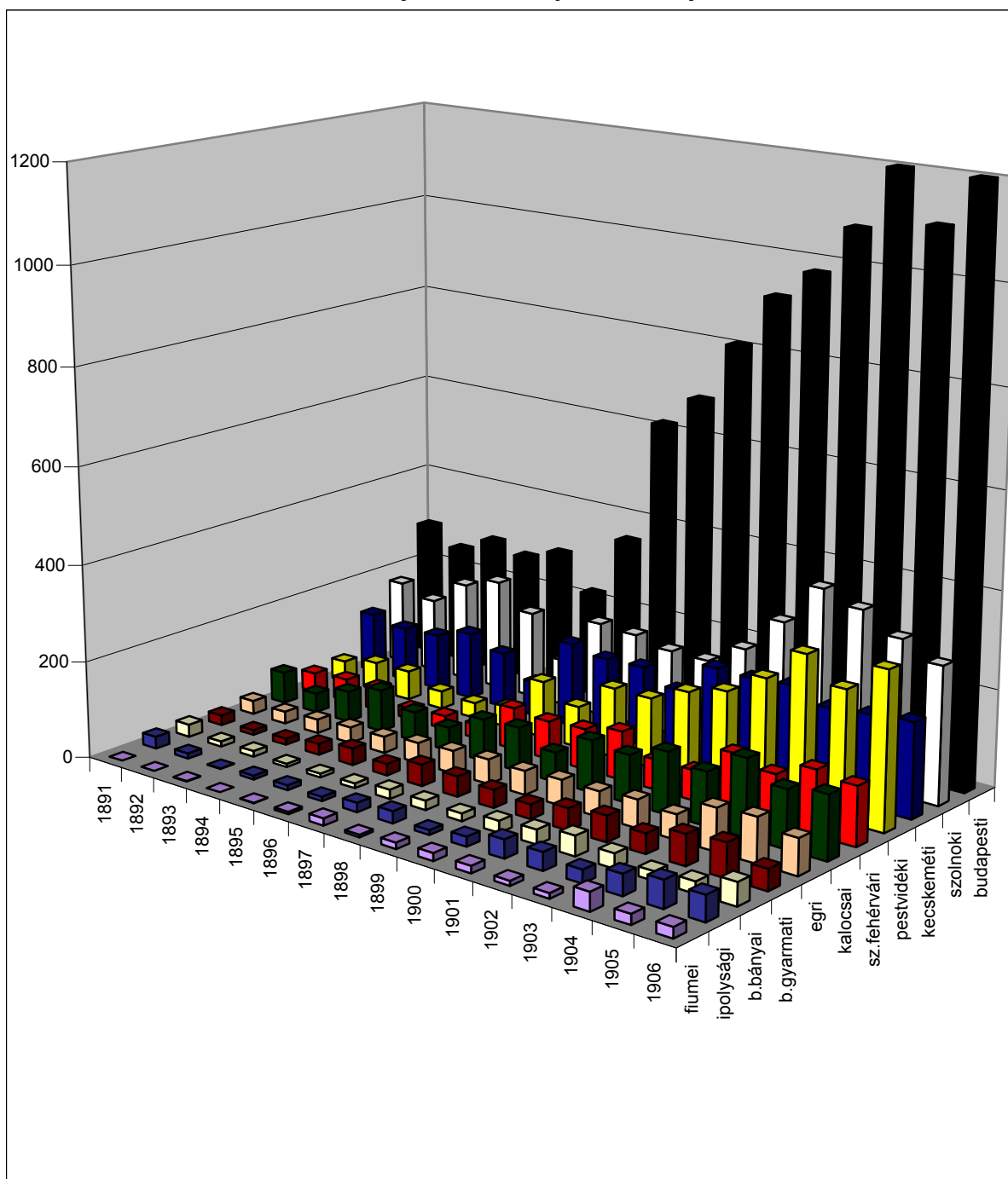
I.8. 1000 katolikus lakosra eső katolikus elváltak (ágytól-asztaltól elválasztottak) száma 1881-ben, törvényhatóságoként

Forrás: NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 114-121.

A térképen az 1881. évi népszámlálás során elváltként számba vett (ténylegesen csupán ágytól-asztaltól elválasztott), illetve magukat elválnak valló római és görög katolikus személyek katolikus népességhez viszonyított, törvényhatóságokénti aránya került ábrázolásra.

I.10. A Budapesti Királyi Ítéltábla „válóperes ügyforgalmának” megoszlása törvényszékeként (1891-1906)

Forrás: BFL VII.1.d. polgári peres névmutatókönyvek, 1891-1906

A diagram – az I.3. diagram kiterjesztéseként – a Budapesti Királyi Ítéltábla 1891-től fennmaradt polgári peres névmutatókönyvei alapján készült. 1907-ig valamennyi házassági pert fel kellett terjeszteni másodfokra, így 1891-1906 között felmérhető az elsőfokon befejezett válópereket felölelő ügyforgalom volumene, annak területi megoszlása és változása.

A diagram oszlopai az adott évben, a megfelelő törvényszékekről felterjesztett házassági perek kapcsán tett bejegyzések számát tükrözik. Ez nem a másodfokon megjelenő házassági perek, hanem a regisztrált pereskedők számát tükrözi (ha az előbbiekre vagyunk kíváncsiak, az értékeket meg kell felezni).

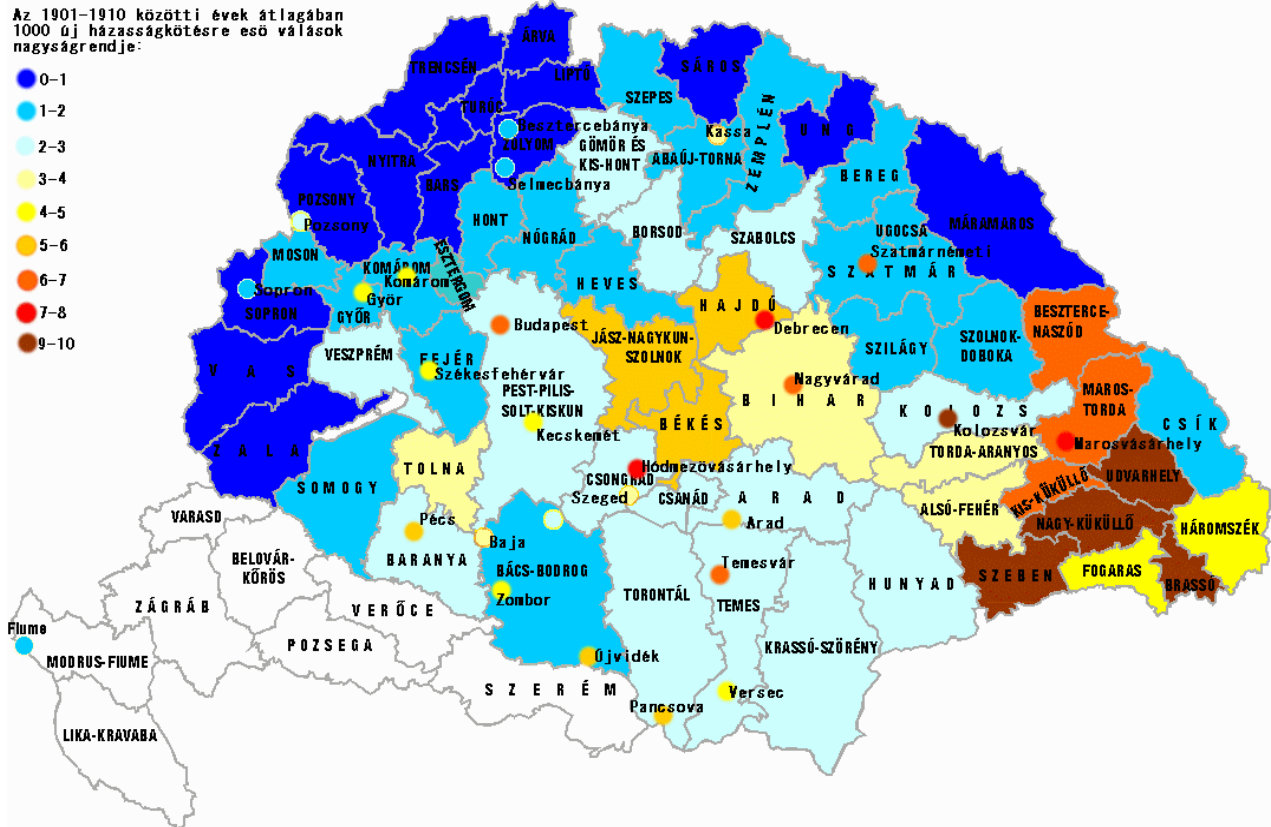
I.11. A válások száma Magyarországon, az utolsó együttlakás helyéül szolgáló törvényhatóságok szerint (1901-1910)

megyei törvényhatóság	városi törvényhatóság	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
Árva		0	1	2	1	0	3	0	2	3	4	3
Bars		3	6	4	10	15	8	15	18	16	17	13
Esztergom		2	8	2	3	8	9	9	15	10	20	11
Hont		3	6	10	10	12	6	10	29	14	18	19
	Selmec- és Besztercebánya	1	1	1	2	0	0	3	4	2	3	1
Liptó		4	0	3	6	5	4	9	6	15	8	9
Nógrád		7	12	14	15	23	22	27	31	40	35	47
Nyitra		5	15	21	17	20	18	12	29	26	34	38
Pozsony		12	10	12	11	14	6	6	19	18	11	7
	Pozsony	7	17	16	12	8	22	14	22	26	14	24
Trencsén		9	5	4	4	5	3	3	15	5	12	9
Turóc		0	1	3	2	0	4	5	7	5	3	6
Zólyom		4	5	7	9	9	7	5	16	14	9	9
Duna balpart összesen		57	87	99	102	119	112	118	213	194	188	196
Baranya		38	43	56	44	46	70	68	121	117	104	109
	Pécs	15	12	13	10	12	21	21	31	42	32	37
Fejér		29	24	16	27	30	32	27	56	46	50	45
	Székesfehérvár	7	6	7	8	10	12	11	9	18	10	13
Győr		3	10	7	8	3	9	4	18	14	11	12
	Győr	3	8	8	4	5	9	9	18	13	18	23
Komárom		1	7	13	12	17	20	19	36	28	42	41
	Komárom	4	0	5	11	4	1	4	11	9	8	7
Moson		3	5	3	2	5	4	2	3	8	4	7
Somogy		32	43	38	47	36	48	55	65	89	83	107
Sopron		9	5	4	5	10	7	14	18	20	14	10
	Sopron	1	2	3	3	5	5	6	8	3	0	8
Tolna		35	47	64	52	64	63	55	150	113	143	140
Vas		20	11	23	18	14	17	34	33	34	40	42
Veszprém		16	25	23	19	34	35	38	76	65	40	44
Zala		17	20	18	16	17	19	16	34	31	36	40
Duna jobbpart összesen		233	268	301	286	312	372	383	687	650	636	685
Bács-Bodrog		43	61	61	68	101	101	102	192	160	154	196
	Baja	3	2	7	4	7	6	4	14	9	3	12
	Szabadka	5	10	13	13	16	17	11	19	24	19	31
	Újvidék	5	5	5	4	18	7	17	22	17	30	17
	Zombor	6	10	5	7	13	5	12	25	9	11	12
Csongrád		25	22	28	22	32	25	20	48	62	59	61
	Hódmezővásár hely	23	25	22	23	38	34	34	58	55	62	53
	Szeged	11	24	14	22	31	31	25	45	46	46	67
Heves		19	18	13	19	26	31	21	47	50	63	65
Jász-Nagykun-Szolnok		72	64	92	115	167	170	121	238	281	237	215
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		114	113	156	183	214	223	207	405	331	293	284
	Budapest	252	289	281	372	493	450	413	671	513	509	603
	Kecskemét	7	13	20	24	14	17	19	39	29	31	32
Duna-Tisza-köze összesen		585	656	717	876	1170	1117	1006	1823	1586	1517	1648
Abaúj-Torna		11	9	8	13	13	16	14	18	30	20	30
	Kassa	6	9	9	8	4	12	8	19	12	6	27
Bereg		14	17	18	6	17	19	23	27	27	25	26
Borsod		66	55	43	47	51	52	45	114	86	72	72
	Miskolc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26	33
Gömör-Kishont		43	31	36	20	25	33	58	87	57	57	53
Sáros		4	5	4	5	4	8	7	14	10	5	2

Szepes		10	11	12	15	7	9	13	27	7	17	21
Ung		3	7	5	4	4	12	10	9	7	15	10
Zemplén		20	32	30	21	26	25	37	47	45	64	52
Tisza jobbpart összesen		177	176	165	139	151	186	215	362	281	307	326
Békés		83	113	116	83	124	115	156	262	207	178	242
Bihar		99	61	78	111	122	83	174	267	293	286	235
	Nagyvárad	16	11	10	17	15	21	38	44	46	55	39
Hajdu		54	39	44	51	61	55	82	120	91	144	119
	Debrecen	31	42	21	33	44	43	47	73	47	67	66
Máramaros		11	6	9	5	12	10	28	25	24	25	34
Szabolcs		11	41	34	52	50	62	46	91	81	76	61
Szatmár		38	40	25	41	50	48	48	66	70	68	96
	Szatmárnémeti	12	13	9	10	14	15	14	30	19	20	18
Szilágy		16	23	19	23	20	31	28	72	60	71	54
Ugocsa		6	5	7	5	8	6	7	14	8	11	9
Tisza balpart összesen		377	394	372	431	520	489	668	1064	946	1001	973
Arad		22	29	26	42	34	60	60	131	153	193	214
	Arad	11	20	21	27	20	16	24	47	43	38	47
Csanád		21	21	16	19	34	18	35	70	59	59	77
Krassó-Szörény		29	43	40	41	55	56	58	140	180	155	244
Temes		27	48	31	63	70	67	65	163	143	188	216
	Temesvár	20	21	21	22	17	26	27	65	49	45	58
	Versec	6	2	3	7	7	12	6	23	13	16	25
Torontál		43	59	65	80	79	104	111	220	212	253	369
	Pancsova	2	10	5	4	3	3	13	16	16	19	12
Tisza Maros-szöge összesen		181	253	228	305	319	362	399	875	868	966	1262
Alsó-Fehér		23	22	26	32	31	19	47	116	99	83	100
Beszterce-Naszód		43	48	43	51	67	42	47	129	95	69	96
Brassó		47	47	44	49	67	65	69	92	135	111	133
Csik		9	4	12	6	24	16	25	40	27	45	42
Fogarás		9	15	12	17	22	25	37	58	62	81	76
Háromszék		25	36	20	38	44	56	43	91	63	60	68
Hunyad		32	47	47	39	76	67	80	155	92	86	125
Kis-Küküllő		8	20	11	26	23	32	46	110	214	63	65
Kolozs		18	17	24	24	48	32	41	93	62	82	93
	Kolozsvár	14	25	17	24	40	35	51	73	49	69	52
Maros-Torda		21	49	70	71	97	104	92	180	148	165	135
	Marosvásárhely	5	12	13	3	10	18	11	24	10	19	16
Nagy-Küküllő		47	60	80	80	98	87	106	215	58	228	194
Szeben		45	61	92	77	98	109	145	238	224	189	162
Szolnok-Doboka		11	15	22	36	32	37	28	65	40	61	72
Torda-Aranyos		19	44	38	28	50	65	47	91	72	76	94
Udvarhely		49	63	75	64	88	68	83	184	121	111	137
Királyhágón túl összesen		425	585	646	665	915	877	998	1954	1571	1598	1660
Fiume		3	4	5	2	5	4	5	4	4	7	10
Egyéb		31	36	49	35	40	42	35	72	57	74	120
ÖSSZESEN		2069	2459	2582	2841	3551	3561	3827	7054	6157	6294	6880

Forrás: STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 391.; 1902: 420.; 1903: 432.; 1904: 460.; 1905: 448.; 1906: 449.; 1907: 428.; 1908: 449.; 1909: 466.; 1910: 455.

I.12. Az 1000 új házasságkötésre eső válások száma az 1901-1910 közötti évek átlagában, törvényhatóságonként

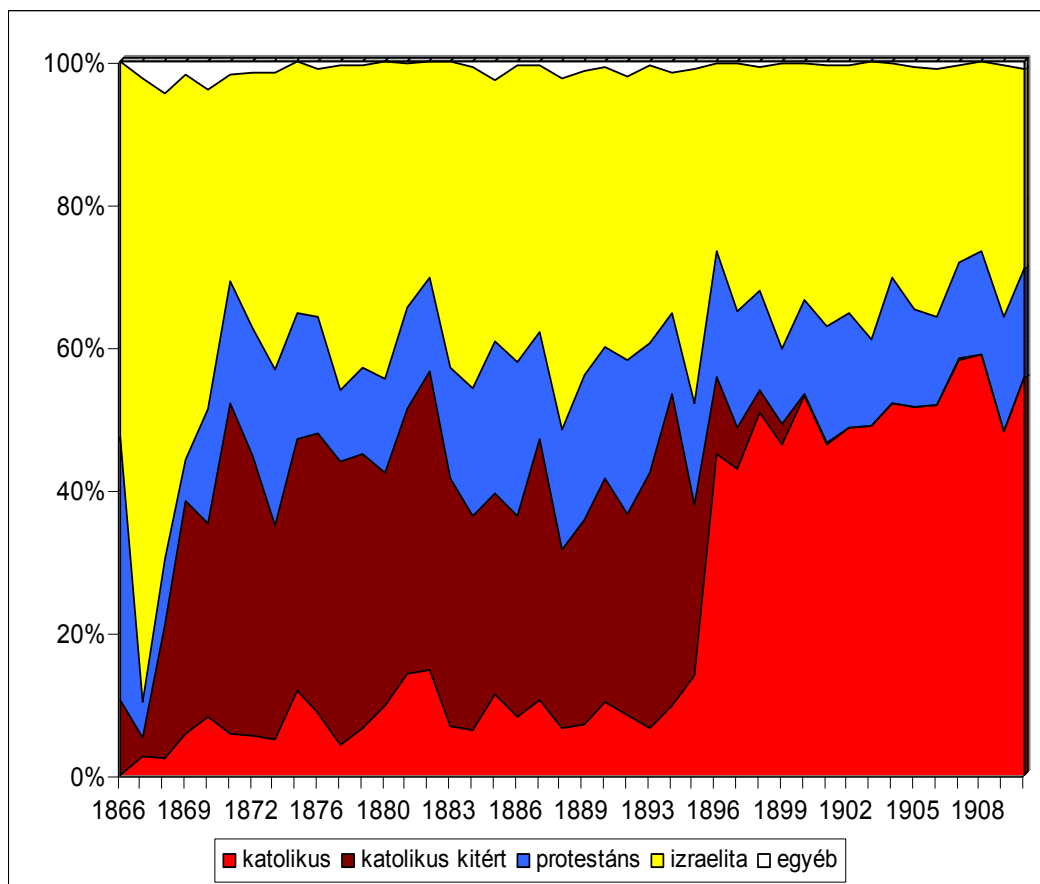

Forrás: STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 30-31. és 391.; 1902: 48-49. és 420.; 1903: 43-44. és 432.; 1904: 43-44. és 460.; 1905: 25-26. és 448.; 1906: 36-37. és 449.; 1907: 36-37. és 428.; 1908: 36-37. és 449.; 1909: 36-37. és 466.; 1910: 26-27. és 455.

1901-től mind az új házasságkötések, mind a válások számát évente, törvényhatósági bontásban közölték, ami lehetővé teszi megfelelő viszonyszámok képzését. A térképen az 1901-1910 között kimondott válások ugyanakkor kötött új házasságokhoz viszonyított (évi átlagos) nagysága látható.

A válások törvényhatósági megoszlásánál a népmozgalmi statisztika az utolsó együttlakás helyét vette figyelembe. Megjegyzendő még, hogy az 1909-ben törvényhatósági jogot nyerő Miskolc válásait, jobb híján, Borsod megyééhez csoportosítottuk.

II.13. A Budapesten házassági köteléki pert folytatók vallása (1866-1910)

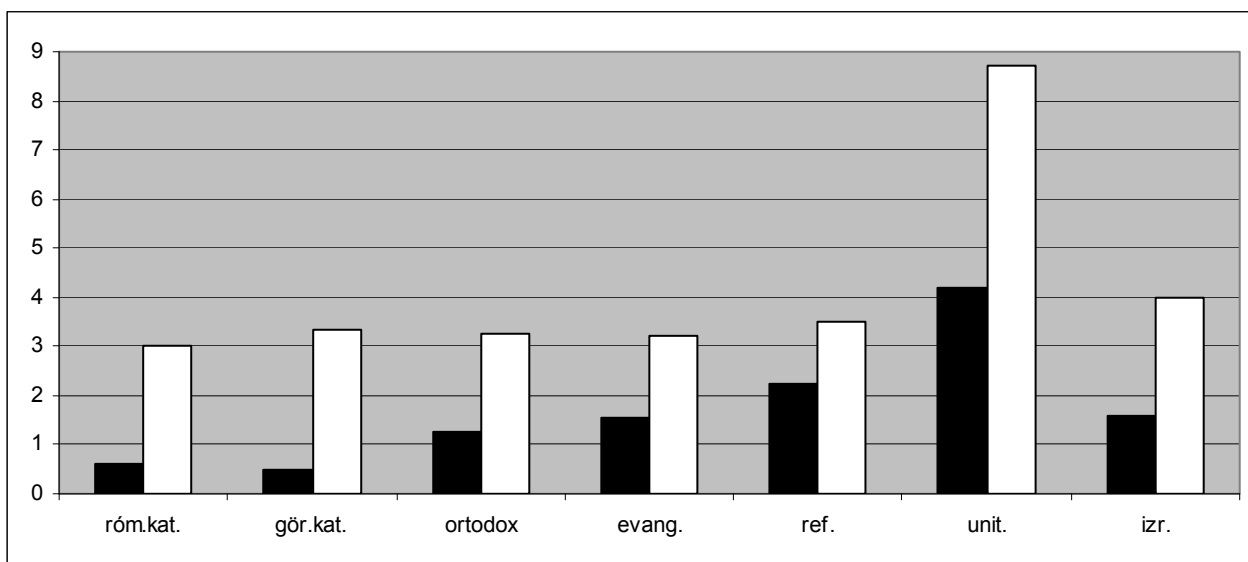
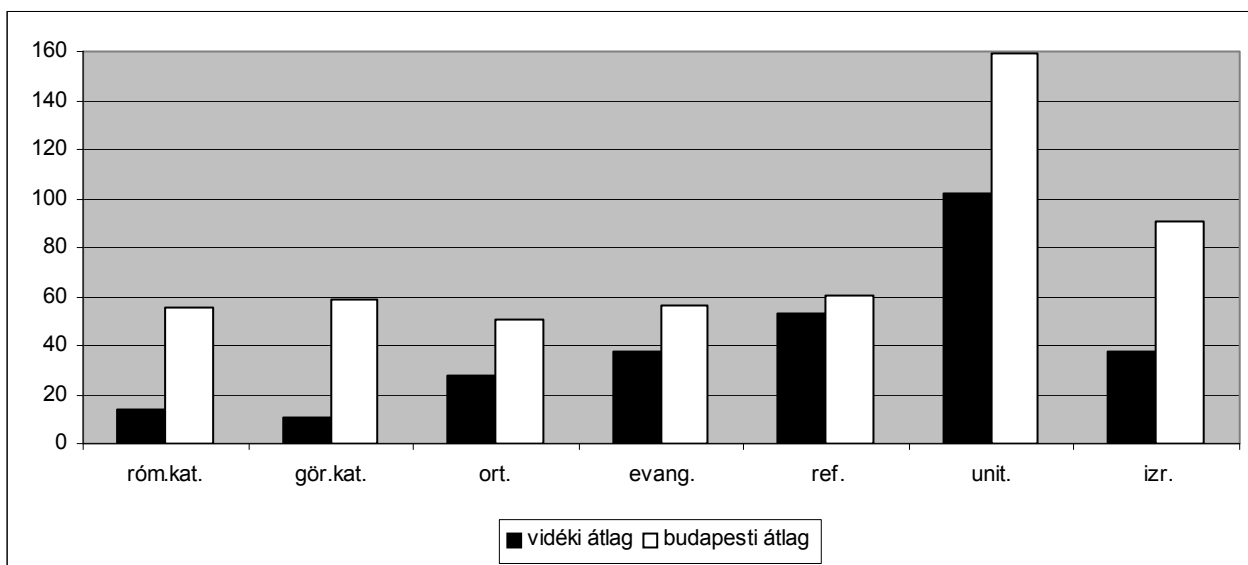
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a Budapesti Királyi Törvényszék anyaga (BFL VII.2.c. V. kútfő) mellett, a Pesti Visszaállított Városi Törvényszék (BFL IV.1343.f.), valamint a Budai Visszaállított Városi Törvényszék, és Óbuda Mezőváros Törvényszéke iratanyagában (BFL IV.1122.a., és V.48.b.) feltalált perekben szereplő, adatbázisban rögzített feleket vettük figyelembe. Néhány erősen hiányos, illetőleg megsemmisült évfolyamot (1874, 1877, 1891) elhagytunk.

A diagram az ismert felekezeti hovatartozás arányait ábrázolja. A válóperes ítéletek 1895 előtt a házastársak aktuális vallását mindig, az előzetes vallásváltoztatás irányát rendszerint rögzítették; 1895 után a felekezeti hovatartozás a fennmaradt peres ügyből csak esetlegesen derül ki. Az adatokat házassági és betérési anyakönyvek segítségével próbáltuk pótolni (1895 után kevesebb sikerrel). Az adatbázisban található ismert vallású felek száma így 10057, az ismeretleneké 4635 fő. Ugyanez a számszerű megoszlás 1866-1895 között 3613 és 157; 1896-1910 között 6444 és 4478 fő.

Az áttekinthetőség végett a katolikus (római és görög), s a protestáns (evangélikus, református, unitárius) felekezeteket összevontuk. A görög katolikus, illetve az unitárius vallásúak aránya elhanyagolható. Az ortodox feleket, valamint azokat az eseteket, amikor nem katolikus-protestáns, hanem egyéb irányú konverzió történt, csekély számuk miatt, az „egyéb” kategóriába soroltuk.

II.14. Az 1000 házasságkötésre, illetve 1000 fennálló házasságra eső válások száma hitfelekezetenként Budapesten és vidéken, az ismert évek (1903-1906, 1908) átlagában

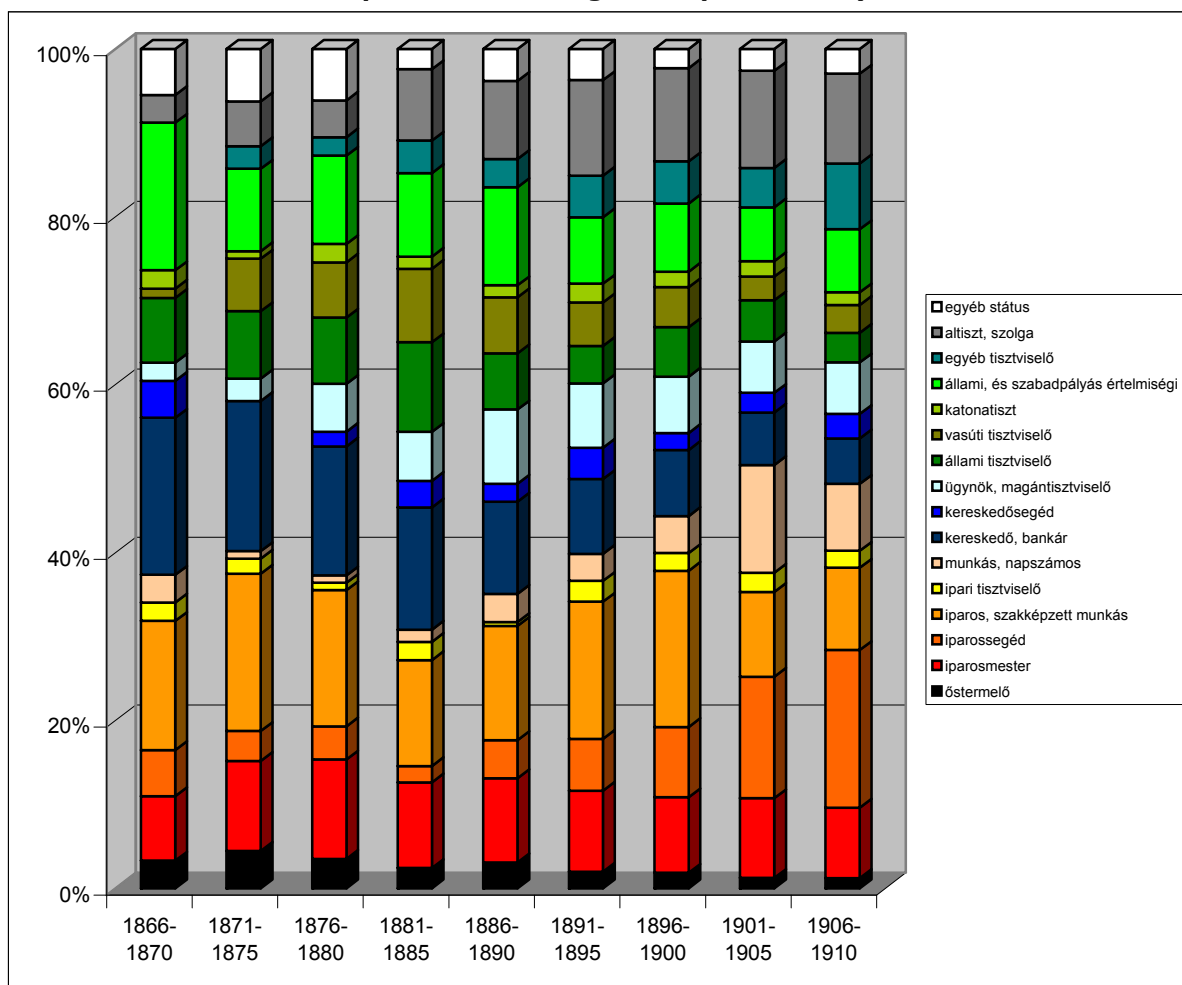

Forrás: SZÉL, 1935: 209., 341.; STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 46. és 436.; 1904: 46. és 464.; 1905: 28. és 452.; 1906: 39. és 453.; 1908: 39. és 453.; NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900: 526-539.; 1910: 432-444.

A diagram a budapesti és vidéki házasságkötések (vőlegények), a fennálló házasságok (házas férfiak), és válások (elvált férfiak) számára vonatkozó statisztikai adatközléseken alapul. A válások felekezeti megoszlására vonatkozó számok Budapesten csak a jelzett öt évben állnak rendelkezésre, s a diagramon azok átlagával számoltunk. A „vidéki” adatok minden esetben az országos és a budapesti számok különbségét jelentik.

Az új házasságkötések száma, és a vőlegények vallás szerinti megoszlása a jelzett évekből pontosan ismert. Az aktuálisan fennálló házasságok számát természetesen nem ismerjük: ezért annak az 1900. és az 1910. évi népszámlálás házas férfiainak felekezeti megoszlás szerint közölt számainak átlagát vettük. A budapesti görög katolikus, ortodox és unitárius válások csekély száma (23, 19, 13) miatt, az azokkal képezett fővárosi arányszámok magyarázó ereje megkérdőjelezhető.

II.15. A válóperekben szereplő férfiek foglalkozási besorolása, a perindítás szerint képzett öt éves átlagokban (1866-1910)

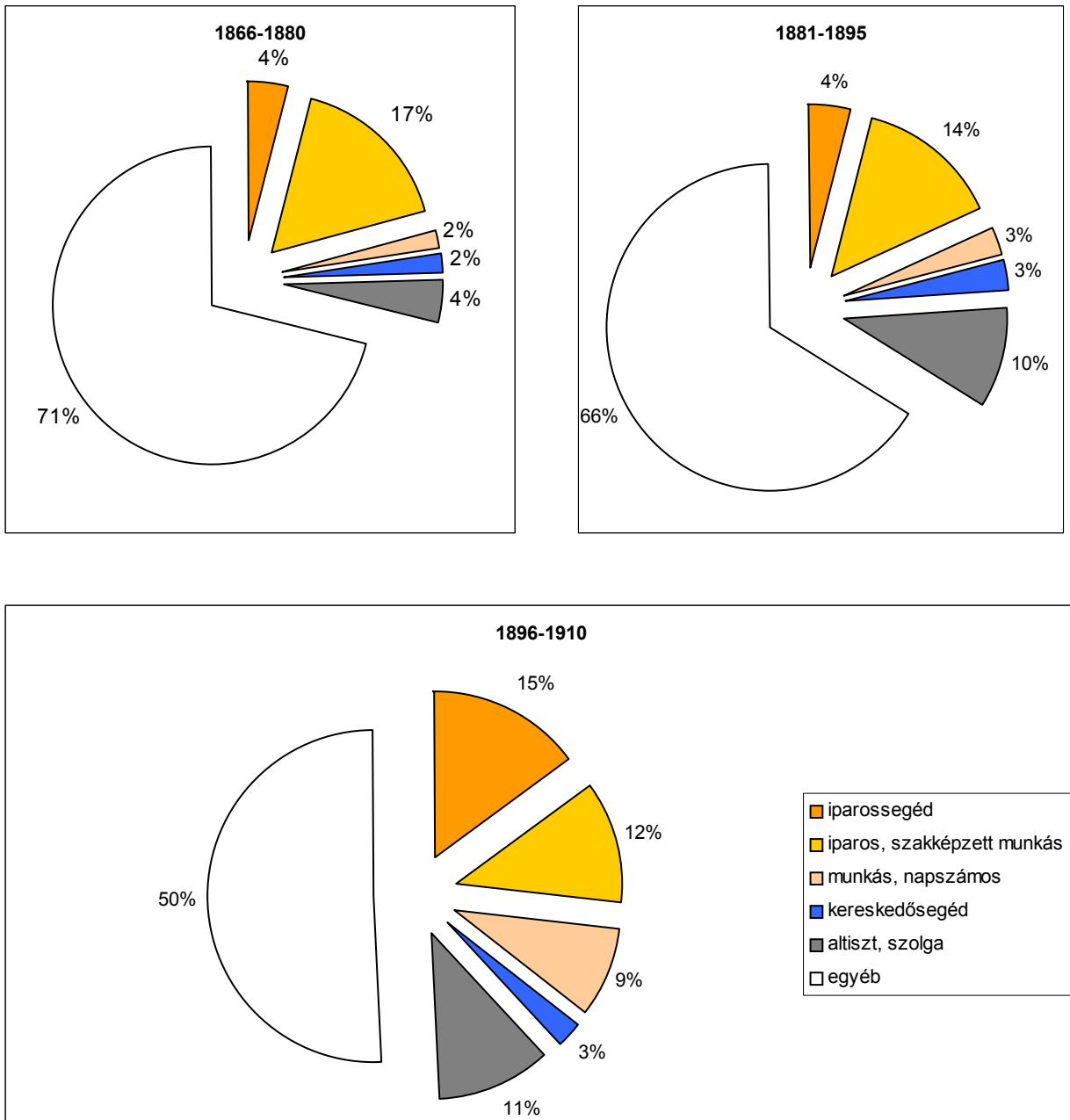
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b. A foglalkozás adatok részben, főként a korai időszak pereskedőire nézve, házassági anyakönyvekből, közjegyzői okiratokból származnak.

Az ismert esetek száma: 1866-1870 között 91, 1871-1875 között 112, 1876-1880 között 228, 1881-1885 között 412, 1886-1890 között 419, 1891-1895 között 404, 1896-1900 között 1134, 1901-1905 között 1452, 1906-1910 között 2131 – mindösszesen: 6383, tehát az összes előfordulás közel 87 %-a. Az ismert esetek eloszlása viszonylag egyenletes (a korai kohorszoknál gyengébb).

Az osztályozás alapvetően a korabeli foglalkozási ágazatok szerinti beosztást követi, de mivel a foglalkozási viszony gyakran nem állapítható meg, szükségszerűen eltér attól. Így a „iparos, szakképzett munkás” kategóriába soroltuk azokat, akikről a megnevezésből nem derült ki, hogy önállóként vagy alkalmazottként dolgoztak. Hasonló vegyes kategória még az „egyéb tisztviselő”, és az „altiszt, szolga” is. Az „egyéb státus” közé jellemzően a magánzók, illetőleg a bizonytalan élethelyzeteket tükröző elnevezések birtokosai (letartóztatottak, elítéltek, gondnokság alatt állók stb.) kerültek. Technikai szempontból – a diagramon egyenként nem lehetne látni azokat – tömörítettük „állami tisztviselő”-vé az állami, és a városi, vármegyei tisztviselőket, „állami, és szabadpályás értelmiség”-gé az ügyvédek, ügyvédjelöltek, az orvosokat és gyógyszerészeket, a tanárokat, valamint az egyéb közzolgálati ágazatokba sorolható pereskedőket.

II.16. A válóperekben szereplő segédek, munkások, napszámosok, közszolgák, altisztek aránya az összes pereskedőhöz viszonyítva (1866-1880, 1881-1895, 1896-1910)

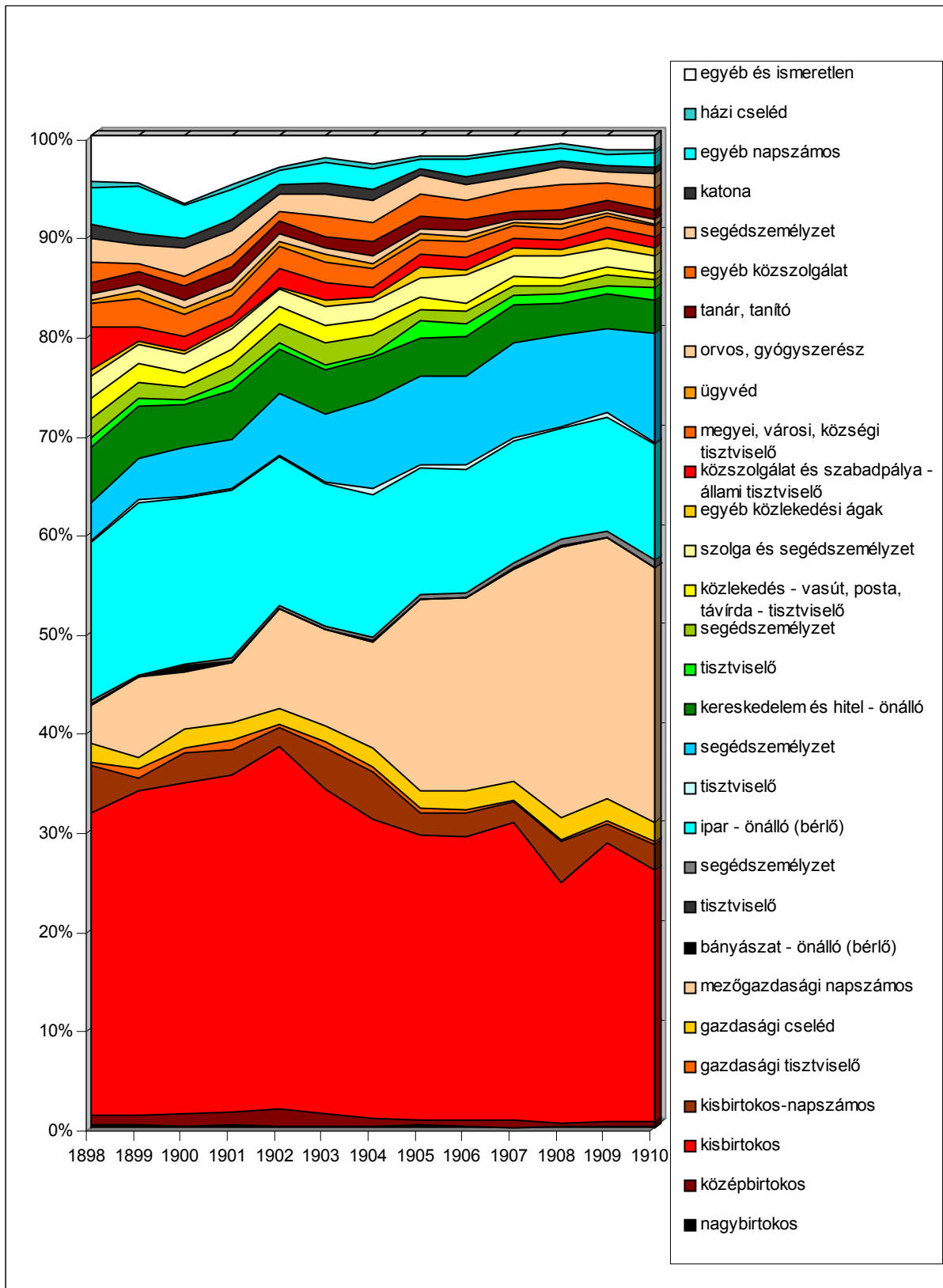

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b. A foglalkozás adatok részben, főként a korai időszak pereskedőire nézve, házassági anyakönyvekből, közjegyzői okiratokból származnak.

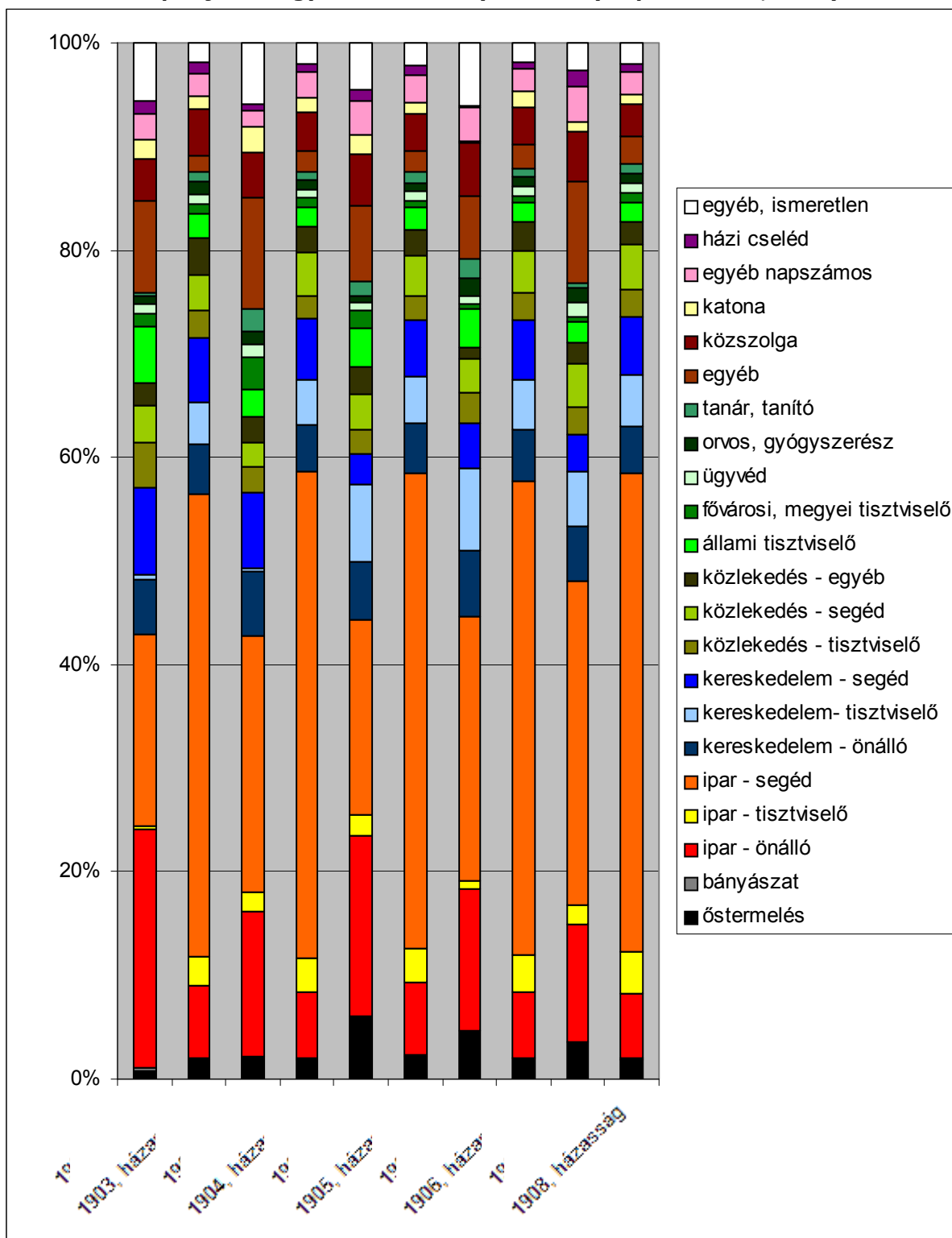
Megjegyzendő, hogy az „iparossegéd, szakképzett munkás” vegyes kategóriájában előfordulhatnak mesterek is, főként – feltevésünk szerint – a korai időszakban.

II.17. Az elvált férjek foglalkozási csoportjainak egymáshoz viszonyított aránya, országosan (1898-1910)

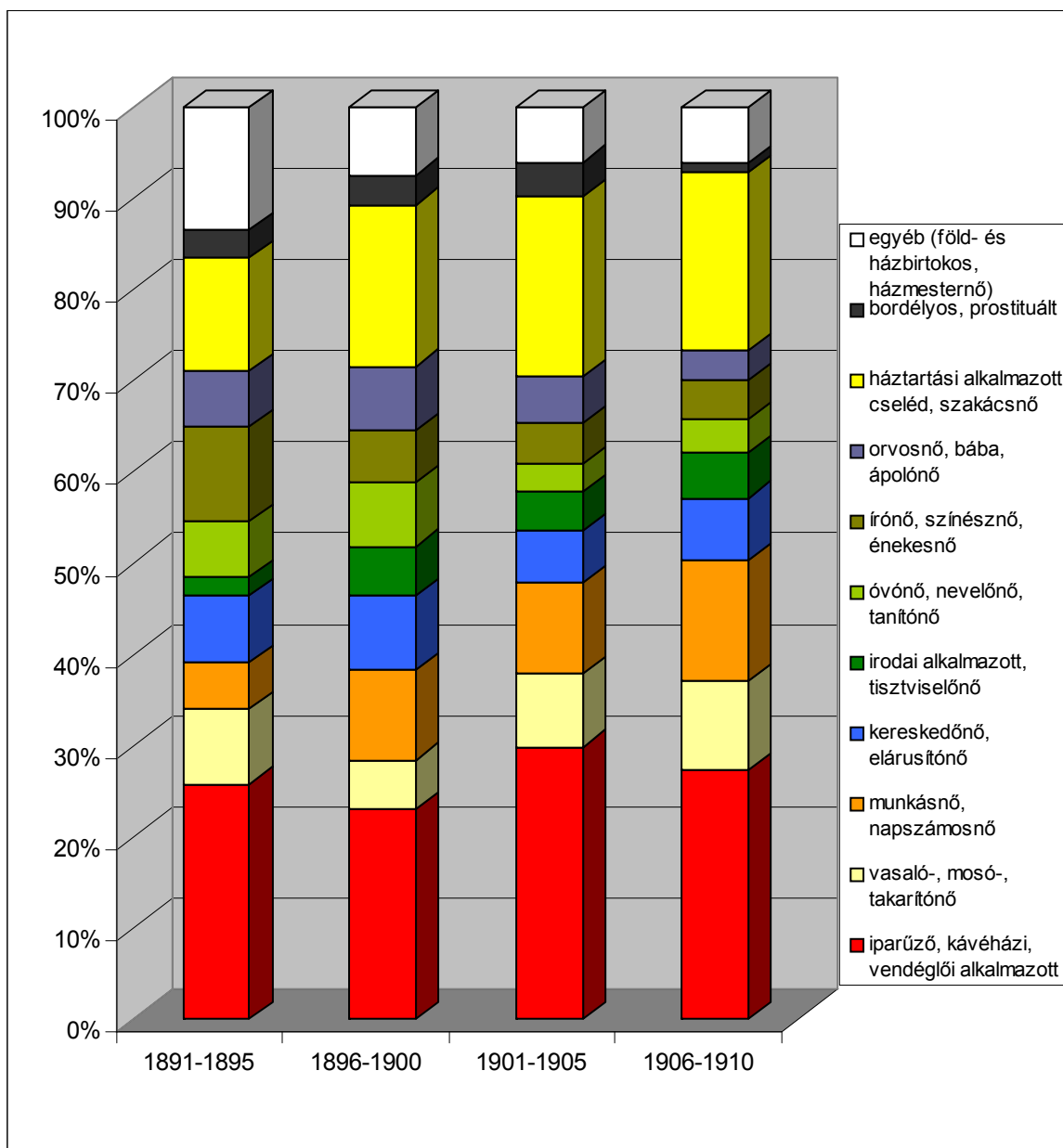
Forrás: STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 394.; 1902: 423.; 1903: 435.; 1904: 463.; 1905: 451.; 1906: 452.; 1907: 431.; 1908: 452.; 1909: 469.; 1910: 458.

II.18. Az adott évben Budapesten házasságot kötő és elváló férfiak foglalkozási csoportjainak egymáshoz viszonyított arányai (1903-1906, 1908)

Forrás: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 27-29.; 1904: 27., 29-30.; 1905: 29-31; 1906: 36-37., 40.; 1907-1908: 35-36., 38.

II.19. A válóperes feleségek ismert foglalkozás-megnevezéseinek arányai, a perindítás szerinti öt éves átlagokban (1891-1910)

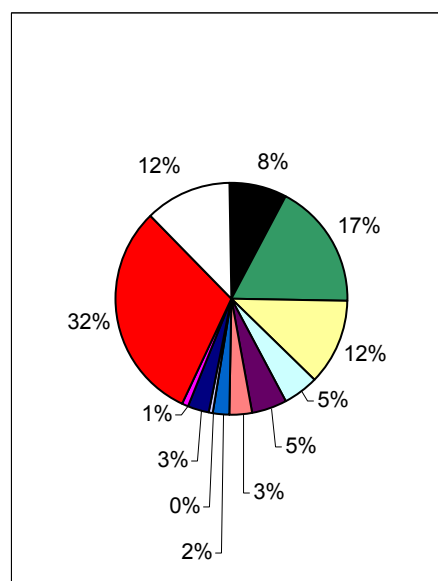
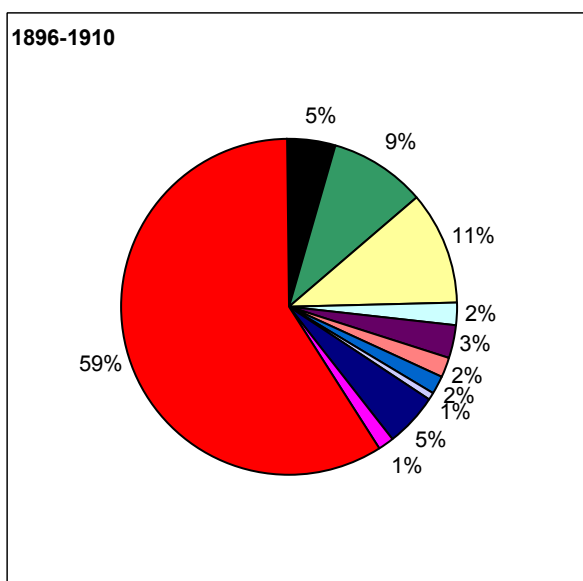
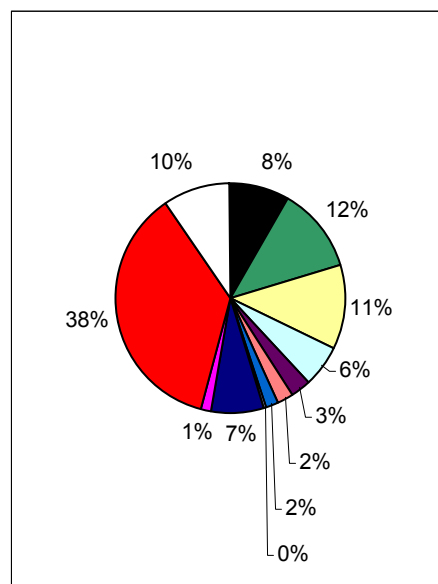
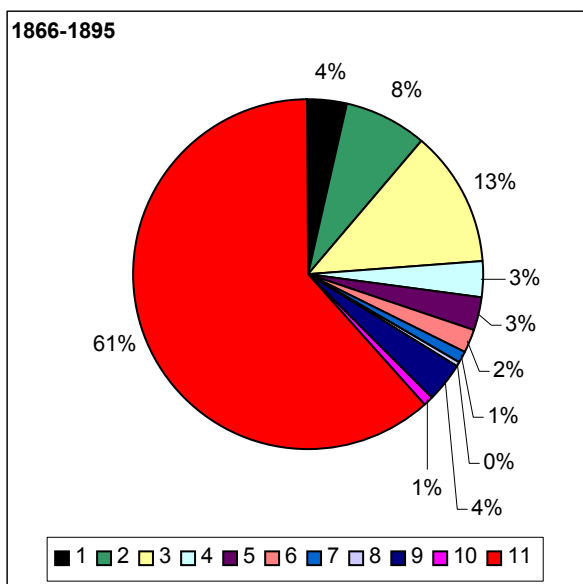
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS, (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1891-1910)

A diagram készítésénél, a Budapesti Királyi Törvényszék válóperes iratanyagában (BFL VII.2.c. V. kútfő) szereplő, adatbázisban rögzített feleket vettük figyelembe. A foglalkozás adatok részben házassági anyakönyvekből, közjegyzői okiratokból származnak.

Fontos, hogy csak a tényleges foglalkozási viszonyt fedő törvényszéki státuszjelölőket számítottuk. Az ismert esetek száma a korai időszakban elhanyagolható, az 1866-1890 közötti negyedszázadban összesen 96. A további adatok, amelyek alapján tehát a diagram készült: 1891-1895 között 97, 1896-1900 között 243, 1901-1905 között 399, 1906-1910 között 695 – mindösszesen tehát: 1434 eset.

Az osztályozás eltér a korabeli foglalkozási ágazatok szerinti beosztástól, illetőleg – az „iparúzó” kivételével – szorosabban igyekszik követni a forrásokban alkalmazott megnevezéseket.

II.20. A beperesített házasságok megoszlása az ismert kötések helye, valamint azon belül a Budapesten létesült házasságok felek születési helye szerinti megoszlása, a perindítás két időszakára csoportosítva (1866-1895, 1896-1910)

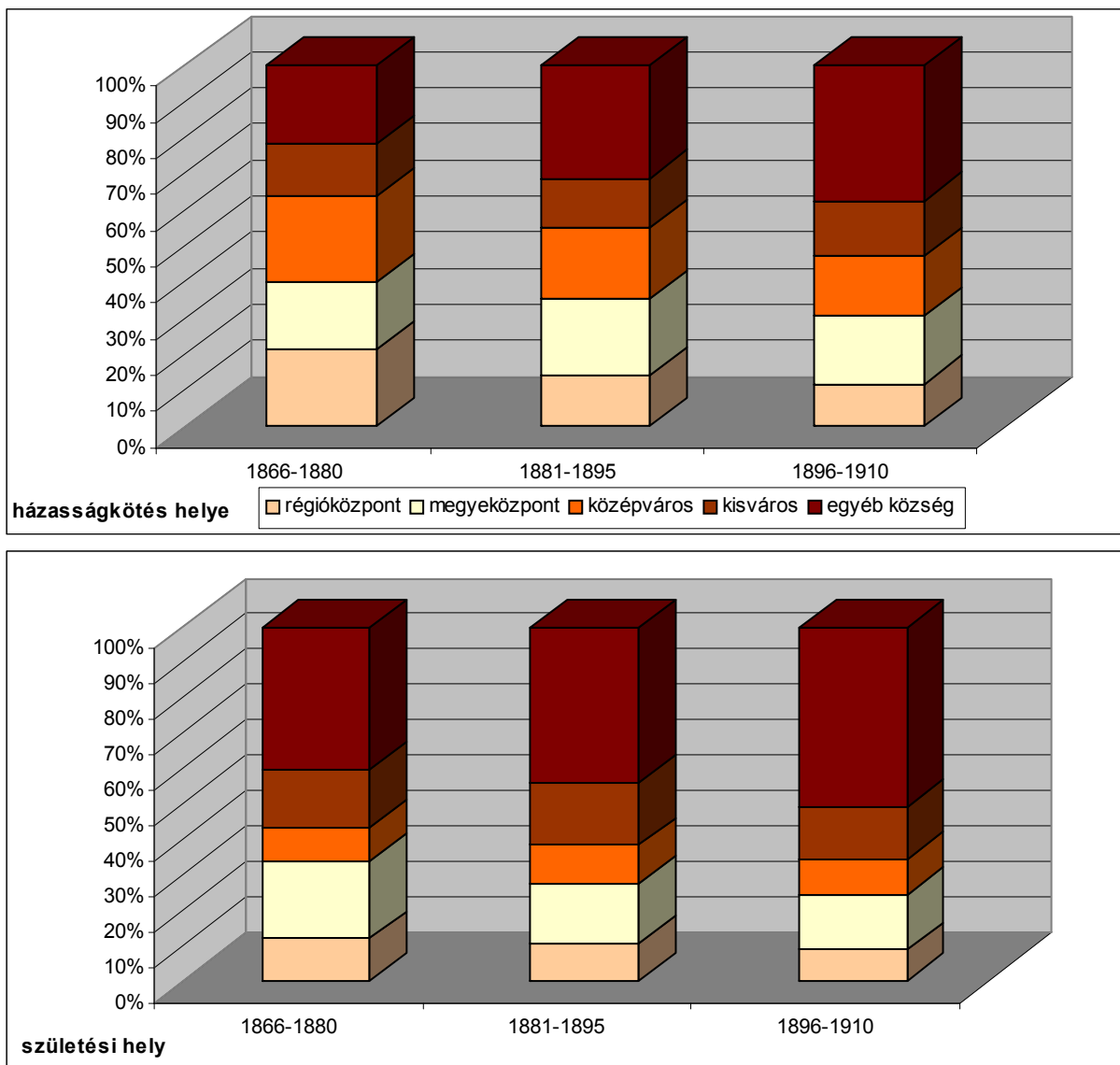
Jelmagyarázat: 1=Duna balpart; 2=Duna jobbpart; 3=Duna-Tisza-köze; 4=Tisza jobbpart; 5=Tisza balpart; 6=Tisza-Maros-szöge; 7=Erdély; 8=Fiume, Horvátország, Bosznia; 9=Ausztria; 10=külföld; 11=Budapest; fehér diagramterület=ismeretlen.

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b. A születési helyek túlnyomórészt a visszakeresett házassági anyakönyvekből származnak.

A házasságkötés helye 1866-1895 között 1733, 1896-1910 között 4659 esetben ismert. Ebből a magyar főváros 1067, s 2756 esetben volt a kötés helyszíne. A budapesti esküvők részeseinél (vőlegény, menyasszony) a születési hely 1866-1895 között 1932, 1896-1910 között 4844 esetben volt megállapítható. A regionális besorolásnál a 19. század végétől használatos statisztikai területi beosztást alkalmaztuk.

II.21. A pereskedő migránsok megoszlása a perindítás három korszakára bontva, a fővároson kívüli házasságkötési hely, valamint – Budapesten esküdő feleknél – a születési hely városhierarchiában elfoglalt pozíciója szerint (1866-1910)

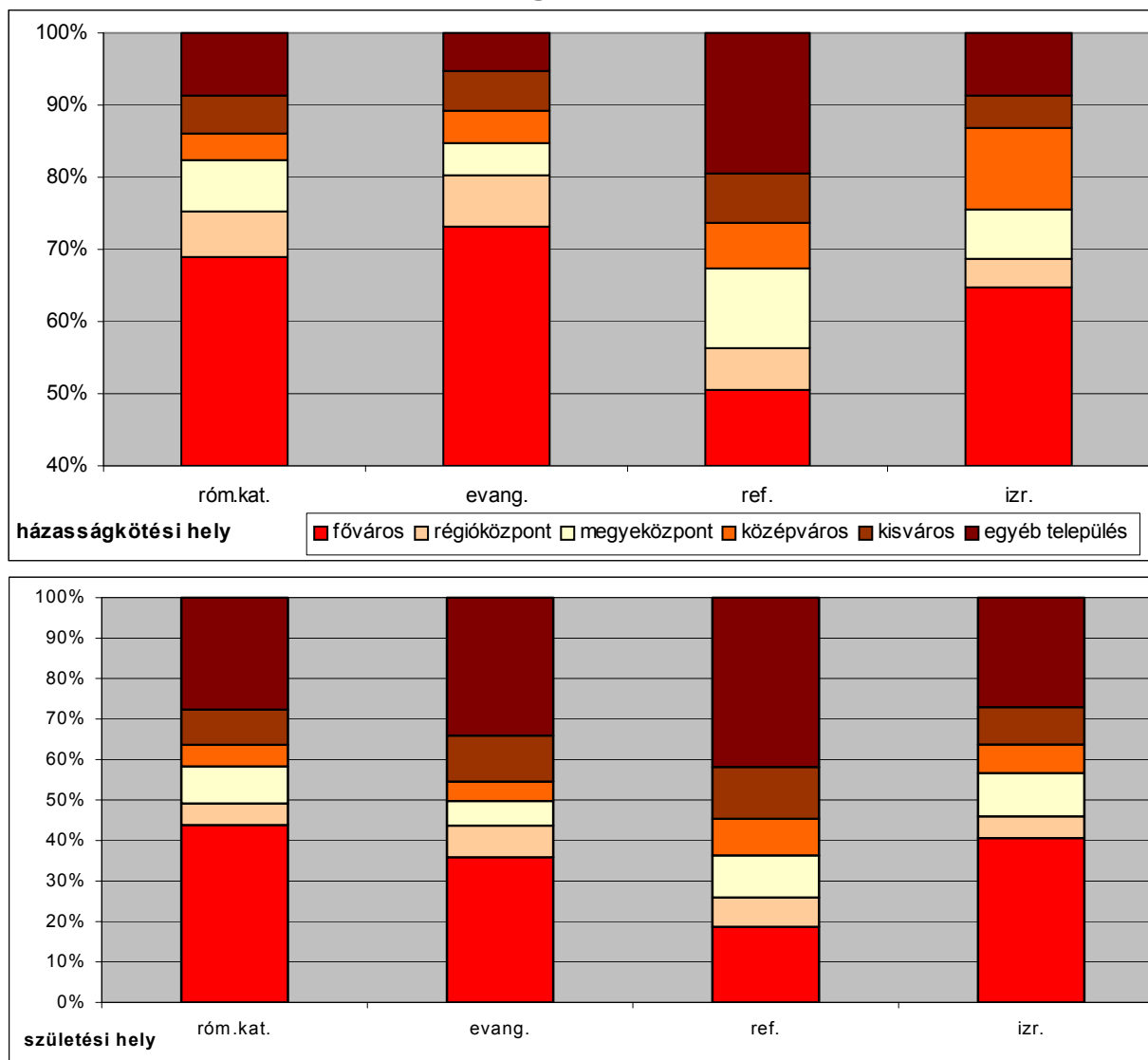
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS, BELUSZKY-GYŐRI, 2005: 214-228.

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A Budapesten kívüli házasságkötések száma 2141 esetben ismert: 1866-1880 között 146, 1881-1895 között 434, 1896-1910 között 1561 alkalommal. A fővárosi kötésű házasságoknál összesen 3841 nem helybeli származású személyt találtunk: ez 1866-1880 között 191, 1881-1895 között 768, 1896-1910 között 2882 főt jelent.

A települések kategorizálása a Beluszky Pál és Győri Róbert által a századelőre vonatkozóan kidolgozott tipizálás, és közölt településlista alapján történt. Mivel ez csak a szűkebb Magyarországra terjed ki, nem tudtuk figyelembe venni a Horvátországban, illetve a Monarchia egyéb területein, esetleg külföldön házasodó, vagy született személyeket.

II.22. A megfelelő vallású felpereseknek a házasságkötési hely (1866-1895), valamint – Budapesten megesküdő felek esetében – a születési hely (1866-1910) városhierarchiában elfoglalt pozíciója szerinti megoszlása

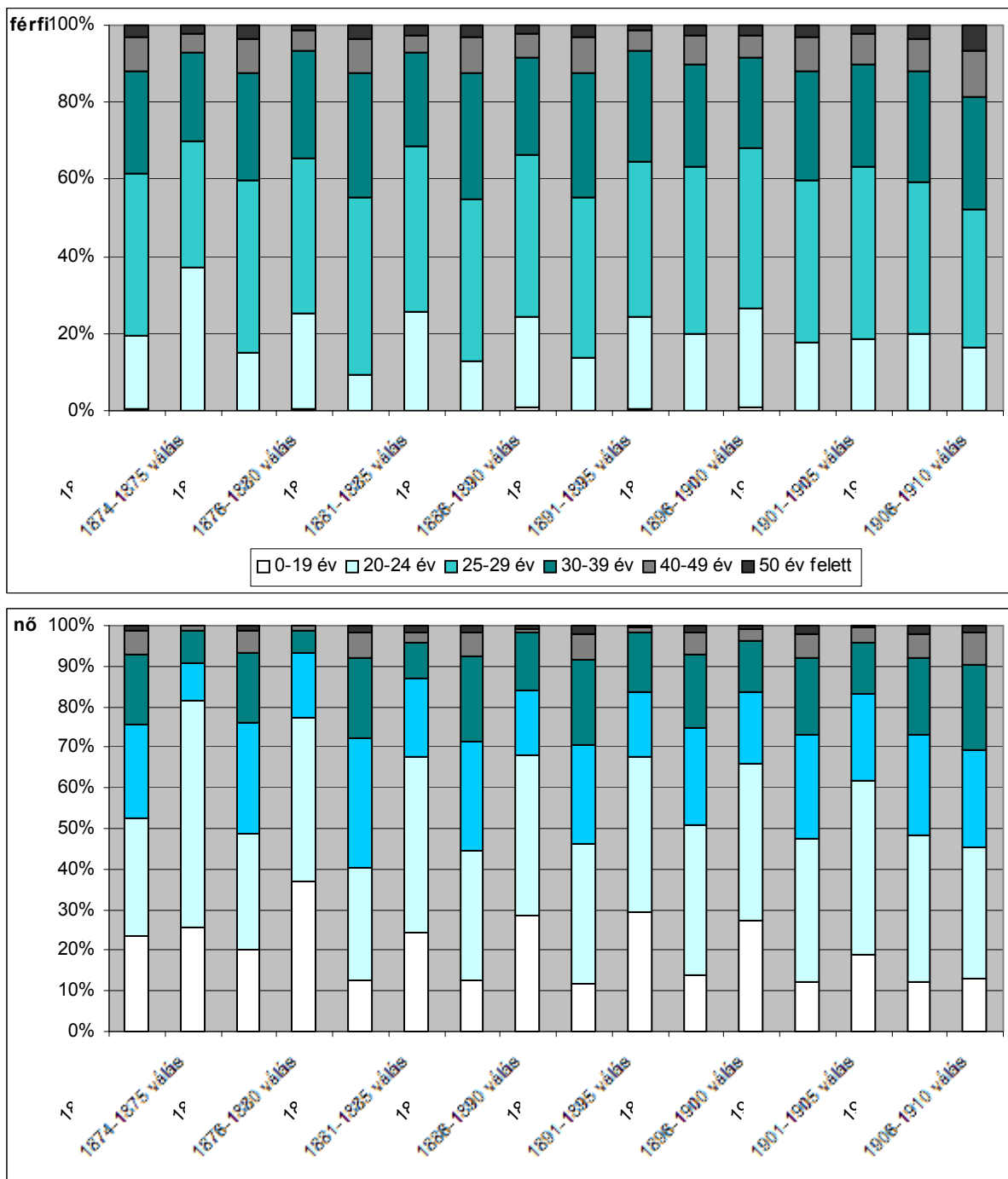
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS, BELUSZKY-GYŐRI, 2005: 214-228.

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A felperes vallása és a házasságkötés helye 1866-1895 között 2769 esetben ismert (az adatbázis szerkezete miatt utóbbi mező alpereseknél nem került kitöltésre, az nem lenne könnyen számítható, így arról letettünk). A felekezeti megoszlás: római katolikus 1102, evangélikus 197, református 238, izraelita 1211 fő, illetve 11 egyéb vallású személyt nem vettünk figyelembe. Mivel 1895 után a pereskedők vallása csak részben ismert, a házassági törvény utáni korszakot nem mértük fel ilyen szempontból. A budapesti esküvőknél a házassági anyakönyvek alapján a vizsgált korszakra nézve közel teljeskörűen visszakereshető volt a születési hely. Ez pontosan 6218 előfordulást jelent. A felekezeti megoszlás: római katolikus 3307, evangélikus 396, református 567, izraelita 1948 fő (ebből 117 egyéb vallású személyt nem vettünk figyelembe).

A települések kategorizálása a Beluszky Pál és Győri Róbert által a századelőre vonatkozóan kidolgozott tipizálás, és közölt magyarországi településlista alapján történt.

II.23. Az életkor szerinti megoszlás nemenként a budapesti házasságok, illetve a Budapesten létesült, beperesített kötelékek megkötésekor (1874-1910)

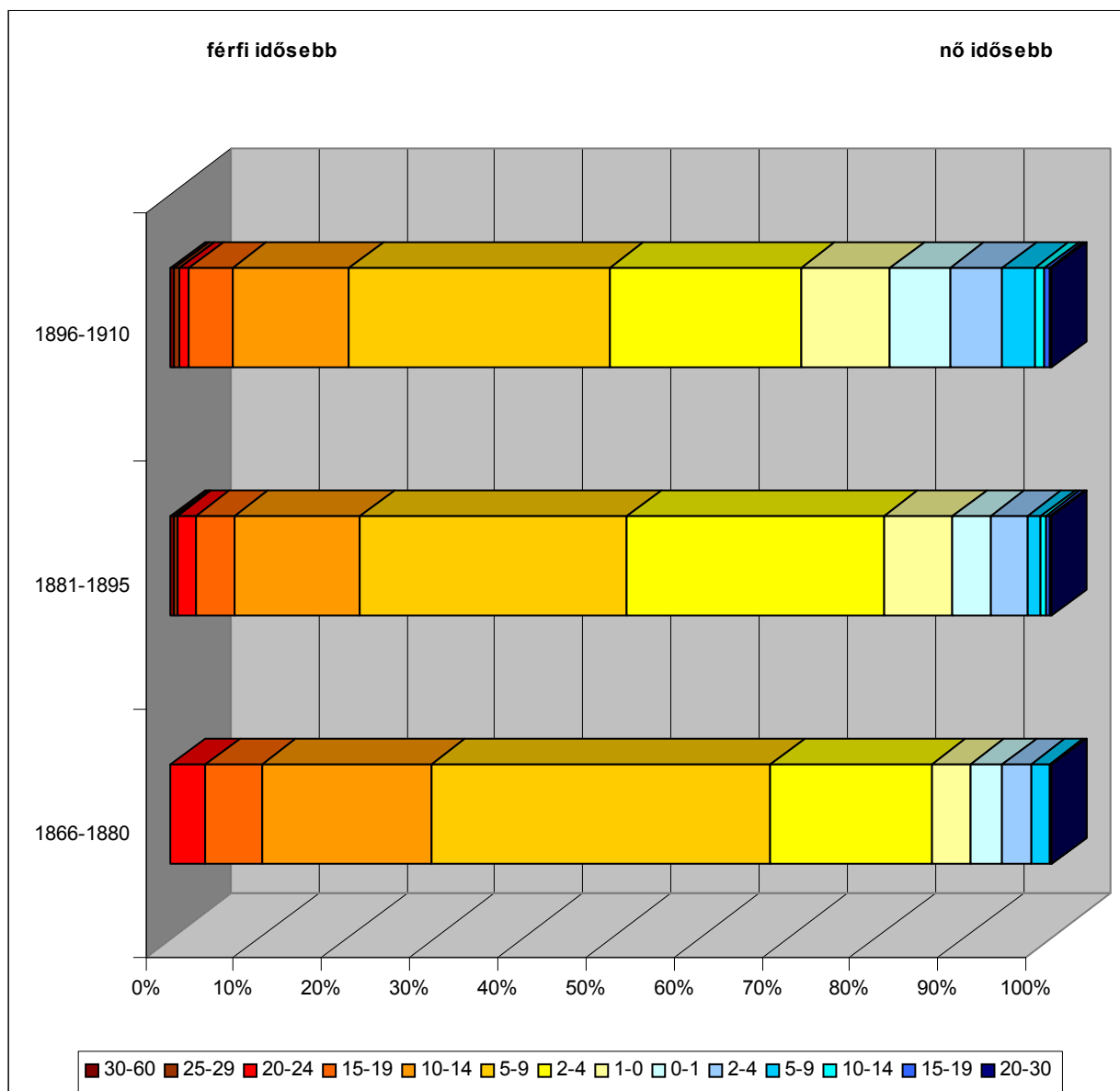

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS, SZÉL, 1935: 151., 154.

A diagram részben a közölt házasságkötési statisztikán, részben a válóperek alapján visszakeresett budapesti házassági anyakönyvekben található születési dátumokon, éveken, valamint életkoradatokon alapul.

Az értékelhető előfordulások száma 1874-1875-ben 86, 1875-1880-ban 232, 1881-1885-ben 391, 1886-1890-ben 444, 1891-1895-ben 566, 1896-1900-ban 683, 1901-1905-ben 536, 1906-1910-ben 229.

II.24. A házastársak között mérhető korkülönbség a perindítás egyes korszakai (1866-1880, 1881-1895, 1896-1910) szerint

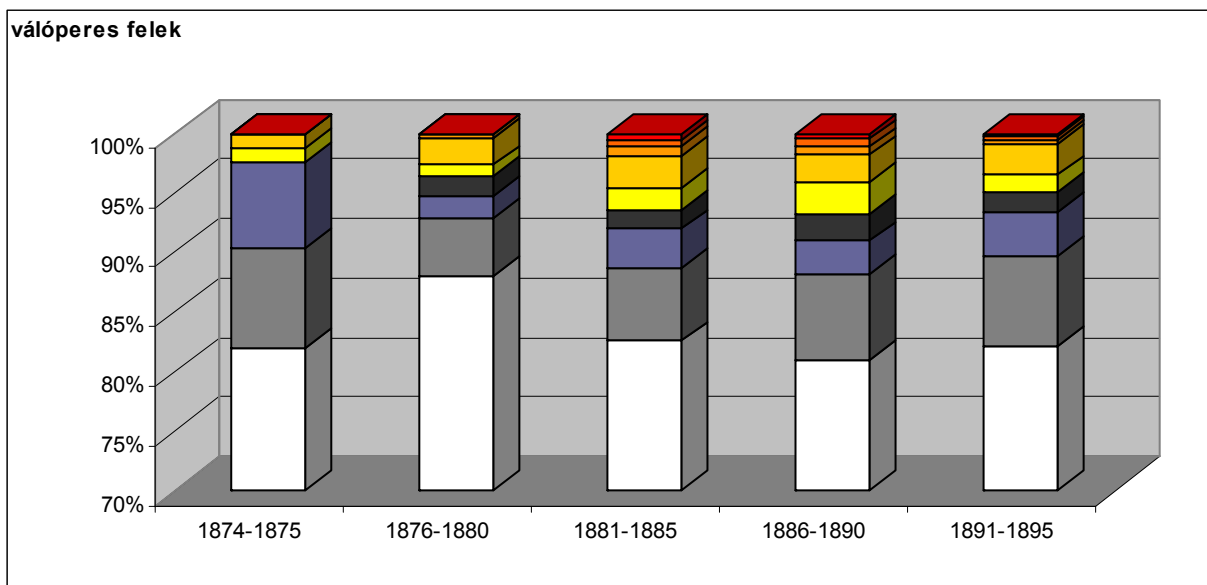
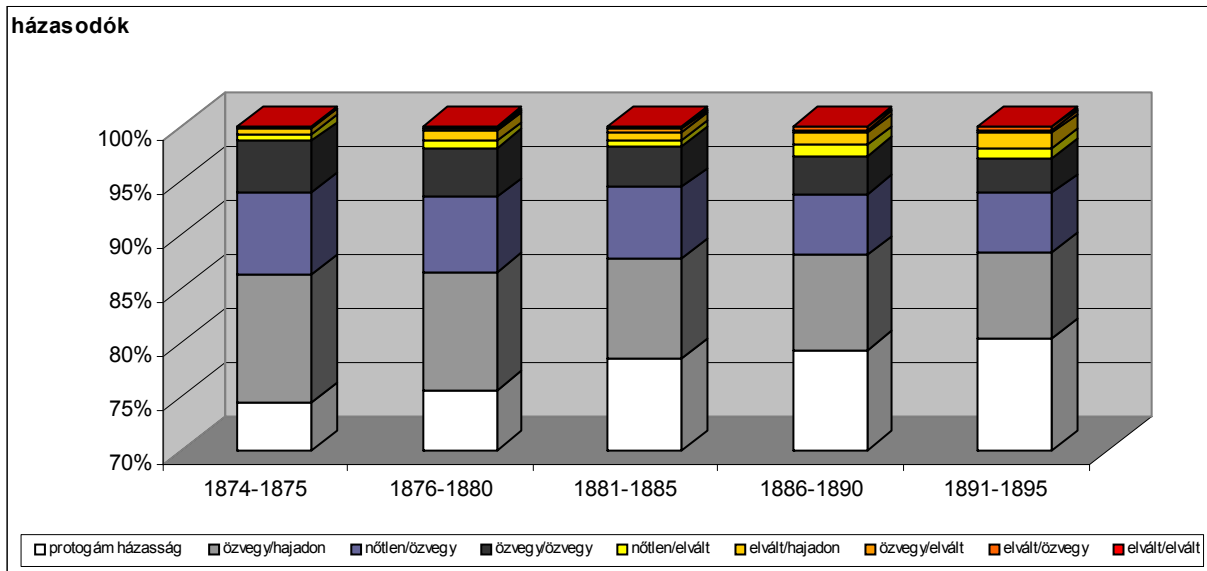

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b. Az életkoradatokat a visszakeresett házassági anyakönyvek szolgáltatták.

A házasságok száma, amelyeknél a koradatok alapján a korkülönbség számítható volt: 1866-1880 között 301, 1881-1895 között 982, 1896-1910 között 2965.

II.25. A családi állapot szerinti megoszlás a budapesti házasságok, illetve a Budapesten létesült, beperesített kötelek megkötésekor (1874-1895)

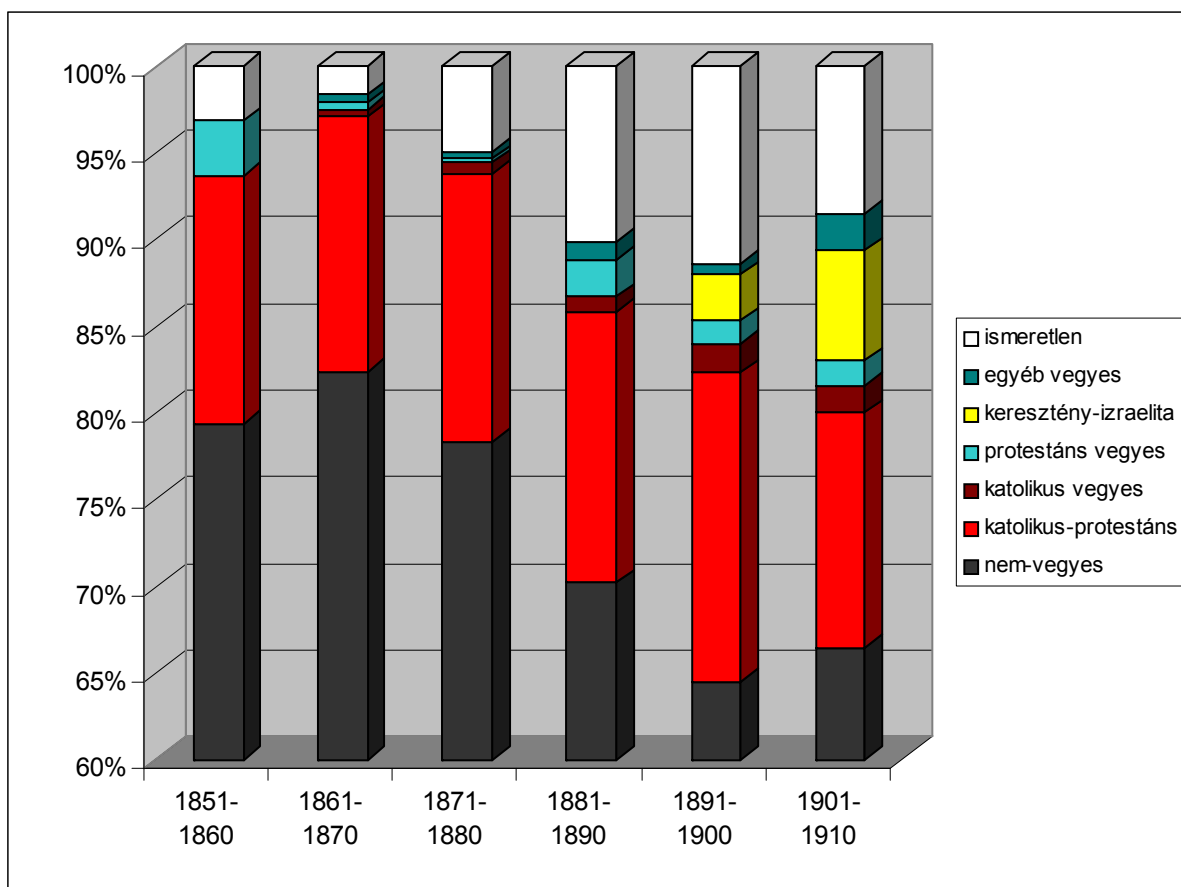
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII.2.c. V. kútfő, 1874-1895); SZÉL, 1935: 181.

A diagram részben a publikált házasságkötési statisztikán, részben a Budapesti Királyi Törvényszék válóperai alapján visszakeresett budapesti házassági anyakönyvekben található, családi állapotot illető bejegyzéseken alapul. Az összehasonlítás csak 1895-ig volt lehetséges, mivel a budapesti polgári házassági anyakönyvek fennmaradt másodpéldányai csak elvéve regisztrálják a családi állapotot, így az a századelős válóperes esetek túlnyomó többségében ismeretlen marad.

Az értékelhető előfordulások száma a válóperes mintában: 1874-1875-ben 83, 1875-1880-ban 226, 1881-1885-ben 373, 1886-1890-ben 442, 1891-1895-ben 543.

A jelmagyarázatot illetően megjegyzendő, hogy az egyes típusoknál az először előforduló családi állapot-megnevezés mindig a vőlegényekre vonatkozik.

II.26. A beperesített budapesti, a kötés idején felekezeti vegyes házasságnak minősülő esetek aránya, a házasságkötés idejére csoportosítva (1851-1910)

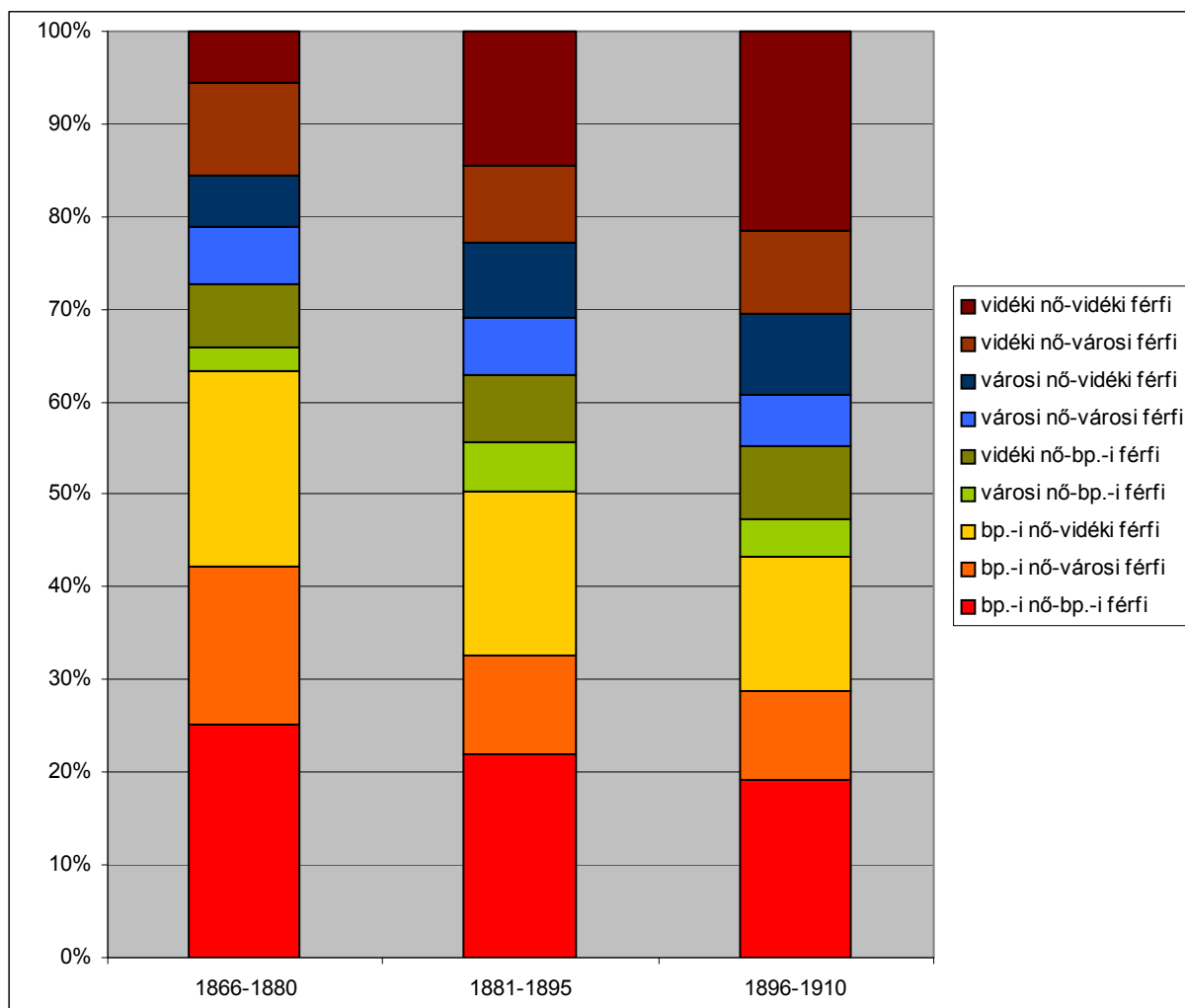
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b. Az összehasonlíthatóság végett csak a fővárosban kötött, ugyanott 1910-ig beperesített vegyes házasságokat számítottuk, a vidéken létesült hasonló frigyeket nem. A válóperes iratanyagban található adatokat a házassági anyakönyvek visszakeresésével ellenőriztük, kiegészítettük, vagy pótoltuk.

Az adatbázisban található 7346 házasságból 3999 esetben lehetett a budapesti (pesti, budai, óbudai) kötés tényét és időpontját rögzíteni; ebből 3641 esetben volt megállapítható a házasság felekezeti szempontból homo- vagy heterogám jellege. (A legkorábbi időszakból, 1838-1850 között ismert 18 házasságkötésből még egy sem volt vegyes házasság, így azokat itt nem vettük számításba). A diagramon ábrázolt összes eset időbeli eloszlása a következő: 1851-1860 között 63 (vegyes: 11); 1861-1870: 238 (38), 1871-1880: 485 (81), 1881-1890: 939 (185), 1891-1900: 1422 (343), 1901-1910: 834 (209).

A „katolikus vegyes” házasságok kategóriája a római és a görög katolikus, a „protestáns vegyes” pedig a különböző protestáns (evangélikus, református, unitárius) felekezethez tartozó felek közötti vegyes házasságokat fedi. Az „egyéb vegyes” kategóriában zömmel ortodox, illetve anglikán felek részvételével létrejött házasságok kerültek.

II.27. A Budapesten történt házasságkötések tipizálása három időszakra bontva, a később válópert folytató felek születési helyének városhierarchiában elfoglalt pozíciója szerint (1866-1910)

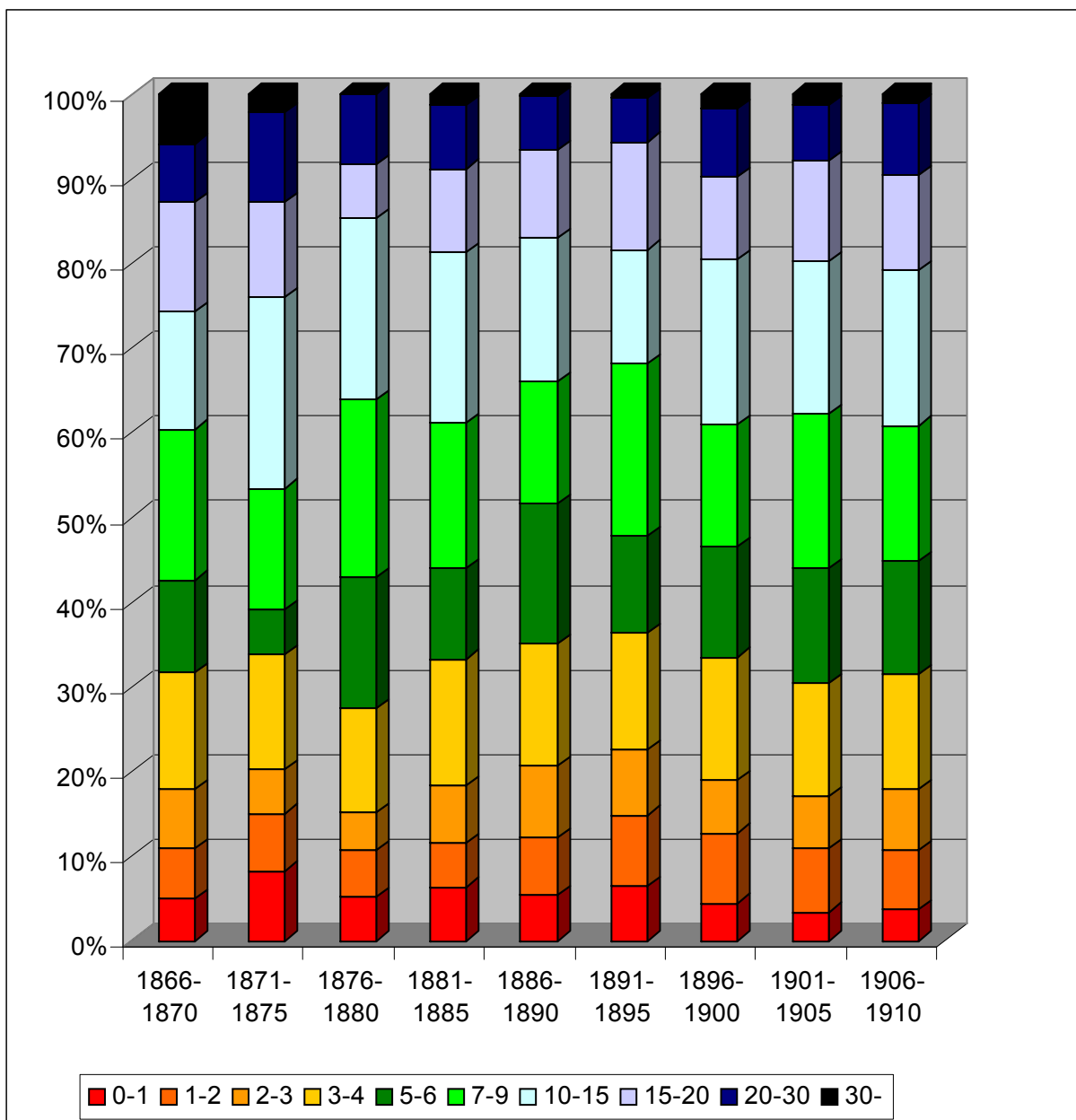
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS, BELUSZKY-GYŐRI, 2005: 214-228.

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A Budapesten házasságot kötő felek születési helyét túlnyomórészt a házassági anyakönyvek visszakeresésével tisztáztuk. A diagramon ábrázolt házasságkötések száma: 1866-1880 között 147, 1881-1895 között 603, 1896-1910 között 2165.

A születési helyek kategorizálása a Beluszky Pál és Győri Róbert által a századelőre vonatkozóan kidolgozott tipizálás és közölt településlista alapján történt. Az eredeti típusok további szükséges egyszerűsítését magunk végeztük el: „városinak” a legalább középvárosból (II-IV. hierarchikus szint) származó feleket tekintettük, „vidékieként” a kisvárosból vagy egyéb településekről (V. hierarchikus szint és az alatt) érkezőket jellemeztük. Mivel a városhierarchia csak a szűkebb Magyarországra nézve lett felállítva, nem tudtuk figyelembe venni a Horvátországban, illetve a Monarchia egyéb területein, esetleg külföldön született személyeket, illetve az azok által kötött házasságokat.

II.28. A válóperes mintában található házasságok időtartama a perindítás időszakaira csoportosítva (1866-1910)

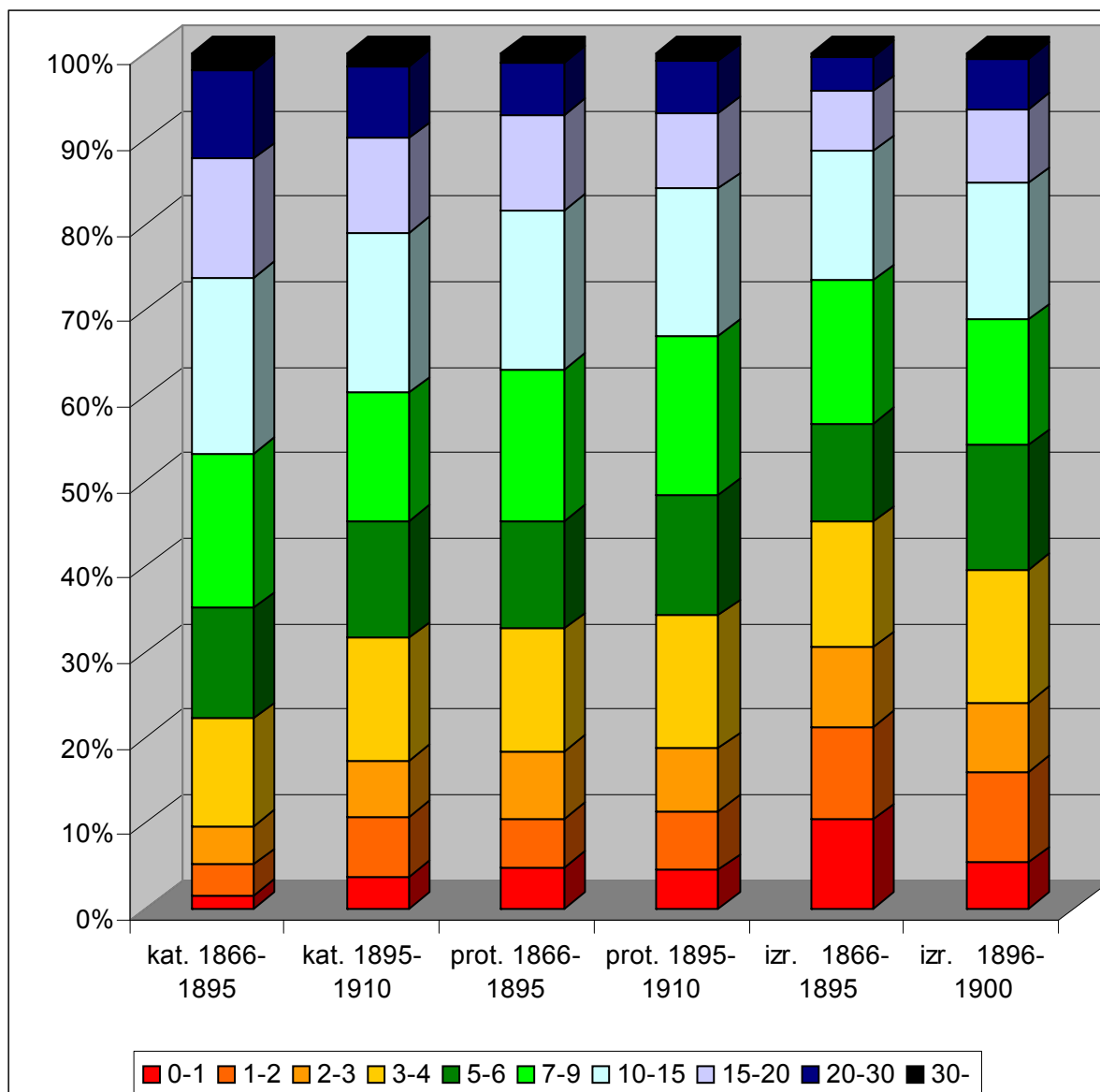
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A válóperes ítéletekben rendszeresebben található meg a kereset beadásának, mint a házasság felbontása jogerőre emelkedésének pontos dátuma (amelyet ráadásul az eljárás változó hossza is torzítana), így a házasság fennállásának időtartamát mindig a válókereset benyújtása időpontjához mértük.

Az értékelhető előfordulások száma: 1866-1870 között 101, 1871-1875 között 133, 1876-1880 között 252, 1881-1885 között 427, 1886-1890 között 450, 1891-1895 között 385, 1896-1900 között 1109, 1901-1905 között 1338, 1901-1910 között 2115.

II.29. A válóperes mintában található házasságok időtartama a házastársak felekezeti hovatartozása szerint, a perindítás két korszakában (1866-1895, 1896-1910)

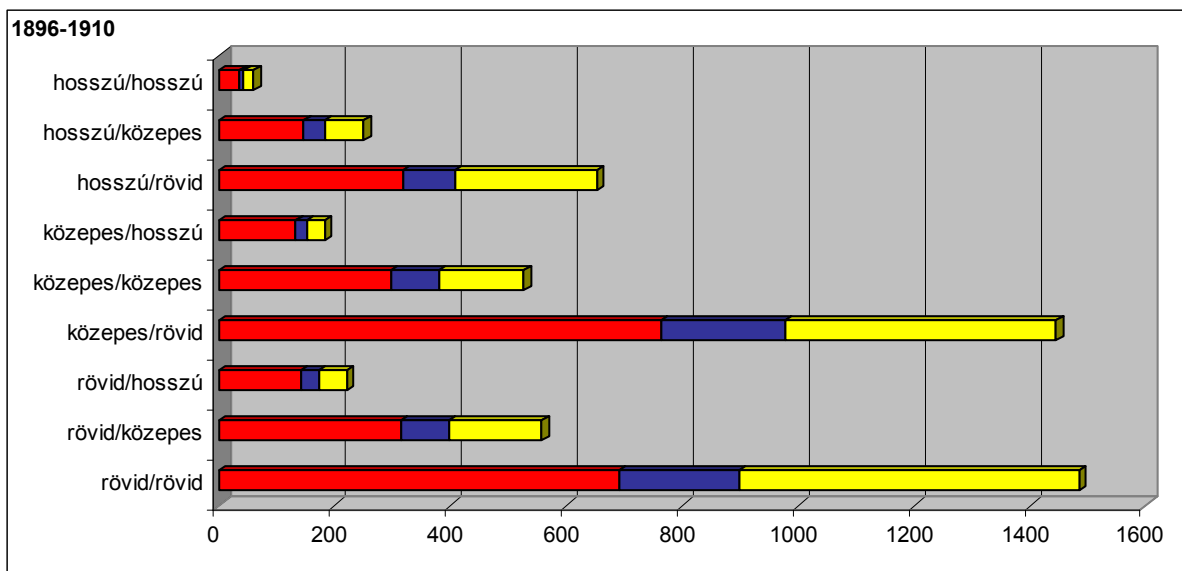
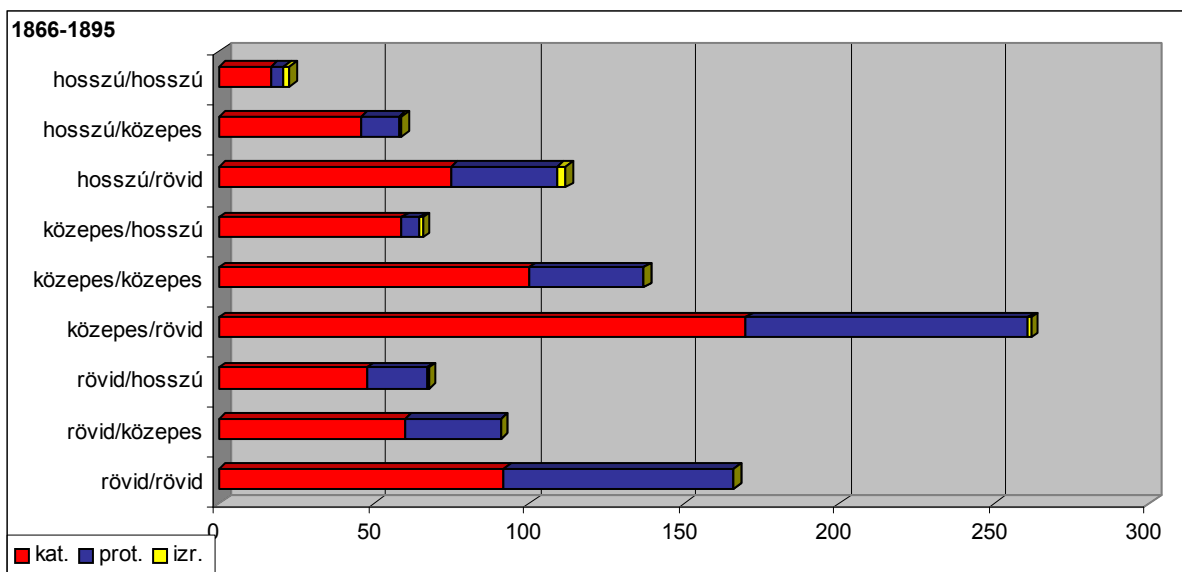
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A házasság fennállásának időtartamát a kötéstől a válókereset beadásának időpontjáig számítottuk. A felekezeti besorolást nem a házasságkötés szertartása, hanem a házastársak vallása szerint végeztük el, ekként egy házasság rendszerint – ha mindkét fél vallása ismert volt – kétszeresen lett beszámítva. A protestáns felekezetek esetében, a viszonylag kis súly, illetve esetszám miatt, nem tettünk különbséget evangélikusok, reformátusok, unitáriusok között.

Az értékelhető előfordulások száma felekezetenként, 1866-1895 és 1896-1910 között: katolikus: 1411, 3265; protestáns: 581, 900; izraelita: 1422, 2024.

II.30. A beperesített házasságok típusai az együtt- és különélések hossza, és a felek vallása szerint (1866-1895, 1896-1910)

Magyarázat: „rövid”=0-3 év; „közepes”=3-10 év; „hosszú”=több mint 10 év

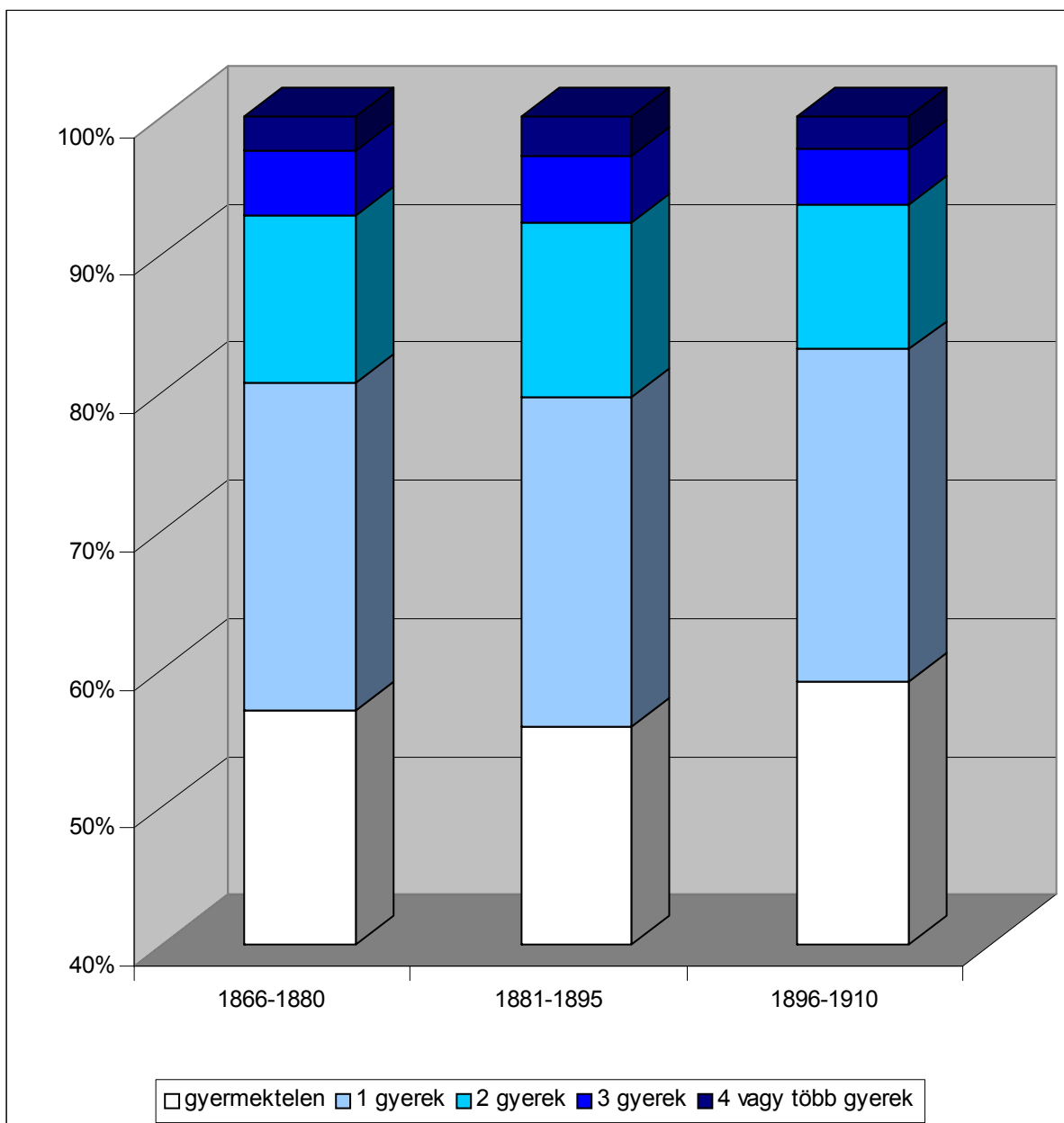
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

Amennyiben az ítéletekből kivehető volt a szakítás, valamint a házasságkötés, és a válókereset beadásának dátuma, számítottuk az együtt- és a különélés időtartamát, s tipizáltuk az előfordulásokat. 1895-ig a tipizálás szinte kizárólag csak keresztény felek házasságai esetében volt lehetséges, mivel a szakítás időpontját az „engesztelhetetlen gyűlölet” bontóoka alátámasztására közölték, ami zsidó feleket nem érintett. 1895 után a „a szándékos és jogos ok nélküli hűtlen elhagyás” esetében mindig megadták a távozás időpontját, de rendszeres adatközlés már más bontóok érvényesítésénél is történt.

A felekezeti besorolást nem a házasságkötés szertartása, hanem a házastársak vallása szerint végeztük el, így egy házasság rendszerint kétszeresen lett beszámítva. A protestáns felekezetek esetében nem tettünk különbséget evangélikusok, reformátusok, unitáriusok között. Az értékelhető előfordulások száma: 1866-1895 között 667 katolikus, 308 protestáns, és 9 izraelita; 1896-1910 között 2843 katolikus, 772 protestáns, és 1771 izraelita.

II.31. A beperesített házasságokból született gyermekek száma a perindítás időszakai (1866-1880, 1881-1895, 1896-1910) szerint

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS

A diagram készítésénél, a következő levéltári állagokban található válópereket vettük figyelembe: BFL VII.2.c., IV.1343.f., IV.1122.a., V.48.b.

A válóperes ítéletek – nagyon kevés korai kivétellel – rendszeresen megadják a házasságból született, illetve az ítélethozatalkor életben lévő, törvényesként vélelmezett kiskorú gyermekek számát. A már korábban, illetve a perfolyam alatt nagykorúvá vált gyermekek, esetleg férjhez ment leányok valószínűleg következetlenül kerülnek említésre, így azokat nem vettük figyelembe. Az ítélet rendszerint nem tért ki a gyermekekre akkor, ha a keresetet elutasították.

Az értékelhető előfordulások száma: 1866-1880 között 444, 1881-1895 között 1167, és 1896-1910 között 4532 válóper.

II.32/a-d. A fővárosi vonatkozású válóperek ismert budapesti lakcímmel rendelkező szereplőinek területi elhelyezkedése négy időmetszetben (1869-1871, 1879-1881, 1888-1890, 1904-1906), a felekezeti hovatartozás feltüntetésével

A térképek elkészítésénél, a Budapesti Királyi Törvényszék (BFL VII.2.c., V. kútfő), a Pesti Visszaállított Városi Törvényszék (BFL IV.1343.f.), a Budai Visszaállított Városi Törvényszék (BFL IV.1122.a), s Óbuda Mezőváros Törvényszéke anyagában (BFL V.48.b.) feltalált perek szereplői mellett, az 1891-ben és 1906-ban a Budapesti Királyi Ítéltáblához felterjesztett, a fennmaradt törvényszéki iratanyagból hiányzó budapesti válóperek résztvevőit, továbbá a kolozsvári unitárius Főpapi Törvényszéken 1888-1890-ben megjelenő fővárosi pereskedőket is figyelembe vettük.

A válóperes iratokban bíróságokként és időben egyenetlenül – a Budapesti Királyi Törvényszéken rendszeresen csak az 1890-es évektől – regisztrált pontos lakcímek miatt más levéltári (jellemzően: betérési, házassági anyakönyvek, budapesti közjegyzői okiratok) és nyomtatott (budapesti lakjegyzékek) források is felhasználásra kerültek. Utóbbiak kapcsán csak olyan lakcímeket vettünk figyelembe, amelyek az adott személyekre vonatkozóan a kereset beadását közvetlenül megelőzően (legfeljebb egy évvel korábban), vagy a válóper folyama alatt (legfeljebb 1-2 évvel a kereset beadása után) éltek.

Négy, egyenként három irattári évfolyamot felölelő időmetszetet választottunk ki, rendszerint az aktuális országos népszámlálások – 1904-1906-ot illetően az 1906-os fővárosi népszámlálás – idejére (az 1888-1890-es időmetszet az 1891-ben indított válóperek megsemmisülése miatt csúszott korábbra).

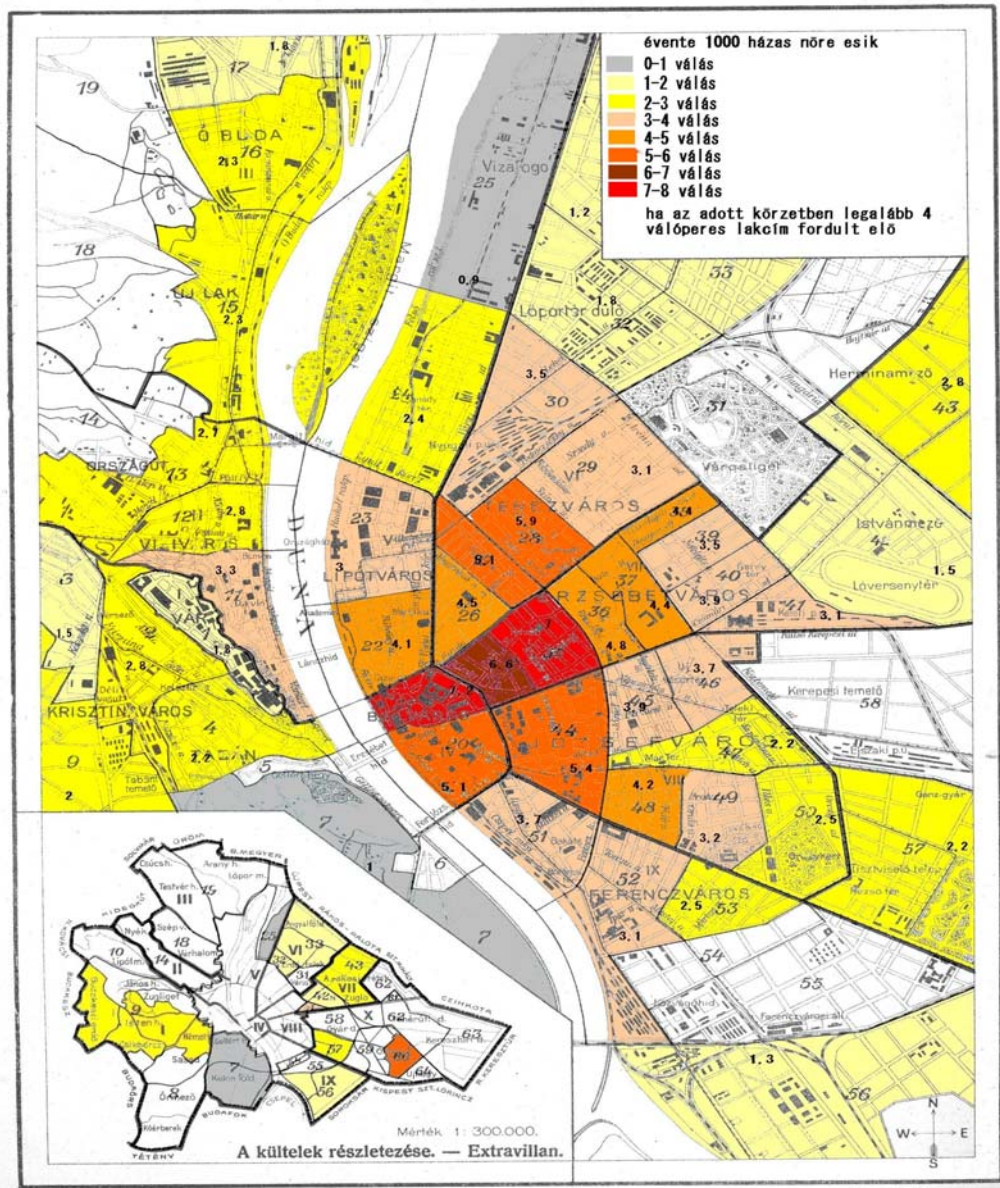
Az ekként számítás alá eső mindösszesen 2559 pontos budapesti lakcímből az 1869-1871-es időmetszetre 54, az 1879-1881-esre 308, az 1888-1890-esre 465, addig az 1904-1906-osra 1732 cím esik. Fontos azonban, hogy a legkorábbi időszakban az összes ismert válóperes fél 42 %-ának lakhelyét egyáltalán nem sikerült azonosítani. Ez az arány a későbbi időmetszetekben sokkal kisebb, de ugyancsak jelentős (1879-1881-ben 15 %, 1888-1890-ben 25 %, 1904-1906-ban 12 %). Az összes – legalább a település szintjéig – ismert lakhely között azonban idővel javuló tendenciát mutat a pontos fővárosi címek hányada: míg 1869-1871-ben csak 47 %, 1879-1881-ben 67 %, addig 1888-1890-ben 81 %, a századelős időmetszetben pedig 80 %.

A térképeken a rendelkezésre álló lakcímek pontos, házszámot is figyelembe vevő lokalizálására törekedtünk, ami az esetek döntő többségében meg is valósult (néhány esetben viszont, amikor így eljárni nem lehetett, de legalább a népszámlálási körzet azonosítható volt, a pontok véletlenszerűen lettek elhelyezve). A térképen nem ábrázolt fővárosi (kül)területeken élőket, kerületenként külön csoportban, a térkép szélén tüntettük fel.

A felekezeti hovatartozás jelzése kapcsán megjegyzendő, hogy a fekete színnel jelölt ismeretlen vallású pereskedők aránya a II.32/d. térképen azért magas, mert 1895 után, a korábbi gyakorlattal ellentétben, immár nem tartották lényegesnek a felekezeti hovatartozás rögzítését, és a házassági anyakönyvekben található adat visszakeresése elsősorban budapesti esküvőknél valósult meg. Az 1896 előtt piros pontokkal ábrázolt „katolikus” pereskedőknél a vallásváltást (protestáns hitre való betérést), noha nagy többségüket érintette az aktus, nem vettük figyelembe.

Az értelmezésnél problémát okoz a válóperes iratanyag egyenetlen fennmaradása, és hogy a lakcímpótlás során a felekezeti összetétel a betérési anyakönyvek, illetve a szociális szerkezet a közjegyzői okiratok intenzív használata miatt jelentősen, illetve kisebb mértékben torzult (a mintában így felülreprezentáltak a katolikusok, és „középosztálybeliek”). A viszonyításnál a főváros (házas) népességének általában véve dinamikus, térben és időben mégis változó ütemű – a hivatkozott népszámlálások révén csak részlegesen nyomon követhető – gyarapodása vezet nehézségekhez.

II.33. Az 1000 házas nőre eső válások száma az 1906. évi fővárosi népszámlálás körzeteiben

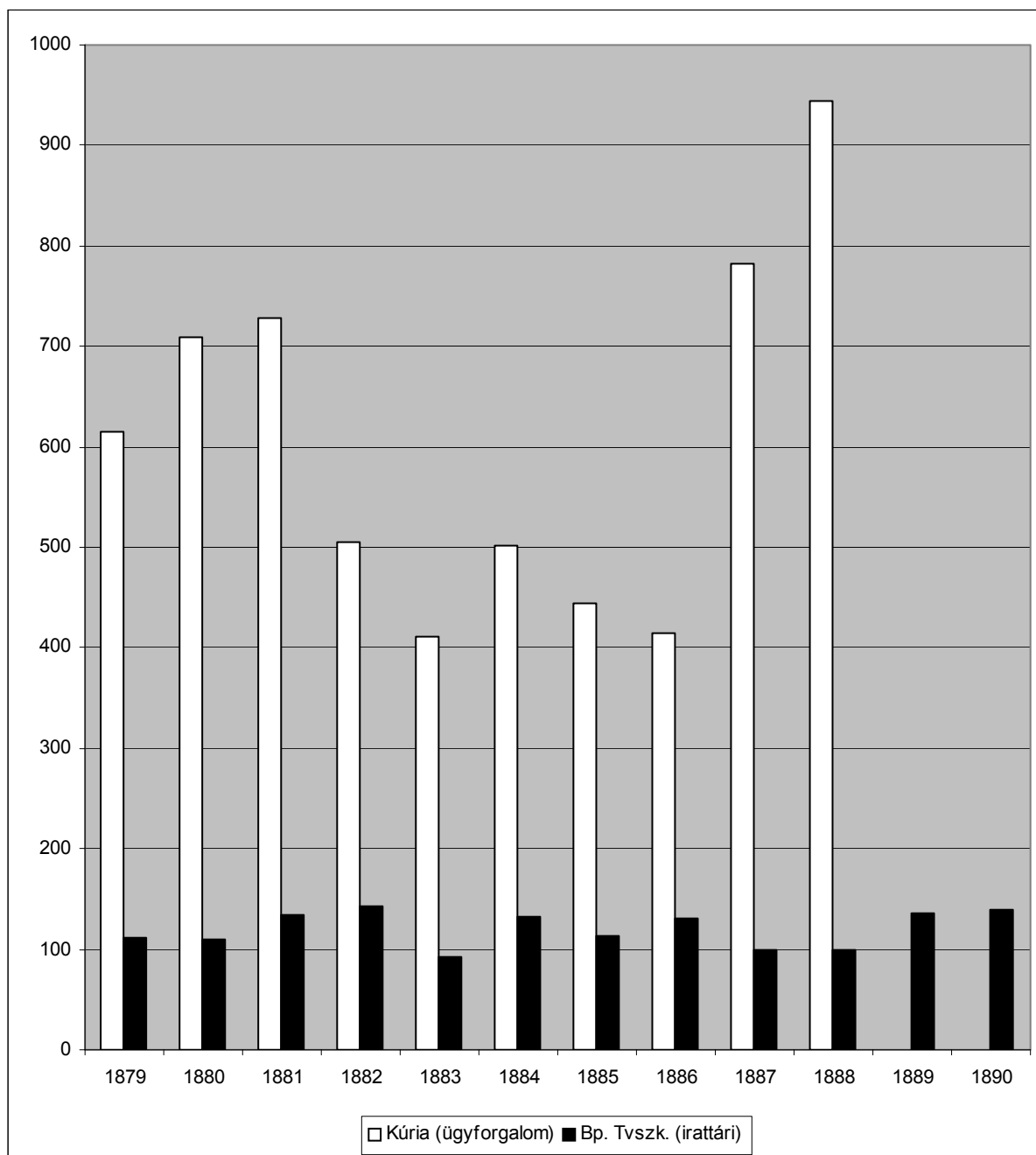

A térkép elkészítésénél a Törvényszéken (BFL VII.2.c. V. kútfő) 1904-1906 között indított válóperekben talált, valamint az Ítéltábla (BFL VII.1.d.) 1906. évi mutatókönyveiben azonosított pereskedőkhöz lakjegyzékekből vagy egyéb forrásokból rendelhető lakcímeteket vettük figyelembe.

Az így kapott 1732 lakcímet az 1906. évi fővárosi népszámlálás körzeteiben osztottuk szét. A körzetek között megállapított arányokat az 1905-1907-ös válások éves átlagára vetítettük, oly módon, hogy a hároméves átlagnak csak a 70 %-át vettük figyelembe, mivel tapasztalataink szerint a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedők mintegy 30 %-a a processzus idején már nem a fővárosban élt.

Az 1905-1907. évi budapesti válásokat végül az 1906. évi fővárosi népszámlálás körzeteiben összeszámolt házas nők számához viszonyítottuk. A körzetenként 1000 házas nőre eső válások száma a térképen külön is feltüntetésre került. Csak azokat a körzeteket értékeltük, amelyekben eredetileg legalább 4 válóperes lakcím fordult elő (ahol nem, ott az adott körzet nem kapott színt). A nagy térképen nem (jól) kivehető, népszámlálási körzetek a kisebb térképen lettek „kiszínezve”.

III.34. A budapesti törvényszéki és az országos (kúriai) válóperes ügyforgalom alakulása 1879-1890 között

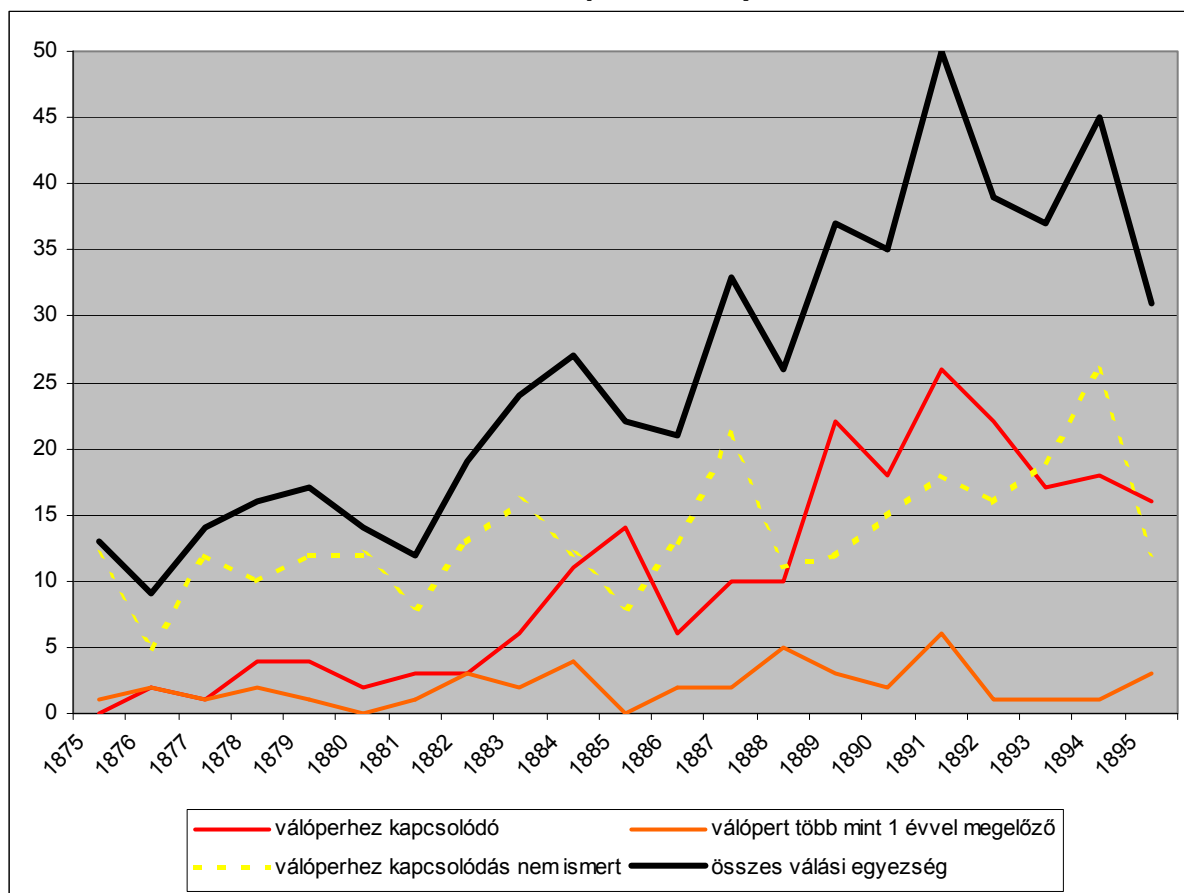

Forrás: SZTEHLO, 1890: 10. ; VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő 1879-1890.)

A diagram elkészítésénél egyrészt a Sztehlo Kornél által közölt kúriai válóperes ügyforgalmi kimutatást, másrészt a Budapesti Királyi Törvényszéken 1879-1890 között indított válópereket, illetve a kiosztott irattári számokat (BFL VII.2.c., V. kútfő) vettük figyelembe.

A kúriai ügyforgalom „fáziskésése” nyilvánvalóan a két forrás eltérő jellegéből fakad: a fővárosi törvényszéki irattári számok az adott évben beadott válókeresetek, a kúriai ügyforgalom pedig az adott évben harmadfokra jutó válóperek számát tükrözi.

III.35. A budapesti közjegyzők előtt kötött válási szerződések típusai, és időbeli eloszlása (1875-1895)

Forrás: BFL 1875-1895 között működő budapesti közjegyzők fondjai

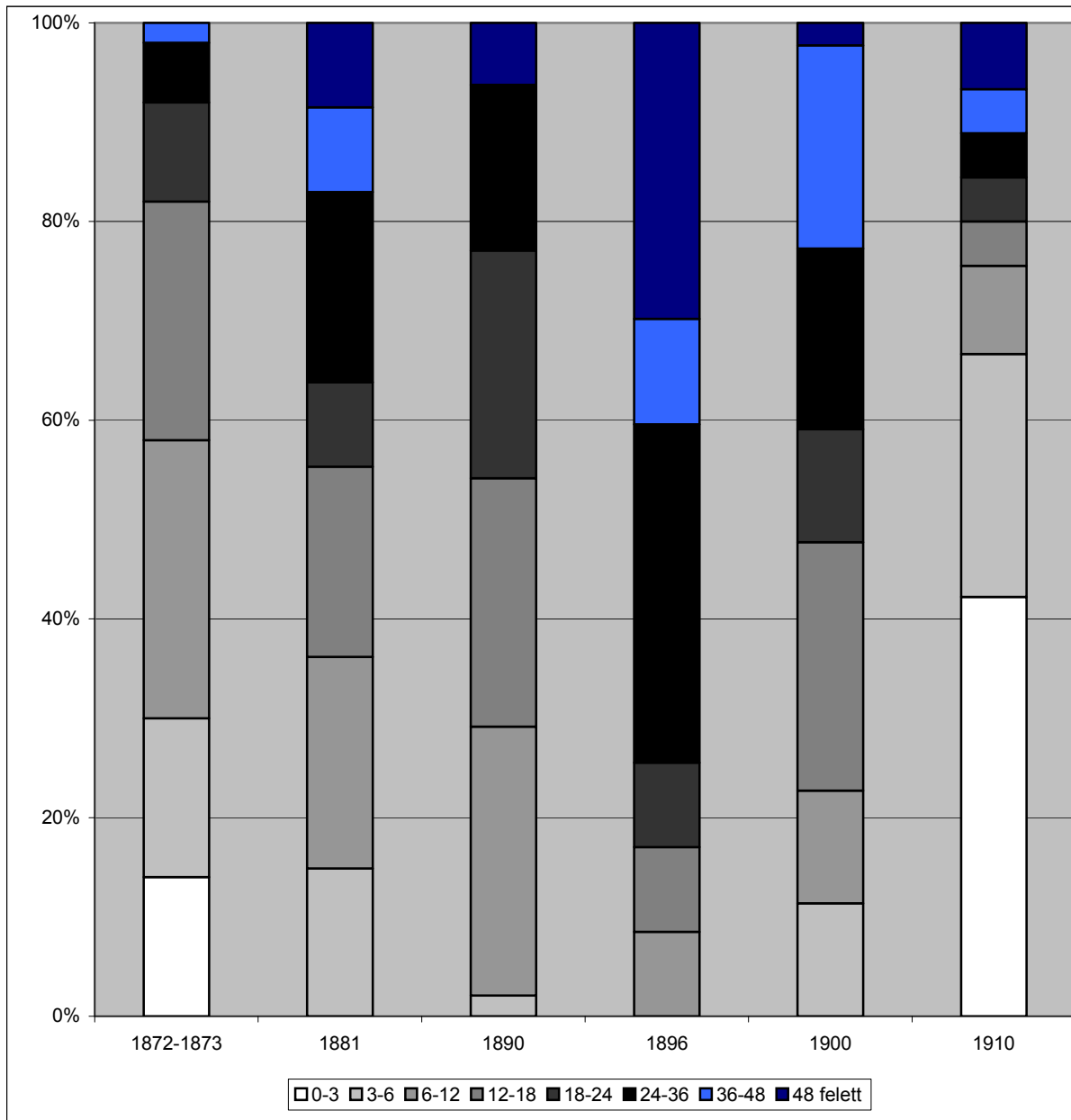
„Válási szerződésen” olyan, mindkét házastárs részvételével történt megállapodást értünk, amely annak idején valamilyen módon az elhatározott különélés szabályozását célozta. Ezeket az (ismert) házassági bontóperekhez való viszonyuk szerint tipizáltuk: megkülönböztettünk válóperhez közvetlenül kapcsolódó, csak jóval később válóperhez köthető, illetve válóperhez nem köthető egyezségeket.

Az utóbbi kategóriát befolyásolja a korabeli válóperek fennmaradása, illetve ismertsége. Az 1870-es években biztosan több válóperhez köthető egyezséggel számolhatunk, mivel sok válóper tűnt el nyom nélkül (vö. I.2. diagrammal). Az 1890-es évek peres iratanyagát illetően szintén jelentős hiányt viszont enyhíti az ítéltáblai mutatókönyvek alapján végrehajtott „pótlás”.

A magyarországi közjegyzői intézményt 1875-ben hozták létre. A budapesti közjegyzők okirati sorozatai aránylag jól – a vizsgált időszak vonatkozásában Zimányi Alajos II. kerületi közjegyző csaknem teljes, és Tokaji Nagy Lajos VI. kerületi közjegyző néhány korai évfolyamot érintő iratanyaga kivételével – megőrződtek (ezeknél egy-két esetben az ügykönyvi bejegyzést is számításba vettük). Figyelemre méltó egyébként az 1875-ben kötött megállapodások magas száma, mivel a közjegyzők az évben csak szeptembertől kezdték meg működésüket. A közjegyzői válási szerződések alakulását kutatástechnikai okokból – a darabonként átnézendő okirati sorozatok növekvő terjedelme miatt – egyelőre 1895-ig tudtuk vizsgálni.

A diagram az elősorolt nehézségek (a kategorizálás, a válóperek ismertsége, a közjegyzői okiratok fennmaradása) folytán csak a tendenciát érzékeltetheti. A megállapított számokat befolyásolta továbbá, hogy az egy házaspár válóperéhez kapcsolódó több válási egyezséget egynek vettük akkor, ha a kötés rövid időn belül történt; többnek viszont, ha a kötéseket legalább egy év választotta el egymástól.

IV.36. A Budapesti Királyi Törvényszéken indított válóperek hónapokban kifejezett időtartama (1872-1910)

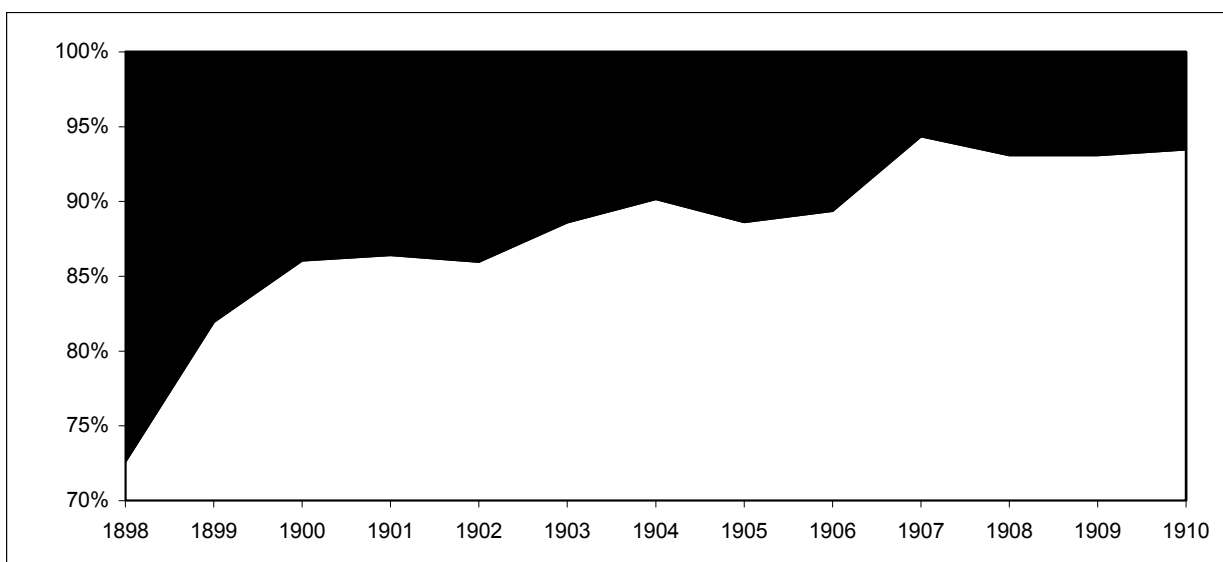
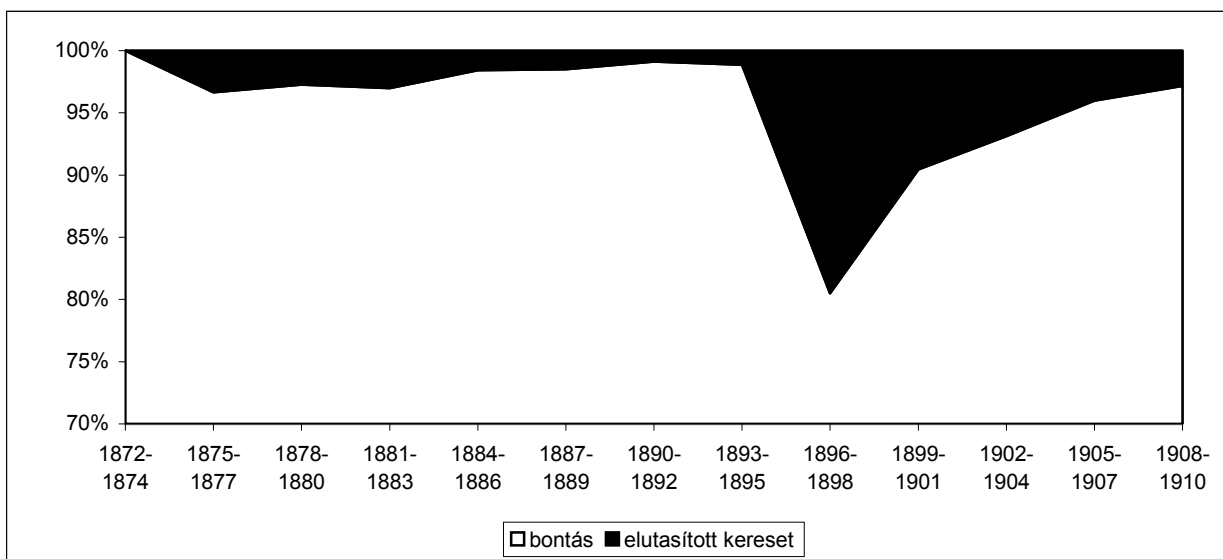

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, minta 1872-1873, 1881, 1890, 1896, 1900, 1910-ből)

A feltüntetett törvényszéki évfolyamokból az első 50 házassági bontópert vizsgáltuk meg. Kivételt az utolsó, 1910-es évfolyam képezett, amikor az ítélet nélkül befejezett ismert válóperek száma a szokásosnál magasabb volt, ezért 60 válópert néztünk át. 1872-ben nem indult 50 válóper, ezért a teljes évfolyamon túlmenően az 1873-as évfolyamból egészítettük ki a mintát.

A diagram csak azon esetek alapján készült, amelyekben megállapítható volt a kereset beadása és a jogerős ítélet meghozatala között eltelt, hónapokban mért idő. Az esetszám az egyes évfolyamoknál: 1872-1873: 50; 1881: 47; 1890: 48; 1896: 47; 1900: 44; 1910: 45. A diagram az általunk előzetesen felállított kategóriák egymáshoz viszonyított arányát szemlélteti.

IV.37. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1910 között indított, illetve országosan 1898-1910 között befejezett válóperek eredményessége, hároméves átlagokban, illetve évenként

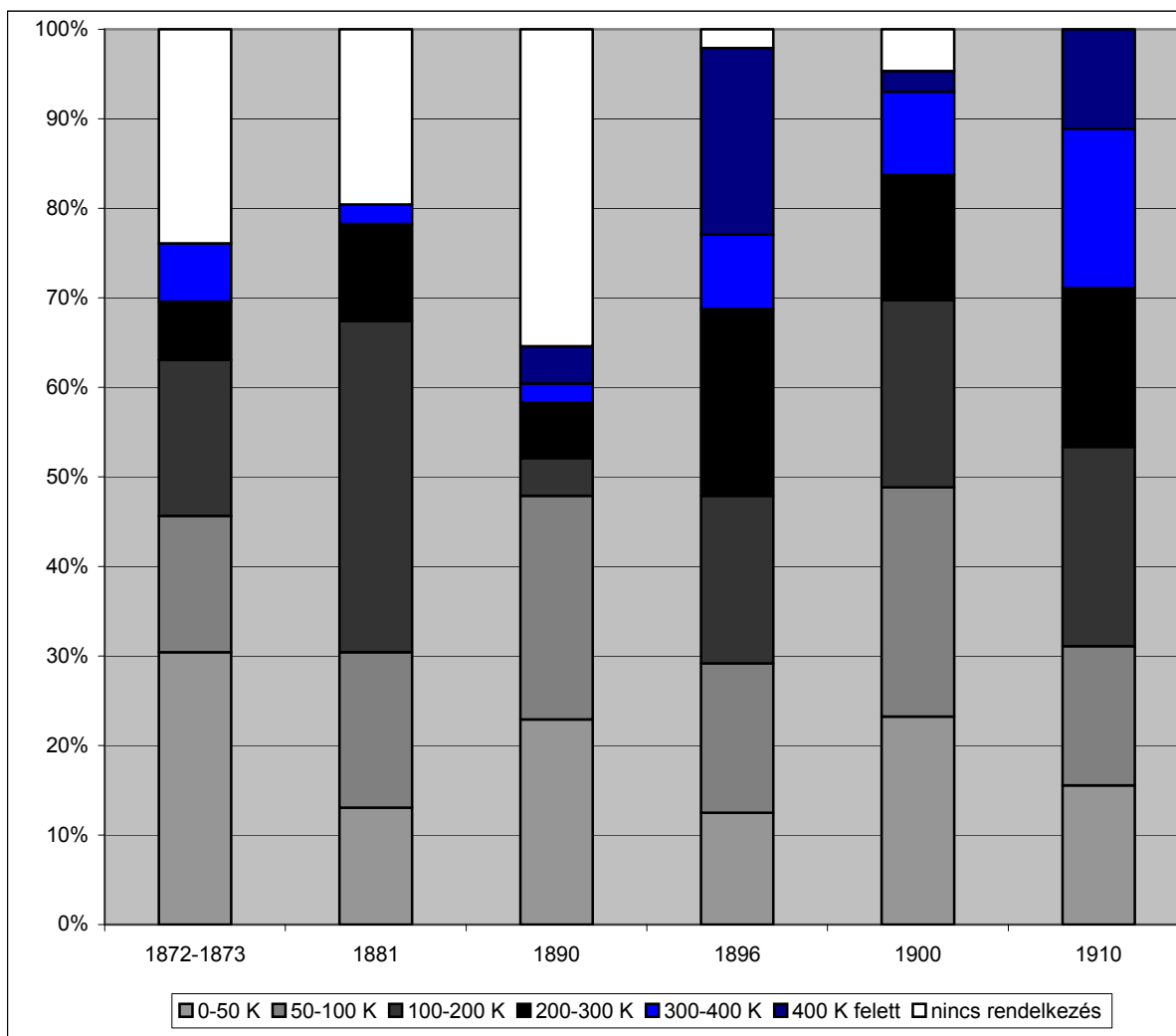

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1872-1910); STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 392.; 1902: 421.; 1903: 433.; 1904: 461.; 1905: 449.; 1906: 450.; 1907: 429.; 1908: 450.; 1909: 467.; 1910: 456.

A diagram a Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1910 között indított, ítélettel befejezett, ismert válóperek, illetve országosan, mivel korábbi adatsor nem ismert, az 1898-1910 között hozott jogerős ítéletek megoszlását közlő statisztika alapján készült.

A Törvényszéken indított és ítélettel befejezett válóperek kezdetben kisebb évenkénti száma miatt hároméves időszakokat képeztünk. Az esetszámok a következők: 1872-1874: 47; 1875-1877: 90; 1878-1880: 146; 1881-1883: 166; 1884-1886: 191; 1887-1889: 336; 1890-1892: 231; 1893-1895: 268; 1896-1898: 246; 1899-1901: 754; 1902-1904: 1006; 1905-1907: 1294; 1908-1910: 1275.

IV.38. A Budapesti Királyi Törvényszéken indított válóperek ítéletileg megállapított költsége (1872-1910)

Forrás: BFL VÁLÓPERES ADATBÁZIS (VII. 2. c. V. kútfő, minta 1872-1873, 1881, 1890, 1896, 1900, 1910-ből)

A feltüntetett törvényszéki évfolyamokból az első 50 házassági bontópert vizsgáltuk meg (1910-ben kivételesen 60-at). 1872-ben nem indult 50 válóper, ezért a teljes évfolyamon túlmenően az 1873-as évfolyamból egészítettük ki a mintát.

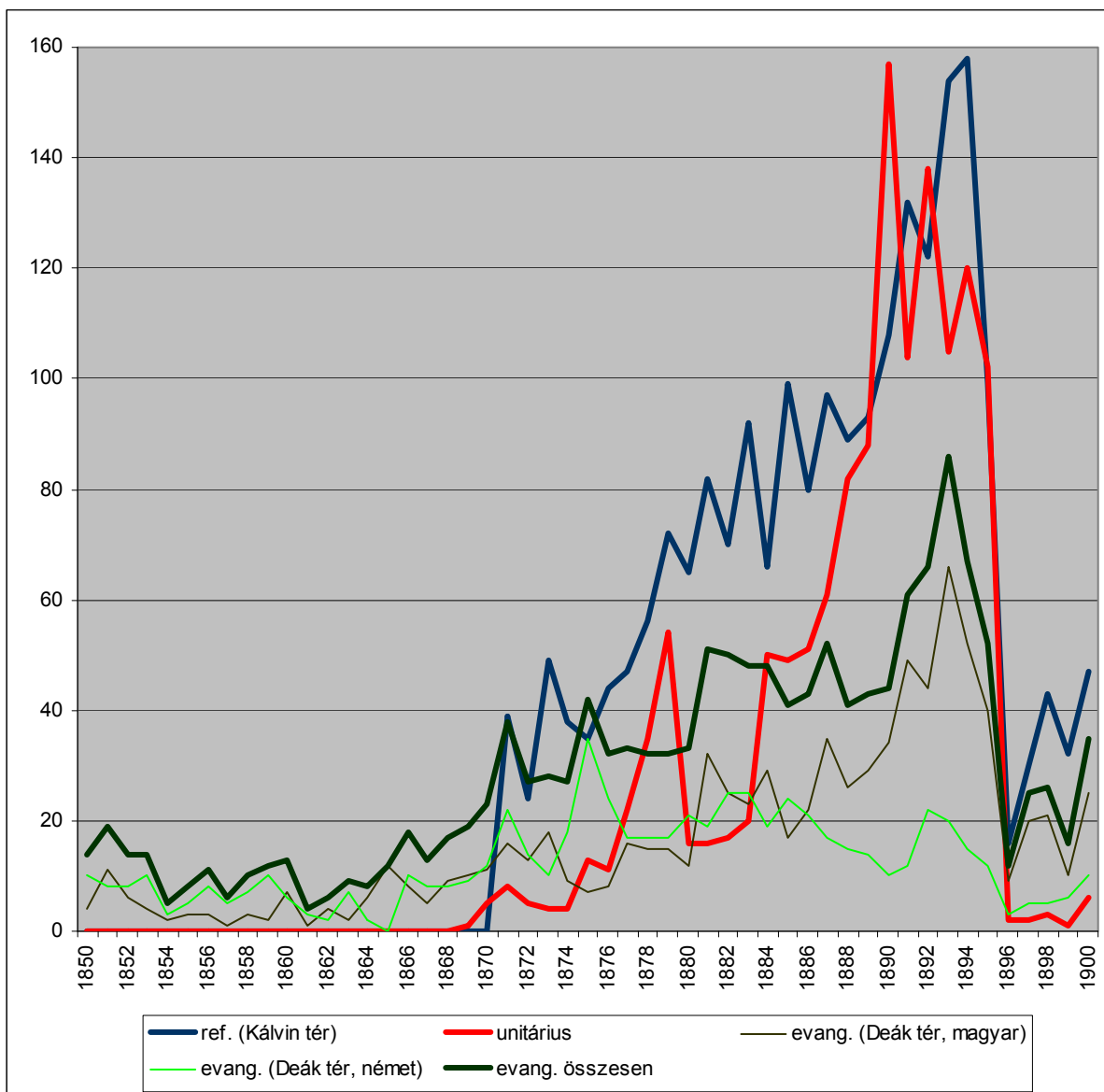
A törvényszék perköltség címén rendszeresen a házasságvédő, valamint a felek ügyvédjeinek, esetleg a kirendelt ügygondnokok, és a szakértők díját, illetve a pereskedők pontos fizetési kötelezettségét határozta meg. Figyelembe vettük a másod-, és a harmadfokú ítéletekben (ritkábban) alkalmazott revíziót, valamint a megállapított fellebbezési munkadíjakat is. A perenkénti összköltséget tekintettük, s a korábban forintban megadott értékeket mindenkor koronaértékre számítottuk át.

A diagram azokat az eseteket is számításba veszi, amikor a bíróság bár ítéletet hozott, nem rendelkezett a perköltségek vonatkozásában. Az esetszám az egyes évfolyamoknál: 1872-1873: 46; 1881: 46; 1890: 48; 1896: 48; 1900: 43; 1910: 45. A diagram az általunk előzetesen felállított kategóriák egymáshoz viszonyított arányát szemlélteti.

IV.39. A Budapesti Királyi Törvényszéken indított egyes válóperek összeszámolt bélyegilletéke, a peres jellemzők feltüntetésével

JELZET	BÉLYEGI LLETÉK (K)	KIADVÁNYOK, ÉS AZ ILLETÉK SZÁMÍTÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ IRATTANI JELLEMZŐK	EGYÉB PERKÖ LTSÉG (K)	A PER JELLEGE
1873.V.10	1	4 ügyrendi végzés (kereset hiányzik)	-	permegszüntetés izr. felek között; pertartam: 4 hónap
1873.V.10	13,3	3 ítélet, 1 felfolyamodás nyomán hozott végzés, 9 ügyrendi végzés	50	kikeresztelkedett izr. nő ismeretlen tartózkodású férje ellen 1894-ben; pertartam: 1 év 3 hó
1876.V.10.	6	3 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 5 ügyrendi végzés (szentszéki perindítás miatt nincs keresetlevél, jogerő utáni beadványok illetékét nem számítottuk)	200	vegyes házassági bontóper, ref. félre nézve; pertartam: 10 hó
1876.V.10.	6.5	3 ítélet, 3 ügyrendi végzés	50	korábbi bontó ítélet hatályának kiterjesztése ref. félre nézve 1890-ben, pertartam: 7 hó
1881.V.128.	64.9	4 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 1 semmisségi végzés, 19 ügyrendi végzés	166	evang. felek közötti, vagyoni kérdésre is kiterjedő konfliktusos per; pertartam: 6 év
1882.V.30.	6.6	3 ítélet, 2 ügyrendi végzés (két kereseti példányból csak a felbélyegzettet számítottuk)	0	izr. felek között, közös megegyezés alapján; pertartam: 1 év
1893.V.126.	28.3	3 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 11 ügyrendi végzés	306	vegyes házassági bontóper, evang. félre nézve; pertartam: 1 év 8 hó
1893.V.126.	4	1 ítélet, 1 ügyrendi végzés	0	korábbi bontó ítélet hatályának kiterjesztése 1907-ben; pertartam: 2 hó
1901.V.554.	35.89	4 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 23 ügyrendi végzés	305	1894: XXXI. tc. 80. §. a. alapján, alperes szegényjogon; pertartam: 7 év, 1 hó
1906.V.568.	31.1	4 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 15 ügyrendi végzés	732	1894: XXXI. tc. 80. §. a. alapján, alperes szegényjogon; pertartam: 3 év 6 hó
1910.V.139.	22.9	1 ítélet, 1 ideiglenes elvásztó ítélet, 7 ügyrendi végzés	300	1894: XXXI. tc. 76. §. vagy 80. §. a. és c. alapján kérelmezve; pertartam: 1 év 11 hó
1910.V.878.	17.34	1 ítélet, 1 életközösség visszaállítására felhívó bírói határozat, 4 ügyrendi végzés	750	1894: XXXI. tc. 77. §. b. alapján (eredetileg a. pont alapján, de USA-ban lévő alperes miatt b. pont lett); pertartam: 2 év

IV.40. A budapesti protestáns egyházközségekben történt betérések időbeli alakulása (1850-1900)

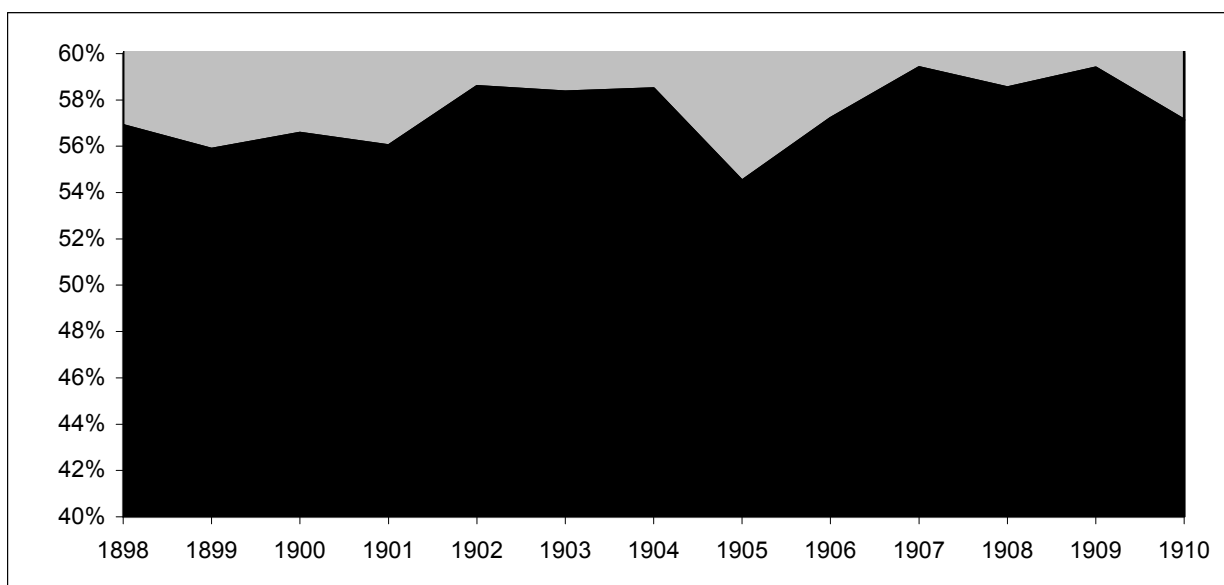
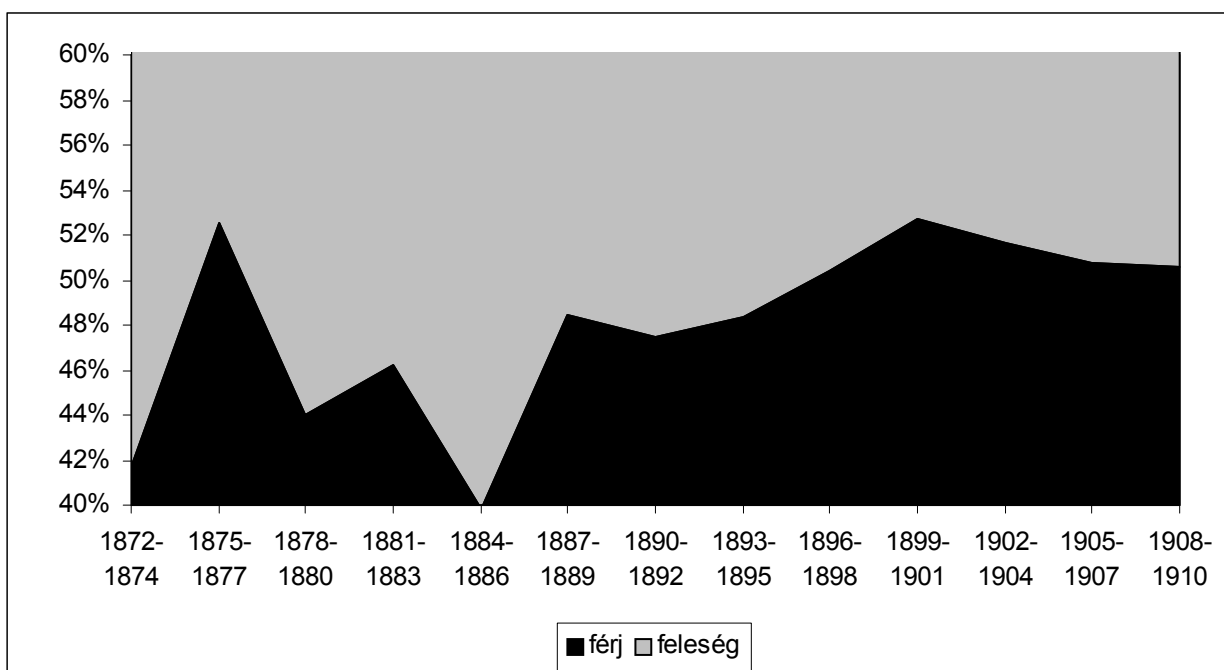

Forrás: BKRE bet.akv., BUE bet.akv., BDEEm bet.akv., BDEEn bet.akv.

A betérések összesítése a Budapesti Kálvin téri Református Egyházközség (1871-től), a Budapesti Deák téri Magyar, és Német Evangélikus Egyházközség (egyaránt: 1850-től), valamint a Budapesti Unitárius Egyházközség (1869-től) vallásváltásokról vezetett anyakönyveinek feldolgozásával készült. Nem tudjuk, hogy a kisebb fővárosi protestáns gyülekezetekbe (óbudai ref., Kerepesi úti szláv evang., budavári evang.) történtek-e hasonló módon felvételek: vagy nem fektettek fel betéresi anyakönyveket, vagy, ha igen, nem maradtak fenn.

Az unitárius betéréseket illetően megjegyzendő, hogy a budapesti anyakönyvben 1881 előtt megejtett bejegyzések a kolozsvári matrikulából lettek utólag átmásolva (formálisan csak ekkor alakult meg a hitközség). Mivel a fővárosi sokáig az egyetlen Erdélyen kívüli gyülekezet maradt, az anyakönyv nemcsak a budapesti, hanem valamennyi, a szűkebb értelemben vett Magyarországon történt betérést is rögzítette. Az „erdélyi házasság” népszerűsége mellett ezzel magyarázható a konverziók reformátusokhoz fogható nagyságrendje.

IV.41. A Budapesti Királyi Törvényszéken egyes időszakokban, 1872-1910 között indított, illetve országosan 1898-1910 között befejezett válóperek típusai a felperes neme szerint

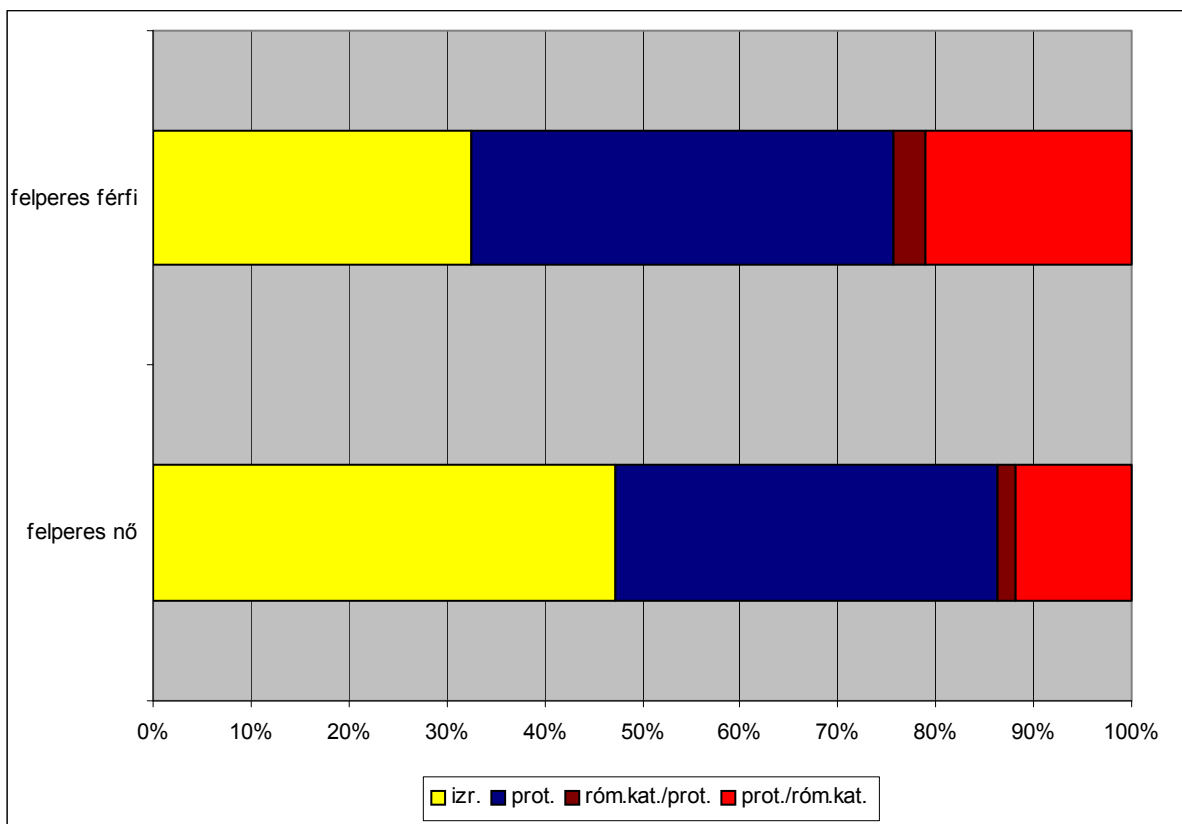

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1872-1910); STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1901: 392.; 1902: 421.; 1903: 433.; 1904: 461.; 1905: 449.; 1906: 450.; 1907: 429.; 1908: 450.; 1909: 467.; 1910: 456.

A diagram a Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1910 között indított, országosan pedig az 1898-1910 között jogerős ítélettel befejezett válóperek megoszlását közlő statisztika alapján készült.

A törvényszéki esetszámok a következők: 1872-1874: 60; 1875-1877: 97; 1878-1880: 218; 1881-1883: 281; 1884-1886: 181; 1887-1889: 262; 1890-1892: 253; 1893-1895: 277; 1896-1898: 791; 1899-1901: 1040; 1902-1904: 873; 1905-1907: 1184; 1908-1910: 1567.

IV.42. A Budapesti Királyi Törvényszéken tárgyalt válóperek típusai a perindítás nemi specifikuma, és a felek vallása szerint (1872-1895)

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1872-1895)

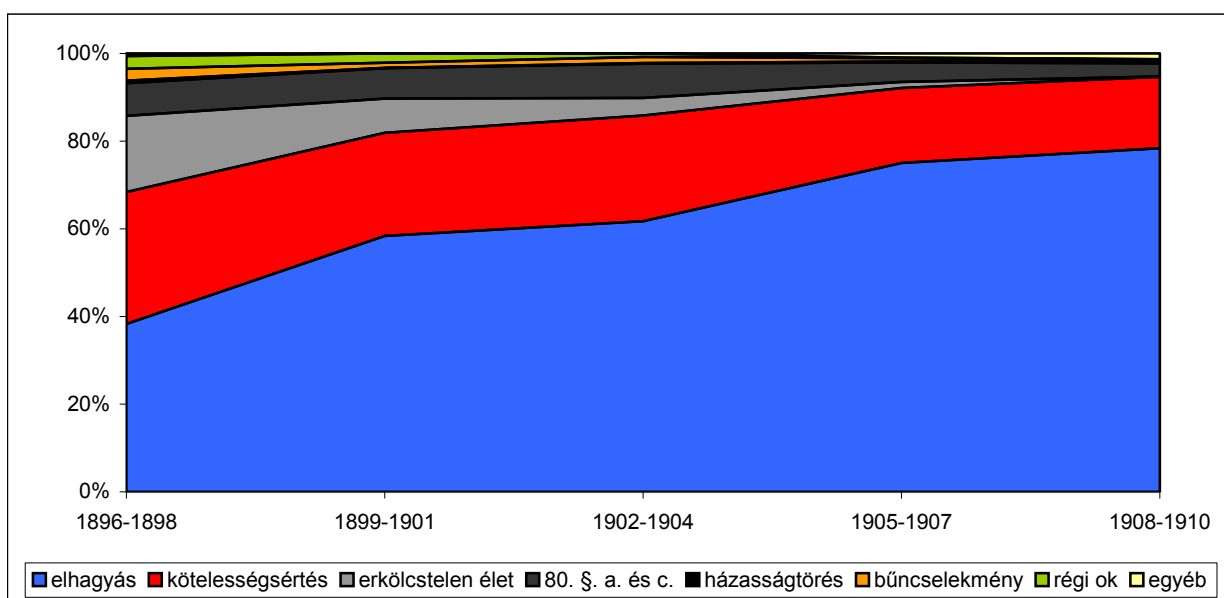
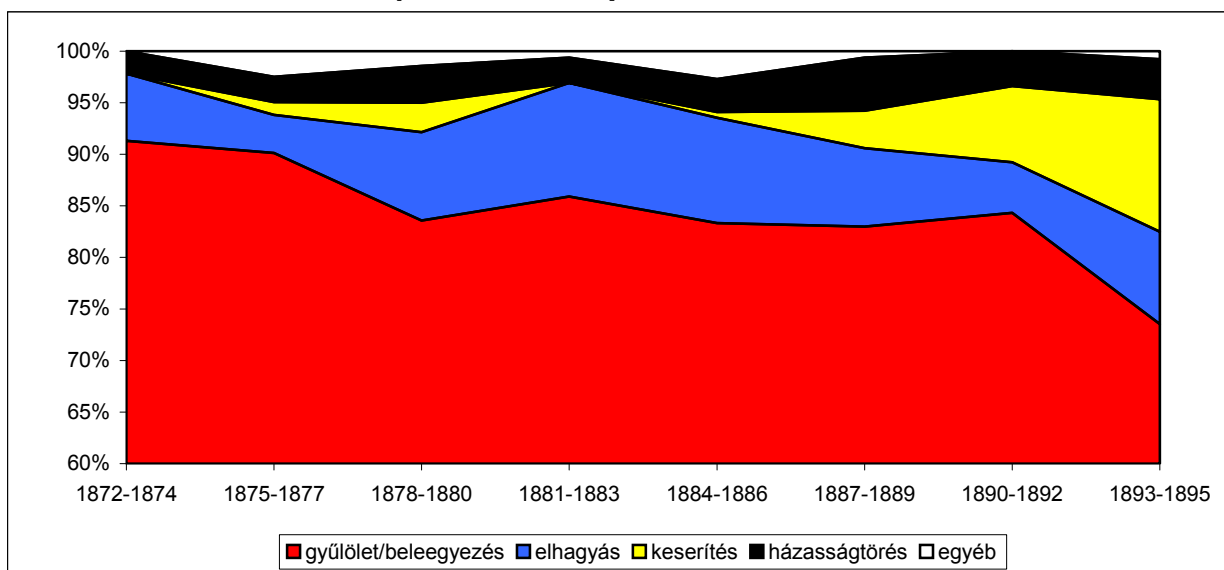
A diagram a Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1895 között indított válópereket tipizálja az alábbi módon.

A válópereket aszerint csoportosítottuk, hogy azt a férj, vagy a feleség indította. Ezen túl a peres felek (aktuális) vallási hovatartozását vettük figyelembe. 1896 előtt a róm.kat./prot., és a prot./róm.kat. címkék a perindítás pillanatában felekezeti vegyes házasságokat jelölik (mégpedig előbb a felperes, majd a /-jel után az alperes vallásával). Megjegyzendő, hogy az áttérések miatt a protestáns „homogám” válóperek között magas volt a kötéskor még katolikus, vagy vegyes (katolikus-protestáns) házasságok aránya.

Csak azokat a pereket ábráztuk, amelyek kapcsán a pereskedők vallása az előzetesen felállított kategóriák szerint megállapítható volt. Így a diagramon nem láthatók azok a perek, amikor valamelyik vagy mindkét fél egyéb vallású (pl. görög katolikus, ortodox) volt.

Az esetszám kategóriánként: 1872-1895: izr.: 655; prot.: 661; róm.kat./prot.: 39; prot./róm.kat.: 259. 1872-1895 között a megjelölt módokon 733 férfi és 881 nő indított válópert.

IV.43. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1895 és 1896-1910 között indított válóperekben érvényesített bontókok

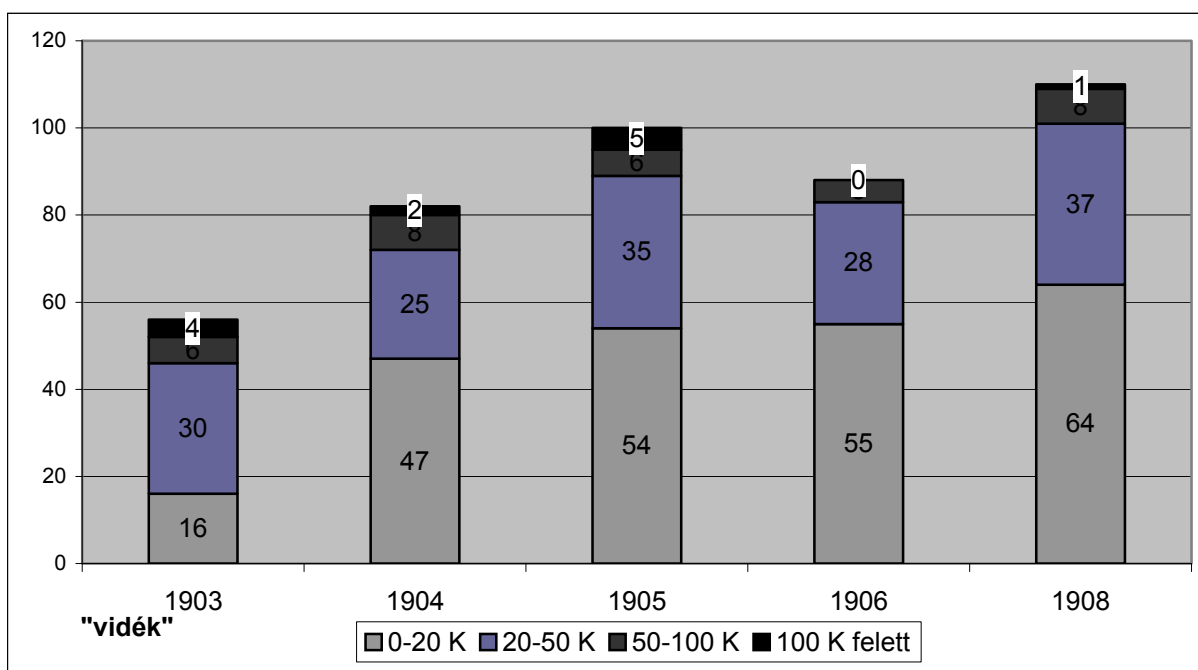
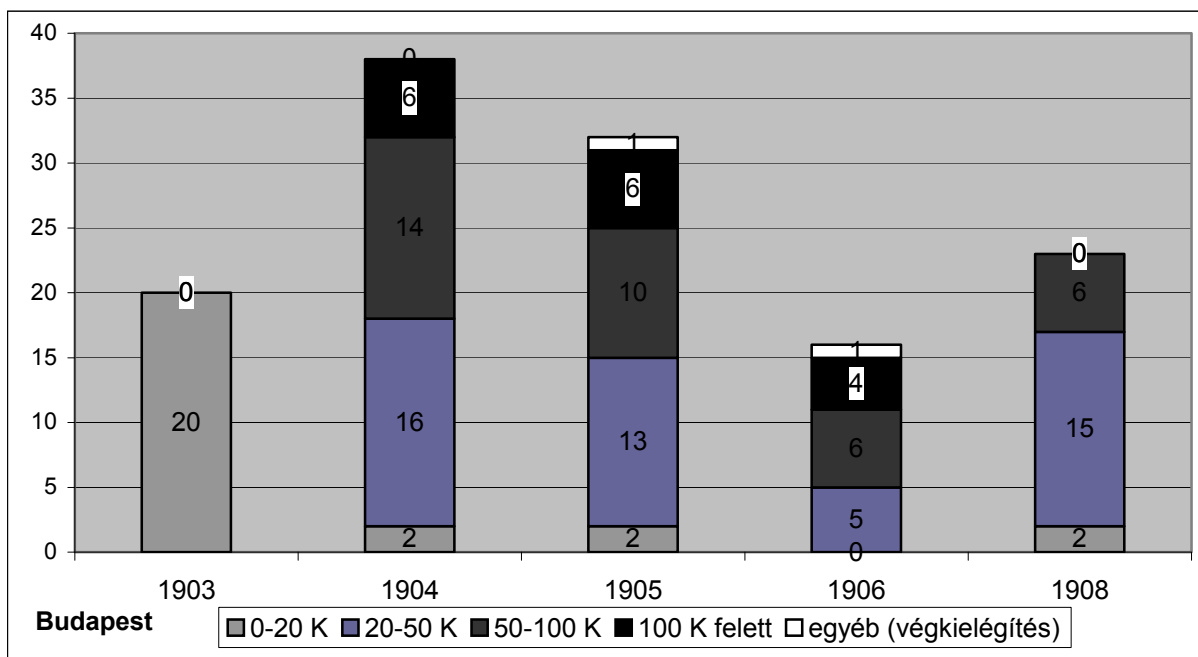
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1872-1910)

A diagram a Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1910 között indított válóperekben érvényesített bontókok egymáshoz viszonyított arányait szemlélteti, a házassági törvény bevezetése előtti és utáni korszakra bontva.

A fennmaradt válóperes ítéletekben a felperes által hivatkozott bontókok rendszeresen nem fordulnak elő, így csak a ténylegesen érvényesített, azaz a bíróság által elfogadott bontókok összesíthetők megfelelően. A diagramon, leszámítva a 1894: XXXI. tc. 80. §. rendszeresebben kombinált a. és c. pontját (kötelességsértés és erkölcstelen életmód), kizárólag az első helyen szereplő bontóok lett feltüntetve. Fontos, hogy nem szerepelnek azok a „régi” perek, amelyek utóbb a házassági törvény által megjelölt válókokhoz igazítva értek véget.

Hároméves átlagokat számítottunk. Az esetszámok egyenként: 1872-1874: 46; 1875-1877: 81; 1878-1880: 140; 1881-1883: 163; 1884-1886: 186; 1887-1889: 329; 1890-1892: 325; 1893-1895: 257; 1896-1898: 548; 1899-1901: 769; 1902-1904: 719; 1905-1907: 1079; 1908-1910: 1239.

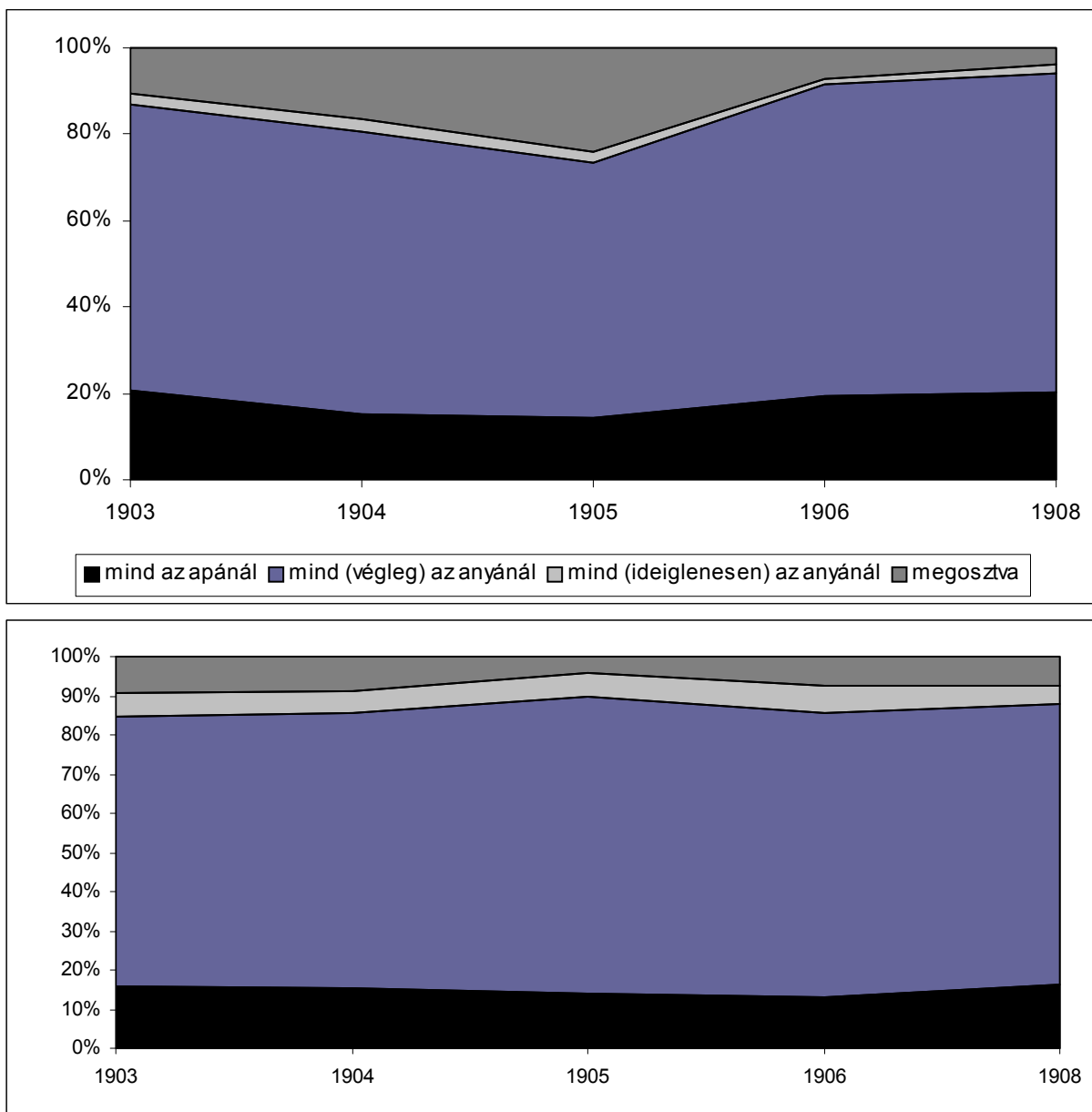
IV.44. A Budapesten, valamint „vidéken” 1903-1906, és 1908-ban befejezett válóperekben megítélt nőtartásdíjak (eset)száma és aránya

Forrás: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38.; STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 434.; 1904: 462.; 1905: 450.; 1906: 451.; 1907-1908: 430.

A diagram a hivatalos válási népmozgalmi statisztika alapján készült. Mivel Budapest esetében a megfelelő adatok csak a kitett években elérhetők, csak azokat vettük figyelembe országosan is. A „vidékiekhez” az országos adatok budapestiekkel való csökkentése révén jutottunk.

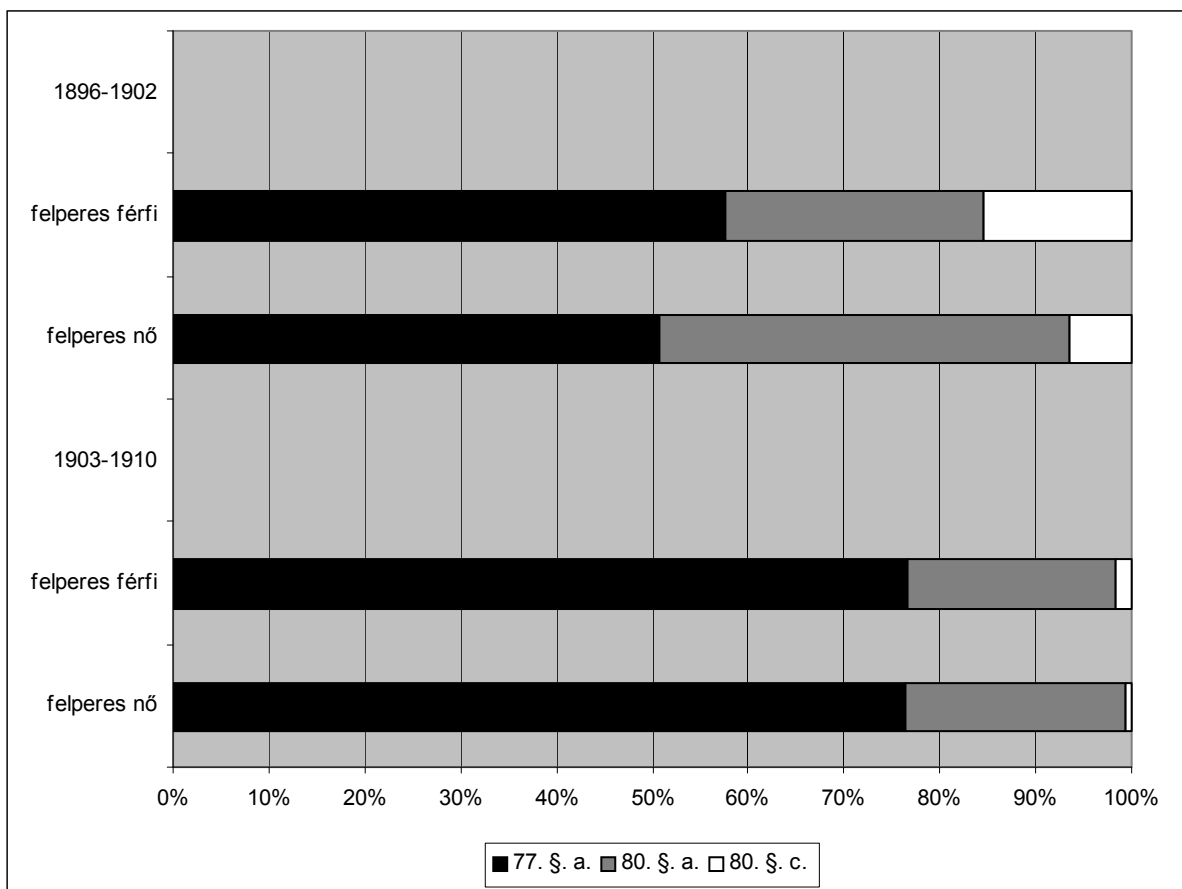
IV.45. Gyermekelhelyezés a Budapesten, valamint „vidéken” 1903-1906, valamint 1908-ban befejezett válóperekben

Forrás: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907-1908: 38.; STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1903: 434.; 1904: 462.; 1905: 450.; 1906: 451.; 1907: 430.; 1908: 451.

A diagram a hivatalos válási népmozgalmi statisztika alapján készült. Mivel Budapest esetében a megfelelő adatok csak a kitett években elérhetők, csak azokat vettük figyelembe országosan is. A „vidékiekhez” az országos adatok budapestiekkel való csökkentése révén jutottunk.

IV.46. A Budapesti Királyi Törvényszéken tárgyalt válóperek típusai a perindítás nemi specifikuma, és az érvényesített bontóok szerint (1896-1902 és 1903-1910 között)

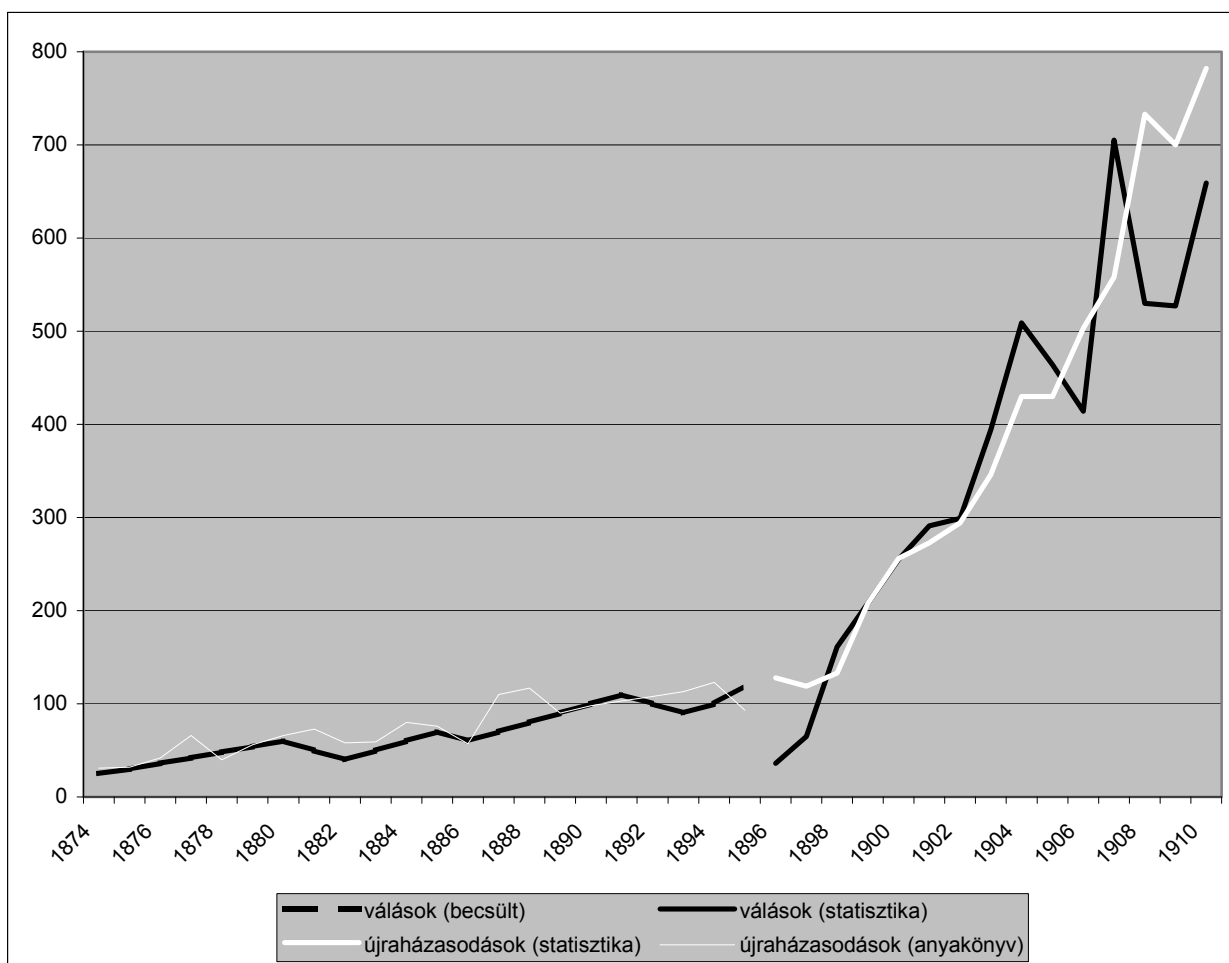
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1896-1910)

A diagram a Budapesti Királyi Törvényszéken 1896-1910 között indított válópereket tipizálja a felperes neme, s azon belül az érvényesített bontóok szerint.

Megkülönböztettük a jogilag formatívnak tekinthető századfordulós, és az ilyen szempontból többé-kevésbé megállapodottnak tekinthető századeleji időszakot. Csak azokat a pereket ábrázoltuk, amelyek kapcsán a bontóok az előzetesen felállított kategóriák szerint megállapítható volt. Így a diagramon nem láthatók azok a perek, amikor első helyen más törvényi hely alapján megállapított bontóok (pl. házasságtörés, korábbi bontó ítélet hatályának kiterjesztése) szerepelt.

Az esetszám korszakonként és kategóriánként: 1895-1902: 77. §. a.: 841; 80. §. a.: 540; 80. §. c.: 170 – 1903-1910: 77. §. a.: 2036; 80. §. a.: 596; 80. §. c.: 30. A megjelölt módokon, 1896-1902 között 779 férfi és 772 nő, 1903-1910 között 1329 férfi és 1333 nő indított válópert.

IV.47. A Budapesten felbontott házasságok és a fővárosban újrահázasodó elváltak számának alakulása (1874-1910)

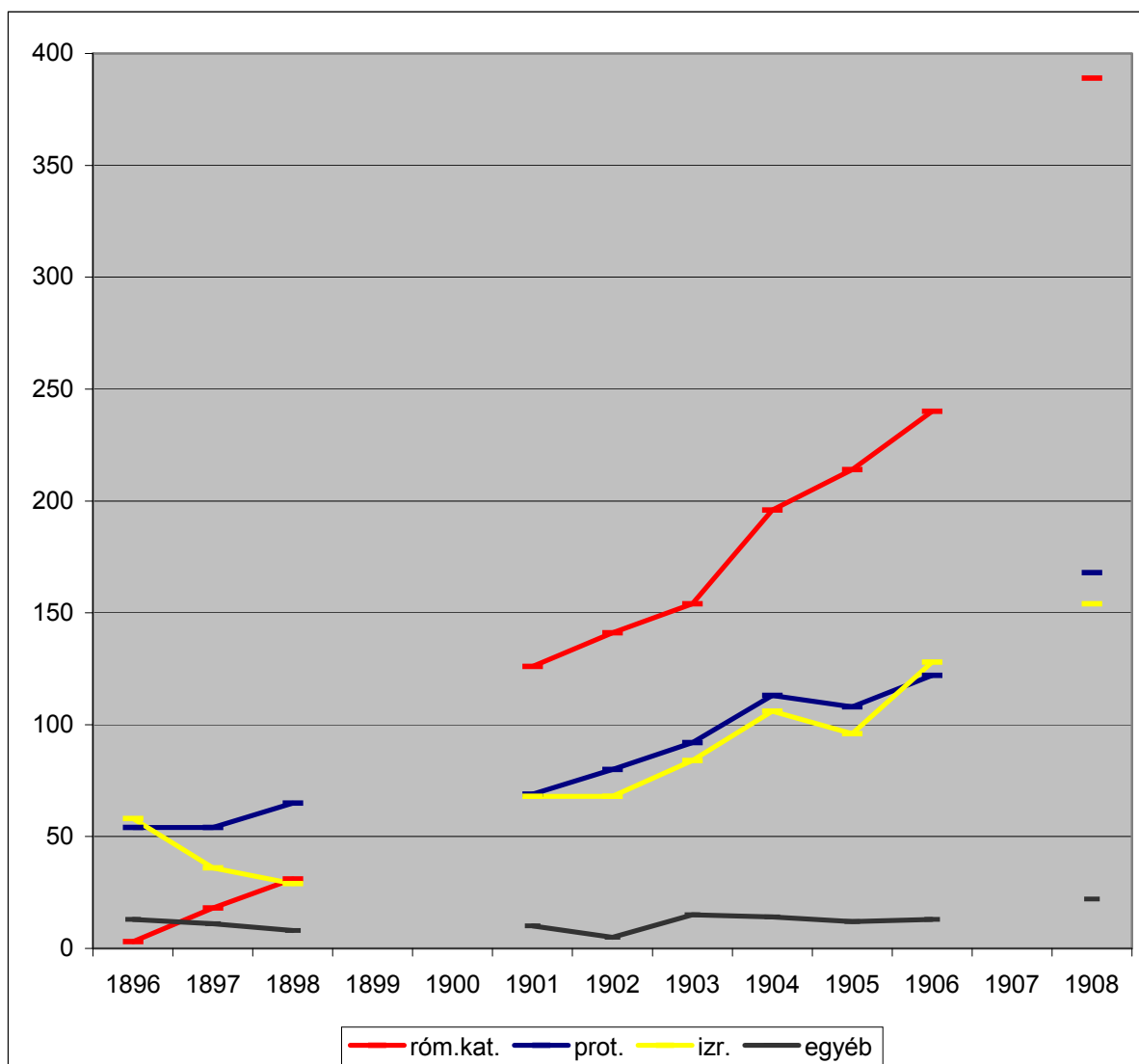
Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS; SZÉL, 1935: 180., és 295.

A diagram 1895 után hivatalos statisztikákon, 1896 előtt részben (a válások tekintetében) becsült, részben (az elvált újrահázasodókra vonatkozóan) a budapesti protestáns és izraelita anyakönyvekből visszakeresett adatokon nyugszik.

Habár az újrահázasodások számát 1874-től kezdve szintén összesítették, de a hivatalos statisztika e tekintetben is megbízhatatlan. Néhány tucat házasságot, mivel több fővárosi protestáns egyházközségben is bevezették az anyakönyvbe, kétszeresen vehettek számba (ezeket mi magunk leszámítottuk). De ami a legnagyobb torzuláshoz vezetett, az az unitárius újrահázasodók regisztrálása volt, mert a Budapesti Unitárius Egyházközség nem csupán a fővárosi, hanem a szűkebb értelemben vett Magyarország összes (Erdélyben elvált) unitárius újrահázasodóit anyakönyvezte. A diagramon ezért, az izraeliták mellett, csak a (zömmel a Budapesti Királyi Törvényszéken elvált) református és evangélikus újrահázasodókat vettük figyelembe, az unitáriusokat nem.

Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a Budapesten történt újrահázasodások egy része még így sem a Törvényszéken kimondott válásokhoz kapcsolódik (amint a Törvényszéken elváltak egy része, ha újrահázasodott, esküvőjét nem a fővárosban tartotta).

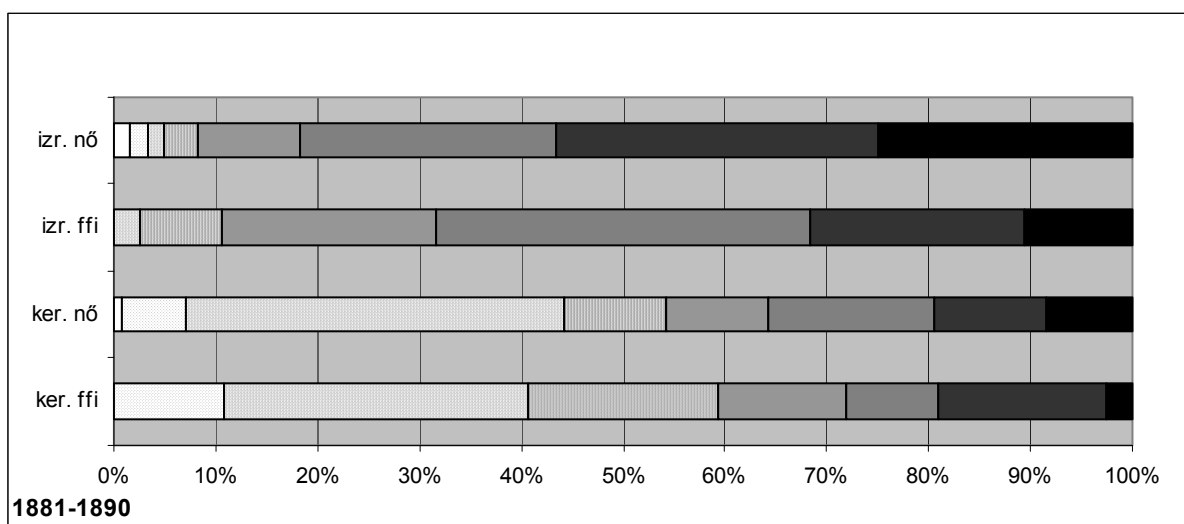
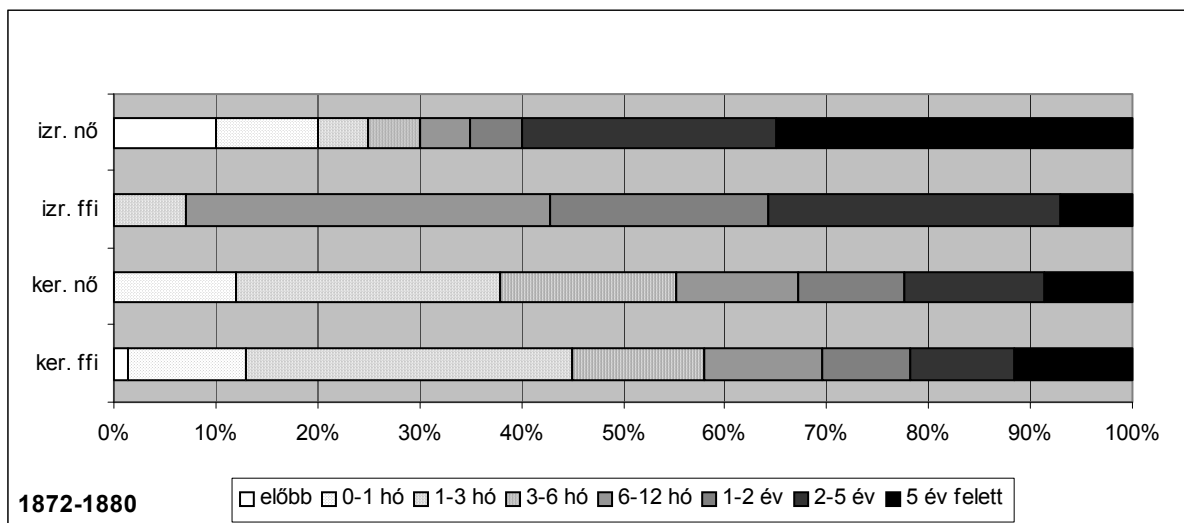
IV.48. A fővárosban újrահázasodó elváltak felekezeti hovatartozása (1896-1908)

Forrás: BP. STATISZTIKAI ÉVKÖNYV, 1895-1896: 83.; 1897-1898: 81.; 1899-1901: 45.; 1902: 20.; 1903: 25., 1904: 28.; 1905: 28.; 1906: 35.; 1907-1908: 33.

A Fővárosi Statisztikai Hivatal éves népmozgalmi statisztikája jóvoltából 1896-tól ismert a házasulók családi állapota és felekezeti hovatartozása közötti összefüggés. Az adatközlés rendszerességét a publikáció nehézségei akadályozták meg: 1899-1901 között csak az 1901., 1907-1908 között pedig csak az 1908. évre vonatkozó adatok lettek közzéadva. A diagramon látható hiányok ennek következményei.

IV.49. Az ismert budapesti válások és újraházasodások között eltelt időtartamok megoszlása időszakonként (1872-1880, 1881-1890), felekezeti, és nemenkénti bontásban

Forrás: VÁLÓPERES ADATBÁZIS (BFL VII. 2. c. V. kútfő, 1872-1890)

A diagram elkészítésénél azokat a Budapesti Királyi Törvényszéken 1872-1890 között válópert indított és elvált személyeket vettük figyelembe, akiknek újraházasodási időpontja (túlnyomórészt a fővárosi protestáns és zsidó anyakönyvek segítségével) szintén megállapítható volt. Így kiszámíthatóvá vált, milyen gyorsasággal követte a bontó ítélet jogerőre emelkedését az újraházasodás.

Ennél a kört, mivel az 1895. október 1-től vezetett budapesti állami anyakönyvek fennmaradt másodpéldányainak másolataiban a családi állapot rögzítése következetlenül történt, szükségszerűen az 1872-1890 között indított bontóperek szereplőire korlátoztuk. Protestáns (református, evangélikus) és zsidó újraházasodókról van szó, előbbieket esetében mégis a „keresztény” megjelölést használtuk, mivel közöttük többségük (katolikus) betért volt.

Az esetszámok kategóriánként: 1872-1880 között „keresztény” 69 férfi és 58 nő; zsidó 14 férfi és 20 nő; 1881-1890 között „keresztény” 157 férfi és 129 nő; zsidó 38 férfi és 60 nő.

V.50. A Budapesti Királyi Törvényszéken (és a jogelőd bíróságokon) válópert folytató színészek, színházi alkalmazottak

év	jelzet	név	foglalkozás
1854	BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 10.	Feleky Miklós	színházi tag (Nemzeti Színház)
1854	BFL IV. 1342. g. 1854. VII. 10.	Szabó (Szákfy) Amália	színésznő
1866	BFL IV. 1343. f. 1866. V. 5.	Beták Krisztina	színésznő
1866	BFL IV. 1343. f. 1866. V. 5.	Réthy (Szikszay) Mihály	nemzeti színházi színész
1868	BFL IV. 1122. a. 1868. III. 947.	Majláth Zsuzsanna	énekesnő, színész
1868	BFL IV. 1122. a. 1868. III. 947.	Gócs (Gotsch) Engelbert	színészi énekmeister
1869	BFL IV. 1343. f. 1869. V. 28.	Vonderhardt (Weisz) Ferenc	színész, balettmester
1871	BFL IV. 1343. f. 1871. V. 14.	Kluger Ferenc	színházi tag
1871	BSzOL BP K 47.	Csercser (Somlyói) Ida	színésznő
1871	EREKGyLt A 21. D. HF jkv. 9/1871.	Mátrai Laura szaplanczai	színésznő
1871	EREKGyLt A 21. D. HF jkv. 9/1871.	Szép (Jerbauer) József	színész
1874	válóper nem maradt	Ódry Lehel	színész
1875	BFL VII. 2. c. 1875. V. 6.	Hirschfeld (Szarvasi) Emma	színházi énekesnő
1876	EUEGyLt FT 21/1876.	Apraxin Júlia gróf	színésznő
1879	BFL VII. 2. c. 1879. V. 12.	Nagy Emes	színésznő
1879	BFL VII. 2. c. 1879. V. 12.	Bercsényi Béla	nemzeti színházi színész
1879	BFL VII. 2. c. 1879. V. 26.	Blaža (Reindl) Lujza	színésznő
1879	válóper nem maradt	Rákosi Szidi	színésznő
1880	BFL VII. 2. c. 1880. V. 61.	Eichner Anna	színésznő
1880	BFL VII. 2. c. 1880. V. 61.	Szakál Antal	színész
1881	BFL VII. 2. c. 1881. V. 37.	Halász Benedek Albert	népszínházi tag
1881	BFL VII. 2. c. 1881. V. 76.	Jászai (Krippel) Mária	színésznő
1881	BFL VII. 2. c. 1881. V. 76.	Kassai (Kossitzky) Vidor	színész
1881	BFL VII. 2. c. 1881. V. 92.	Walter (Erdődi) János	népszínházi zenész, karmester
1882	BFL VII. 2. c. 1882. V. 39.	Sántha Antal	nemzeti színházi színész
1882	BFL VII. 2. c. 1882. V. 39.	Gaál Mária (Irma)	színésznő
1882	BFL VII. 2. c. 1882. V. 62.	Lukácsy Sándor	színházi rendező
1882	BFL VII. 2. c. 1882. V. 78.	Szathmáry-Szigligeti Ferike (Franciska)	színésznő
1883	BFL VII. 2. c. 1883. V. 83.	Balogh Mária galántai	népszínházi kardalnok
1883	EUEGyLt FT 75/1883.	Bognár Vilma	dalművésznő
1884	BFL VII. 2. c. 1884. V. 14.	Pálmay (Petrás) Ilka	színésznő
1884	BFL VII. 2. c. 1884. V. 14.	Szathmáry-Szigligeti József	színész
1887	BFL VII. 2. c. 1887. V. 28.	Hauer Hugó (Verő György)	népszínházi tag
1888	BFL VII. 2. c. 1888. V. 11.	Kiehaupt Henrik	színházi karmester (Aachen)
1889	BFL VII. 2. c. 1889. V. 134.	Dárday Gyula	népszínházi tag
1889	BFL VII. 2. c. 1889. V. 42.	Lánczy Ilka	színésznő
1890	BFL VII. 2. c. 1890. V. 13.	Komáromy (Kriszt) Mária	nemzeti színházi színésznő
1890	BFL VII. 2. c. 1890. V. 13.	Hetényi Béla (József)	nemzeti színházi színész
1890	EUEGyLt FT 16/1890.	Rajnik Erzsébet	volt színésznő
1892	BFL VII. 1. d. 10963/1892.	Sántha Antal	nemzeti színházi színész
1892	BFL VII. 1. d. 1445/1892.	Narczis Gyula	színész
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 197.	Fabianek Berta	színész, énekesnő (Kolozsvár)
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 21.	Pósfai Gizella Borbála	színésznő
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 34.	Szacsvay Imre esztelneki	nemzeti színházi színész
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 34.	Gleser (Boer) Emma	nemzeti színházi színésznő
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 42.	Kriszt Laura	színésznő
1892	BFL VII. 2. c. 1892. V. 94.	Triebler Emilia (Bianchi Bianka)	primadonna
1893	BFL VII. 2. c. 1893. V. 159.	Fülöp (Fülep) Tivadar	színész
1893	BFL VII. 2. c. 1893. V. 159.	Kollmann Eszter	színésznő

1894 BFL VII. 1. d. 4379/1894.	Keviczky Lajos	színész
1894 BFL VII. 2. c. 1894. V. 75.	Feigler (Haraszti) Hermin	színésznő
1894 BFL VII. 2. c. 1894. V. 75.	Horony (Pálffy) György	nemzeti színházi színész
1894 BFL VII. 2. c. 1894. V. 97.	Szentesy Vilma	színésznő
1894 EUEGyLt FT 135/1894.	Gewürtz (Gönczy) Mária	énekesnő, színész
1894 EUEGyLt FT 135/1894.	Feleky Pál nagygalambfalvi	színész
1895 BFL VII. 2. c. 1895. V. 21.	Schmidt (Kovács) Mihály	színész
1895 EUEGyLt FT 14/1895.	Cathry Emma	énekesnő, színész
1896 BFL VII. 2. c. 1896. V. 186.	Hirtling (Szerdahelyi) Ferenc	színész
1896 BFL VII. 2. c. 1896. V. 245.	Turcsányi Olga	színésznő
1896 BFL VII. 2. c. 1896. V. 284.	Lewiczky Béla	színész
1896 BFL VII. 2. c. 1896. V. 392.	Csigaházy Adél (Etel)	színésznő
1896 BFL VII. 2. c. 1896. V. 392.	Follinus Aurél	népszínházi színész
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 124.	Girardi Sándor	színész
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 124.	Petermann (Odilon) Helén	színésznő
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 19.	Láng Lajos	színész
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 247.	Deák Péter	színiigazgató
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 247.	Vlád Gizella	színésznő
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 256.	Stuchlich Károly	daltársulati igazgató
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 276.	Kiss Mihály	színész
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 278.	Beőthy László	színházigazgató
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 278.	Soldos Sára	színésznő
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 41.	Schmidt Ferenc	színész
1898 BFL VII. 2. c. 1898. V. 41.	Gechter Anna Mária	színésznő
1899 BFL VII. 2. c. 1899. V. 15.	Pollák Mária (Hegyi Janka)	színésznő
1899 BFL VII. 2. c. 1899. V. 164.	Judik Etel	színésznő
1899 BFL VII. 2. c. 1899. V. 430.	Berger Antónia (Hegyi Aranka)	színésznő
1900 BFL VII. 2. c. 1900. V. 161.	Kiss István	színész
1900 BFL VII. 2. c. 1900. V. 161.	Baló-Breznay Anna	színésznő
1900 BFL VII. 2. c. 1900. V. 96.	Pichler (Péchy) László	színész
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 151.	Bussai Klarissza (Bussay Clarisse)	színésznő
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 151.	Gálóssy (Drexler) János	színész
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 161.	Tóth Lajos Alajos	színész
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 427.	Back Zelma	színésznő
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 428.	Szabó Károly sárai	kardalnok, színész
1901 BFL VII. 2. c. 1901. V. 504.	Deman (Dobos) Nándor Nátán	vándorszínész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 103.	Nasch Gyula (Mauth Károly)	színész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 177.	Kreiter (Váradí) Pál	színész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 238.	Hiesz Ilona	színésznő
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 254.	Lubinszky Ödön	színész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 254.	Gläser Hermina	színésznő
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 256.	Leimstätter Antal	színész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 462.	Jankó Margit Abigél Anna	színésznő
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 512.	Rieger (Rédey) István Miklós	színész
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 512.	Zamecsnik Mária Terézia (Zámori Irma)	színésznő
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 60.	Sipos (Solymossy) Elek	népszínházi tag
1902 BFL VII. 2. c. 1902. V. 60.	Hormuth Helén Krisztina	színésznő
1903 BFL VII. 2. c. 1903. V. 32.	Horváth Zoltán (János)	nemzeti színházi tag
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 104.	Kovács Benedek (Réti László)	színész
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 104.	Szécsényi Erzsébet	színésznő
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 192.	Kenedich Kálmán	színész

1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 210.	Moór (Mádi) Pál	színész
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 231.	Dück Berta Klementina	dalszínházi alkalmazott
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 340.	Benedek Gyula	színész
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 5.	Nyéki (Beinrohr) János	színész (nyug.)
1904 BFL VII. 2. c. 1904. V. 5.	Bakó Mária	színésznő
1905 BFL VII. 2. c. 1905. V. 3.	Lukács Juliska	színésznő
1905 BFL VII. 2. c. 1905. V. 479.	Steiner Mózes Lipót (Kövesi Lajos)	színész
1905 BFL VII. 2. c. 1905. V. 534.	Susanits Emma Rozália	nemzeti színházi tag (nyug.)
1905 BFL VII. 2. c. 1905. V. 571.	Lenkei Zoltán	színházi titkár
1905 BFL VII. 2. c. 1905. V. 77.	Semsey Mária Julianna Sarolta	színésznő
1906 BFL VII. 1. d. 8103/1906.	Becsey Hugó	színházi ellenőr
1906 BFL VII. 2. c. 1906. V. 104.	Büchler Jakab (Könyves Jenő)	színész
1906 BFL VII. 2. c. 1906. V. 346.	Székely Ilona	színésznő
1906 BFL VII. 2. c. 1906. V. 450.	Hormuth Ilona Krisztina	színésznő
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 318.	Berger Sándor	színész
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 327.	Hinleder (Ernyei) Emil	színész
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 327.	Egyed Margit Júlia	színésznő
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 375.	Vízvári Mariska	népszínházi tag
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 375.	Tapolczai Dezső	színész
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 427.	Ujházy Ede	nemzeti színházi tag
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 502.	Lampel Keleti Juliska	színésznő
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 663.	Rátonyi Ákos adorjáni és nagyrátonyi	színész
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 663.	Maróthy Margit maróthegyházi	színésznő
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 70.	Déry Gizella	színésznő
1907 BFL VII. 2. c. 1907. V. 735.	Víg Mária	színésznő
1908 BFL VII. 2. c. 1908. V. 742.	Külkey Elemér Károly	kardalnok, színész
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 153.	Kutassy Ilona	színésznő
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 153.	Petre Ferenc	színész
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 344.	Bezerédy Ödön bezerédi	színész
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 379.	Waldmann Róza	színésznő
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 490.	Schwarcz Bella	színésznő
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 546.	Szentkirályi Márta (Rózsa Lili)	színésznő
1909 BFL VII. 2. c. 1909. V. 742.	Schaitl (Somló) Emma	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 1000.	Sternheim Malvin	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 128.	Ungár (Magyari) Lajos	színész
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 128.	Schwalb (Turi) Mária	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 178.	Fábián Célia (Cecília)	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 253.	Geiger Ármin	színész
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 275.	Herzka Gyula	színész
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 451.	Környey Béla	színész
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 451.	Galyasi Paula	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 490.	Schwarcz Bella	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 691.	Bartos S. Gyula	színész
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 699.	Kovács Jenő dr.	színházigazgató
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 800.	Kovács Borbála (Birike)	színésznő
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 800.	Mezey Mihály (Szabadhegyi Aladár)	színházigazgató
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 82.	Berger Bernát	színházigazgató
1910 BFL VII. 2. c. 1910. V. 950.	Assael (Aradi) Aranka (Janka)	színésznő